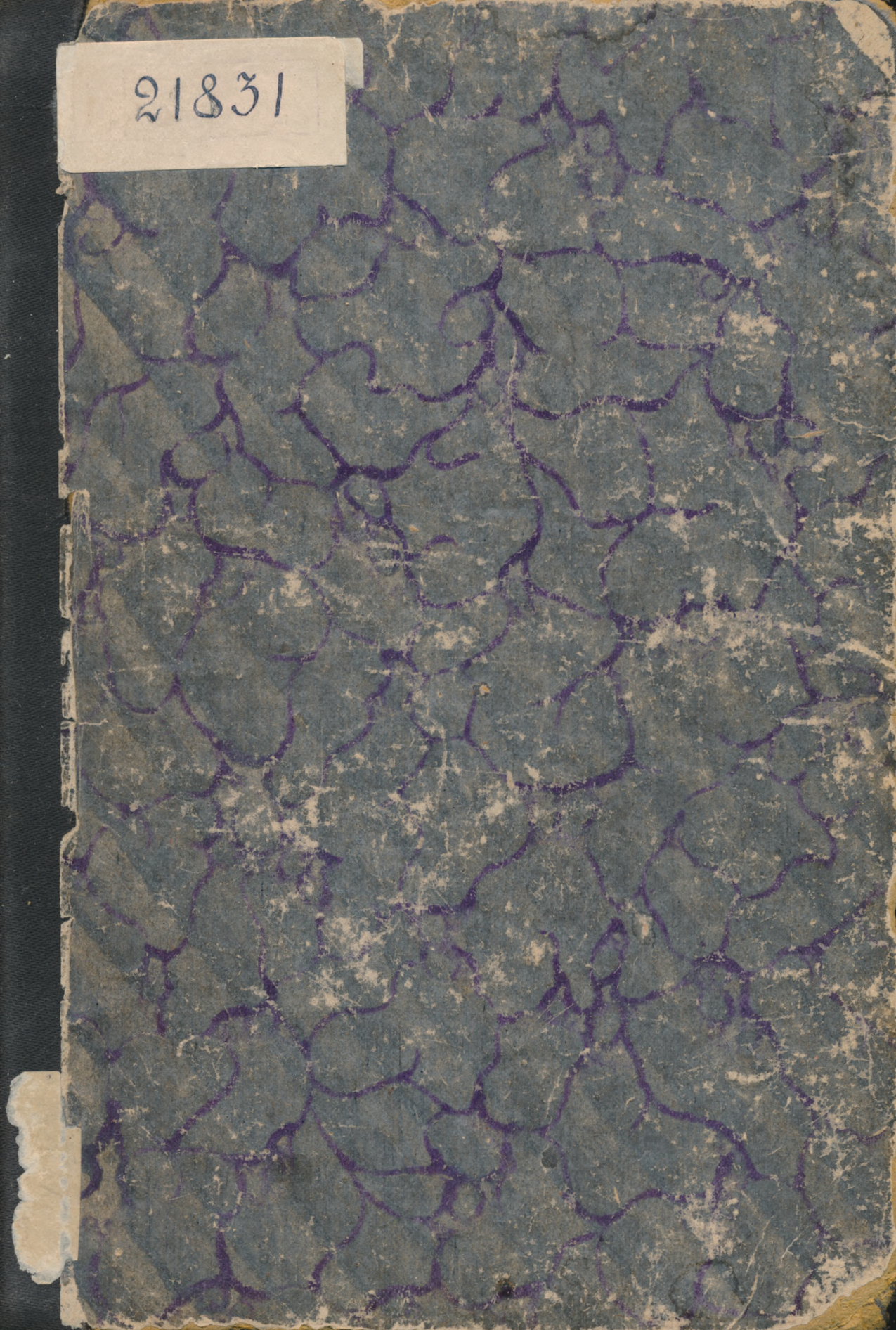

21831

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 1 квітня

1926
книга 2—3

КИЇВ

Загального числа
книга 17

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук. акад. **А. Кримський.**

Михайло Петрович Драгоманов
у свій останній виїзд за кордон.

Памяти Михайла Петровича Драгоманова.

Місія Драгоманова.

Минулого року вийшло тридцять літ з дня смерти Михайла Петровича Драгоманова—нагода пом'янути великого українського діяча та роздуматися над його працею і значінням в історії українського життя. Але ми відложили на кілька місяців нашу поминку—щоб зв'язати роковини його смерті з іншою датою великої історичної ваги: п'ятдесятиліттям його виїзду на еміграцію. В перших днях березня 1876 р. Драгоманов приїхав до Відня, щоб виконувати місію, вложену на нього українськими організаціями Київа й Одеси, і почався останній, емігрантський період його життя, що потягся до самої його смерті, двадцять літ без кількох місяців,—а в історії новочасної української думки і дії відкрилася пам'ятна сторінка, значіння котрої ніяк не повинно недоцінюватись.

Чим став Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя—але zarazом поставила його в спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла—і не вмере, не вважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знущання, звернені проти сеї „проскрибованої України“, відбивати їх і відповідати доказами і виявами позитивних, поступових загально-вартісних прикмет українського руху. Над українським-же життям, в сю тяжку, задушавну, деморалізаційну його пору настановила громадську контролю отсеї всеукраїнської заграничної експозитури—Драгоманова і його гуртка, що витягала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначнику сих трьох його осередків: київського, львівського і женеvського. Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українськiм житті.

Се велить дослідникам українського життя звернути особливу увагу на роз'яснення сього многоважного в своїх наслідках, а взагалі мало-звісного в своїх деталях і в реальній історичній обстанові епізоду. Як прийшло до сеї громадської, політичної місії Драгоманова за кордон? Які завдання ставили при тім українські організації і сам їх емісар? Під якими впливами склалися дані йому директиви, і наскільки відповідала потім діяльність Драгоманова і всього женеvського гуртка сим директивам? Де лежали причини того конфлікту, що виник потім між київською громадою і женеvцями, і в якій мірі і напрямі відбулась емігрантська робота Драгоманова і товаришів на дальшiм українськiм руху?

Кілька літ тому, справляючи чвертьвікову пам'ятку по Драгоманові в Українськiм Соціологічнiм Інституті за кордоном і публікуючи ювілейну книгу п. з. „З починів українського соціалізму, Михайло Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток“,—я старався між иншим освітлити й сей малодосліджений момент, наскільки дозволяв се мені матеріал, яким я тоді розпоряджав. Нинішній ювілей дає принуку до більш детальних і інтензивних розслідів. Сам я, працюючи під сю хвилю в зовсім иншій добі, на жаль, не можу віддатись розслідженню сього цікавого моменту; але хочу все таки подати дещо до його зрозуміння—дещо пригадати з того, що вказано було мною в згаданій книзі,—на жаль, мало поширеній тут, а дещо додати, й розглянути трохи ширше на тлі тодішнього революційного руху.

Епізод сей, щоб його відповідно зрозуміти, взагалі мусить студіюватися в тіснiм звязку з тогочасною ситуацією,—дуже характеристичною й своєрідною. Досі на се мало зверталось уваги, та оцінювалося його з становища пізніших відносин, забуваючи ті спеціальні, неповторні обставини, в яких він повстав. Сам Драгоманов, згадуючи тодішні події в пізніших своїх листах і споминах, теж освітлював їх, несвідомо для себе, з становища пізніших відносин,—не вповні доцінюючи ті зміни, які зайшли в його власних поглядах і настроях, з одної сторони, і в настроях київської та одеської громади—з другої. Маючи сильний полемічний темперамент, він взагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції даного моменту, спускаючи з очей свою власну еволюцію. Тимчасом зміни в його громадській і політичній орієнтації, при непохитності певних основних, так-би сказати—громадсько-етичних принципів, на протязу його сорокалітньої громадської діяльності переходили чималі, і ніяк не годиться, орієнтуючися в ній, класти в купу його погляди і вислови з років 1860-х і 1880-х. А сим занадто часто погрішають люди, що з-так-би сказати—загально-драгомановською хрестоматією в руках підходять до характеристики його позицій в тім чи иншiм конкретнiм питаннi, і дають не раз невірну перспективу тих дійсних умов і відносин, які в тім моменті мали місце фактично. Щоб уникнути сього, приглянемося тим обставинам і настроям, в яких виникла місія Драгоманова, на переломі 1875—6 року, і тоді побачимо, наскільки можна дати зараз відповідь на питання: з якими планами і директивами виїздив він тоді і поскільки відповідала їм його праця за кордоном?

Драгоманов повернув до Києва на початках осіннього академічного семестру 1873 р., після трьохлітнього побуту за кордоном. Повернув далеко не той, яким поїхав літом 1870 року. Його листування з сих літ опубліковане досі тільки в малій мірі; але коли ми перечитаємо хоч-би листи до Бучинського, писані в рр. 1871—3, ми ясно побачимо, які глибокі зміни в його інтересах і напрямках діяльності зробили сі роки. Драгоманов виїхав членом київського наукового гурту, переповнений до краю його культурно-науковими планами, поруч котрих його інтереси до політичного і культурного життя Європи були більш загальнолюдським інтересом культурної людини, котрій ніщо людське не чуже,—ніж живим нервом діяльності. В своїх зносинах з галицькою молоддю, що ілюструє згадане листування з Бучинським, Драгоманов заходить вивести її від виключного захоплення місцевою національно-політичною боротьбою, звернути до суто-наукової роботи, тісніше звязати з рухом Великої України, і виясняючи їй його провідні ідеї, він zarazом виясняє своє становище супроти них. Черговим завданням українського громадянства Драгоманов в сім часі вважає наукове і культурне обґрунтування українських наукових постулатів. Соціально-політичні домагання він ставить на

другім плані, втім переконанню, що ця справа буде розвиватися в загально-російських рамках, не вимагаючи в ід українського громадянства спеціальних заходів чи починів. Він вважає рухову силу ліберальних починів 1860-х рр. ще непережитою: заложені початки соціально-політичної реформи муситимуть продовжуватися силою інерції; можливості національної роботи сами собою розширяться: їх треба тільки наповнити реальним національним змістом—культурним і науковим, не знімаючи теоретичних суперечок. Тому він скептично дивиться на плани емігрантського органу й революційної агітації, про котрі його сповіщали з Цюриху на початку 1873 р. На його погляд, „по усім питанням російським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюриха. А особливо це потрібно нам, Україні—

„Царство небесное нудится“, — а не печетця зразу заграничними прокламаціями. Швидче воно спечетця для нас у земських зібраннях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху. Додавлю, що основне діло наше, соціальне, т. е. мужицьке зроблено вже у 1861—64 рр. так, як тепер вже не перемінш. А у Западній Україні сам уряд мусить на цьому полю бути крайнофильским. Наше діло—вести начате урядом дальше банками, асоціаціями і т. д., а не журналами у Цюриху. Діло політичне наше ріштитця колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло—культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюриху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузе не переведуть на нашу мову,—та й лексикона і граматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу, і бібліотеки народних наук,—доти мусимо сидіти посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати!“¹⁾

Але боронячи так енергійно свою стару культурницьку позицію, Драгоманов, з його спостережливостю і уважливостю для живого громадського життя, не міг пускати повз себе ті факти, що приносила йому російська преса, і ще більше—ті новоприбулі з України і Росії люди, які знайомили його з фактичними відомостями і настроями громадянства. Особливо з сього боку важна була його зустріч з молодшим товаришем і приятелем М. І. Зібером, весною 1873 р., потім з ще молодшим представником київської молоді України Сергієм Подолинським—у Цюриху літом того року, і взагалі весь його пробуток у Цюриху, спільно з Зібером і Подолинським, перед самим поворотом до Києва. Зібер, приятель і ідейний провідник Подолинського, послужив сполучником між Драгомановим і сим представником нового молодечого руху, зосередженого в Цюриху, котрого він, Подолинський, був одним з найбільш щирих учасників і інтерпретаторів. Позвольте-ж в кількох обставинах нагадати сей рух, з котрим Драгоманову довелося тепер стрінутися вперше віч-на-віч в його тодішнім найбільш гарячим і бурхливим осередку, в російській колонії Цюриху.

Тимчасом як старші верстви поступового громадянства ще вірили—так як і Драгоманов в 1870—1871 рр., в рухову силу „реформи“ 1860-х років, серед більш чутливих і розвинених елементів молодіжи з кінцем 1860-х рр. і на початку 1870-х все сильніше прокидалася зневіра в ці реформи згори, і в водительство інтелігенції. З історичної перспективи се й нам видно, що реформа в другій половині 1860-х років видохлася без останку; в урядових кругах запанувала різка реакція, а інтелігентні круги—з тим як не стало старих радикальних проводирів (особливо Чернишевського)—виявляли здебільшого повну розгубленість і дезорієнтацію. Молодіж починає шукати нових, революційних шляхів власними силами. Петербурзькі Землевольці 1862 р., московські Каракозовці 1865 р., нечаївська „Народня Росправа“ 1869 р. були яскравими проривами сеї конспіративної революційної течії: в 1860-х рр. вона була доволі ще

1) Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 261—2.

слабка, але з початком 1870-х рр. все сильніше захоплювала молодіж, великоруську і українську, і втягала в свою орбіту не раз також і українських діячів старших поколінь, відкликуючися до їх народницьких і опозиційних переконань. Драгоманов в одному з своїх пізніших листів поставив тезу, котрої, на жаль, не розвинув відповідно, і вона зосталася одним з завдань новіших дослідників революційного руху:

„Бунтарство-народництво“,—як він його називав,—те, що ми зємо революційним народництвом—,видумали власне українофіли (Гайдамаки, бунт Стеньки Разина, Мордочева Монографії) й подали Росіянам—котрі трохи помазали його Інтернаціоналом і Парижською Комуною“ (натяк на Лавровців). „А тим часом української сучасної програми не дали, а гайдамацтва перелякались. І вийшло, що між українофілами і російськими сучасними революціонерами тільки (та) була різниця, що перші були гіпокрити, а другі щирі. Звичайно українофіли навіть не спорились з російськими революціонерами, а говорили: „Та й ми-ж того хочемо!“ Тільки не казали як! Я це міг би доказати документально, бо в мене єсть навіть українські бунтарські прокламації, котрі М. Вовчок і К-о писали для Бакуніна і Нечаєва“¹⁾.

Драгоманов, на жаль, не опублікував сього матеріялу, що на нього він покликається²⁾. Але характеристика його в значній мірі вірна. Се правда, що Костомаров, напр., против своїх намірів, силою тої революційної ідеології, котра лежала в основі його творчости і була мною схарактеризована на іншій місці³⁾,—став ідеологом сього революційного народництва, і особливо його „Бунт Стеньки Разина“ (1858) мав великий вплив як агітаційний твір для молодіжи—як образ народньої революційної потенції. Як відомо, Нечаєв протиставляв сей стихійний народній революціонізм теоретичному соціалізму, як щось незмірно більш практичне і доцільне, ніж всі учені теоретизування західньо-європейських і російських соціалістів. „В козацькому кругу, організованім Василем Усом в Астрахані по тім як Степан Разин відти пішов, ідеальні завдання громадської рівности незмірно більш осягалися, ніж у фаланстерах Фуріє, інститутах Кабе, Луї-Блана та інших учених соціалістів—більше ніж у асоціаціях Чернишевського“, писав він. І ся авторитетність „Стеньки Разина“ була така велика, що сам Маркс зацікавився сим евангелієм революційного народництва: він простудіював його в оригіналі і в ново-відкритих його записних книжках знайшлись довгі виписки з „Бунту“, власноручно виписані з оригіналу друкованими російськими літерами.

Сим пояснюється й гравітація, нахил революційних гуртків молодіжи до української інтелігенції, де вона залюбки собі шукала народницько-настроєних лекторів-інструкторів з історії й інших соціальних дисциплін,—як се підніс недавно наш співробітник Рябінін-Склярєвський в своїх цікавих студіях українського руху 1870-х років⁴⁾. Відти-ж і тісне єднання українсько-настроєної молодіжи з революційною молодіжжю обще-руської орієнтації і переплітання між собою сих гуртків, дуже поширене в 1870-х рр., і непевне становище супроти них старших культурницьких українських верств, котрі не могли, з одної сторони, протиставити їх народництву, суголосному з українським, але з другої сторони, так як і Драгоманов, ображались їх антикультурництвом—як у відносинах до світової культури взагалі, так і спеціально до національно-культурної

1) Листи Драгоманова до Франка, II, с. 122, з 14.IV. 1888.

2) З листа до Кониського, писаного в тім самім часі, можна доміркуватись, що від публікування сього матеріялу Драгоманова найбільш стримувало те, що жива була Марко Вовчок, замішана в сій справі: „З матеріялів єсть у мене дещо про відносини до Герцена і Тургенєва і т. п. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра ще жива), про перші проби закордонного революційного видання українського, рев. прокламації“ (Листи до Франка, II, с. 130).

3) „Костомаров і новітня Україна“, Україна, 1925, III.

4) Мають друкуватись в одній з ближчих книжок „України“.

роботи української, що її своїм першим обов'язком уважали сі „українофіли“, так само як і Драгоманов.

Відти трудне, ніякове становище „українофілів“ супроти сих течій, що задавали їм „гіпокризію“, як се різко називає Драгоманов. Трудне становище й самого Драгоманова, що тяжінню української молоді до сього „російського соціалізму“, як він його згідно називав, старався противставити, з одного боку: європеїзоване і соціалізоване українство, очищене від усяких пережитків національного романтизму і народництва, з другого боку—західньо-європейський „правдивий і науковий“ соціалізм на місце соціал-революційних утопій „російського соціалізму“. Се дуже трудне становище закінчилося відомим розривом Драгоманова з революційними російськими кругами,—тяжким і болючим,—та повним рішучим зворотом в бік політичного еволюціонізму від того революційного напрямку, який Драгоманов був узяв в 1873—5 рр. під натиском сього руху молодіжи.

Як відомо, найбільш визначним центром революційного руху в початках 1870-х рр. було петербурзьке „большое общество пропаганды“, звісне звичайно під назвою „чайківців“, від імени Миколи Василевича Чайковського, одного з перших організаторів сього гурту. В Одесі суголосний гурток зав'язався наоколо Фелікса Вадимовича Волховського, одного з молодих нечаївців—він притяг до себе невеличкий, але цінний херсонський гурток, що купчився наоколо Андрія Опанасовича Франджолі, і став найбільш сильним огнищем сього революційного руху на Україні. Цікавий він був тим, що тут українські і обще-руські елементи—українська одеська громада і революційне російське товариство—переплітались особливо тісно, майже нерозділиво. Пояснюється се тим, що Одеса не мала таких визначних українських наукових і літературних сил, як Київ, де літературно-науковий український осередок, так звана „Стара Громада“, займала цілком окремішню, культурницьку позицію, окремо від „Молодої“, що подібно як одеська займала посереднє становище між українськими культурними і революційно-народницькими течіями, представленими гуртком „чайківців“ і т. зв. „Комуною“—зборнею всяких сучасних „шукачів“, найбільш ріжнорідних напрямків, Мішаний і доволі слабо закрашений українством характер мали також харківські організації, що кондензувалися від часу до часу з доволі сипких революційних елементів, і цілком осторонь стояв від них гурток молодих українознавців, що групувався наоколо Потебні—народника і українофіла 1860-х років, але в тих часах, здається, вже сильно зневіреного в будучності національного українського руху.

Загально-російський революційний рух в сім часі був також ще дуже мало скристалізований. Підклад був більш етично-емоціональний, ніж програмовий,—тим пояснюється, що він часом ухиявся в богоіскательство (в сім напрямі пішов сам Чайковський, котрого іменем звалась найбільш впливова течія поч. 1870 рр., коли ще він богоіскателем не був), або знов в ріжні питання індивідуальної етики: вегетаріанство і всякі форми аскетизму. Емоціональне народництво, що об'єднувало ріжні течії своїм гаслом: вирівняння свого долгу перед народом, переходило часом в наївні і безвиходні крайності „опрощення“, в такі афоризми: „як можна говорити про політичні права, коли народ голодає?“ або міркування про те, що „нагромадження знання такеж неморальне діло, як нагромадження капіталу“, і цивілізація мусить бути знищена разом з іншими джерелами соціальної нерівності. В сім відчувалася сильна недостача теоретичного проводу від того часу, як умер Добролюбов (1861), а уряд вихопив Чернишевського (1862) і на сім безлюдді „Историческія письма“ Лаврова, надруковані 1870 р. підчас його заслання під псевдонімом Миртова, раптом

стали евангелієм сього жадного діла і подвигу молодого народу. Народницький ухил і провідна моральна ідея Лаврова попадала як-раз в тон його настроям. Намальована ним „критически-мыслящая личность“, як фактор світового наступу, її завдання—своєю інтелектуальною і моральною свідомістю підіймати суму істини і справедливости в суспільності, „відплачуючи тим свій долг народові“, на плечах котрого вона піднялася з тьми до світу,—давала якусь формулу невиразним і пливучим настроям. Від сеї книги повело свій початок згадане гасло молоді—відплата довгу народові, як провідний мотив моменту. На Лаврова стали дивитись, як на провідника, від нього бажали програми і поучення. Але він був за кордоном: в 1870 р., саме в момент смерти Герцена він з'явився в Парижі, викрадений з свого вологодського заслання Германом Лопатиним. І от в березні 1872 р. йому привезено було до Парижу „делегатами з Росії“ пропозицію організувати закордонний журнал, який би був органом російської революції.

Лавров, на жаль, не назвав поіменно тих людей, що привезли йому першу пропозицію. Він каже, що вона була цілком для нього несподіваною, й імена ініціаторів zostались йому назавсіді незвісними, так що він навіть не уявляв собі добре, звідки виходив сей поклик, і яка програма і ідеологія тих людей, які покладали на нього сю місію. Він думав на петербурзьких радикалів, з котрими не мав ніяких звязків до свого арешту і еміграції, і тому в тій гадці наосліп написав перший начерк програми журналу. Коли вияснилось, що поклик походить від молодіжної революційної, Лавров відкинув сей начерк і в листопаді 1872 р. вибрався до Цюриху, щоб приглянутись віч-на-віч сій молодіжці, що почала саме тоді напливати сюди в великих масах. І тут нам особливо цікаво довідатися, від самого таки Лаврова, що між людьми, які найбільш гаряче вхопились за сю ідею—російського закордонного революційного органу, були Українці: Сергій Подолинський ще з другим, не названим по імені. Сей другий Українець обіцяв головню матеріальну поміч, і характеризується Лавровим як людина пуста, бо його обіцянки себе не оправдали. Натомість Подолинський став стовпом нового видання, і судячи з коротких, але значущих згадок Лаврова, дуже багато для нього прислужився від перших розмов про сей журнал і до повної реалізації його¹). Він і самого Лаврова підбив на се

¹) Лавров пише, пояснюючи історію „Вперед“ (Народники-пропагандисти, вид. 1925 р. с. 51): „Я был вовсе не подготовлен к неожиданности, что из России явятся ко мне делегаты с предложением составить программу революционного издания и руководить им. Решиться надо было сейчас на основании разговоров с очень небольшим числом лиц, которые были под рукой и которым я мог доверять. Два молодых украинца (один из них С. Подолинский), бывшие в то время в Париже, предложили свое энергическое содействие по переговорам в России и по организации материальных средств для издания (Подолинский оказался самым деятельным и энергическим пособником в эти трудные месяцы)“... „Когда к осени 1872 г. Подолинский привез мне в Лондон сведения о полученных результатах, то мои предположения оказались совершенно фантастическими: литературные радикалы вовсе не собирались организовать для борьбы на почве подпольной прессы. Зато имелись самые благоприятные сведения о возбуждении среди молодежи и „растущей силе“ среди нее, об отсутствии единства в этом движении за недостатком влиятельного органа, наконец о существовании живых и энергических молодых групп уже не только среди эмиграции, а в самой России. Я получил впечатление (может быть, недостаточно критически проверив рассказы моего молодого приятеля), что из этой молодежи, волнуемой, энергической, но лишенной единства и определенности в направлении, пришел ко мне призыв, что я тут как-будто действительно нужен, за неимением других, более компетентных; что вне бакунистских и нечаевских групп—иным сторонам деятельности которых сочувствовать и содействовать я не мог—даже в той самой среде, которая до сих пор охватывалась общими началами бакунизма, есть элементы, способные примкнуть к иному направлению, мне более сочувственному. Передо мною становился вопрос: не следует ли, не обязательно ли мне содействовать, насколько хватит способностей, этой новой „растущей силе“, развивая ее в том направлении, которое мне казалось

Микола Іванович Зібер

з фотографії зробленої у Флоренції 1873 р., коли він приїждив до Драгоманова.

нове для нього несподіване діло, і приготував для нього ґрунт в Цюрихській колонії, побувавши очевидно там весною, і перевішився в звязку з тим з паризького університету на цюрихський. Популяризував ідею журналу на еміграції і на Україні, агітував за ним, матеріально його підтримував, розпоряджаючи досить значними, як на емігрантські відносини засобами, і переправкою через границю займався, а що особливо интересно для нас—служив енергійним і впливовим посередником між редакцією „Вперед“ і українськими кругами, втягаючи їх в круг інтересів „впередовців“ та на взір їх діяльності стараючись організувати аналогічну українську роботу. Се він старався від самого початку втягнути в орбіту сеї роботи Драгоманова, післяв йому начерк програми, вироблений по приїзді Лаврова до Цюриху, заходився писати і друкувати революційні українські брошури на взір тих, що постачали російські революційні народники, і йому, очевидно, перед усім належить ідея „українського Впереду“—котрого видання і взагалі реалізація сих закордонних літературних революційних планів стали потім, наслідком збігу несподіваних обставин,—місією Драгоманова, котра настала займає.

Вважаю через те потрібним сказати кілька слів про сього подвижника революційної України, незаслужено забутого потім в період реакції—одного з найбільш симпатичних людей, яких дала історія українського відродження. В згаданій моїй книжці я зібрав деякий біографічний матеріал, і сей перший початок чекає дальших доповнень і роз'яснень. Син багатого київського поміщика-службовця, маленького російського поета пушкинської плеяди, приятеля сумно-звісного Юзефовича, Сергій Подолінський одержав гарне, панське виховання, на сімнадцятому році вступив на природничий відділ київського університету, звійшов до гуртків поступової молодіжи, захопився тут першими повіями марксизму під впливом М. Ів. Зібера, і скінчивши університет в 1871 р., разом з ним виїхав з кінцем того-ж року за кордон з наміром студіювати медицину та разом звязатися з тодішнім соціалістичним рухом—і звязати з ним українські круги. Зібер і Подолінський мали рекомендації Антоновича і Русова до львівських і віденських Українців, і по дорозі спинялися у Львові і Відні, щоб зав'язати з ними знайомість, але подорожь сеї подорожи маємо дуже мало. Потім бачимо Подолінського в Парижі: він записався тут на медицину, але, очевидно, в далеко більшій мірі займався революційними організаціями. Зблизившись з Лавровим, літом 1872 р. разом з

наиболее правильным? не следует ли и не обязательно ли при отсутствии единства определенности направления в движении, постараться, хотя бы с большими шансами неудачи, выработать эту определенность и это единство? Некоторые совершенно личные обстоятельства вызвали именно в эту эпоху во мне склонность принять участие в движении, которое мне рисовали словесно и письменно как возможно. С Парижем меня ничего тогда не связывало. В конце 1872 года я поехал в Цюрих с решимостью посмотреть своими глазами на те группы (все примыкавшие более или менее к бакунистскому движению), которые могли дать материал для редакционного и для технического персонала „Вперед!“ и на месте оценить возможность соединиться в общее литературное дело с теми личными силами, которыми присутствовали среди бакунистов. Приехал в Цюрих, я нашел многое как раз соответствующее тому, что мне сообщали мои корреспонденты“.

Видавці листування Лаврова з сих років (Былое, кн. 30, 1925, № 2, с. 19) так характеризують роллю Подолінського в тодішніх починах: „Він був головним помічником Лаврова в організації видання „Вперед“, вів усі зносини з Росією, завідував збором грошей на видання, експедицією до Росії друкованого матеріалу; він-же, очевидно, вів справу про закупку дому для общежитія“.

До сього вони додають таку ще подробицю: „Зимою 1877—78 р. вернувся до Росії і читав в київськiм „студентськiм клубі“ реферати на політичні теми: в українофільсько-конституційнім напрямі їх виявлявся вплив М. П. Драгоманова“. Джерело не назване, але кузен Подолінського каже, що як-раз в-осени 1877 р. він оженився і виїхав з жінкою за кордон — в останнє. І виклади його в тім часі не могли мати „конституційного“ характеру.

ним їздив до Лондону, де той звів його з Енгельсом і Марксом. Перед тим, очевидно, в зв'язку з революційно-видавничими планами, побував у Цюриху, де в тім часі саме наростала грандіозна колонія російської молоді, і між нею було багато Києян, а трохи й Галичан—на політехніці. 27 травня 1872 р.—се урядова дата переписання Подолинського на цюрихський медичний факультет, на котрім він зіставався три семестри, до серпня 1873, цілком ввійшовши в життя тутешньої молодіжи, ділючися з нею своїми засобами і зводячи на мінімум свої особисті видатки—відповідно тодішнім аскетичним поняттям (рідня його потім жалувалася, що він заголодувався тут до повного вичерпання свого, видимо несильного організму, і се потім приготувало йому тяжку недугу і передчасну смерть). Користувався загальними симпатіями і популярністю серед молодіжи, української і російської, і захоплював своєю енергією і революційним ентузіазмом не тільки сей молодий нарід, але і старші верстви¹⁾.

Сей рік, від літа 1872 і кінчаючи літом 1873, був апогеєм цюрихської російсько-української колонії. Початок положило кілька студенток-медичок, які тут знайшли кращі умови праці ніж в петербурзькій медичній академії. Але за медичками, які йшли сюди з мотивів наукової роботи, повалила ріжна молода публіка, котра шукала тут не стільки учення, скільки роз'яснення ріжних пекучих питань, теоретичних і практичних—програми індивідуальної й соціальної діяльності. З осені 1872 і до осені 1873, коли російський уряд на свою голову змусив сі революційні кадри до повороту додому, Горішній Цюрих в сусідстві університету і політехніки став одним великим емігрантським клубом. Був куплений будинок для студентського дому, організовані бібліотеки (стало їх аж дві—одна лавристів, друга бакуністів), відбувались відчити, що збирали сотні слухачів, і поруч того ріжні гуртки самоосвіти гуртували коло себе молодіж, що днями й ночами займалися дебатами, вивсяняючи собі всякі питання теоретичного і практичного характеру, або й просто вправляючися в умілої логічно мислити і говорити, не боячися жандармського контролю і яких-небудь обмежень з боку сем'ї, знайомих і под.

Була се незвичайно жива, свіжа, і не вважаючи на ріжні крайності і наївності—повна глибокого культурного і громадського змісту сторінка в житті молодіжи, і воно втягало до свого потоку в великих масах й українські елементи—з Росії й Австрії. Тутешні Галичани, студенти політехніки, служили посередниками між сею цюрихською колонією і віденським та львівським студентським осередком; одні відстоювали консервативно-націоналістичні галицькі позиції від космополітизму і нігілізму цюришан, інші навпаки ставились до них спочутливо і старались їх духом надхнути своїх земляків. Подолинський мав серед них великі симпатії і популярність, та втягав їх в круг ідей „лавристів“—впередовців. Осо-

¹⁾ От уривок з споминів Ольги Люботович, одної з фундаторок студентського цюрихського гуртка з тих років, 1872—3: „С. Подолинський був вірним другом і поклонником П. А. Лаврова; я знала його ще з часів мого студентства в Цюриху, коли він, було, любив з нами їздити човном на озері та вести зо мною—тоді ще 18-літньою дівчинкою, розмови про філософічні та наукові питання. Потім він оженився з одною київською панночкою, але по народженню третьої дитини розійшовся з нею, лишивши всіх дітей у себе. Забираючи свою останню дитину з Клярану, він просив С. Кравчинського, щоб він віддав йому й мою. Сергій Кравчинський по деякім ваганню згодився; правда, діти-б росли без матери, але Подолинський був сам лікар і дуже добрий чоловік, а чималі засоби давали йому змогу дати їм гарну освіту. Моїй дівчинці було вже півроку, коли С. Кравчинський віддав її Подолинському. Але їй не довелося й двох тижнів прожити у свого нового батька: епідемічний менінгіт, що косив тоді дітей в Полудневій Франції, забрав і мою доньку: вона померла разом з дитиною Подолинського і похована на кладовищі Монпельє—де у нього була віла“ (Былое, 1906, VI, с. 131).

бливо ширим адептом, незвичайно цінним для сеї групи, став Остап Терлецький, інтелігентний, впливовий, авторитетний представник галицької молодіжи, що скінчивши 1872 р. львівський університет, перейшов до Відня, до університетської бібліотеки, і став активним членом українсько-російського соціал-революційного руху.

1872 рік викликав в сих кругах велике забурення: того року постановою конференції в Газі, заходами Маркса, виключено з Інтернаціоналу Бакуніна—за котрим пішов з Інтернаціоналу цілий ряд романських соціалістичних організацій. Бакунін тоді мешкав в Локарно, в полудневій Швейцарії, займаючись головно організацією революції в Італії, а в російських справах не брав участі—можливо навіть умисно робив вражіння своєї незаінтересованости. Але в Цюриху у нього були здібні й енергійні однодумці, і вплив його ідеології серед тутешньої молоді відчувався дуже сильно. Коли ото Лавров—переконавшись на підставі інформацій Подолинського й інших, що йому треба орієнтуватися не на петербурзьких радикалів старших поколінь, а на революційну, активну молодь, і їй головно організувати той закордонний орган,—приїхав в листопаді 1872 р. до Цюриху, щоб там ближче розглянутися в настроях і поглядах сеї молоді—перед ними став виразний розкол між бунтарями-бакуністами, проповідниками безпосередньої акції, і прихильниками програми Інтернаціоналу: пропаганди і організації класової боротьби. Лавров сам стояв по стороні Маркса й Інтернаціоналу, але, стараючись бути виразником поглядів і змагань революційної молодіжи взагалі, він силкувався знайти загальні формули, які-б погодили обидві течії—хоча йому, як книжникові і філософові, проповідникові етичного принципу соціальности, непереморочива в засобах бунтарська тактика бакуністів, особливо в тім часі, коли Бакунін явно підпав впливам Нечаєва, була зовсім не по серцю. В отсім новім орієнтуванню на революційно-активну молодь і бажанню помирити течії „бунтарів“ і „пропагандистів“ Лавров виробив зимою 1872/3 р. другий начерк програми „Впереду“. Але переговори з бакуністами розбились о їх бажання перед усім рішити питання практичні: організації редакції і под. Лавров, з огляду на непереморочивість бакунінців в практичних справах, очевидно не хотів їх допускати до діла. Саме під той час, як оповідає він, одна з його нових молодих приятельок, що поїхала до Росії шукати там матеріальної помочи лавровському виданню, наспіла з дуже оптимістичними вістями: що наоколо проєктованого лавровського „Впереду“ вже гуртуються серйозні, надійні сили в Росії. Тому Лавров рішив повести видавничу справу без бакунінців і навіть против них. Не закриваючи очей на всі небезпечні наслідки такого розвалу, він, як каже, вже не вважав можливим покинути ту молодіж, яка згуртувалася наоколо нього і за-для нього розірвала з бакуністами. Весною 1873 р. він виробив третю програму „Впереду“ вже не йдучи на компроміси з бакуністами, викладаючи свої власні погляди, як він каже,—але в дійсності роблячи значні уступки поглядам і настроям тої молодіжи, що згуртувалася наоколо його.

Се відбилося в деяких неясностях і непослідовностях як самої програми, опублікованої в першій книжці „Впереду“, так і фізіономії самого „Впереду“ взагалі.

Самий уже факт трьох різних варіантів програми на протязі одного року викликав уїдливі замітки про таку неустаткованість напряду; але й після того як Лавров рішився ніби проводити свою власну програму, напрядь його органу визначався нечіткістю, еклєктизмом і бажанням бути органом всеї опозиційної Росії, з її безнадійними розбіжностями. „Это не дело лица; это не дело кружка; это—дело всех русских, сознавших, что настоящий порядок политический ведет Россию к гибели; что на-

стоящий общественный строй бесценен исцелить ее раны"—говорилось на вступі. Але тимчасом як тут наче-б-то черговою справою виступали дефекти політичного устрою, в програмі заявлялось, що для видавців „Впереду“ „питання соціальне—питання першої черги, питання політичне підпорядковане питанню економічному“. При всім бажанню йти солідарно з поглядами Інтернаціоналу, будучність соціального оновлення Росії звязувалася з селянством, і великі надії покладалися на селянську „общину“. Та ці теоретичні дефекти не відчувалися революційною публікою, тому що закривались практичними гаслами, згідними з настроєм молодіжи: „Йти в народ відмовляючися від всякої участі в державнім устрою нинішньої Росії—стаючи в лави чорноробчих, в лави тих, що страждуть і борються за дневний прожиток, віддати народньому ділу всю силу свого розуму, щоб вяснити братам-труженикам, на що вони мають право, до чого вони обов'язані змагати як люди, і що вони можуть досягнути, коли твердо захочуть і зуміють об'єднатися для досягнення своєї волі“. Висовуючи на перший план ці постулати, Лавров, поділяючи теоретичні погляди Маркса і його Інтернаціоналу, фактично підходив близько до платформи бакунінців і міг щиро думати, що їх розділяють тільки деякі питання тактики. Моментові се відповідало. Але те, що Лавров приймав з практики і програми молодіжи тільки з певними обмеженнями і застереженнями, бакуністи переводили в систему, без оглядок і застережень, упрощено і елементарно, і тому побивали лавристів і на цюрихським ґрунті, і ще більше потім в гуртках на місцях. Момент „Впереду“ таким чином був дуже короткий—тільки в 1873—4 рр. се ще не відчувалось, і він був в розцвіті своєї сили і впливу.

Отак у такій гарячій, боєвій атмосфері опинився Драгоманов, приїхавши до Цюриху по дорозі до Києва літом 1873 р., в переддень виходу першої книжки „Впереду“¹⁾. Разом з ним приїхав його вірний приятель, начолоположник українського марксизму Зібер. В Цюриху вони застали Подолинського й інших Українців-цюришан. Півтора місяці пробув тут Драгоманов, і ці півтора місяці були одною безнастанною гарячою дискусією. Теоретичні контрверсії, схарактеризовані вище, були ще обговорені завдяки „дипломатичному ходові“ російського уряду. Затривожений відомостями своїх шпигунів про цюрихський осередок, він постановив його розігнати, і в „Правительственном Вѣстникѣ“ з 21 травня с. с. з'явився наказ цюрихським студенткам покинути тутешні школи, під загрозою, що цюрихські дипломи однаково не будуть признані правосильними і цюрихські медички не будуть допущені до лікарської практики в Росії. По сім, коли до цюрихських студенток і студентів стали приходити вісті від батьків, родичів і знайомих про се розпорядження, з намовами до повороту, розгорілася з сього приводу величезна дискусія принципіального характеру на тему цінності науки, освіти і обов'язку молодіжи перед народом, завдань її практичної діяльності і под., що за живо захоплювала і присутню українську молодіж, і Драгоманова з його ближчими приятелями і знайомими. Вихід „Впереду“ і майже одночасно з ним—програмної праці Бакуніна „Государственность и Анархія“ надавав сим дебатам особливу принципіальну гостроту. Ми бачили вже скептичні відзиви Драгоманова з приводу програми „Впереду“ (очевидно другої його редакції) з початку року. Позиція Драгоманова була в децим посередня між лавристами і бакуністами; його симпатії були більш на стороні романського соціалізму, звязаного з Бакуніним, ніж германсько-марксів-

¹⁾ Лавров каже, що перша книжка „Впереду“ вийшла в липні, хоча датується серпнем.

ського; увага Бакуніна до національного питання і анархізм, як остання мета, більш захоплювали його ніж диктатура пролетаріату. Але з другого боку, лаврівське поважання до науки, знання, пропаганди раціоналізму і позитивізму були йому в багатом суголосні—тільки знов відпихало неповажання національних домагань: отой ухил в бік культу великих народів, що ним погіршали німецькі соціал-демократи, а у російських він ставав покривкою історичного великоруського централізму. Тому дискусії над сими темами мусіли дуже займати Д-ва. Але головне той ентузіязм молодіжи, що йому довелося побачити на-віч і переконатися в його щирості і безоглядності, не міг не зробити на нього глибокого враження. Як реаліст, він мусив порахуватися з ним в повній мірі як з реальним фактом, а аргументація від українських історичних прав і етнографічних особливостей, котрі пробували противставляти йому Українці-націоналісти з Галичини, були йому чи не гірш противні як великоруський централізм¹⁾.

В своїй пізнішій автобіографії, писаній уже після різкого розриву з лавристами, він настоює на своїй різко-негативній точці погляду на цюрихські настрої і теми:

„В початку того (1873) року ще в Італії, я получив із Цюриха²⁾ літографовану програму „Впереді“, а літом, по дорозі у Росію, прожив місяця 1½ у Цюриху, де найшов немало своїх київських знакомих, бувших студентів, більше або менше звязаних з редакцією „Впереді“. Цюрихські Росіяни розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програм Alliance Socialiste, і на лавристів, котрих ідеї були схожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюриху відстадами, і навіть київські знакомі запевняли мене, що в Росії, за той час, як мене не було (2½ року!), вспіла повстати робітницька партія, як європейські. Інчі говорили, що мужицтво, від голодних тоді самарців, готово до повстання. Впрочім один київлянин, дуже близький до редакції „Впереді“³⁾, раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, що „перша справа у Росії буде справа конституції, а що те, про що ми тут говоримо в Цюриху, при нас і останеться“. На мій запит, чому-ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому в „Впереді“ говоритьсь иньше?—він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодіж відпаде від „Впереді“, ніхто не захоче ні писати в нім, ні перевозити його, а з „лібералів“ партії дійства не зложись. Розуміється, що мені усе те не подобалося, рівно як і відносини „Впереді“ до української справи“.

Я в своїй книжці висловив переконання, що в пізніших своїх споминах Драгоманов значно перебільшував свою відпорність супроти революційних течій 1870-х рр., і в 1873—4 рр., після своєї цюрихської гостини зовсім не так непримиренно-відпорно ставився против „бунтарських“ настроїв і планів Подолинського-Терлецького та київських і одеських революціонерів-народників. Від цюрихської конференції починається у Драгоманова нахил до ісповідання соціалізму як чергової справи для української інтелігенції,—тимчасом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підчеркування обов'язковості політичного радикалізму, котре бачимо у нього після його повороту до Києва⁴⁾—замість

1) Див. його лист до Навроцького, АНВ. 1923, кн. III.

2) Від Подолинського—див. Спомини, с. 186.

3) Очевидно, той-же С. Подолинський.

4) В недавно виданих споминах Кузьми Котова, що був свідком сих дебат („Записки Землевольда“, вид. ДВУ, 1925), коротко, але досить влучно зазначено головні тодішні тези Драгоманова: „Не розходячися в деталях з руськими революціонерами, М. П. (Драгоманов) одначе дорікав їм за централізм і непошанування прав „недержавних“ народів Росії. Пробування в Зах. Європі як не можна більше скріпило в нім переконання, що інтернаціоналізм се найкраща підстава для автономних змагань, і всяка наукова чи політична діяльність повинна спиратись на інтернаціональних підвалинах. Що-ж до України, то М. П. говорив, що вона може добитися свободи тільки в союзі з іншими народами та країнами Росії, дорогою федералізму, а не сепаратизму. Драгоманов думав також, що й програма Лаврова і програма Бакуніна ще передчасні в Росії, бо там перш за все треба добиватися політичної вільности. Але більшість цюрихської молодіжи не поділяла його гадок“ (с. 24).

попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база. В часах безпосередньо по цюрихських дебатах, котрі він вів на два фронти—проти революційного общеросійства за легковаження національної справи (з чого у нього потім і вийшов гострий конфлікт з „впередчиками“) і против національного реакціонерства Галичан, котре вони йому протиставляли¹⁾, Драгоманов поділяв напр. гадки Подолинського про потребу заснувати всеслов'янський соціалістичний осередок у Відні, щоб внести федералістичні поправки до російського соціалізму і спеціально підчеркнути українські постулати—дати „український Вперед“, як се означалося для короткості, та протиставити „український інтернаціоналізм“ великоруському централізмові. Зустрівшись в переїзді через Відень (де Драгоманови оглядали тодішню всесвітню виставку), вони очевидно у трійку—Драгоманов-Подолинський-Терлецький—обговорювали дуже живо справу революційного всеукраїнського видавництва. В автобіографії Драгоманова, писаній після глибокого розчарування в сих планах, зісталася тільки глуха згадка про його тодішні заміри „зістатися у Відні й почати своє видання на російській і українській мові“. Але сполучивши з сим його згадки у Споминах про тодішні плани Подолинського²⁾, стрічу у Відні з Терлецьким, і пізніше тріо в справі закордонного органу—Терлецький-Подолинський-Драгоманов—знов таки кількома словами відмічене в його споминах з 1875 р., я не маю сумнівів, що в сій справі ся трійка в серпні 1873 р. дійшла порозуміння і устали певні спільні погляди на справу. Сподіваюсь, що в листуванні тих років ще викриються ясніші вказівки в сім напрямі, але й тепер для мене ясно, що тут уже був план закордонного соціал-революційного видавництва, що розроблювався далі Подолинським і Терлецьким, а в своїм остаточнім виконанню став місією Драгоманова.

Зрозуміло після сього всього, що Драгоманов по своїм повороті зовсім не такими очима глянув на київські обставини, якими дивився перед виїздом за кордон. На око культурника, справа стояла дуже добре. Повним ходом, не вважаючи на всі труднощі, йшла та культурно-наукова українська робота, що перед виїздом Драгоманова тільки що організовувалась; відкрито відділ Російського Географічного Товариства, що давав легалізовану фірму дослідчій роботі; старші й молодші робітники—відкладаючи в дальшу чергу політичні питання, з усіх сил працювали над ріжними науковими завданнями, готуючись до генерального перегляду українських культурно-наукових засобів на археологічним з'їзді, призначенім на серпень 1874 р. Але тепер се вже не задовольняло Драгоманова. По всім, що він побачив і почув за останній рік, в усім сім вбачались йому серйозні дефекти. От як формулує він свої тодішні вражіння в своїй автобіографії:

„У Києві я застав чималий рух Українців. Старші (по більшій частині учителі гімназій) чинили зерно нововідкритого Юго-Зап. Геогр. Общества. Молоді студенти збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалось мені у київських українофілів чимало чого. Вперше, уступчивість офіціальному світу

— 1) Він формулує свої погляди в поданім листі до Навроцького, писанім саме з сеї цюрихської гостини. Літ.-Наук. Вістник 1923, III.

2) „Подолинський хоч був „впередчик“, але при тому був занадто українець, щоб не симпатизувати таким пробам льокалізування інтернаціонального соціалізму (який перевів гурток сербських радикалів Светозара Марковича, приміняючи загальні соціалістичні принципи до економічних, політичних і національних обставин Сербії). Окрім того були в Цюриху деякі інші росіяне, між ними київляне, котрі ближче стояли до „бакуністів“ ніж до „лаврестів“, і через те почасти й поділяли традиційний панславизм Бакуніна. Ось на якому ґрунті основились цюрихсько-українські плани впорядкування слов'янської взаємности у Відні“.

і заличанне до консервативних кругів, а в молодіжці навіть ворожнє до „радикалів“, як тоді звали соціалістів. За тим—велика відсталість від європейських ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московських славянофілів. На моє диво (?), студенти українського кружка, навіть більше способні й учені, не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від „московської“ цивілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть нижче російських радикалів, що теж неспособні були черпати ідеї прямо з Європи, та все таки читали Міля, Маркса, Ласалю і т. д., хоч у російських переводах. Усе те мені здавалося тим більше ненормальним, що, по моему, найбільша частина національних відзнак України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. була більше звязана із Західною Європою і хоч із державами, та все таки йшла вкупі з Зах. Європою в суспільному культурному прогресі. Пруботок у Європі до речки переконав мене, що власне європеїзм,—або космополітизм, котрий не відкидає частини національних варіацій загальних ідей і форм,—і є найкраща основа для українських автономних змагань, і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті“ (с. 382).

„Сю гадку переводив я в своїх університетських лекціях, рефератах і дебатах географічного товариства, в статтях і розмовах з молодіжкою—розуміється в кожній сфері відповідним для неї способом. В лекціях і рефератах наполягав я на порівняний метод. В університеті я читав курс старинної історії, почавши з огляду історіографії, перейшов далі до примітивної культури і відти до Старинного Сходу (відставка застала мене при Ассирії). В географічнім товаристві я читав реферати про стичності народніх українських пісень з західно-європейськими. Порівняний коментарій я подав і в „Истор. пѣснях малор. народу“, котрих перший том разом із проф. Антоновичем випустив під археол. конгрес 1874 р. До політичної агітації в Києві я з початку мішався мало, занятий науковою працею і галицькими справами і галицькими ділами. Стрічаючися з молоддю „радикального“ і українського напрямку, я завсіди говорив, що не розумію їх розділу, бо-ж у обставинах України „здѣсь плохой тотъ украинофиль, который не сталь радикаломъ, и плохой тотъ радикаль, который не сталь Украинцемъ“.

В своїх „Споминах“ Драгоманов так характеризує угруповання тодішньої української молодіжці в Києві. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-філологічного факультету, звався „словарниками“, тому що багато з них працювало над українським словарем, під проводом „Старої Громади“. Другий, зложений з студентів інших факультетів, звався „Общиною“ і займав середнє становище між культурницьким націоналізмом „словарників“ і російсько-космополітичним соціалізмом „радикалів“. „Общинники“ стояли якось посередині між археологією й лексикографією словарників і соціальною економією радикалів, і при тім не вглублялися ні в одну ні в другу“. Не так як словарники, але вони також досить вороже були настроєні против радикалів і жартливо звали їх „поперечниками“—мовляв діаметрально-противниками. Була тут на погляд Драгоманова резонна доля опозиції против доктринерства і общеросійства радикалів, та була й велика доля необразованости і нерозуміння соціальних справ, котре теж змагалось виробити собі своє доктринерство і свій фанатизм.

Пірнавши з головою в свої наукові й навчальні заняття і мало уділяючи часу політичній роботі, Драгоманов не переставав—як се сам зазначив в наведеним уривку автобіографії,—при кожній нагоді різко виступати против общеросійства радикалів і против байлужности до соціальних і політичних питань, що виявляли Українці, старші й молодші, бо вважав її цілком недопустимою в такий гострий момент великого ісходу молодіжці „в народ“. Одночасно з поворотом до Києва Драгоманова російський уряд добився повороту додому переважної частини цюрихської колонії. В результаті вищезгаданих дебат літа 1873 р. цюрихська молодіж рішила покоритись наказові. Та частина студенток, яка дорожила своїми медичними перспективами, перейшла на інші університети, величезна-ж більшість молодіжці рішила вернутись до Росії—але не для того щоб добувати дипломи, а щоб іти в нарід і ширити там ідею боротьби з урядом, згідно з поняттями про завдання моменту, виробленими в цюрихських дискусіях і зформулованими у „Впереді“ і в згаданій книзі Бакуніна „Государственность и Анархія“. З сими двома книжками—останнім словом революційної ідеології—цю-

рихська молодіж з кінцем літа 1873 рушила додому, і сей прилив кадрів, озброєних певною ідеологічною підготовкою, відомостями про сучасний революційний рух на Заході (особливо історією паризької комуні), перейнятих ентузіазмом пропаганди і патосом революційної діяльності, оживив і поглибив революційний рух в гуртках Росії й України. Розходження „бунтарів“ і „пропагандистів“, дебати, що велися на сю тему протягом зими 1873/4 р., обмін ораторами між гуртками, що переносили з одного до другого дискусії над найбільш пекучими питаннями, і об'їзди гуртків найбільш впливовими провідниками, обгострили до найвищої міри гасло безпосередньої акції в народі. Загалом помічалась перевага бакуністів над „впередчиками“, або „чайківцями“, вживаючи старшої термінології; „Государственность и Анархія“, особливо її „перший додаток“, з закликом до негайної і безпосередньої акції в народі, зверненням до російської молодіжи, мали величезний вплив, і незалежно від ідеологічних розходжень вона сходилася в одному пориві, як його формулує один з учасників пізнішого „великого процесу“: „Ми не маємо права вчитися на народні гроші, коли сам нарід помирає з голоду і тоне в пітьмі, а коли-б ми й мали се право, то недоцільно було-б з нього користати, бо нарід нас чекає, ми знаємо вже досить, аби й тепер йому бути корисними, а коли зістанемось кінчати курс, ми буржуазимось і в нарід іти не захочемо“¹⁾. Найбільш відповідною формою сього виходу признавалася роля робітника, мандрівного сільського ремісника, і молодіж спішно підучувалась ріжного ремесла, а весною 1894 р. се „велике товариство пропаганди“, як його називали, дійсно вирушило на село, невеличкими партіями, по кілька чоловіка, в сумі кілька соток хлопців і дівчат, перебрані як-найпростіш, і несучи в своїх торбах разом з струментом ріжну агітаційну літературу. Одні йшли з конкретною програмою агітації за повстання, інші хотіли наперед розглянутися в настроях і поглядах народу, наблизитися до нього і „опроститися“, в вигляді робітників і робітниць „мастерових“, але також і учителів, писарів, то-що. З північних гуртків молодіж рушила головню на Поволжя; Україну покрили пропагандисти найбільше з гуртків одеського, київського, харківського і таганрозького. Серед них було дуже багато Українців, і взагалі пропагандисти старались по змозі вживати української мови, та поруч російської літератури користувалися й українською: Кобзарем та ріжними революційними писаннями. З них принаймні одно нам звісне, завдяки споминам Мартина Ланганса — члена одеського (раніш херсонського) гуртка²⁾.

1) Народники-пропагандисти, с. 164.

2) Се взагалі одно з найбільш інтересних оповідань про тодішню роботу „в народі“, я позволю собі навести з нього кілька уривків:

„Вже при самім зформуванні нашого гуртка життя і пропаганда серед селянства вважались у нас найбільш доцільними. На жаль, тоді—та й тепер іще—відчувалася велика прогалина в народній малоруській літературі: не було ні-одної брошури, яка-б ясно і в близькій народові формі переказала-б народові основні принципи соціалізму. От чому Фелікс (Волховський) узявся скласти таку брошуру малоруською мовою: „Правдиве слово хлібороба до земляків“ (так звалася ся брошура) в прегарній, чисто народній формі знайомила нарід з соціалізмом“. Пустившись на село для пропаганди з початку учителем (пізніше він став майстерувати—бондарити)—пише Ланганс—я привіз з собою багато цензурних і нецензурних книг руською і малоруською мовою, і забрав також писану брошуру Фелікса, щоб побачити, яке вражіння вона робитиме на селянина, і таким чином вияснити її вартість як засобу пропаганди. Заняття в школі мали для нас другорядне значіння: ми не думали ширити свої ідеї через школу, а тому наша робота коло школи обмежувалася тільки тим, що ми совісно її вели, щоб не понизити себе в очах селян, а навпаки—придбати їх довіря і поважання. Її вели шкільних занять, вечорами, сходилися до нас до школи наші приятелі—селяни: велась свобідна розмова, говорилося про всяке: про свої сільські справи, чим-небудь визначні зібрання громади або рішення волосного суду, про писаря, старшину та їх діла, про панів та їх відносини до громади, про релігію, сільське господарство,

Се брошура Волховського „Правдиве слово до земляків“, видана потім закордоном, і новішими часами передрукована Франком з єдиного зацілілого при конфіскації примірника, так що ми можемо судити про сю дійсно дуже зручно зроблену спробу соціал-революційної української брошури і про характер тодішньої революційної пропаганди між українським селянством взагалі. Своїм взірцем автор узяв Квітчині „Листи до земляків“, і впровадив виразником тих старих реакційних поглядів, вложений в Квітчиних писаннях, „кума Охріма Джигира“, з стереотиповими міркуваннями: „Тяжко на світі жити, що про се й казати, та майбуть таке воно від Господа праведного! пани та цар многомилостивий розумніші за нас дурних: вони вигадують, як нам допомогти!“ На сі метикування автор переказує байку Гребінки про вовка та овець та ілюструє її мораль історичними та сучасними прикладами. Далі коротко, але сильно, Шевченківськими виразами малює сучасне пекло України і в коротких словах характеризує порядок, що їх треба завести:

„Треба нам царя і усіх панів, котрі не захотять бути з нами рівними, робити як і ми,—треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возьять. За тим кожне село і кожне місто буде всі діла свої рішати громадою, на раді, і ніякого начальства над собою не матиме; якщо треба буде зробити яке громадське діло, то виберемо на той час певного чоловіка, але ж і він буде не начальник, а вірник наш; не він нам приказуватиме, а ми йому. Як-же буде таке діло, що одному селу або місту не під силу, що воно до усього краю стосується—як приклад залізна дорога—та знов таки кожне село вибере певного чоловіка, сі люде з'їдуться в одно місце, та й вигадують, як діло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигодами, і як згодяться, то добре, а як ні—знов придумують, щоб усі згодилися. Щоб одно село не було багатіш за другі, треба, щоб кожне село добре полічило та обмірило свою землю, людей і худобу; ото-ж певні люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лічку і так розпорядкують, щоб усім добре було жити і щоб нікому не було кривди.

Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну, трудову копілку заводять собі всякі школи, вчать своїх дітей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темноті, щоб ми нічого не розуміли і до правди не додумались. Тим то вони і панують над нами, що вчені: бо вчений чоловік завжди на вигадки скоріший од невченого. Нам не потрібні панських шкіл, де навчають і того що треба і того що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб були чесними та вміли робити коло землі і всякі машини.

податки й збирання їх (по малоруському: здирства), про шинки й шинкарів, про приставів і різки, про панів і недостачу землі у селян—одним словом розмови йшли дуже ріжнородні. Іноді на пояснення чого-небудь, або щоб дати естетичну втіху гостям—прочитувалося яку-небудь підхожу малоруську або руську книгу: Шевченко й ин.; траплялося частенько, що й євангеліє доводилося цитувати. Сі збори проходили можна сказати—офіційно: про них знав і піп, і писар, і старшина. Але були зібрання й инакші, що відбувалися також сливе що-дня після зібрань офіційальних. На них лишалися тільки декотрі—виходили разом з усіма, а потім поверталися. Таких було чоловіка з чотири: все батьки родин, люди розумні, прекрасної душі. Один з них, що тепер цілком віддався справі соціалізму, перед тим, протягом 8 років був здібним і дуже обізнаним знавцем св. письма. Він піддався дуже нелегко; що-дня викликав він нас все на свої дебати, але кінцець-кінцем зложив зброю і зовсім щиро і свідомо пристав до соціалізму. Другий—натура незвичайно м'яка і поетична—користувався великим поважанням у селян за чесний характер; свобідні спілки рибалок на Дніпрі вибирали його своїм отаманом. Інші два, також дуже хороші люди—дещо заслонялися сими двома, ненароком піддаючися чарові сих двох натур... З сих чотирьох селян разом з нами: зо мною і Н. М. (товаришем Ланганса) скоро зложився гурток, що поставив своїм завданням пропаганду на селі і ширення соціалістичних брошур на селі і в його околиці. Разом з тим я далі вів з ними заняття з руської історії (для допетровської історії по книзі „Древняя Русь“, а нову розповідали усно). Я мав приємність перевірити сильне вражіння на селян від брошури Фелікса: всі захоплювалися нею, приводили все нових та нових слухачів. Прийшлося переписати її в 2—3 примірниках. На прошення наших приятелів-селян, що вважали потрібним при першій обзнайомлянню Малоросів з соціалістами показувати їм, що соціалізм не суперечить багатьом визначним місцям євангелія, я написав також невеличку брошурку, притримуючися слів євангелія, доводив нездатність теперішнього соціального укладу і викладаючи вимоги соціалізму, потвердив сі доводи текстами євангелії. Брошура сподобалася нашим приятелям і була написана в двох примірниках“ (Народники-пропагандисти, с. 195—7).

„Далі треба матір нашу землю шанувати, істинно як матір: не продавати і купувати, а щоб вона була громадська, всіх однаково годувала. Тоді тільки не буде багатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і багаті є і бідні, що у одного більше землі, у другого менше, а у іншого зовсім нема; тим то багатирь нічого не робить, а примушує матір свою землю одного себе годувати, та все що вона оддала-б рівно другим своїм дітям, він забирає та й продає і купує собі всякі витребецьки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів. Так саме і по городах та містах; і тут мати земля повинна бути для всіх, людська, і всі будинки, що на тій землі—вони повинні бути для всієї міської громади, щоб кожен жив у своїй хаті, а не було-б, як тепер, що один хазяїн, а другий комірник, в сусідах живе“.

І нарешті даються такі революційні „заповіді“:

„Кажу вам першу заповідь: знайте як і пани, чого вам треба. Треба вам землі, щоб вона була людська, громадська і усе щоб було людське; треба, щоб над вами не було ніякого начальства і щоб усі діла робилися громадою; треба, щоб у всіх дітей був час ходити до школи і щоб школи були справедливі і для всіх однакові, та ще треба, щоб не було москалів. І не тільки ви самі повинні се добре знати, а й других хліборобів до того доводити, бо тільки тоді опануємо ми землю, тоді тільки і зможемо настановити правду між людьми, як усі сіроманці добре знатимуть, чого їм треба.“

„Кажу вам і другу мою заповідь: нехай усі сіроманці, котрі пізнали правду, держуться один одного, нехай дають звістку один одному, що і як; коли вас є два або три, що ви пізнали правду, то умовтесь між собою, як і других на те ж саме навести та настановити, а як лучиться кому з ваших яка причина, то визволяйте чим дуж. Та коли побачите, що нерозумні люди кладуть свою надію на панів, або на найбільшого з панів, на царя, то доводіть людям, що вони самих себе обдурюють, що якби цар справді їм добра хотів, то не брав-би од матері сина, од сестри брата у москалі, не обдирав-би людей на викуп та на всякі податки.“

„Кажу вам і третю заповідь: станьте за правду щирим серцем і непохитним духом; у вас перша думка буде не об тім, що їсти сьогодні, або у що зодягнутись завтра, а об тім, щоб і сьогодні і завтра і увесь вік благовістити своєму братові сіркові оці заповіді, благовістити царство справедливе чесного робочого люду, царство волі і правди і братерства і рівності! А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хочять правди. Нехай ні семья, ні хата, ні худоба не стає вам на дорозі, нехай проклятий страх дурається вашого серця, а душа бажає одної правди і обновлення світу.“

„Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, аніж потурати кривді. Гей, чесні хлібороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські діти і ви, нещасливі москалі, що одірвані од рідної хати і чесноі роботи, та чие серце ще не одірвалося од правди—гей слухайте мене, скажу я вам слово послідне, слово правдиве, недлукаве, що накипіло на серці не часами, а роками! Гей вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю! Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром устануть усі народи і окують царів неситих в залізні пута і їх славних оковами ручними окрутять, і осудять губителів судом своїм правим і во віки стане слава, преподобних слава; і спочинуть невіляничі утомлені руки і коліна одпочинуть кайданами куті. Радуйтеся, сіромахи, не лякайтесь дива; сама правда визволяє довготерпеливих, вас убогих, і воздає злодіям за злое! Оживуть степи, озера і не верстові, а волнії широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику посядяться до купи раді та веселі і пустиню опанують веселії села.“

„Ідіть-же—паки і паки кажу вам—ідіть благовістити нове царство правди. Ідіть по городах і селах, минайте злих і захоďte до добрих, ховайтесь від царів і панів, слуг їх, і кажіть робочому люду: труженниче, поклади надію на правду; се царство твоє приходить. Женіть страх лукавий і подлий од серця вашого і не бійтеся вмерти за правду, за рівність, за волю, за братерство! Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, ніж з кривдою за плечима предстать пред царство правди. Істинно кажу вам: лучче по каплі усю кров по лицарські вицідити, аніж гнути шию під ярмом поганим“.

Як бачимо, се була дуже інтересна проба сполучення традиційних українських народницьких літературних засобів з новими соціал-революційними ідеями і гаслами. Безсумнівно, таких творів пішло в тих часах в оборот далеко більше ніж ми тепер знаємо: бо знаємо виключно те тільки, що встигли надрукувати за кордоном в 1875 році, поки віденська прокуратура не сконфіскувала власне сього „Правдивого Слова“ та видала процес його видавцям. Отже знаємо, що перероблено було на українські обставини „Хитру Механіку“ Кравчинського (популяризацію Ласалевого викладу про фінансовий, податковий визиск праціуючого народу); автором сеї перерібки називають Нечуя-Левицького; вона була

видана потім в Відні під заголовком „Правда“. Невідомо, де і коли перекладено на українську мову іншу російську революційну брошуру „Казка про чотирьох братів“; заховався віденський коректурний відтиск цього перекладу, що мав вийти так само як і попередні під наглядом Терлецького,—але мабуть не був випущений в світ після конфіскації „Правдивого Слова“. Серію революційних брошур на українські теми написав Подолинський. Першою в сій серії що до змісту являється „Розмова про бідність“,—виклад причин бідности селянства. Робітники на сахарні скаржаться на бідність селян та визиск Євреями та Німцями; освічений робітник селянин, бувший учитель, популярно вияснює поняття додаткової вартости; прихід Поляка-прикажчика перериває розмову, і учитель другим разом обіцяє розтолкувати, як завести кращі порядки, відібравши від панів землю і віддавши їх селянським громадам, а заводи—громадам робітникам. Розмову другу—про хліборобство—маємо в пізнішій перерібці Драгоманова, що стер з неї бунтарські прикмети. Натомість в непорушнім викладі вийшла утопія „Парова Машина“: сон робітника, покаліченого молотилою на панській роботі, котрому його брат оповідає, що стало потім, і як прийшло до нового соціалістичного ладу на Україні. Я наведу звідси оповідання про те, як сталась на Україні соціальна революція:

„Треба було людям зговоритись, щоб піднятись усім разом. Треба було комусь показати початок, як добувати волі. Цей початок вийшов зтуда, зкуда і перше в старовину виходив вільний рух українського народа: з Подніпровья. Подніпровці не забули ще життя славних Запорожців, не забули вони і неменше славних та нещасних гайдамаків, згадали вони за старого батька Максима Залізняка.

„І знов проявились на Україні гайдамаки. Тільки це вже були не ті гайдамаки, що перше. Ніхто не міг казати на цих нових гайдамаків, що вони злодії та розбійники. Тепер у гайдамаки люде ішли цілими селами. Вони не ховались, а виходили на вигін, на громадський схід і казали:

„Годі нам терпіти цю неправду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся наша, громадська, бо наша громада на неї працює і обливає її своїм потом. Не треба нам начальства, бо воно раз у раз держить руку панам та жидам, та забирає нас та гонить до Сібіру.

„Так само як селяне, почали робити і робітники на заводах. Вони зібрались коло фабрик і сказали: „Фабрики наші, бо ми на їх ложили свою кров і своє здоровя. Відберем-же їх в жидів та в німців та будемо управлятись самі через наших виборних людей“.

„Так сказали наші люде, так сказали українські селяне, як дійшли вони свого розуму. Та сказати ще не єсть робити. Начальство мало війська і багато потекло нашої крові—аж вода в річках почервоніла—поки сталося по нашому. Ну та за це байдуже. Г р о м а д а — великий чоловік і повсігда має за собою силу. А на цей раз громада була велика—увесь український нарід піднявся як один чоловік.

„Зразу москалі побивали багато людей; ми мусли ховатись по лісах та по очеретах, а хати наші і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поживи. Тільки швидко москалі урозуміли, що нічого не подіють з усім народом. Бо битись з народом, з усіма простими людьми теж саме, як кажуть у казці, битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз виростають дві другі.

„Та зрешту москалі порозуміли, що вони самі з народом, що вони самі прості люди, а не пани які, і що недобре їм їти напроти своїх рідних батьків та братів. І почалося тут невидане діло. Москалі цілими громадами почали тікати з війська. Тікаючи вони ховались в наших людей і вже устоювали за нас. Під кінець діла москалі де в котрих містах зовсім не скотили бити людей, та перевязали своїх офіцерів та інших начальників, а сами поросходились по своїх селах. Тоді вже стала інша річ. Нарід почув свою силу. По селах вже мало було війська, пани, жида та чиновники усі поутікали в міста. Тоді люде повиходили з лісів та очеретів, зібрались у великі громади, построїлись як москалі у полки і назвали ті полки козацькими, як було у старовину. Так-то знов появились на Україні вільні козаки. Був тут полк Черкаський і Чигиринський і Миргородський і інші. Поки міста ще були в руках ворогів, то люде не росходились і не спочивали. Одно по одному усі міста перейшли до нас. Деякотрі ми мусли брати силою, косами та піками проти пулок та рушниць і багато там полягло нашого брата, поки справились. За те більша часть міст здалась нам по добрій волі, бо міщане і робітники усюди стояли за нас. Хто нам протививсь, з тим ми бились, хто давався сам у наші руки, того ми милували, хоч-би він був і найлютіший наш ворог. Тільки панів та жидів та чиновників ми

не змогли терпіти поміж собою, бо від них іде усе лихо. Багато їх ми постріляли у війні. Тільки не за тим ми бунтувались, щоб розбійничати, а за тим, щоб добувати нашу волю та нашу правду. То-ж і зробили ми так: дали їм часу оден тиждень, щоб вони всі вийшли з України, щоб не зосталося у нас ані пана, ані жида, ані чиновника. У той час залізниця була вже в наших руках, бо механіки і інші робітники на залізницях швидко до нас пристали. Та що-ж ти думаєш, Андрію, сказав Остап і засміявся, мусіли ми цілий тиждень що-години пускати поїзди, поки вивезли усіх жидів та панів! такого наплодилося сеї дряні на нашій Україні. Найбільш ми їх вивезли до Німеччини, бо в Росії кацапи забунтували швидко після нашого і прохали, щоб ми не везли до їх своїх панів, бо в їх єсть і своїх доволі. Чув я, що в Німеччині нашим панам та жидам було дуже недобре, що мусіли вони потім заробляти хліб свій і добре спізнали на своїй шкірі, як під ними жилося українському народові“.

Новий соціалістичний лад малюється такими фарбами:

„Як-же ви розділяєте урожай з громадської землі, спитав Андрій, і що сталося з тими шматочками ґрунту, що вже мали наші батьки?“

„Як хто хотів задержати свою, то і задержав її, відказав Остап, тільки найбільш хазяїнів віддали свій ґрунт до громади, кажучи, що там він дає більше користи. А розділяєм ми урожай громадський як ось бачиш: Хоч ми живемо багато ліпше як перше, то все-ж ми не забуваєм, що ми прості люде і що дурна панська роскіш нам непотрібна. Землі ми маємо тепер доволі та і земля на Україні гарна і при добрім хазяїстві, як у нас тепер, дає дуже багаті урожаї. Дивись, Андрію, у нас на громадським току мабуть у десять разів більше стирт хліба ніж бувало колись у пана. З цим хлібом ми робимо так: одну частину розбирають хазяїни на стільки, скільки кожному треба. Котрий має більшу сім'ю, бере більш, котрий має меншу, бере менше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу часть урожая ми ссипаєм у громадський амбар (шпих-лір) на посів, та на случай неурожая. Увесь-же останній хліб ми відсилаєм за границю або веземо до міста і вимінюєм у містових громад на все те, що нам потрібно, чи на одежу, чи на чоботи, чи на що інше. Або знов міняємо на лис та на камінь і на залізо, для будування, коли громада не має свого ліса, як то жаль сказати, найбільш буває на Україні і досі, хоч ми багато лісів насадили на тих містах, де пани та жида вирубували старі ліси для цукерень.“

„От добре нагадав мені за цукерні, сказав Андрій, як-же ви зробили з ними, кому тепер вони належать, коли нема ні панів, ні жидів?“

„З цукернями та іншими заводами зробили так само, як і з ґрунтом. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артелей) тих робітників, що на них працюють. Робітники вибирають таки з своїх, котрий розумніший або більше чиввся, за директора і слухають его докі сами хотять. Як він їм не сподобається, то вибирають иншого. Увесь сахар (цукор) або другий товар, що виробляють на фабриці, належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так як ми з хлібом—вимінює на усе що потрібно людем і розділяє між ними“.

„Як-же то робиться, що ніхто з тих виборних та з тих директорів нічого не краде? спитав ся знов Андрій, це міні в дивовижу“.

„А на що йому красти, засміявся Остап: хіба він з'їсть сто мішків пшениці або сто голов сахару (цукру). Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люде мають своє своїх громадах, а як-би він случаем і продав їх куди за границю, то що-ж почне робити з тими грішми? Землі він не купить, бо земля громадська і не продається, фабрики не збудує, бо не найде ні одного чоловіка, щоб пішов робити до чужого за гроші, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак то люде стали чесні, бо вже не мають ніякої користи бути злодіями, додав Остап і знов засміявся“.

Пригода з молотилою, що зав'язує фабулу сеї казки, датована серпнем 1874 року, і се мабуть той час, коли Подолінський складав свою соціалістичну фантазію. Час дуже пам'ятний! Пишно проходив київський археологічний з'їзд, що так похвально записався в історії української науки—виявивши її поважні досягнення, і заразом розбудивши злобу україноненависників, які не могли переболіти сих досягнень. А поруч нього розвивалася велика облава на ту соціалістичну молодіж, що вирушила на революційну роботу весною того року. Исход її не міг укритись від поліції і жандармерії, і вона розпочала літом масові арешти пропагандистів, начиняючи ними в'язниці. З'їзд місцевих і закордонних учених у Києві і збори української інтелігенції з сеї нагоди—проходили таким чином в обставинах виїмкових і для наукових настроїв мало сприятливих. З одного боку—пильний нагляд офіційальних соглядатаїв і вся

ких добровільних доносителів, які старались виявити і довести тісний контакт між науковою українською роботою і соціалістичною агітацією, закрашеною в українські кольори: мовляв, „Українці в одній кешені носять писання батька Тараса, а в другій Маркса“, як характеризував се́ пок. П. Гн. Житецький—оден з дуже незадоволених сею репутацією¹⁾. З другої сторони—не дуже прихильний настрої радикального громадянства до суто академічних занять українських народолюбців під таку гостру хвилю,—те що Драгоманов характеризує як докір в лицемірстві і полохливості²⁾. Все се змушувало таких громадсько чутливих людей як він напружено думати над синтезом настирних політично-революційних вимог моменту з затяжними завданнями національного культурного українського будівництва.

На жаль, досі не віднайдено листів Терлецького, в котрих він ділився вражіннями з своєї подорожи на Україну з нагоди археологічного з'їзду³⁾. Він належав до тих що вміли об'єднувати наукові інтереси з громадськими, соціалістично-революційними. Брав справді участь в археологічному з'їзді (його фотографія видніється на групі учасників⁴⁾, але з'їзд zarazом служив йому ширмою для того, щоб зав'язати широкі знайомості, вийти в гущу українського життя, пізнати його й дати знати себе. Подолинський демонстрував Терлецького українському громадянству як ілюстрацію своєї тези—що в галицькім суспільстві наростають суголосні елементи, з котрими можна і треба робити чергову роботу—вносити українську поправку до соціалістичного руху, розпочатого російськими соціал-революціонерами. Демонстрація вдалася, Терлецький зробив прегарне вражіння; при таким оказі, яким був він, оповідання Подолинського про віденську „Січ“ як базу для закордонного українського видавництва, розуміється—соціал-революційного, переконували громадян дуже сильно. Справа була принципіально рішена тоді, при Терлецькому, в вересні-жовтні 1874 р., як я уявляю. Кияни і одесити—„котрі тоді були київськими союзниками“, нагадує Драгоманов, дали згоду на організацію українського закордонного видавництва. Терлецький мав бути його фактичним провідником. Детальніше розроблення його програми, правдоподібно, вже тоді було доручене вибраному київською „Старою Громадою“ комітетові, що збирався „в місцях не таких віддалених“ і поліції мало приступних: „в броварі київського товариства“ у К. П. Михальчука—„славний комітет дванадцяти на Подолі“, як його називає в пізніших листах Драгоманов. А тимчасом рішено було негайно приступити до видавання дрібної революційної літератури, отих „нелегальних метеликів“⁵⁾, як їх називали по аналогії старих „метеликів“ 1860-х років,—себто революційних брошурок. Котрі готові були, збиралися, інші замовлялися на потім, і Терлецький з Подолинським та віденськими „молодими Галичанами“ мали приступити зараз до їх видання.

„Ідеалізація цих (молодих) Галичан мала рішучий вплив на замір видавати „Громаду“ і на мою „еміграцію“, завважав Драгоманов в своїм

1) Його промова в львівських Записках т. 116 с. 181.

2) Див. вище с. 6 і нижче с. 23.

3) В сій хвилі, коли я читаю коректу сеї статті, я вже маю відомість, що „ентузіастичний“ лист Терлецького до Бучинського з 17. XI, цитований Павликом в передмові до листування Драгоманова з Бучинським (с. XII), нарешті вдалось відшукати, і він буде присланий для надрукування в „Україні“.

4) Ся фотографія передрукована в Київській Старині 1899 р. кн. VIII, Терлецький на долині під ч. 74.

5) Так називає їх („ілегалні метелики“) В. Чубинський (брат Павла), що в-осени 1876 р. приїздив до Львова для транспортування на Україну сих „метеликів“ і нецензурного П. т. празького „Кобзаря“ (Листи до Павлика II с. 100).

пізнішим листі¹⁾. За недостатчею докладніших відомостей приходиться упертися в сю фразу, котрою Драгоманов так виразно, хоч і побіжно, засвідчив звязок своєї пізнішої місії з планами заграничного видавництва, що за ними агітував Подолинський з Терлецьким в серпні-вересні 1874 р. На іншій місці я зацитував інший його вираз, з котрого виходить, що в 1875 р., ще перед відставкою Драгоманова, коли й мови не було про його виїзд на еміграцію, „Стара Громада“ вважала його голос таким рішачим в справі закордонного видавництва, що не захотіла й говорити про се, коли Подолинський з Терлецьким приїхали в сій справі, в середині серпня 1875 р., а Драгоманова під той час ще не було в Києві²⁾. Вважаю потрібним ще раз підчеркнути се, що в 1874—5 рр. Драгоманова не відділювано від плану закордонної акції, планованої Подолинським—„Українського Вперед“, аналогічного з російським українського соціалреволюційного видавництва, — що Драгоманов уважався стовпом сього діла. Пам'ятати се потрібно для того, щоб внести деякі поправки в пізніше освітлення, яке сам Драгоманов давав історії закордонного видавництва і своєї місії.

В своїй пізнішій полеміці з Старою Громадою, коли вона закидала йому, що він узяв у своїх закордонних виданнях занадто радикальний політичний курс і тим зробив їх безпотрібними, а навіть шкідливими для розвою українського життя в Росії, а Драгоманов доводив, що його курс ніскільки не був радикальним ніж дані йому інструкції,—Драгоманов дуже різко відмежовувався від „бунтарства“ і від української революційної літератури 1874—6 рр., як чосьь йому абсолютно противного і неприємного. Але се був мабуть психологічний наслідок пізнішого розходження з революційними кругами і спеціально—з групою „Вперед“, коли вона все сильніше забирала в бік тероризму, а Драгоманов після царевбийства 1881 р. різко повернув против нього, і так вийшов різкий і прикрий розрив між ними, включно до обвинувачення Драгоманова в співробітництві з російськими урядовими і жандармськими кругами. В 1873—5 рр. Драгоманов хоч ставився до народницького пропагандизму критично, одначе зовсім не займав непримиренної позиції супроти нього. Він напр. уважав допустимим помагати „впередчикам“ перевозити свою літературу на Україну і ширити її тут, і сам робив їм такі послуги; до руху в народ—ставився з повною симпатією³⁾, тільки рекомендував не мандрувати з пропагандою, а осідати по селах, звязуватися з людьми і вростати в громаду (се питання взагалі широко дебатовалось особливо після провалів 1874 року). Що до українських „ілегалних метеликів“, то можна вказати напр., що вірний ученик Драгоманова, Павлик, який старався у всім мати його погляди, уважав революційні українські брошури 1875—6 рр. корисними популяризаціями Маркса і Енгельса, вартими всякого поширення⁴⁾, і под. Я вважаю тому, що Драгоманов і сам в 1874—5 рр. вважався не противником, а симпатиком сього діла.

Революційна боротьба з російським урядом, піднята молодіжжю, і пропаганда в народі, не вважаючи на провали і арешти, що тяглися всю

¹⁾ Лист Драгоманова до Франка 26 вересня 1884 (I, с. 59).

²⁾ „Ми прямо сказали О. Т(ерлецькому), що журнал не мислимий без Драгоманова, а коли Др-ова нема тепер, то нічого про те й балакати“—так поінформували Кияни Драгоманова по його повероті (Спомини с. 454).

³⁾ В згаданих вище споминах Котова—що бував у Драгоманова в 1874—5 рр.,—зісталася про нього пам'ять як про великого прихильника сеї ідеї: „він тоді з особливим захопленням розвивав нам свої плани покинути професорську діяльність та не мудрствуючи лукаво рушитися в народ“ (с. 49—50). Се перебільшене, очевидно, але щось таке мусіло бути в тодішніх розмовах.

⁴⁾ Листи Танячкєвича с. 4.

осінь і зиму 1874—5 рр., тоді ще зовсім не вважалися програною справою: шукалося тільки нових, певніших методів, улпшувано тактику. Револьуційний ентузіязм не падав ніскільки. Навпаки, повстання в Герцоговині, що прокинулося весною 1875 р., викликало підвищені надії серед російського і українського громадянства: по аналогії з Кримською війною сподівалися нового конфузу російського уряду в заграничній політиці і нового повороту від реакції в бік ліберального будівництва, уступок радикальній частині громадянства, і под.

В сих умовах Драгоманов вибрався літом в 1875 р. ще з одним молодим Киянином до Галичини, щоб поглибити свою дуже побіжну знайомість з сим краєм і людьми та перевірити оповідання Терлецького й ин. про радикальні настрої серед молодіжи, особливо провінційальної. Він списався з Подолинським і Терлецьким, що були тоді в Відні, щоб зробити разом екскурсію на Гуцульщину, і вони з'їхалися з Драгомановим у Львові, привізши тільки що видруковану брошуру Подолинського „Парова Машина“—першу в серії виданих у Відні українських революційних брошур. Подолинський був сп'янілий сим початком; він з захопленням говорив про успіхи соціалізму між молодими Галичанами, про те що віденська „Січ“ стала ціла соціалістичною, і він з Терлецьким рішили приступити до видання в Відні соціалістичної газети: їдуть разом на Україну, щоб зібрати гроші і забезпечити співробітництво. Прїїхавши разом до Станиславова, щоб побачити віче, що скликало москвофільське товариство ім. Качковського, Драгоманов мав нагоду переконатися, наскільки тутешні січовики дійсно спочувають соціалістичному рухові: у Бучинського, до котрого він заїхав, була мов фїлія „Впереду“, як каже Драгоманов; Леонид Заклинський, молодий історик, що прийшов до нього, був теж завзятим „впередчиком“. Драгоманов почув себе немов на цюрихськім зібранню. Коли він зняв мову про потребу для Галичини органу поступовішого від тодішньої „Правди“, Заклинський став говорити, що треба видавати щось подібне до „Впереду“. Так само Навроцький, котрого Драгоманову рекомендовано як найпоступовішу голову між народвцями, і Драгоманов побував у нього в Ряшеві, теж заявляв свою солідарність з Терлецьким і Подолинським в проєкті соціалістичного органу, що про нього йому писав Терлецький¹⁾.

Все се, безсумнівно, робило сильне вражіння на Драгоманова. З другого боку він в повній мірі числився з ухилом в сей бік молодіжи Великої України—навіть тої, що була перейнята українофільськими традиціями, і бачила в революційнім народництві тільки дальшу стадію народолюбства 1860-х рр.

„Між ними—завважує він у своїх „Споминах“—, не тільки нема принципіальної незгоди, але російські бунтарі-народники тільки перекладали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофіли, виховані на „Гайдамаках“ і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях. І тим і другим однаково недоставало європейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусить поступати освічене народолюбство. Через те між російські бунтарі-народники так багато кинулось власне української молодіжи навіть такої, в котрій народолюбство було перше збуджено власне українофілами, як напр. в молодіжи черниговській. Цій молодіжи практичний консерватизм старих українофілів (котрі на той гарячий час були зовсім без усякої політичної програми) показався нічим, як тільки гіпокритством і полахливістю, а заходи коло національності, котрих українофіли не могли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодіжи формалістикою, не потрібною для „народу“, цього кумиру українофілів „хлопоманів“ 60-х р., як і руських соціалістів „народників“ 70-х рр., і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоро царство „народу“, та ще одягав свої обіцянки у принадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази,—бо фактичного знаомства з соціалієм рухом у Европі, а надто з його звязком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було й у руських соціалістів).“

1) Австро-руські спомини с. 358 і 441.

Супроти того тодішня тактика Драгоманова уявляється мені так: Він не вважав потрібним виступати против революційно-народницьких течій різко, а за краще мав, зістаючися з ними в контактї, впливати і вносити поправки—в напрямі більшої уваги для культурних вартостей—загально-європейських і українських зокрема, та серйознішого відношення до політичних (конституційних) проблем. Се було щось аналогічне з тодішньою позицією Лаврова—тільки що Драгоманов твердіш відстоював і послідовніш провадив свою лінію. Але не бувши взагалі людиною здібною підроблюватись під популярні настрої против свого переконання, я певен—він в тім часі знаходив певні позитивні сторони в сій соціально-революційній течії та сподівався від неї в останнім рахунку наслідків корисних.

От у таких обставинах зложилася місія Драгоманова—коли він повернувши до Києва з Галчини, на початку осіннього семестру 1875 р., застав тут чутку, що у попечителя лежить уже наказ про його відставлення від університету—тільки його оголосять по тім як переїде через Київ цар. Справа видавання за кордоном українського соціалістичного часопису була вже порішена; на сю мету мав бути обернений фонд, жертвований Я. М. Шульгиним, що одержавши значний спадок, відділив частину його на громадські потреби, і сам виїхав за кордон, щоб узяти участь в проєктованім виданню. Гурток, що працював в „Київськїм Телеграфі“ (Драгоманов, Зібєр, Вовк, Подолінський) і перед вакаціями того року зістався без діла, тому що хазяйка газети відібрала її від Громади; мав підтримувати закордонне видавництво літературною роботою, очевидно—теж за деякою матеріальною компенсацією від Громади; Терлецького намічено технічним керовником—тільки в неприсутності Драгоманова Кияни не вважали можливим входити в деталі. За найвідповідніше вважали видавати свій часопис там-же, де виходив „Вперед“: він з весною 1874 р. перенісся до Лондону, отже видавати його там-же. Очевидно, й характер українського видання мав бути аналогічний: так можна міркувати, за недостаткою докладних відомостей про се, з різних згадок і натяків, розкиданих в сучаснім листуванню і пізніших споминах.

Коли Драгоманова відставлено від університету, з початку він і „Громада“ сподівалися, що йому можна буде далі вести свої наукові заняття в Київї, як приватному ученому, і „Громада“ запропонувала була йому, щоб він не брав ніякої посади, яка могла-б його відтягнути від сих занять, ані не виїздив з Київї, а „Громада“ йому гарантує те саме утримання, яке він одержував в університеті як штатний доцент. Потім вияснилось, що за відставленням від університету може наступити адміністративне заслання: заборона жити на Україні і в столицях (право на таке розпорядження було авансом дане київському генерал-губернаторові, але що він з нього не скористав, то пізніш, уже по виїзді Драгоманова за кордон був виданий царський наказ про заборону йому жити на Україні і в столицях). Супроти того Драгоманов рішив завчасу виїхати за кордон, поки можна, і Громада постановила виплачувати йому що-року на прожиток 1600 карб. (по тодішньому, дуже доброму курсу рубля се мало давати коло 450 фр. на місяць). За те доручала йому редакторство закордонного видання, зіставивши Терлецького в ролі його товариша і помічника, теж з певною платою від Громади¹⁾. Драгоманов, як каже в пізнішій листі до Киян, дуже тому планові противився, навчений гірким досвідом неакуратности громадської роботи в „Київ. Телеграфі“, коли він був фактич-

¹⁾ III лист до Киян, листи до Франка II с. 5, 40—1.

ним органом Громади, і згодився тільки „in extremis“, поставивши умовою, щоб визначні наукові київські сили забезпечили видавництво своїми працями, далі—вимовивши собі право попробувати повести видання в Відні, а не в Лондоні або Женеві, як хотіла більшість Комітету. Застеріг також собі свободну руку супротив лівого, революційного напрямку, ухваленого „Комітетом дванадцяти“ (його більшістю, очевидно—під натиском Подолінського і Терлецького): вимовив собі право трактувати деякі політичні питання з становища ліберального конституціоналізму. Так можна міркувати з усеї суми фактів і звісток. Драгоманов-же в своїй пізнішій полеміці з Киянами не зовсім вірно представляє справу так, що весь радикалізм був тоді по стороні як-раз київської та одеської громади, тимчасом як він, Драгоманов, обстоював як-раз найбільш поміркований, ліберальний напрям видавництва:

„Все що ви пишете тепер про „Громаду“, єсть ніщо инше, як поступовання по цьому пункту (перекладання своєї вини на другу сторону), доведене навіть до фантазії“, писав він в р. 1887—„я винен, шчо Г-да виходила томами, винен, шчо „не порадившись з вами“, перейшов з Відня в Женеву й т. и. Та ж форма Громади була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані власне для того, шчо б перше оснівно вияснити принципи науковими статтями, котрі й взялись написати добродії Х. У. З. і т. д. (хочете, шчо б я назвав імена й заголовки?). Після томів були положені листки—я й видав один в 1878 р. в самий горьачий час, а все таки не получив і дльа листка ні стрічки од членів комітету ініціативи). Коло томів брошури для інтелігенції й народу. Один з ініціаторів придумав і формулу дльа всіх цих публікацій: „Громада будет издание раздвижное“. Як тільки я переступив гряницью, „раздвижня“ публікації печатались (я навіть прибавлю, шчо вони то, напр. брошури „Як наша земля“, „Турки внутр. і вн.“ і т. д. мали найбільше ходу в публіці із всіх наших публікацій). Задержалась тільки публікація томів „Громади“, бо мене цілий рік водили обіцянками прислати праці, а потім я змусив сам писати їх 1/2, а в другій помагали складувати зовсім сирий матеріал. І дльа того і дльа другого я мусив учитись, бо памятаете, я по вговору мав писати статті по европ. релігійним питанням, а всю українологію обіцяли писати спеціалісти, в котрих я тільки шчо хотів вчитись я школяр, перед тим, як мене вислано видавати Гр-ду.

„Також само в Київі було предвиджено, шчо Гр-да буде виходити в Женеві (або Лондоні), коли австрійська цензура буде дльа неї тьажка. Були такі, шчо хотіли зразу поставити Гр-ду в Женеві або Лондоні, і таких було трохи не більшість, так шчо я сам на силу одстоюв Австрію хоч на перші пори (я був мабуть найменший радикал з усіх 12; вже про Одесців і не кажу,—там мені насилу вдалось одстояти ліберальний, а не бунтарський характер Гр-ди). Коли цензура причипилась до Терлецького (Nb. з поводу брошури ¹⁾), присланаї помімо мене з Київя й Одеси—брошури з бунтарською думкою, виложеної словами Шевченка,—проти котрої я остерігав Терлецького) й коли Т-ий і К⁰ мені ясно сказали, шчо тепер треба їхати в Женеву, то я зараз об тім звістив товаришів і за повною їх згодою (покикуюсь на тих 5—6 чоловіків, котрі в 1876 р. були в Відні) переїхав у Женеву. Проти слів, шчо в Женеві Гр-да загубилась між иншими російськими виданнями соціально-революційними, я просто вважаю недостойним споритись, бо скорше можна сказати, шчо Ваша компанія в 1876—77 р. загубилась серед київських рос. бунтарських кружків (звісно, ораторів їх), ніж Гр-да стратила шчо небудь з своєї оригінальності і самостоячости перед якими б то не було побічними кружками, виданнями і т. и. Простіть мене, а я скажу, шчо написати таке, як все рівно й те, шчо я не порадившись з Вами, переніс Громаду в Женеву, можна тільки зовсім не знаючи діла, або тільки тим, шчо „бумага все терпить“ ²⁾.

В ранішій листі до Окуневського Драгоманов згадує, як то він в 1875 р. „перед одеською громадою мусів три дні й три ночі не вмовкати, шчо б вдержати мій консервативний програм проти революціонізму Смоленського ³⁾. В пам'яті С. М. Єгунової-Щербини, шчо була тоді ще зовсім молодю дівчиною, затрималось велике зібрання, шчо відбулось тоді у М. П. Боровського, секретаря сільсько-господарського товариства, де були й такі „примыкающие“, як Желябов, Гернет та ин. Покійний

1) Волховського „Правдивого Слова“.

2) Листи до Франка II с. 5—7.

3) Переписка з Окуневським с. 9, тут імення позначені тільки N, їх відреставрував мені д-р Т. Окуневський, котрому за се висловляю щиро подяку.

акад. Овсянико-Куликовський, що тоді як одеський студент теж належав до громади, переказує тодішні розмови Драгоманова з молодіжжю:

„Він показав себе людиною з твердими вимогами, але вимоги його були більш ніж помірковані—вони були мінімальні. Ні про які жертви, ні про довг перед народом, ні якісь подвиги не було й мови. А було ось що: треба вложити свою лепту в справу розвитку української свідомости, котре належить очистити від консервативних і романтичних елементів; належить ув'язати український рух з загальним поступовим, ліберальним і радикальним інтелектуальним рухом в Росії: іти в руч з ліберальними демократами, як Стасюлевич, Арсен'єв, Пипін, з радикалами (соціялістами), як Михайловський й ин., а головню— як-найбільше працювати над утворенням української освітньої та визвольної літератури. „Пишіть статті, брошури, книги“,—говорив нам Драгоманов,—„щоб написати добру статтю до того чи иншого питання (напр. літературного, економічного, політичного), зовсім не треба бути письменником з покликання: досить для того бути освіченою людиною, з розумом у голові“.

„І я пам'ятаю, як на зібранню у Смоленського Драгоманов поставив питання руба: хто про що і за який час напише? Майже всі відгукнулися жваво, і розібрали теми: хто з літератури, хто з економічних питань, і т. д.; я сказав, що напишу про руські релігійні секти. Нарешті Л. А. Смоленський звернувся до своєї дружини: А ти, Леночко, візьмешся написати про що-небудь? Олена Самійлівна Смоленська—людина великого розуму, особливо критичного і скептичного, відповіла так: „Писати я не берусь нічого, але я візьму на себе инше завдання, дуже легке: я обіцяю прочитати все, що ви напишете,—певна, що се забере дуже мало часу“. Сі саркастичні слова дуже сподобалися Драгоманову. Він розсміявся своїм веселим сміхом, і два роки пізніш, в Женеві, гумористично згадував сей епізод,—бо як можна було сподіватися, нічого ми не написали, і Олені Самійлівні так і не довелося читати наших творів українською мовою¹⁾.

Коли випроставати деякий ухил автора в бік петербурзького лібералізму (Стасюлевича, Арсен'єва і К⁰), котрому він воздав тут сугубу честь устами Драгоманова,—то його оповідання дає дещо реальне з тодішніх розмов в звязку з закордонною місією Драгоманова. Драгоманов дійсно, як сам ото нагадував, міг радити не легковажити роботи петербурзьких лібералів-конституціоналістів, при всім респекті для радикалів-соціялістів—і тим самим застерігав собі право вести таку лінію в своїм закордоннім виданні. Міг настоювати на необхідності наукової і популярно-наукової роботи, і так само як Киянам—ставити як неодмінну умову, щоб одеські громадяни на певний час постачали йому ріжний літературний матеріал для видання. (Скептицизм Олени Самійлівни Смоленської він міг і сам в великій мірі поділяти: так само скептично він, як сам каже, ставився до обіцянок Киян; але сміх його, що так весело лунав в ушах молодого Овсянико-Куликовського, не був дуже веселий: „сміхом гірким посміявся“ він тоді).

Але при всім тим як київською та одеською громадою, так і самим Драгомановим в сих дискусіях муіло прийматися як основа, що проєктоване закордонне видавництво матиме передусім соціал-революційний характер і працюватиме в контакті з російськими закордонними революційними кругами. Така була, як ми вище бачили, історія самого сього плану, і він в принципі не міг змінити свого соціал-революційного характеру через те, що переходив на Драгоманова. Приймаючи на себе видавництво, він приймав і такий принципіальний характер його; поправки, що їх вносив Драгоманов, не змінiali сих основних принципіальних ліній, і він сам, роблячи ті поправки, очевидно, не противставляв себе соціал-революційним поглядам учасників сих київських та одеських нарад, тільки в інтересах задуманої справи застерігав собі право певної свободи руху. Не протестував против Лондону і Женеві, як міста видання—в інтересах тіснішого контакту з російськими революційними виданнями, але вимагав собі право наперед попробувати видання в Австрії, і виїхавши за кордон, першим ділом зав'язав зносини з видавництвом „Впереду“

¹⁾ Воспоминанія, 1923, ст. 136.

в різних технічних справах. Зістався при тих ближчих співробітниках, як Терлецький, Подолинський, Вовк і інші, які уявляли собі видавництво тільки як соціал-революційне. Зістався і після сих останніх передвізних дискусій людиною своєю для київських і одеських соціал-революціонерів,—так що Желябов, як відомо, „з доручення товаришів“ (з виконавчого комітету „Народньої Волі“) звертався до Драгоманова в 1880 р. з прошенням, щоб він узяв на себе оборону політики викон. комітету Нар. Волі і береження його архіву!

Значить, Драгоманов в своїх пізніших згадках нарушав фактичну перспективу, противставляючи себе так різко „бунтарям“ 1875—6 року.

І ще другу мусимо зробити поправку до пізніших пригадок Драгоманова—се що між київською громадою і тоді, поруч прихильників соціал-революційного курсу не бракувало також людей, котрі зовсім не вимагали такого курсу, а навпаки стояли за напрям ще більш поміркований, ніж який намічав Драгоманов. Може в „комітеті дванадцяти“ сі поміркованці були меншістю; може і в комітеті і поза комітетом вони не мали охоти тоді споритися з прихильниками соціал-революційного курсу, або з тою програмою, котру начеркнув Драгоманов. Але такі люди, як Антонович, Житецький, Михальчук, правдоподібно, не ховалися з своїми гадками про потребу поміркованішого курсу—хоча, повторюю, може в тім часі не вважали вказаним іти на бій з лівішими товаришами. Цілком можливе, що в „комітеті дванадцяти“ чи в одеській нараді про закордонне видання Драгоманову приходилося полемізувати головню з соціал-революціонерами, а помірковані помовкували. Але фактично і тоді в момент виїзду позиція Драгоманова була посередня між соціал-революціонерами і націонал-культурниками і він в пізнішій своїй обрахунку з Киянами неоправдано закидав як-раз сим культурникам, які зісталися на своїх старих позиціях, що вони в 1875/6 р. були соціал-революціонерами і підвели його, випхавши на сю дорогу. Справляли його на сю путь інші, але тільки очевидно—не Антонович та Житецький!

Фактично се на еміграції Драгоманову прийшлося витримувати боротьбу з соціал-революційними товаришами по виданню—як Подолинський, Вовк, Терлецький, Василевський, Шульгин. Подробиць маємо мало, але в головних рисах ситуація ясна. До царевбийства 1881 р. Драгоманов ішов з революцією, з анархістичним ухилом, і вважався в кругах женевських соціал-революціонерів анархістів своєю людиною, хоча й дуже поміркованою в поглядах. Коли він ставив своє ім'я під програмами „Громади“ 1878 і 1880 р., в котрих конституційний лібералізм грав дуже невидну ролю,—він очевидно не поступав против свого сумління. А коли після царевбийства рішуче пішов в бік ліберально-конституційний против революціонерів, що ухилилися вже в ті часи в бік терору,—се не зісталося без впливу на розклад і заник нашої закордонної соціалістичної групи. Драгоманов зістався сам.

На Україні-ж, в Києві й Одесі за сей час лівий елемент ослаб,—передусім тому, що представників сього напряму багато не стало: одні пішли за кордон—як тільки що вичислені, інші опинилися на заслання, в в'язницях, на шибеницях. Націонал-культурники вийшли з-під їх натиску, і тим треба пояснити, що вже в 1880 р. київська громада в делікатній, але рішучій і недвозначній формі дає директиви Драгоманову в помірковано-ліберальнім напрямі („критика нынешнего политического строя в русском государстве и разъяснение принципов украинства“, „освобождение малорусских школ от обрусителей и обрусение вообще“). А П. Гн. Житецькому Драгоманов закидав, що він тоді-ж (1880 р.) подавав Лоріс-Мелікову записку, вихваляючи консервативний, анти-соціалістичний харак-

тер українського руху—котрому, мовляв, тільки шкодять женеvські самозванці¹⁾. Далше—з 1881 р. на Україні пішло ще більше поправіння громадянства, під натиском білого терору після царевбивства, і на сім ґрунті виникло повне розходження з Драгомановим, хоч він тоді став на платформі ліберально-конституційній і всі надії покладав на ліберальних земців. За сим процесом поправіння і знику революційних і радикальних елементів він мабуть недосить слідкував, мало був інформований, а може й іґнорував його до певної міри, аж поки він не став перед ним у весь зріст в листах Киян 1886—7 рр., і прийшло між Драгомановим і Старогромадянами до повного розриву, болючого, тяжкого, але незмірно важного, і в своїх наслідках, як кожда диференціяція—в останім рахунку корисного для усвідомлення завдань українського визволення, соціяльного і національного.

√ Місія Драгоманова—була її многоважним початком.

Мих. Грушевський.

¹⁾ Листи до Окуневського с. 10 (в друкованім його ім'я означене N, в ориґіналі стоїть повне).

Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон.

Осередковим ментом в житті Михайла Петровича Драгоманова був академічний 1875—76 рік. Шістнадцять років минуло з того часу, як він молодиком по вісімнадцятому році вступив студентом до київського університету. Тепер починалась нова смуга, насувалася доля політичного емігранта поза межами України на всі останні дев'ятьнадцять років... В цей, 35-й рік життя на світі Михайла Петровича визначалися зовнішні обставини його перебування за кордоном спершу в Женеві—вільним письменником, а потім професором болгарського університету в м. Софії.

Драгоманов, хоч і був знайомим декого з Українців-громадян в початку 60-х років, але не належав до первісного складу молоді громади в університеті. Його тоді захоплювала виключно праця по „воскресних“ школах, а потім лекції історії в „Тимчасовій педагогічній школі“ (закладена М. О. Туловим) і лекції географії в другій київській гімназії (після закінчення університетського курсу), де він зустрівся з характерною талановитою людиною, учителем рос. словесности, Євг. Судовщиковим, який мав великий вплив на Мих. П-ча¹⁾. В 1864-му р. Д-в, за допомогою редактора „Кієвлянина“ проф. В. Я. Шульгина, отримав, після лекції *pro venia legendi* „імп. Тиверій“ приват-доцентуру в київському університеті.

До української громади і Судовщиков і Драгоманов пристали в кінці 1863 року, коли зацікавилися виданням українських народніх книжок; але обидва приятелі держались від головних громадських діячів трохи осторонь і постійно сперечалися з ними по принципових питаннях, підтримуючи тим своє прозвище „космополітів“. Три роки—1865, 66-й і 67-й в громадському житті минули невиразно і дрімотно; велася поволі лише етнографічна і словарна праця. З 1868 р. організація громадська стала міцніша і зібрання київської громади почали відбуватися систематично (спершу в помешканнях М. В. Лисенка та П. Іг. Житецького); Драгоманов тоді цілком прилучився до громадської роботи, чому, між иншим, сприяли цькування реакційної преси й утиски Драгоманова київським попечителем округи Ширинським-Шахматовим²⁾ за його статті в „СПБ. Вѣдомостяхъ“—„Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи“, а особливо — „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка“³⁾.

В кінці 70-х років науково-філологічна і етнографічна праця пішла

1) Судовщиков—учитель київської 2-ої гімназії, род. коло 1830-го року, помер в кінці 60-х років на засланні в м. Костромі. *І. Ж.*

2) Австро-руські спомини Д-ва, Льв., 1889, ст. 30—40.

3) В останній статті своїй М. П-ч обурився й звів до щенту і новий підручник „Книга для чтенія в школахъ кієв. учеб. окр.“, складачем якої був сам попечитель. Стаття-ж була надрукована в газеті 1866 р. № 93 через два дні після замаху на Олександра II 4-го квітня 1866 р., і Катков 17-го квітня в „Москов. Вѣдом.“ писав: „Чья то тайная рука подала сигналъ—и сѣли писать статьи противъ Россіи французы (Масадъ, де-Жирарденъ), украинство подняло голову въ № 93 въ „СПБ. Вѣд.“, а Каракозовъ выстрѣлил въ царя“. „Былое“, 1906-го р., № 6, стр. 190.

жвавше. В Громаді, як її спільне добро, об'єдналися величезні етнографічні матеріали (Київськ. Відділу Географ. Товариства ще не було), що надсилалися відусюди десятками людей — записувачів українських пісень, казок, прислів'їв, загадок, то-що. Під головуванням Ів. Я. Рудченка, земляка з Гадяча й приятеля Драгоманова, оброблялися записи казок, які видрукувано в 1868-му р.— 1-ша частина, а 1870—друга. Над історичними українськими піснями працювало під головуванням Драгонова і В. Б. Антоновича чимало української молоді¹⁾, і т. I та 1-ша частина II тому „Историческихъ пѣсень малорус. народа“ з'явилися в 1874—1875 рр.

Р. 1869 Драгоманов оборонив магістерську дисертацію „Историч. значеніе римской имперіи и Тацитъ“, а в-осени 1870 р. виїхав у закордонну командировку на два роки, а повернувся до Києва лише 1-го вересня 1873-го р. Три роки закордонного життя М. П-ча мали на нього великий вплив. З Європи він не привіз докторської дисертації, але повернувся відтіля свідомим соціалістом романського, а не німецького типу, з деяким нахилом до ідей анархізму: учителями його були Сен-Сімон, Луї Блан, а найбільше Прудон. Два з половиною роки перебування Драгоманова в Києві після європейської подорожі були добою енергійної боротьби і в українській Громаді, і в літературних виступах в оборону своїх соціалістично-федеративних ідей, а також думок про необхідність підіймати і поширювати поступово-національний рух серед галицьких громадян, з якими він зав'язав постійні зносини, і ці думки Др-в настирливо провадив серед українських громадян, так що його, шуткуючи, прозвали Михайлом Галицьким.

То були часи найвищого прояву широкої, різноманітної і корисної інтенсивної й легальної, й нелегальної праці українських громадян, часи діяльності Київськ. Відділу Географічн. Товариства (1873—1875 рр.), славнозвісного археологічного з'їзду в Києві з представниками слов'янства (серпень 1874-го р.), керування київським комітетом визволення балканських Слов'ян і допомоги їм грошима й добровільними дружинами²⁾, редагування Українцями газети „Кіевскій Телеграфъ“ (1874—1875 рр.), видання як чільних дослідів і монографій по українознавству, так і численних народних книжок і „метеликів“, початку українських вистав („Різдвяна ніч“ і т. ин.), концертів (хор Лисенка), часи утворення теоретичного і практичного програму української національно-політичної партії і боротьби на два фронти—з владою російською і з централізмом радикально-революційних гуртків. Драгоманову усюди належало перше місце. Його оселя була осередком найживіших і найгучніших зібраннів і старогромадян, і молоді. Статті М. П-ча в „Вѣстникѣ Европы“, „Знаніи“, „Отечеств. Зап.“, „СПБ. Вѣдом.“, „Недѣль“, „Кіев. Телегр.“ і галицьких виданнях підіймали численні балачки і гомін та дратували владу і реакційні органи.

Уже в кінці літа 1874-го р., як пішли труси і арешти сотень людей, більш „народників-соціалістів“, через день-два після закінчення археологічного з'їзду, так згадує Драгоманов, зайшов я ненароком в одно кафе на Хрещатику; читаю газету. Коли входить проф. Л. Лежé (франц. учений славіст), пильно дивиться на мене, а далі каже по-італійському: „А вас не арештували?“ „Як бачите“, кажу. „А мені сказано, що вас уже замкнуто“. „Хто?“ Не сказав. По дорозі заходжу в університет,

¹⁾ Див. в споминах О. О. Русова „Украин. жизнь“, 1913 р., № 10.

²⁾ Див. Австро-руські спомини Драгоманова, ст. 331—344, Хатченка „Двітковський“ „Укр. Жизнь“, 1913, № 7—83. Ор. Левицький, Українці в приймах, „Наше минуле“, 1919, № 1--2 та ин.

сиджу в лекторії професорській. Входить один проф. натураліст, стає в дверях, христиться: „Свят, свят, свят! Драгоманов, откуда Вы? Из под аресту?“ „Ну, ось! Хто Вам сказав?“ „Та мені казали, що арештовано одного професора-філолога, так я й подумав на Вас... Казали ще, що він з Галичинами має стосунки“. „Та я й чув подібне“—одповідаю: „так подумав на иншого“. „На кого?“ спитало мене кілька голосів відразу. „На Гогоцького“, кажу¹⁾. При імені Гогоцького професорська лекторія оголосилася реготом несказаним, мов Гомеровський Олімп. „І я чув про вас таке-ж саме“, сказав мені один юрист, коли незабаром ми виходили поряд з університету. „Ви мусите стерегись... Се один із способів до носу—пускати чутку, що вже арештовано когось“²⁾.

Але не тільки посміхом кінчилися пригоди Драгоманова. Утиски проти українства виявилися в поклепах на Географічне Товариство—„український кагал“—і припинено було його працю; а на М. П-ча особисто озброївся Петербурзький уряд, найбільше міністер нар. осв. Д. О. Толстой. Він пам'ятав його ще з 1871 р., коли надруковано було в „Вѣстн. Европы“ №№ 2—5 Драгомановський нарис „Восточная политика Германии и обрусение“, де давалася і безщадна критика Толстовської класичної системи. А в 1873-му р. М. П-ч знову нагадав міністру про себе в кореспонденції³⁾ з приводу перебування в Києві Д. Толстого в-осени ц. р. і вшанування його обідом на зразок колишнього громадського урочистого київського обіду попечителеві Пірогову. Кореспондент виявив, що з Толстим бенкетував лише невеликий гурток сервільних службовців без усякої участі київського громадянства. Та от, коли на Драгоманова посипалися і з Києва, і зі Львова доноси, ніби то він і революціонер, і бакунінсько-польський агент, і сепаратист, то в травні 1875 р. попечитель київської округи П. О. Антонович закликав до себе М. П-ча і переказав, що міністер нар. освіти вимагає його відставки⁴⁾, і коли Драгоманов запитав, по якому способу, чи по проханню, чи без нього, по так званому 3-му пункту, відповів: „Конечно, по прошенію, это для васъ выгодноѣ“ (звільнений по 3-му пункту службовець тратив право на державну службу по міністерству). Драгоманов розтлумачив попечителеві, що йому подавати прохання все рівно, як би визнати себе винним в тому, про що він і не знає. „Попечитель,—переказує М. П.,—покрутивсь кілька хвилин, сказав мені мою вину, ніби я хочу відділити Україну від Росії до Польщі і проповідую таке в своїх писаннях в Галичині і Італії. „Ваше превосходительство, кажу я—наперед певний, що міністер не перемінить свого рішення,—але я вам принесу, що власне печатав я в Галичині і Італії; коли там дійсно знайдеться те, що мені приписують,—я подаюсь у відставку, а коли ні, то не подамсь, а в усякому разі ви можете завше дати мені відставку без прошення“⁵⁾. Попечитель П. Антонович був людиною чесною і поки-що задержав справу. Обороняв Драгоманова і ліберальний київський генерал-губернатор Дундук-Корсаков, але Д. Толстой взяв гору. Літом 1875-го р. М. П. зробив свою велику подорож по Галичині, Буковині і Угорщині, і хочай на мітингах він не приймав участі і промов не оглошував, все-ж в приватних розмовах і зносинах провадив себе не досить обережно.

1) Старий проф. київ. ун-ту, реакціонер, донощик, мав здавна зносини з галицькими москвофілами.

2) „Австро-руські спомини“ Драгоманова., Льв., 1890, ст. 290—292.

3) „Вѣстникъ Европы“, 1873 р., № 12.

4) Драгоманов був затверджений в київ. ун-ті в-осени 1873 р. не професором, а лише штатним доцентом, яким і залишався до звільнення з посади.

5) „Австро-руські спомини“, Льв., 1892, ст. 454—455.

Зі Львову москвофілами подано через проф. Гогоцького донос на Драгоманова з указівками на його агітацію на народньому мітингові в Галичі. В-осени того-ж таки 75 року, коли Олександр II їхав через Київ у Крим, М. Юзефовч і К^о доклали цареві, що слід. Київс. Відділ Географ. Тава-риства ліквідувати і його назавше було зачинено, головному його діячеві П. П. Чубинському погрожували засланням, але після чималого кло-поту дозволили залишитися в Києві на півроку, а потім переїхати до Петербургу. Тоді було складено комісію по з'ясуванню українського руху з міністрів внутр. справ (Тимашева), нар. освіти (Толстого), шефа жандармів (Потапова) та М. Юзефовича, наслідком чого був lex Josephiana 18-го травня 1876-го р. А Драгоманову спершу заборонили професору-вати в південних університетах (київ., одес. та харківському), а після того, як він відмовився подати прохання про звільнення з київ. у-ту, дали відставку 7-го вересня 1875 р. без прав державної служби по на-родній освіті.

Так М. П. залишився в Росії з родиною без усякого заробітку, під суворим доглядом поліції і генер.-губернатора Дундукова-Корсакова, що одержав від царя приказ заслати екс-професора, на випадок будь-якого сумніву і політичної небезпеки, в який побажає куток Російської держави. Дундуков не таїв пригрози хиткого стану пробування Драгоманова в Києві. В пізніших листах своїх М. П. писав, що з таких скрутних обставин був йому вихід стати комерсантом—директором контори транспортів на Нижній Волзі, з утриманням в 10 тисяч карбованців, чи ніби то судовим службовцем на 3¹/₂ тисячі річного утримання. З'являлися перспективи і платної літературної праці; навіть ліберальний тоді Нововременський А. С. Суворін пропонував йому огляди закордонної політики за 4 тис. карб. на рік ¹). Але все це не могло привабити М. П-ча. Його потягнуло закордон, на свіже повітря, до вільного життя.

Тимчасом у товаришів Д-ва виникла думка і став складатися план видання за кордоном вільного органу, який-би освітлював широко україн-ську справу і захищав її від поклепів, непорозуміннів і ганьби. Нату-рально, що найкращим редактором того органу міг бути Мих. П-ич на роки закордонного перебування, і він пішов охоче назустріч бажанням Старої Громади. Беручись за таку значну, відповідальну працю, в стані ніби то українського Герцена, Драгоманов проте не думав остаточно емігрувати за кордон: клопотався і після поліцейських перешкод виправив таки собі закордонного законного паспорта, намічав низку науково-літе-ратурних робіт, що міг виконати за тимчасове перебування в Європі, і навіть свої публіцистичні праці в російських органах підписував за пер-ший час європейського життя своїм ім'ям, не почуваючи себе політичним емігрантом ²).

На Різдво 1875-го р. і в перші два місяці 1876-го старогромадяни об-говорювали нову важну справу спільно з М. П-чем. 1875-й рік був роком великих сподіванок. То був час герцоговинсько-сербського повстання напередодні русько-турецької війни за визволення Слов'ян, і мріялися наслідки Кримської кампанії; час поглиблення розвою соціально-револю-ційної боротьби з царським урядом; час, коли й українські націоналісти, спробувавши смаку відвертої боротьби за українство в 1872—1874 роках,

¹) Див. Листи Драгоманова до Ів. Франка, Льв., 1906, 1908 р., т. I, ст. 257, т. II, с. 40; Автобіографія Д-ва в „Былое“, 1906 р., № 6, с. 204.

²) Наприклад, статтю в „Молві“ кінця 1876 р. „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“, де Д-в провадив думку, що тільки вільна Росія може визволити з рабства балканських Слов'ян. Ця стаття відгукнулася на всю Росію, а „Молва“ була припинена на 8 місяців і потім занепала зовсім.

не вважаючи на недавні утиски і погроми і не знаючи про підступи, що виконувалися проти українського руху в тиші міністерських кабінетів, бадьоро і сміливо готувалися до нового озброєння на захист своєї рідної справи. Нагадаємо, що й осередок українського громадянства в Києві (так було почасти і в Одесі і по інших місцях) складався в ті часи головним чином з людей найбільш енергійного, ініціативного віку, переважно від 23 до 42 років життя.

Варто-б було визначити іменний склад Київської Старої Громади 1875—76-го років. Як і для цих років, так і для раніших і пізніших, такого списку скласти дуже важко і ось з яких причин. В Київській Старій Громаді ніколи якоїсь ієрархічної організації не помічалось; всі відомості про головування, секретарство, діловодство, справоздаводство—найпростіше видумка невігласів. На засіданнях Громади головував один по одному хазяїн помешкання, де по черзі (найчастіш ввечері по суботах) збиралися громадяни; і була тільки одна людина, що мала постійні обов'язки, але на певний час—скарбник. Також не було ніякого папероводства, і не велось списків членів, не складалося протоколів, не помічалось окремих резолюцій з підписами, то-що. Визначити, хто саме поіменно в той чи інший час увіходив до складу київської Громади, могли тільки сами сучасні члени Громади. Як-же ми зустрічаємо друковані офіційні заяви в журналах чи газетах від київського громадянства за підписами, то це не свідчить, що маємо тогочасний список членів Старої Громади, бо підписи під складеною в Громаді заявою відбиралися, по-перше, і не від одних старогромадян, а й у співчуваючих їй людей „суголосного ґрунту“, як тоді казали, а по-друге—почасту не всі старогромадяни з різних причин підписувалися під заявою.

Так, напр., в № 19 Львівської „Правди“ 1873 р. було друковано „Одкритого листа з України“ про галицькі справи принципового характеру; листа пропонувано Драгомановим і підписано 31 іменем, про яких М. П. свідчить, що „між підписавшими сей лист було чимало і „словарників“ (себ-то молоді, не старогромадських членів, *І. Ж.*), котрі з радістю говорили, що вони в перший раз беруть участь в ділі, котре має принципіальний характер“¹⁾. В 3-му № „Правди“ за 1874-й р. надруковано було другого полемічного листа, про який Драгоманов пише в оборону першого листа: „Для характеристики обох листів мушу сказати, що лист наш, котрий ред. „Правди“ похрестила в „правобережний“, як другий в „лівобережний“, був, коли хочете, теж „лівобережний“, бо під ним підписано було по крайній мірі 25 на 31-го любісінських лівобережців. Далі треба сказати, що під нашим листом підписалися майже не всі активніші з молодшої (з 60-х рр.) генерації діячів української справи, котрі хоч що-небудь робили для української науки, письменства, школи,—тоді як між 24 „лівобережцями“ справді робучих для українства людей не було й трьох, а решта була колишні українфіли студентських громад 1862—63-го рр., котрі поробили собі фабрикантами, адвокатами, чиновниками, такими, як і всі інші благополучні Росіяни“²⁾...

Нагадаємо ще і про спосіб одноголосного вибору в члени Старої Громади³⁾, який вимагав доброго знайомства, ухвали і відповідальности всіх за кожного з своїх товаришів; більшість членів Громади потім едналася до близького приятельства і родинних, хатніх відносин. Узявши все це на увагу, ми зрозуміємо, завдяки чому Стара Громада на протязі свого

1) „Австро-руські спомини“, ст. 226—232.

2) *Ibidem*, ст. 251—252.

3) Повівся такий звичай з студентських часів 62—64-х рр., що жінки не входили в склад дійсних членів Старої Громади і в пізнішу добу.

60-ти річного існування ніколи не мала серед себе провокаторів і зрадників і ніколи не підпадала розору. Навіть в 1879-му р., коли службовець Веледницький, київський семінарист Богуславський з „суголосного Українцям ґрунту“ та проноза-революціонер Гольденберг дали жандармам численні свідкування, компрометуючи українських громадських діячів, вони нагородили такого горуху з капустою, що пошкодили лише деяким поодиноким громадянам, а не самій старогромадянській організації¹⁾). Такий характер цієї організації відбився на її історії: ми не маємо ніякого старогромадянського архіву, бо його й не було, так що, за відсутністю, з невеликими вийнятками, спогадів і мемуарів того часу, складати певну історію українського громадського руху дуже важко. Ми, навіть, не маємо фотографічної групи Мих. Петр. з товаришами перед його останньою подорожжю за кордон, про яку групу мріяли і досить балакали в громадському колі, а так і не здійснили до самого виїзду Драгоманова.

В листуванні до Ів. Франка М. П-ч не раз згадує, що його виряджав за кордон „славний комітет 12 (громадян) на Подолі“²⁾). Отож на Різдво 1875-го р. і в початку 76-го р. і збиралися найактивніші з членів Старої Громади, переважно в захисному помешканню Кост. Петр. Михальчука по Кирилівській вул., будинок № 43 броварні „Товариства“, де Михальчук служив бухгалтером. З'ясувати прізвища „12“ з докладною певністю не беремося зараз. Але можна з деякою правдоподібністю скласти список старогромадян, які приблизно були в 75—76 роках у Києві³⁾).

В склад Старої Громади тоді входили, крім М. П. Драгоманова: В. Б. Антонович (найстарший літами—42 років), В. П. Науменко (наймододший—23-х років), П. П. Чубинський, К. М. Михальчук, П. Іг. Житецький, В. Л. Беренштам, Єг. Єг. Цвітковський, М. В. Лисенко, М. В. Ковалевський, Ів. Я. Рудченко, Є. К. Трегубов, М. П. Старицький, Х. Т. Панленко, О. І. Лоначевський-Петруняка, П. А. Косач, В. А. Рубінштейн, чХ. К. Вовк, О. Д. Антепович, М. О. Константинович, Ір. О. Житецький, О. І. Михалевич, Д. О. Синицький, Т. І. Біленький, М. М. Левченко, П. І. Троцький, Л. В. Ільницький і, мабуть, ще дехто. Поза межами Києва знаходились: О. О. Русов—в Празі, Я. М. Шульгин—в Парижі, потім у Відні, Ф. Р. Рильський—у себе на селі Київ. г., Б. С. Познанський—в Острогородку, І. С. Нечуй-Левицький—в Кишиньові; Х. Г. Мищенко, О. Х. Кістяковський та Ів. В. Лучицький ввійшли в Громаду пізніше; О. Я. Кониський перестав уже бути членом Громади; М. І. Зібер і С. О. Подолинський не були дійсними членами Громади, як і Ор. Ів. Левицький ніколи організовано не входив в її склад⁴⁾). Так ото перші десять прізвищ можна рахувати майже без сумніву в складі „Комітету 12“, а останніх двох (якщо виключати самого Мих. П-ча) треба шукати серед чотирьох імен далі. Останні члени Старої Громади в ті часи були на другому плані й далеко не у всіх головних справах приймали участь, а дехто з них, чи за виїздом з Києва, чи по індиферентизму до українського руху, пізніш зовсім усунулись від товариства.

1) Див. „Свод указаний... Департ. поліції“, „Былое“, 1907 р. № 6—8.

2) Див. листи до І. Франка, т. II, с. 5, 6 і ин.

3) Попереджаємо, що список членів Київ. Старої Громади середини 70-х рр., що складено по „Своду указаний . . . поліції 1879 р.“ Б. О. Кістяківським (Политич. соч. Д-ва, т. I, ст. LXIV) і передруковано з помилками Я. Довбищенком „Пам'яті М. П. Драґа“ (Хар., 1920 р., ст. 20), не варт більше показів жандармам Веледницького-Богуславського.

4) Список цей ми вважаємо зовсім небездоганим, хоча й складено його з обережністю по різноманітних друкованих і недрукованих матеріалах, довідках і пізніших споминах. Збираючи всі відомості про Стару Громаду і старогромадян з 60-х рр. до останнього часу, прохаємо родину, приятелів, знайомих подавати все, що вони знають про них, їх життя, праці, а також бібліографію що до їх життєписів і діяльності—Київ, бульвар Шевченка, 14. Відділ рукописів ВБУ, Іг. П. Житецькому.

„Славний Комітет 12 на Подолі“, в помешканні К. М. Михальчука, виробив широкий проект закордонного українського видавництва. Зводячи до купи те, що ми знаємо про нього з листування Драгоманова та інших джерел, можна сказати, що накреслено було видати у Львові або Відні серіями періодичні збірники під назвою „Громада“ і агітаційні та полемічні брошури, переважно українською, а то й російською й європейськими мовами. В збірниках мали бути досліди, нариси і статті різноманітного змісту, обґрунтування і обсягу. „Громада буде видання розсувне“—так сформульовано в Комітеті і ухвалено друкувати книжки товстого журналу, популярні відбитки для народу та інтелігенції, листівки на біжучі питання сучасного менту, то-що. Все, що не можна було друкувати в Росії, а вимагалось обороною справи, з питань української історії, літератури, політики, прав українського слова, що належало до ознайомлення українського, російського і європейського громадянства з українським громадянським рухом в минулому й сучасному,—мало стати темами для науково-публіцистичного видавництва під головуванням М. П. Драгоманова. Останній брав на себе лише розробку матеріялу історичної пісенної творчості¹⁾ та деякі інші фольклорні матеріяли для наукових праць, а в публіцистиці—освітлення сучасних європейських подій, ознайомлення Європи з Україною й українством та теми анти-клерикальні. Більшість матеріялу, приципіяльних статтів, місцевих кореспонденцій мала йти з України, почасти з Галичини. Кияни цікавилися закордонним часописом таким, що, на зразок Герценовського „Колокола“, був-би живою літературою політичного менту. Настрій Комітету був досить піднесений і радикальний і громадяни, спільно з усім російським громадянством, сподівалися на той час на сприятне для конституції розв'язання державної кризи в Росії. Через 11 років, в лютому 1887-го, Драгоманов писав Франкові про початок 1876-го р., що він був „мабуть, найменший радикал з усіх дванадцяти (громад. комітету), вже про Одесців і не кажу,—там мені насилу вдалося одстояти ліберальний, а не бунтарський характер видання „Громада“²⁾. Цю заяву М. П-ча треба прийняти *cum grano salis*, також, як і усне оповідання М. В. Лисенка про подробиці громадських промовів Драгоманова, на яких держались дуже войовничі революційні промови на адресу російського режиму, особливо ніби то П. Іг. Житецьким³⁾, чого справді не було, бо й справами закордонного видання і галицькими стосунками П. Житецький і в 70-ті, і в 80-ті роки ніяк не був занадто захоплений.

Гроші на закордонне видавництво й утримання редактора потрібні були чималі. Скарбниця громади складалася з членських внесків, прибутків від видання українських книжок, з надзвичайних зборів *ad hoc* та доброхотних внесків деяких заможних членів і прихильників. Але всього цього було небагато. На той час трапилася щаслива нагода. Саме тоді

¹⁾ Скупчені в Київській Громаді, особливо після зачинення Відділу Географ. Т-ва, етнографічні матеріяли що до історичних пісень видано в Росії Антоновичем і Др-вим в I томі і 1-ій част. II тому (до смерті Хмельницького). В 1876 р. намічено так, що пісні XVII-го в. і до 1709 р. та гайдамацької доби обробить В. Б. Антонович, який залишив цю працю невиконану; а пісні XVIII та XIX вв. узв'яз на себе Драгоманов і повіз матеріяли за кордон: частина їх оброблена в „Нових укр. піснях про громадські справи“ 1881 р. і „Політична пісня українського народу“ I частина: I Розділ—1883 р., 2 ч.—1885 р.

²⁾ Листи Драгоманова до Франка, II, с. 6. Про Одеситів—громадян і їх „словесну“ допомогу „Громаді“ див. Спомини Д. Овсяннико-Куликовського в „Нашому Минулому“ 1918 р., № 2, ст. 51—52; помилково автор пише, що Драгоманов одвідав Одесу перед подорожжю закордон, в-осени 1876-го року, себ-то тоді, як він покинув уже й Відень та перебрався до Женеви.

³⁾ М. Грушевський, „М. Драгоманов і Женевський соціаліст. гурток“, 1922-го р., ст. 53.

молодий громадянин Я. М. Шульгин (1851—1911) одержав спадщину, щось не більш як 15 тисяч карбованців, і, залишивши собі невелику частину за-для наукового удосконалення в європейських землях (1874—1876 р.), віддав 12 тисяч карбованців до скарбниці Старої Громади на видання, особливо за кордоном, українських книжок. Це й був той „євангеліський юноша“, про якого не раз згадує в своїх листах Мих. П-ч. Гроші Шульгина прийшлися саме вчас для великого підприємства 1876 р. Вирішено було видавати Драгоманову на друкування книжок 1500—1600 карб. на рік і на особисте його життя по 1200 карб. („доцентське утримання“), крім одноразових видатків, в міру потреби і можливости.

В-осени того-ж таки 1875-го року почав Мих. П-ч збиратися в подорож. Коли ще позначалися умови і закордонні плани у Києві, Драгоманов побував у Одесі, де вів балачки з українськими громадянами, а потім проїздив до Петербургу поновити звязки з столичними редакціями про працю і заробіток, тому що М. П-ч вельми покладався на свою літературну роботу в російських часописах. Виїздив він за кордон не один, а з родиною—дружиною Людмилою Михайлівною (1844—1918) та десятилітньою дочкою Лідєю (з 1889 р. Шишмановою).

Пам'ятаю, що в Києві перший рік (академ. 1873—1874) жили Драгоманови в буд. Зейферта № 55 по Жандарській (М.-Благовіщенській) вул., між Ниж. Володимирською і Тарасівською; дім зруйновано теперечки; залишилися тільки придинок у дворі, в якому проживали Житецькі, та частина старого дерева горіха, під листвою якого гойдалися ми, діти, або слухали оповідання трохи старшої від нас Ліді М. про життя переважно в Італії та Швейцарії. Згадую, як одного разу пишався я, коли вивчив „Вірую“, і на гойдалці голосно виспівував на весь двір „Чаю воскресенія мертвих“... А йде Мих. П-ч в придинок до мого батька і, якось ніби шуткуючи, ніби суворо, перепиняє мене: „Коли хочеш чаю, пішов-би попрохав у матери“. І потім я чув, як Драгоманов дорікав батькові, що учить дітей молитов і набожества. Жили Драгоманови в одноповерховому невеличкому будинкові на вулицю спільно зі вдовою Судовщицкова Ганною Іванівною і її дочкою Олександрою Євгенівною¹⁾. Людмила Михайлівна була тоді дуже гарна, жвава, незвичайно привітна й увічлива жінка років 30, розумна і талановита, не без практичної здатности і ініціативного почину. Вона з Варв. Ів. Антонович і її сестрою Ол. І. Кістяківською зорганізували в ті роки товариство „Дневних притулків для дітей робітничого класу“ і притягли до пильної праці в притулках О. П. Цвітковську-Кашкіну, Т. Х. Михальчук, О. О. Григоренко, В. М. Науменко і багатьох інших киянок інтелігентного кола. Людмила М-на мала хист до малярства, вишивання і мереження та драматичного лицедійства і, наприклад, дуже добре грала на аматорській благодійній виставі ролю Авд. Макс. Русакової „Не в свої сани не садись“ Островського²⁾. Любила вона купчити коло себе дітей і навчати співів, бо й сама мала невеликий гарний голос. Як зараз пам'ятаю час, коли ми поодинокі, а потім хором під її проводом виконували „І по сей бік гора, і по той бік гора...“, „Ой, по горі вівчар вівці ганяє“ та інші українські пісні.

Останній рік Драгоманови жили на Кузнечній вул. в буд. № 36 (поруч з буд. В. Б. Антоновича № 40; будинку-ж № 38 тоді зовсім не було)

¹⁾ Пізніш відомою українською письменницею О. Є. Косач, псевдонім Григоренко.

²⁾ Літературною здібністю Л. М-на не хвалилась; Мих. П. свідкує раз, що стаття „Народъ, нарѣчія и мѣстныи элементъ въ образованіи“ (Вѣс. Ев., 1874, № 8)—його жінки (Австро-рус. спомини, 40), удруге, що це праця їх обох („Былое“, 1906, № 6, с. 200), а утретє, що це його власна стаття (Австро-рус. спомини, ст. 222).

в дворовому придомку садиби Конценсіуша¹). Людмилі М-ні не дуже-то подобалося кидати рідний край на довгий непевний час; та й не заохочували її матеріальні хиткі умови прийдешнього життя та мандрування за кордоном. У Драгоманової був невеликий шматок спадщини в київській садибі і треба було перед виїздом упорядкувати справу з отим майном. З початку 1876-го р. Драгоманов поспішався рушати за кордон. Згадується, як одного погожого дня в лютому у батька мого зібралось декілька приятелів і Мих. П-ч із родиною. Жвава бесіда за столом оберталася мало що не виключно коло майбутніх закордонних справ Драгоманова. Батько неймовірно ставився до мрій про швидкі зміни в стані урядування російською державою, попереджав і стримував ентузіастичні думки Мих. П-ча про можливість для нього хутко повернутися на Україну, щоб у нових умовах життя продовжувати працю, яку він їхав розпочинати і лагодити у вільному краю Європи. Жваві суперечки за-смутили дружину Мих. П-ча. „Голубонько, моя душечко“, звернулася вона з звичайним привітанням своїм до моєї неньки: „чи-ж побачимося ми ще, і коли, і як? Спадає на моє серце, що нешвидко, ой, як нешвидко те буде!“ І зійшлися, дійсно, побачилися нехутко: аж 20 років з лишкою, коли вже М. П-ча і на світі не стало... Тоді-ж таки на подорож і склав М. В. Лисенко музику до слів Шевченка: „Чи ми ще зійдемося знову, чи вже навіки розійшлись“, що присвятив Драгоманову.

Коло 1-го березня 1876-го року Мих. Петрович один, без дружини і доньки, вирушив з Києва через Львів до Відня, де вже був 4-го березня і зустрівся там з Я. Шульгиним. Перші-ж кроки видавництва наткнулися на всякі перепони, а австрійський уряд як-раз тоді виступив проти українського вільного слова. Швидко заарештовано було раніш надруковані в Відні брошури і розпочався перший австро-український соціалістичний процес проти видавця Остапа Терлецького, а потім і інших галицьких радикалів.

Мих. П-ч уже в травні почав листуватися з лондонською редакцією революційного журналу „Вперед“, чи не можна-б туди перенести українське видавництво. Драгоманов хитався: „в Женеві забагато компатріотів, Лондон задалеко від „братів“. Коли в червні В. Л. Беренштам привіз до Відня родину М. П-ча, він самостійно, не зносячись з київською Громадою, вирішив переїхати до Женеви, видавши в Відні тільки російську брошуру: „По вопросу о малорусской литературѣ—Панславизмъ, Панруссизмъ і Панмалоруссизмъ“. З осені цього-ж року Драгоманов з родиною оселився в Женеві, де й перебував 13 років свого неспокойного емігрантського життя²).

За оті тринадцять років потрохи він зовсім розійшовся зі своїми старогромадськими товаришами. Листи і спомини М. П-ча багато дають матеріалу для освітлення цієї справи, тільки однобічного, бо матеріалів старогромадських майже ніяких немає, не вистачає навіть самих текстів колективних листів Старої Громади до М. П-ча. І. Франко в передмові до I тому Листування (ст. 9) слушно подає думку, що відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцінювати не зовсім так, як їх оцінює сам Драгоманов. Справа, дійсно, складна, але досить значна для самої історії громадського українського руху. Вона вже вимагає і особливої уваги, і окремого досліду з нарисів і фрагментів про Стару Київську Громаду.

¹) Придомку того залишилося після 50 років тільки невеликі будівельні останки.

²) М. Грушевський. „Драгоманов і женева. соціал. гурток“, ст. 57—59; Д. Заславський, „Драгоманов“ К., 1924 р., ст. 74—75.

Спогади про Михайла Драгоманова.

Переднє слово.

Є на Україні, серед милої Полтавщини, багатої на гарні куточки, чудовий краєвид! Се той, що в'яляється перед очима, коли дивитись на нього з високого узгір'я стародавнього, гетьманського міста Гадяча. Станете на краю „Драгоманівської гори“ і перед вами відразу розстелиться велика долина Псла. Та яка-ж широка й розмаїта! Псьол звивається по ній химерним бігуном, леліючи плетеницею рукавів-перетоків; а тут ще й сестриця Грунь вибігає з очеретів і перед самим Гадячем впадає Псловою в обійма, доповняючи його води чистою, блакитною течією та обгортаючи разом з ними той милий острівець, що лежить мов у віночку з кучерявих верб: кучері їм звили ті шедрі води. Поза островом геть далеко стеляться долиною луки, яріють зеленощами свіжих трав, перелісків та поодиноких розкішних дерев, що розбіглися по тих просторах. Перед тією панорамою мов збігла з гадяцького узгір'я й стала на останньому горбочку, над самими водами й луками, маленька церковця, присвячена архангелові Михайлові, патронові города; поблискує золотим хрестом, окрита високими гіллястими деревами. Дійсно, тільки-б на ангельських крилах витати над тим краєвидом! Гарний він літньою порою, як пишає зеленощами, радісним життям, красен і зимовою добою, як долина здається ще просторішою—укрита широким, білим сніговим подолом, що сяє блисками і по сивій мережці вод, скованих кригою, і на білих роздолах, і по срібних кучерях дерев, опушених инеем; красен той вільний краєвид і на-провесні, як уся велика біла пелена повернеться в широку, вільну повінь, розлілється геть-геть долиною, а—небо весняне відбивається в ній сяйвом, блакиттю!

Ліворуч від Драгоманівської гори біліють хатки, розбіглися по підгір'ю, разом з садочками, вільно, де сами хотіли, спускаючись до гадяцького Подолу. Ще далі, за Грунню, простяглось друге велике узгір'я, обгортаючи понад Псловою широку долину: внизу підгір'я—видніють села, понад ними красують різними барвами картаті ниви, веселі гаї, а ще вище, на самім обрію, стоять високі, думливі могили, насипані у прадавні часи невідомим племенем.

Увесь краєвид замикається проти Драгоманівської гори темною, довгою смугою поважного бору.

Такий краєвид побачите з „Драгоманівської гори“, з того крутого виступу гадяцького узгір'я, що найближче підступився до Псла, щоб найліпше бачити красу його долини. На верху того виступу стоїть старосвітське дворище, з забудуванням під солом'яними стріхами. У більшому будинку, що стоїть повернений причілком до тихої, невеличкої вулички, омаяний давніми шовковицями та акаціями—народився Михайло Драгоманов; тут, у сьому дворищі на високій горі, виростав він, проводив свої дитячі літа.

У 1918-му році три українських видавництва (Полтавське, Харківське й Винницьке) вдалися до мене з запросинами написати спомини про Михайла Драгоманова: бажали їх видати в світ. Але доля судила, що всі ті видавництва, так само як і інші подібні на Україні, незабаром припинились.

Тепер існує часопис „Україна“. Се видавництво, з нагоди 25-тилітніх роковин смерті Михайла Драгоманова, теж вдалося до мене з запросинами подати мої спомини про нього.

Хочу вволити волю шановної Редакції „України“. Годиться мені вчинити се—уже з самої вдячності до величної пам'яті мого дорогого брата; він так багато зробив і для мене особисто: коли-б не він, все життя моє минуло-б зовсім по іншому, зійшло-б на інший шлях.

Зрозуміло, що видавництва, бажаючи подати по можливості повніші біографічні відомості про Михайла Драгоманова, вдаються й до мене, по мої спомини: я зістаюся єдиною на світі з Драгоманівської сем'ї, з того старішого покоління, що до нього належав брат Михайло; лише невелике число років одрізняє час його народження від мого: Михайло вродивсь у 1841-му році, а я в 1849-му. Однакова доба, одна сем'я, багато всяких інших обставин і звязків еднають моє життя з Михайловим.

Можливо, що мої спогади виправлять деякі хибні відомості, подані в біографіях М. Д-ва, писаних людьми чужими, значно молодшими, людьми іншого життєвого поля, не досить обізнаними з життєвими обставинами того чи іншого давнішого часу.

Можливо й инше: що хтось, читаючи мої спомини, знайде „зайві речі“, зайві „дріб'язки“. Нехай не здивує! Я тієї думки, що инколи одно чийсь речення, або якась подробиця не менш ясує певну постать, чи подію, ніж инша довша розповідь, або докладне свідощтво.

Дбатиму про те, щоб по можливості менш говорити про себе. Хоч нагадую знов, що обставини й події мого життя дуже щільно злучені з особою брата Михайла, отже не завжди можу додержатися свого бажання, бо иноді, минувши щось моє особисте,—ущербила-б образ, або вчинок, чи думку, належні братові Михайлові.

Лишаю цю річ на волю шановної Редакції „України“. Як вона зважить, так і буде!

Отже беруся за перо, хоч і не легко мені ворушити спогади минулого,—чи ясного, та вже не вертанного, чи смутного, та—живучого!..

Не легко торкати дорогі тіні, що смерть розлучила з ними навіки-вічні!..

Р і д.

Перш ніж говорити про мого брата Михайла, скажу дещо про наш рід. В нашій Драгоманівській сем'ї збереглась пам'ять про те, що пращур нашого роду був заволока з Греччини, по національному походженню таки грек; служив він драгоманом при гетьманському уряді, за гетьмана Богдана Хмельницького, в Чигирині. Як звісно, слово „драгоман“ і в нашій мові здавен мало значіння назви загальної, а не імени власного,—отже й І. Котляревський вживає його так у своїй Енеїді: „а также пхнув він драгомана і до латинського султана“; слово це по своєму первісному змісту означає—перекладач; можливо, що означало воно взагалі назву якогось урядовця при чужоземній державі, а як і український державний уряд мав різні взаємини з урядами чужоземними, то й при уряді гетьманському були драгоман и, —перекладачі, або й взагалі люди причетні до якоїсь місії, посольства (власне в такому розумінні і вживає це слово Котляревський), урядовці для справ дипломатичних. За яким часом назва

ця могла стати й іменем власним,—як сталося з прізвищем роду Драгоманівського, на зразок Коваль, Коваленко, Ковальчук, Кобзар, Кобзаренко, і т. и., хочь ці нащадки давніших майстрів уже й не були ні ковалями, ні кобзарями. Власне єсть актовий документ, що прадід наш, Стефан Драгоман, вже й не був драгоманом, а однак мав це прізвище. Жив він уже на Полтавщині і вибрано його було,—мовляв документ,— „яко чоловіка зацного і віри годного“, вйтом міста Переяслава. Треба зауважити, що цей Стефан Драгоман (як свідчить один актовий документ) підписував своє ймення й прізвище не „Степанъ Драгомановъ“, а „Стефанос Драгоман“ і до того—буквами грецькими, лишивши, таким чином, слід своєї родової культури грецької (дарма, що інші урядовці підписалися поруч із ним, на тім самім документі, нашим звичайним активим письмом, „руським“).

Син Стефана Драгоманова, Яким (наш дід), підписувався вже Акимъ Драгомановъ,—мінючи вже початок свого імени й закінчення прізвища (на о в ъ), по звичаю московському, що став уже, по зміцненню московської влади на Україні, ніби й для наших людей урядових, чи взагалі письменних, майже обов'язковим. На таку путь зігнала московська сила українську старшину!

Треба зауважити, що наше родове прізвище „Драгоман“ і „Драгомановъ“ зостається двоїстим, можна сказати, і до сього дня: писалося воно й вимовлялося в осередку письменному, сказати-б „панському“,—себ-то по московському,—Драгомановъ, а селяни й міщани нашого рідного полтавського кутка завжди казали й кажуть „Драгоман“, або „Драгаман“: „лікар Драгоман“—кажуть наші селяни ще й тепер, коли спогадують мого брата Олександра, дуже відомого проміж гадяцьким селянством (помер тільки в 1919-му році). „Старий Драгоман“—казали про нашого батька.

Але вернись до спогаданого діда нашого, Якима. З Переяслава переселився він до иншого полтавського й теж гетьманського міста Гадяча, або по стародавньому—Гадячого¹⁾.

Тут служив Яким Драгоман при гетьманським уряді генеральним суддею і одружився з дочкою теж доволі значного урядовця, військового обозного²⁾, Колодяжинського. Цей Колодяжинський був досить багатий, мав чималий земельний маєток і велику садибу при селі Будищах. Приставши в прийми до Колодяжинського, Яким Драгоман і оселився в Будищах, у просторій садибі Колодяжинського, що займала ціле узгір'я над річкою Пслон і сягала аж до села, що тягнеться й тепер геть берегом тієї-ж річки. Ця садиба, млини та земля Колодяжинського й перейшли до Якима Драгомана, пізніш—Драгоманова, яко посаг його дружини, дочки Колодяжинського.

Таким чином село Будища було первісним гніздом Драгоманових у Гадяччині. Це—гарне село, в 7-ми верстах від Гадячого. На Полтавщині скілька сіл звуться Будищами (найбільше з них—„Великі Будища“, під Полтавою), а ці Будища, що під Гадячим, звуться Манастирські Будища, бо коло них, на горі, в лісі, таки й був колись манастир, знищений за цариці Катерини, ніби-то за свавільне життя його ченців.

1) „Гадяч“ звано це місто по урядовому, а „Гадяче“ зветься воно проміж околишніми селянами ще й тепер: кажуть „поїхати до Гадячого“, „купити щось у Гадячому“. Либонь, ця назва пішла через те, що в околиці сього міста, по його узгір'ю, в лісах, у ярах, та й на луках, було (чимало є й тепер) вужів і гадюк; є й рослина така,—зветься „гадяче зілля“.

2) „Військовий обозний“, старший над військовою арматою,—се перший по гетьмані старшина у війську.

Хата Драгоманових у Гадлячі, де родився Михайло Петрович, і його кабінет-спальня в Софії, в котрій він помер.

Переїнявши маєток Колодяжинських, дід наш, Яким Драгоман, ретельно взявся до господарства; опріч земель Будиських, орудував він теж іншими маєтностями на повіті,—мав ліси за Пелом, мав і хутір, з лісом та млином, під селом Сергіївкою (урочище це й тепер зветься „Драгоманщиною“). З Будищ Яким Драгоман вже не виїздив нікуди, жив там до самої своєї смерті.

Отже в Будиській оселі, в подружжя Драгомана та Колодяжинської і вродився батько наш, Петро Якимович, записаний яко Петръ Драгомановъ. Опріч цього найменшого сина, Петра, було в нашого діда ще двоє старших синів,—Олексій і Яків; була й дочка, Ганна („Анна Акимовна“).

Неоднакову освіту дав дід Яким своїм дітям. Дочку не посилав з Будищ учитись—нікуди; вона зосталась ледве грамотною і пішла заміж за гадяцького купця Ялового. Цей Яловий був доволі багатий, мав свою крамницю у Гадячому, де торгував переважно рибою та сіллю, що привозилося з Криму. Мав Яловий і хороше дворище в Гадячому (єсть воно ще й тепер, при Соборній Площі). Ганна Якимовна, пішовши за міщанина, мов-би вже й не мала на думці якогось „панства“,—ходила по міщанському і говорила „по простому“, себ-то мовою українською,—власне так, як говорилося здебільшого і в Драгоманівському дворі, в селі Будищах.

Старшого сина, Олексія, дід віддавав у науку, але тільки в Гадячому: не посилав нікуди далі, щоб він не відбивався від дому та щоб, яко „старший в роді“, заступив у свій час батька на господарстві в родовій маєтності (власне так воно й сталося). Менших-же синів, Якова й Петра, дід виправив учитися аж до столиці. Він мав там досить сильну „руку“, в особі одного свого колишнього товариша по службі, з числа тих Українців, що, після занепаду місцевого врядування, подалися „шукати щастя“ на Московщині—і не помилились.

Отже, в великому драгоманівському молитовнику (в так званих „святцях“) зосталось записано рукою нашого діда, при відповідному дні: „сего дня сыновья мои, Яковъ и Петръ, выѣхали въ Санктъ-Петербургъ. Да сохранитъ ихъ Господь на всѣхъ путяхъ ихъ!“

З сих слів та з листів нашого діда до своїх видно, що бажав він висловлюватись „високим штилем“ письменних людей того часу; взагалі був досить освічений, як те й подобало більшому урядовцеві (таки-ж бо він був замолоду суддею).

В Петербурзі синів його вряжено до видатніших шкіл: Якова—до військової, а Петра, згідно з бажанням батьковим,—до „Училища правовѣдѣнія“, що випускало вчених правників та дипломатів. В училищі тому, опріч науки, належної до правництва, учено теж чужосторонніх мов,—німецької, французької й латинської (наш батько й знав їх добре).

По скінченню своєї науки Яків і Петро Драгоманови й зостались у тому „Санкт-Петербурзі“. Яків вийшов в офіцери, а Петро одержав при військовому міністерстві посаду „вченого юриста“ (був такий уряд при цьому міністерстві. Такому урядовцеві належалося і військове вбрання, тая військова „форма“).

Молоді хлопці жили в Петербурзі нарізно: Яків при своїй військовій „часті“, а Петро наймав собі опрічну домівку; при Петрові жив для послуги, й хлопець, присланий з Будищ (Павло Кобзаренко), як то було в звичай тоді.

Обидва юнаки, Яків і Петро, прилучились до передових кругів тодішньої столичної молоді. Петро зосібна цікавився літературою.

Якова за його участь в „недозволеномъ обществѣ“ („Соединенныхъ

славян⁴⁾) та в революційному рухові „декабристів“ виправлено з Петербургу на заслання. А Петро ще залишався у Петербурзі скільки літ,—вернувся на своє родовище в 1838-му році. Чи йому обрид той „чиновний“ Санкт-Петербург, та закортіло вернутись на Україну? Може... Але на се нема ніяких доводів. Певна річ лише та, що прибувши на рідну Гадячину, він вже не вертався ніколи до столиці, дарма що вже був „пристроївся“ там.

Є портрет нашого батька, знятий у Петербурзі,—як видно, роботи доброго майстра,—за останній час пробування там. Дивна річ, один з онуків—надзвичайно подібний до того портрету! Я пам'ятаю тата вже в вікові багато старшому, але очертти його обличчя на тому портреті я пізнаю; мама-ж говорила завжди, що портрет був дуже схожий (вона-ж знала тата в вікові молодому, власне від тієї пори, як він саме вернувся з Петербургу).

На тому портреті, писаному олійними фарбами і майже натуральної великості, тато знятий у щільному „мундирові“, з високим коміром, оздобленим скількома смужками позлотистого шиття; волосся—темне, зачесане на бік; буйний чуб складається ніби кучерями над чолом; обличчя, здається мені, досить інтелігентне.

До мундира, змальованого на портреті, належала й вузька шпага, з золотим держалом. Тая шпага зберігалася в нашій сем'ї довго, хоч не було їй ніякого вжитку, oprіч хіба того, що як відбувалося в нашому підгородньому хуторі Підварку селянське весілля, то приходили до нас просити тієї шаблі, бо вона відбувала певну почесну роллю при якомусь весільному обряді. Потім ту шаблю вірно вертали і мама знов обережно ховала її, вкупі з належною піхвою, в скрині¹⁾.

Коло того часу, як отець наш вернувся з Петербургу, помер наш дід, Яким Драгоман. Треба було влаштувати справи позostalої сем'ї. Брати Олексій і Петро поділилися батьківщиною. Будиська садиба, згідно з батьківською волею, дісталася, разом з будиською землею,—старшому, Олексієві; отже Петрові, хочаби залишатись на Гадячині, треба було шукати иншого місця для своєї нової оселі. Одначе інші частки батьківської землі, що досталися Петрові, в тім гурті й спогаданий драгоманівський хутір Сергіївський, були значно далі від Будищ і від Гадячого (все таки „города“!), та й не надавались до забудовання,—отже Петро Якимович Д-ов наважив оселитися в Гадячому. Купив він собі там простеньку садибу в одного міщанина, з готовим домочком. Забудовання було лихеньке, але місця при садибі малося доволі,—цілий уступ гадяцького підгір'я, з тим спогаданим чудовим краєвидом!

Батько пильно взявся до опорядкування купленої садиби. Саме й на часі була та справа, бо він задумав одружитися.

Хто-ж була його обраниця, а незабаром і мати його дітей?

Маю виправити тут належну до цього питання помилку в одному значнішому життєписі Михайла Драгоманова. Говориться там, що мати його була—дочка „петербурзького чиновника“. Це зовсім невірно, і цей непевний вираз може дати привід до прикрого непорозуміння,—бо чи була-б дружина Петра Драгоманова дочкою якого петербурзького „са-новника“, чи дрібного „чиновника“, якоюсь тією „салопницею“, така по-стать однаково не відповідає образу нашій матері, української панночки-хуторянки, що нічого петербурзького в собі не мала. Власне, була вона дочкою Івана Прокоповича Цяцьки, полтавського дворянина, поміщика

¹⁾ Сю батькову шпагу,—разом з кривою татарською шаблею, що я купила колись на Волині, в славутному Берестечку, яко річ археологічну,—взято в мене в Гадячому, в 1920-му році, яко „оружіє“, і обидві речі десь загинули.

середньої руки Гадяцького повіту. Мав сей наш дід по матері—невеликий хутір, що й тепер зветься „Цяччин хутір“ (достався дідові од його дядька, Дебагорію Мокрієвича, а через те має ще й другу назву,—Мокріївщина). Хутір цей, ніби захований проміж байраків та лісів (у ту давню пору ще невирубаних),—дуже близько від Гадячого й від Будищ, верстов шість звідти й звідти; через те—ще й „старі Драгогани“ та Цяцьки були добре знайомі проміж собою; отже зовсім природньо, що Петро Драг., оселившись у своїй рідній стороні, одружився з панночкою - сусідкою, Єлизаветою Іванівною Цяцьківною. Може бути, що після проживання у Петербурзі батька нашого власне й привабила та молоденька українська панночка-х у т о р я н к а,—зовсім іншої подоби, ніж відомі йому жіночі постаті петербурзькі. В кождім разі, по своєму походженню, мама наша нічого спільного з петербурзьким „чиновництвом“ не має. По своїй матері була вона з сем'ї поміщиків Стишевських, теж гадяцьких, що весь вік прожили в своєму хуторі „Стишівщині“. Хутір цей зветься й тепер так, тільки вже розрісся в ціле село,—воно верстов три від Гадячого та близесенько й від хутора Цяччиного. Все пак те—в близькому сусідстві, тільки дуже далеко—від Петербургу.

Оточення і хатня наука.

Одружившись та опорядивши куплену садибу, батько наш рішуче осівся в Гадячому (вийшло потім, що вже тут судилося йому жити до кінця його віку!..). Старий куплений домочок батько перебудував, розточив, і вийшов тоді зовсім порядний, досить просторий будинок¹⁾; був при будинку й садочок, таки на тім самім місці, що й тепер є; між грушами та шовковицями дід наш, Іван Прокопович Цяцька, маючи в себе, в „Цяччиному хуторі“, дуже велику пасіку, поставив десяток вуликів і казав глядіти їх. „Буде, мовляв, колись утіха для дітей!“ В тім дід не помилився: дуже охоче ласували ми тим медом, що добувано пізніше з таких чудових „щільників“ нашої пасіки! Правда, сусідство з тим пчолами (або, як ми вимовляли, „бджолами“) було занадто близьке від житла,—біля самого дому,—і ми частенько добували іншого „меду“, особливо хлопці, як лазили по шовковицях серед вуликів... Дрібний спогад щасливих літ! Прошу вибачення за нього, але-ж мов зараз побачила перед собою ті круглі, невеличкі вулики, накріті жовтими череп'яними покришками. (Коли-б хто хотів знати, то й своє письменницьке прізвище позичила я від тих добре мені знайомих пчлок!)

Але звідкіля взялися кошти для влаштування нашої гадяцької оселі? Джерело тих коштів зовсім незвичайне:

Був у будиських Драгоманів позов з Розумовськими. Річ у тім, що під той час, коли гетьманська резиденція була в Гадячому (був-же тут і замок гетьманський), то деякі лани, ліси й хутори призначено було „на булаву“, на вжиток замкового, взагалі гетьманського уряду; коли-ж сього уряду в Гадячому не стало, то надані йому маєтності — розподілено, в різний спосіб: дещо відійшло до міста Гадячого (площа самого замку й земля під городом, геть по „Полтавському шляху“,—в напрямку до села Будищ); дещо залічено до „скарбу“—вже московського (в „казну“), до „государственныхъ имуществъ“ (державних маєтностей); а дещо опинилося в руках опрічних, просто в того, хто мав силу щось захопити,—

¹⁾ Від тієї пори й гору з нашою оселею прозвано „Драгоманівською“,—так її зазначено й на городському плані.

і власне таким способом деякі землі драгоманівські перейшли до Розумовських, саме ті, що колись належали Колодяжинським. Справа, майже безнадійна, точилася довго... наостанку розв'язано її на користь Драгоманових: Розумовські повинні були сплатити їм за землю певну суму. Драгоманови, починаючи позов, помінилися, якщо вони колись виграють справу, дати кошти на збудування церкви. Обітницю ту виконано вірно: на одержані гроші Драгоманови й збудували церкву в селі Будищах. Тая церква й тепер стоїть над цим селом, на високій горі над річкою Пслон, додаючи мальовничому краєвидові ще більшої краси.

Остачу грошей сем'я Драгоманових поділила між собою і повернула на влаштування своїх домівок: брат Олексій збудував собі нове дворище в Будищах, таки при давньому батьківському маєткові, а брат Петро купив і влаштував собі оселю в Гадячому.

До сеї нової оселі нашого батька ніби прилучився хутір Підварок (званий теж Вербняги), під самим Гадячим. Це був мамин посаг, що прийшовся їй від її материнського роду, поміщиків Стишевських. У Підварку, у мами, панського дворища не було; на горі було поле, а під горою—ліс, левада, садок та луки понад Грунню; при хуторі—скілька простих селянських хат (один такий дворик—біля самого садка).

Отже в Гадяцькій новій оселі наша сем'я жила, а в Підварку тато й мама (за помоччю нашого діда, Івана Прокоповича Цяцьки, досвідченого хазяїна) завели хазяйство: поставили деяку господарську будівлю, завели чимало скота, і с'як-так господарили; Підварок-же був близенько, верстов за дві¹⁾.

Одначе треба сказати, що господарством клопоталася більше мама, батько-ж не дуже-то дбав за нього, бо й відбився давно від „землі“, та й ні хисту, ні охоти не мав до господарства.

Спочатку кликано його до „громадської“ праці: дворянство вважало на те, що батько наш був чоловік „образований“, роду на Гадячині відомого, отже й вибрано його „земським суддею“. Але він не справдив надій свого дворянського стану. Річ у тім, що між дворянством були „менші“ й „великі“ пани. Отже й zostались незадоволені—найбільші, особливо найможніший магнат у Гадяцькім повіті, пан Война, що власне й запроваляв тими дворянськими виборами. За яким часом спостережено, що Петро Акимович Драгоманов держить руку дрібноти, часто зовсім не дворянської, буває навіть „пристороннім“ у своїй судовій діяльності тій дрібноті; дає теж юридичну пораду таким людям і в таких справах, що зовсім його „не торкаються“, а в кождім разі вимагали-б від судді „обережності“. Особливо великого розголосу наробила одна кріпацька справа: у поміщика Б'єгича засікли на смерть дівчину-кріпачку, за те, що вона ніби-то вкрала в горницях якусь дорогу золоту оздобу. Все хотіли, щоб дівчина до крадіжки призналась, а вона не признавалась, бо й справді не була в злочинстві винна (оздоба потім і знайшлась). Бито дівчину різками, доки побачили, що вона вже нежива... Тоді прив'язано дівчину мотузком до дерева, неначе-б вона сама зависилась. Дівчину поховали, як самовбійницю. Але брат її, що саме вернувся з якоїсь мандрівки, чи з заробітків, довідався на селі, як дійсно було діло, і почав позов на пана. Дівчину відкопували—і пана покликали до суду. Що саме було далі,—чи він сипнув грошима, де треба було, чи справді „не знайдено доводів злочинства“,—тільки справу було припинено. Але й такий кінець тієї справи не за-

¹⁾ Потім Підварок забудувався більше—і тепер становить ніби передмістя Гадячого, ідучи попід узгір'ям далі, за тією частиною міста, що зветься Ганчарівкою. З узгір'я над хутором Підварком видно той самий краєвид, що й з Драгоманівської гори, тільки з иншого повору.

спокоїв людей причетних до неї, та й тих людей, що хоч тільки спочували обвинуваченому. „Сильні миру сього“ були розгнівані й на батька нашого за те, що то-ж власне він давав юридичну пораду братові нещасної дівчини. Гукали: „Як? учинити такий дешпет?! — кому? людині свого стану?!“

Батько пострадав ласки в дворянства, його більше не вибирали нікуди. Взагалі він більше ніколи ніде не служив. Юридичних справ одначе не кинув; пособляв усе тій-же таки „дрібноті“: багато було таких людей, що доправлялися свого права, проти заповернення їх у кріпацтво з давнішого їх стану козацького, або справувалися за свою землю, захоплену в них, і т. д.

Прибутку з такої юридичної праці було батькові небагато. Оскільки знаю, платилося більше — натурою: то приносилось „гостинця“, — якого „добрячого“ балика з Дону, — то привозилось кавунів, або динь зі свого баштану, „солодких, як мед“, або, в кращому разі, — „замічательних“ кримських смушків на хутро...

Дарма! Жилось якомсь і на свої достатки, — хоч нерозкішно, але й небідно.

Справи були не все такі трагічні, чи драматичні, як спогадані вище. Були навіть і зовсім забавні. Мені згадується тут дві такі постаті з гурту батькових клієнтів; брат Михайло було згадує їх, у пізнішому часі, з веселим сміхом.

Заможний міщанин міста Гадячого, Шишко (власне з передмістя Заяр'я), приходив і просить написати скаргу на його сусіду Вовка, про те, що сей Вовк наврочив, а потім ще й заворожив найкращого коня в Шишка, — „люди бачили, як і ворожив“, — і той кінь другого дня здох. Шишко доводив, що Вовк тим паче міг зробити таку річ, бо він чоловік дуже „вредний“, та навіть зовсім і не чоловік, а вовкулака, „бо всі знають, що він сім літ ходив вовком, — а тільки бреше, що він той час був на Дону“. „Не забудьте й свого написати в скарзі“, — додає позивач, — „тоді побачать у суді, що то за зілля!“ „Не буду я такої пустої скарги писати“, — відмовляється батько, — „та й вам не раджу такі нісенітниць говорити!“ „Оце тобі й юриста!“ — кінчає розмову позивач: — „Прощавайте! Шкода, що тільки час дармо згаяв“. — Та й пішов з хати.

Клієнтка, на прізвище Канівцівна, вже немолода й убога „дворянська дочка“, до нашого батька приходив і просить добути їй нові документи на дворянство, бо вона всі свої „бумаги“ десь загубила і не може довести свого дворянства, а через те її „ніхто не поважає“.

Батько, їздивши до Полтави, доправився, що вона дійсно дворянського роду, і, коли клієнтка знов прийшла до нас, довідатись про свою справу, сказав, що „Дворянське Депутатське Собрание“ зробить посвідчену виписку з дворянських книг, і через скільки днів документи на дворянство будуть у Гадячому. Канівцівна, дуже врадувана, виходить з хати; аж тут, у дворі, кидається на неї наш собака. Вона дуже злякалась і кинулась набік. „Не бійтесь!“ — гукнув хтось із челяди, — „він благородних не рве!“ — Ох, лишенько! — скрикнула Канівцівна, — а моїх документів ще нема!..

Остання okazія скидається вже зовсім на анекдот, але — влучний. Скільки-то людей жадали того „дворянства“, — щоб їх поважали навіть собаки!..

А в вовкулаків та в „уроки“ й чари ще й досі вірять так багато людей! Маючи немало праці й мороки з клієнтами всякого розбору, батько наш за те, яко людина зовсім опрічна, не знав ні осоружної канцелярщини, ні сутужної залежності урядової, ні прикрих обов'язкових знайомств. Нав свій вільний круг відносин.

Перше всього — була рідня, своя й з боку дружини.

Правда, з Будищами було мало зносин: брат Олексій був зовсім иншої

вдачі, думки й інших звичаїв, чоловік менш освічений, отже не дуже-то родичався з братом Петром; зате сестра Ганна Якимовна частенько приходила до нас. Добре пам'ятаю цю нашу тиху, сумирну тіточку. Ось вона, зав'язана шовковою „міньоною“ хусточкою, з вузликом над чолом, убрання щільне, темненьке, окрите на плечах другою, більшою хусткою, теж темною (лише береги з „турецькими квітками“). Коли тіточка довідувалася, що в домі гості, не йшла в „гостинну“, тільки, було, побавиться з дітьми, віддасть принесеного „гостинчика“ (здебільшого це були крамні м'ятні коржики) і йде додому. Як нема гостей, посидить теж у „гостинній“, поговорить із старшими. Братові говорила вона—„Ви“, „братець“, але, здається, це був у неї єдиний московський вираз (хоч не з московською вимовою); взагалі-ж тіточка говорила і з братом—мовою українською. Батько наш поводився з нею щиро, приязно.

З сем'ї маминої приїздило до нас чимало: дві сестри, обидві заміжні,— одна була за паном Коломійцем, жила в сусідньому селі Сарах, друга за паном Політикою, жила в хуторі „Пирятинщині“; брати мамині, Цяцьки, або Цячки (це залежало від того, хто про них говорив), жили в Цяччиному хуторі: один (Кость Іванович),—офіцер, служив давніш на Кавказі, досить освічений, типу Лермонтовського Печоріна, одружився з „великою панночкою“—що закохався в йому, бо він був гарний і привабливий; збудував ради дружини хороші нові горниці в старому саду з батьківською пасікою, з краєвидом, що простягався по другий бік розложистого зеленого яру,—і подружжя оселилося назавжди в тихому „Цяччиному хуторі“; дядько Костянтин Іванович часто бував у нас. Наша дядина аристократичного роду не жила довго; незабаром помер і дядько Костянтин Іванович. По його смерті другий дядько Петро Іванович продав братовий новий будинок сусідові—генералові (для перенесення в його маєток), а сам оселився знов у старому Цяцьківському домі і жив собі бурлакою, простакуватим паничем—хуторянином; приїздивши инколи до Гадячого, скаржився нашій мамі на свою самотність та на „лиху долю“; на ньому й припинився потім мамин Цяцьківський рід.

Бував у нас у гостях мамин дядько, Онуфрій Лукич Стишевський, заступник ще давнішого поміщицького стану. Ходив він у якомусь брунатному жупанку; приїжджаючи до нас, часом на скільки днів, брав з собою хлопчика—служку, що подавав йому та пособляв розпалювати люльку на довжелезному „чубуку“; привозив і гітару, називаючи її „бандуркою“; співати не співав, а все щось грав на ній, і якось робилося сумтно, слухаючи...

Була ще одна постать з маминого роду, доволі цікава. Це була „бабушка“ Федора Петровна, дружина по другому шлюбі Івана Прокоповича Цяцьки (давніше—Данилевська); отже приходилась вона мачухою нашій мамі, але любила нашу сем'ю. По смерті діда, Івана Прокоповича, вона постійно жила в Красній Луці (велике волосне село на Груні, близько Гадячого); Цяччин хутір „бабушку“ не вавив, бо вона була й сама багата, мала свою власну велику садибу (ото-ж Краснолуцьку) і опріч того цілий маєток. Ми, діти, залюбки їздили в Красну Луку, як нас туди брали; там була така простора оселя, таке дозвілля, як і дома, такий великий садок, з усякою садовою та ягідьми.

Навіть і в старшому віку охоче одвідувалось Красну Луку. Бабушчина дочка, рідна по батькові сестра мамина, Олександра Іванівна Цяцьківна, була замужем за паном Шульженком, а в неї був син одного віку з нашим Михайлом, і обидва хлопці дуже приятелювали. Ціла та сем'я жила при Федорі Петровні. Брат Михайло прозвав „бабушку“ Федору Петровну „XVIII вік“, і справді щось в ній нагадувало той час. Була вона вже зовсім стара, але ніяких чепців не надівала, сиве волосся закручу-

вала вузлом і пришпилувала великим гребінцем, а з-під того вузла спускалися, з обох боків, останки сивих кучерів; сукні були з коротким стаником та з викотом коло ший. Не вважаючи на свої поважні літа, „бабушка“ була бадьора, весела, навіть жартлива. Говорила вона завжди мовою українською; московські вирази вкидала тільки тоді, як когось передражнювала з тих людей, що намагались говорити по-московському; а хист до того передражнювання та до всякого кумедного вдавання мала просто артистичний! Іноді „бабушка“ висловлювала свавільні думки; було, каже: „Я не хочу бути в раю, бо там, мабуть, велика нудота!.. Все те саме!.. Кажуть, там янголи день-у-день співають,—та що з того? Добре, як вони гарно співають, а коли інші—так, як наші краснолуцькі дяки, то не дай-Боже такі співи чути раз-у-раз!..“

Були у бабушки давні книжки, таки дійсно XVIII віку (їх зложено було в неї в „кладовій“, у великій скрині). То були здебільшого французькі романи, або й інші такі твори, в російському перекладі. Тая давня літературна мова російська здавалась такою важкою, чудернацькою! Але брат Михайло, своїм звичаєм, з великою охотою зачитувався й тими книжками. Було, бабушка гука, надійшовши до тієї кладової в садку: „Та йди-бо вже, Мишо, обідати! Годі вже тобі гризти книжки по мишачому!“

Розповіда, було, Федора Петровна давні-предавні пригоди, що „Миша“ слухав з великою цікавістю,—наприклад, про те, як бабушчин давній свояк, которийсь Данилевський, їздив „у Ливорно“, будши якомсь причетний до тієї ганебної місії, що цариця Катерина II посилала „по князівну Тараканову“.

Бабуня Федора Петровна померла, як їй було вже більше 80-ти літ... (Мовляли, була міцної „комплексії“).

Таке розмаїтне гроно було нашої родини. До нього слід було-б додати ще й таку постать, як мамин родич Амвросій Метлинський, але я скажу про нього в іншому місці.

Розмаїтне було й коло знайомих нашої сем'ї. Спогадаю тільки найближчих приятелів:

Се була сем'я Кучинських, що жили в Гадячому та мали й під городом хутір Кучинщину й іншу землю. Пан Кучинський жив здебільшого в Києві, бо служив там у військовій службі, але дружина його, Марфа Осиповна, більше жила в Гадяцькому кутку й дуже приятелювала з нашими, була навіть їх кумою (власне хрестила—мене). Походила вона з Чорномор'я, була особа розумна й завзята, цікава бесідниця. Діти однієї й другої сем'ї теж приятелювали між собою, і пізніш, дійшовши літ, дочка Кучинських, Людмила, стала дружиною Михайла Драгоманова.

Приятелювали наші родивці і з сем'єю Ковалевських. Жили ці поміщики верстов за три від Гадячого, по дорозі в Цяччин хутір. Свій хутір один з давніших Ковалевських, Лука, прозвав був „Лукіндорф“ (таку й табличку було прибито при дорозі коло хутора), бо Л. Ковалевський, служивши колись у військовій службі, був у Німеччині і дуже вподобав ту сторону. Але назва „Лукіндорф“ була дуже вже неприродня для наших людей—і ніхто не схотів так звати хутора, отже він як звався, так і зветься по сей день „Ковалевщина“.

Наші приятелювали з Василем Ковалевським, а син його, Микола Ковалевський, заприятелював ще в дитячих літах з нашим Михайлом, між іншим і через те, що вчитись починав по сусідству з Красною Лукою, в німецькому пансіоні. Цікава побутова подоробця: власне в сусіднім селі Римарівці був пансіон німця Блюмеля та його дружини; туди приймамо хлоп'ят і дівчат. Дітей учено разом; Негг Blumel опікувався хлоп'ятами, а дружина його—дівчатами. Вчили в пансіоні німецької мови й фран-

пузької, грати на фортеп'яно і чогось там ще, з загальних наук... „Коля“ Ковалевський, через дітей Блюмеля, добре пізнався з сусідом „Колею“ Шульженком, а з нашим Михайлом приятелював і через Гадяч та Ковалевщину. Пізніш усі три хлопці вчилися вкупі в Полтаві та в Києві, а ще пізніше Микола Ковалевський став товаришем і однодумцем Михайла Драгоманова по його праці яко політичного діяча. Хто докладніше знає життя М. Драгоманова за останній час його діяльності, тому відоме й ім'я Миколи Ковалевського, того самого, що його батьки приятелювали з Михайловими.

Ще в дальшому поколінню—дочка Миколи Ковалевського дуже приятелювала з Лесею Українкою, нащадницею роду Драгоманівського.

Так давнє коріння новими памолодками сплелось.

Великим приятелем нашого тата був Петро Василевич Ставицький. Жив він далеко (в селі Підставках), але бував у нас часто. Був він чоловік дуже добре освічений, мав багато книжок, мінявся ними з нашим батьком (журналами, альманахами). Здається, се був єдиний з татових приятелів-поміщиків, що дбав про якусь більшу культуру в господарстві свого маєтку,—навіть розводив багато винограду. (Нам, дітям, той овоч здавався чимсь баєчним!).

Зналися наші тато й мама з поміщиками близенького села Ціпків, Чижевськими. Був у них і в городі свій двір. Хочеться мені подати одну цікаву історичну подробицю про походження їх родового прізвища: в їх домі висіла на стіні грамота, дана першому Чижевському, родом з Гадяцького повіту, співакові при дворі цариці Єлисавети Петровни, грамота на те, що за гарний спів йому надається прізвище „Чижевський“.

До якої вже міри наших тодішніх людей було приборкано та приголовшено, коли прирівняння, з царської ласки, когось до чижика—вважано за велику честь, достойну пошанування!

Однак через скілька поколінів Павло Чижевський, нащадок того самого Гадяцького роду, був депутатом до Державної Думи від української демократичної партії.

Останні гадяцькі Чижевські мусіли виїхати, і тепер нікого з їх роду на Україні нема.

Не буду більше називати приятелів та знайомих нашої давньої сем'ї, їх було чимало. Додам тільки, що не всі вони були панського, поміщицького стану. Були добрі знайомі—міщани й інші; от, приходили до батька так собі, посидіти, „погомоніти“. Вирина з моєї пам'яті й така постать, безвісна, однак показлива. Це був один „заштатний“ дяк, Степан Григорович: ходив однак у подобі людини духовного стану: з довгим волоссям,—уже сивим,—у довгому підряснику, темненькому.

Жив Степан Григорович на спуску до Подолу, в своєму власному дворикові, по дорозі в Підварок. Ідемо, було, в свято й бачимо: сидить під хатою Степан Григорович, з книжкою в руках,—великою, в шкурятній оправі й читає. Ото-ж він, було, й приходив до нашого тата, на бесіду, мовляв він, „розважити душу“. Говорив він по простому, себ-то українською мовою, з додатком церковної слов'янщини. Говорить, було, про „марність сього світа“, про те, що „правди в світі не стало“... Ми, будши дітьми, не могли зрозуміти, через що батько прозвав Степана Григоровича „Сковородою“. Думалось нам: „Як може бути людина схожа на сковороду?!“—А пізніше стало нам зрозуміло, що тато прирівнював Степана Григоровича до того давнього лохвицького філософа-ідеаліста, мандрівця по світах і „по стежах исканія правди“...

Тільки простіший Степан Григорович не вмів висловити добре свого духового прагнення; однак, знаходив розвагу для своєї душі в тих роз-

Батько М. П. Драгоманова, Петро Якимович
(з портрету писаного 1837 р.).

Мати М. П. Драгоманова, Єлизавета Іванівна
(з фотографії кінця 1870-х рр.).

мовах. Дивно, що могло бути поєднання в розмовах таких неоднакових бесідників; але-ж тато вмів знаходити спосіб розмовляти з людьми далеко меншої освіти й слабшого розвитку. Тією притаманною, вродженою властивістю своєї вдачі брат Михайло був дуже подібний до батька: мав ту саму снагу—давати бесідникові змогу щиро висловлювати свої думки; часто його бесідник—мов-би навіть не помічав безмірної проти себе переваги вчености й освідомлености в справі, зачепленій у розмові.

Великої прихильности й поваги придбав собі наш тато проміж гадяцьким людом особливо підчас холери, що заклонулась була в Гадячому в 50-х роках; не будши медиком, тато ходив у міщанські двори, носячи безпорадним хворим ліки й пораду словом.

Немало часу й уваги вділяв наш тато теж і дітям.

Сем'я-ж наша була чимала. Деякі діти померли немовлятами, а таких, що доросли в батьковій хаті до старших літ, було шестеро: найстарший син Михайло, підстарший—Іван, три дочки—Варвара, Ольга і Єлена, та найменший син Олександр.

Завдяки тому, що наші тато й мама не були „великими панами“, у нас не було ніяких гувернерів, ні гувернанток. Доглядала нас—мама, за помоччю няньок; про духовний розвиток і про початок науки, себ-то книжної науки,—дбав тато.

Жили ми в дуже близьким оточенню нашої дворової челяди і взагалі дрібної гадяцької людности. А та полтавська повітова людність, в ті давні часи, ще значно більше зберігала українські властивости, ніж пізніше. Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо; се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народня думка і чого держався тодішній народній побут; з усім тим зливалось й наше життя, власне через те, що ми не були штучно відірвані від того всього хатнім вихованням і всім нашим життям.

Дозволю собі трошечки спинитись на наших друзях, казках. Це був цілий калейдоскоп, особливо коли прилучити до них і дрібні приповістки, що з кожного поводу щедрою рукою сипалося. Тут слідно було й особисте оповідання оповідачеве: бабуся Марина, нянька, любила більше оповідати казки, як то пишуть,—„звіриного епосу“: про лисичку, про козу, вовка й т. и., а молодий хлопець Кіндрат—той любив оповідати казки „циклу героїчного“: про бійки з трьохголовими зміями, про ворожитів, вовкулак і т. и. Сама наша мама, либонь пригадуючи деякі приповістки, принесені ще з „Цяччиного хутора“, оповідала чи про ледачу господиню, чи про хитрого цигана й т. и. Деяких з тих казок та приповісток я по збірниках навіть і не стріваю!..

А пісень чули ми за дитячі літа—стільки, що й не злічити! Особливо багата на них була доба, коли приходили з Підварку прясти (і пряли таки в горницях) „тижнівки“. Розлягалася хата від співу! А ще як котра дівчина збирається, було, тієї зими заміж,—то-ж-то вже їй приспівували!

Мама наша мала гарний голос; часом, було, шие щось,—найбільше дітям,—і співає; улюблена пісня її була—„Ой не ходи, Грицю...“

Усякі народні обрядности не минали нашого двору: колядування, поси-пання, запросини на весілля. У Підварку ще грали на Великдень веснянок: у „хрещика“, в „короля“.

Силоміць тиснуться спогади:

Ось перший день Різдва; ледве звечоріє, під вікном чути гомін; кризь химерні морозні квіти на шибках мріють постаті колядників. Гукають:—Чи позволите колядувати?—Колядників кличуть у хату. Свіжа хвиля надвірнього повітря увиходить разом із ними.—Кому колядувати?—Михай-

лові,—(старшому, бачите)... Гучно, ретельно лунає колядка: „Ой рано, рано Михайло устав; раненько устав, коня напував“... (далі довгенька розмова з конем)... „Дівці Варочці“ (старшій сестрі) колядують про „червону рожу“, що їй на віночок у гаю процвіла... Колядникам дають на подяку, що належиться.

А ось і перший день Нового року. З самого рання тупотять хлоп'ята,—„посівальники“. Разом із бризками золотого зерна летять шпаркі примовляння тонкими та дзвінкими голосами: „На щастя, на здоров'я, на новий рік, щоб діждали на безрік!“ Друге хлоп'я перехоплює: „Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця!“

Минула Пилипівка, минули різдвяні свята, справляють весілля. Он у двір іде, з дружкою, молода,—гарно вбрана, у вінку, з цілою хвилиєю барвистих стьонжок, що в'ються за плечима. „Просить батько, просить мати, і я прошу—на хліб, на сіль, на весілля!“—мовить молода і кланяється, старому і малому...

Опріч пісень, казок, приповісток, обрядових примовлянь, єсть на мою думку ціла окрема царина, мовляли, „народньої словесности“: це розповідання снів. „Сеї ночі“,—мовить дівчина, або молодиця, „сниться мені сон...“ Товаришка уважно слуха, а по скінченню розповіди каже їй собі: „А мені снилося, що мов би-то я...“ І знов довга розповідь... Чи справді все те снилося, чи—охоча фантазія прикрашувала, поширювала ті розмаїті, дивні сни, що розповідано в нас, а тільки в премудрого Мартина Задеки не стало мудрости, в його великому „Соннику“, щоб розгадувати всі ті сни і мрії!..

Чи можна-ж було нам не знати українського слова, коли воно було просто таки нашою рідною, притаманною стихією?

Не хочу замовчувати їй того, що воліла-б і викинути з тієї теж близької нам української етнографії, що виявляла собою народній світогляд, народню, так-би сказати, первовірну думку. Я маю на увазі все те, що означалося виразом „не годиться“: се не те, що „гріх“ так робити, чи „не подоба“ комусь; ні, се—остача власне правдивої первісної віри в добру та лиху світову силу і в приписи, злучені з тією вірою: „Не годиться щось починати в понеділок, бо не повернеться лад у хаті“; „не годиться класти хліба на столі спідкою догори, бо перевернеться лад у хаті“; „не годиться зашивати на собі одержу, бо зашиєш розум“; „не цокай ножем по столу, бо буде напасть“; „не свищи, хлопче, в хаті,—не годиться!“—Чому?—„Бо чортів скликаєш“. Спогадала я тут лише найменшу частину численних приписів того первовірного регламенту, а було-ж їх, та єсть і тепер,—сила! Хоч-би й той „понеділок“, що зостається правдивим депотом по сей день (і то—не тільки для „простоти“!). Ті забобони вгризаються в дитячий розум, як цвяхики; звичайно, пізніші впливи, культура, їх вибивають, але на те треба часу й заходу...

Такі були наші українські вражіння дитячих літ.

Але з українською течією, чи власне з українським словом, починала боротьбу, з самого-ж таки нашого дитинства,—течія московська. Можна сказати, вона вдиралася в наше життя з самого нашого народження, бо се-ж вона давала нам і наші родинні ймення: Міша, Ваня, Варя, Оля,—все по зразку московському. Українська фонетика сперечалась, не подавалася; виходило часом щось чудернацьке з іменами: тато звав дружину „Ліза“ (Єлізавета), а її сестри звали нашу маму—Лизя (неначе-б від слова „лизати“), „Міша“—вимовлялося „Миша“, неначе-б то звирятко „миша“. Але—дарма! з сим уже нічого не можна було зробити... До родичів своїх вдавалися ми, називаючи їх—по московському: мамінька, папінька, тьотінька, бабушка, а далі вже—розмовлялося по „простому“.

Одначе, що більше ми підростали, то більш вимагала московщина. Ніхто нам не казав „дурайся свого, кидай свою мову“; але це само собою розумілось... „У гостях“, „при гостях“, взагалі з чужими, треба було говорити по московському, хоч-би й з таким товариством малим, як і ми сами: з чийсь там „Гришею“, або з чужою „Анютою“ не можна було говорити так, як з нашим Грицьком, або з Галею. Це було ясно, зрозуміло само собою. Пригадую нашу дитячу психологію і бачу, що не тільки через те міняли ми свою мову на московську в розмовах з чужими дітьми, або й з дорослими, ніби „не подоба“ було говорити з чужими „по простому“, а ще й через те, думалось нам, що може-ж ті Гриші чи Анюти не тямали добре говорити по нашому, може їм так незручно було. „Нащо-ж їх звязувати!“ Це тая ніби-то добрість, „делікатність“ до чужих, з руки дитини української; а тимчасом дитина чужа ніколи не хоче доказати такої-ж делікатности до дитини нашої, не хоче поступитися для неї своїм... Так починається з літ малих, так ведеться й далі,—і, наостанку, мова українська лишається з тією „делікатністю“—на боці, а згодом і зовсім з ужитку виходить...

Коли починалося вчитись грамоти, тоді вже рішуче й безповоротно переходилося на мову московську, бо й не було ніякої книжки української до вчіння. „Букварь“—був московський, під малюнками в ньому підписано: А—„Арбуз“, Б—„баранки“ і так далі; був для читання ніби часопис дитячий (оповідання), пані Ішімової, мовою московською, звичайно,—оповідання дуже нудні... Писати вчилися з „прописей“; зміст їх був такий: „Прозрэдство есть мать всѣхъ пороковъ“, „Лучше жить въ бѣдной хижинѣ съ добродѣтелью, нежели въ богатыхъ храминахъ съ неправдою“, і таке инше...

Так наступала супротивна хвиля московська.

Але течія українська ще боролася і, тимчасом,—перемагала. Збудешся, було, „гостей“, або напишеш тієї прописи (писалося одно которесь речення—скільки раз), та й знов опинишся в своєму хатньому оточенню, або й побіжиш собі під гору з своїм звичайним товариством, з дітьми своїх дворових; отрясешся від тієї примусової течії—і так вільно, втішно почувашся!

Звичайно, не „буквареві“ (нам і непотрібному, бо ми якось ніби сами навчалися читати), і не оповіданням пані Ішімової можна було подолати нас; приваблювала і переважливо манила справжня література російська, дійсно красне письменство.

Учив нас грамоти й початкової книжної „премудрости“ взагалі—наш тато; він-же дбав і про те, щоб ми ще змалку пізнавалися з кращими авторами; все давав нам Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів на пам'ять і навіть видатніші уривки прози Гоголевої (це був улюблений автор татів). Потім, пізнавши в тому смак, виучували ми вже й самохиті вірші Пушкіна, Лермонтова. „Буря мглою небо кроеть, вихри снѣжныя крутя...“ „Когда волнуется желтѣющая нива и свѣжій лѣсъ шумить при звукѣ вѣтерка“... Се нам здавалося гарно! Подобався нам самий вислів, склад, гомін віршів.

Тут уже сполування було нерівне. З одного боку літератури української не було в нас зовсім, а тут мали ми такі добірні твори. Певне, коли-б мали ми й гарні письменні твори українські, то вони були-б нам до сподоби ще більше, бо вони більше торкали-б нашу душу, але-ж до нас не доходила ніяка література українська.

На весь вік зосталось у мене вражіння від того, як тато читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого Тараса Бульбу. Було се чогось у Підварку (ходили ми туди на збір яблук, були в садку цілий день). Тато

прослав свого плаща, кликнув мене й почав читати. Здається, ті яскраві малюнки чудового твору,—що зостається до сього часу найкращим історичним оповіданням в усій російській літературі,—вкувалися з одного разу навіки в мою пам'ять!

Така сила—вже перемагала...

У полтавських школах.

Шкільну науку мої брати, яко старші, почали значно раніш за нас, дівчат. Брата Михайла віддако ще в 1849 році в школу, що звалася „Гадячское уѣздное училище“. Се був не дуже-то показний будинок, на один поверх, одначе виходив на Соборну Площу, і була ця школа вища за так звану Приходську школу. Брат Михайло пізніше звав, жартами, своє Уѣздное Училище—„Гадяцький Університет“, бо ще й довго не було в Гадячому старшої школи за нього; лише в кінці XIX віку земство відчинило в Гадячому Торгову Школу, а пізніш і дві гімназії (хлоп'ячу й дівочу); ветхий-деньми будинок давнішого „Уѣздного Училища“ земство розібрало і на тім-же самім місці збудувало двохповерхове „Высшее Начальное Училище“. Пізніш доля мов-би схотіла справдити жарт Михайлів про „Гадяцький Університет“, чи може долі самій заманулось по-жартувати,—тільки літом 1919-го року, в будинку „Вищої Початкової Школи“ (що стала на місці колишнього „Уѣздного Училища“) відчинено, досить бучно, ще вищу школу і таки справді названо її „Гадяцький Народний Університет“. Се—„звучало гордо“: в Гадячому—університет! Але той університет існував лише два місяці: зачинився за нестачею коштів, професорів і студентів...

Вертаюсь до пробування брата Михайла в Гадяцькім Училищі. Я не можу пам'ятати сього часу, бо я була тоді ще дуже мала: як Михайло вже й кінчав Училище (в 1853-му році), то мені було всього 4 роки. Одначе знаю дещо про той час від самого Михайла, від мами й від інших людей, близьких до нього.

Коли Михайла мали віддавати до Училища (1849-го року), у нас оселилися два маминих племінники, „два Колі“,—Микола Шульженко й Микола Політика („Політичко“); наш тато підучував їх до вступу в училище, разом з Михайлом, та й потім наглядав хлопців, як вони вже й вступили до училища. Хотів тато, щоб вони вчилися в н ого й французької мови; отже Михайло та Коля Шульженко і вчилися, але Колі Політиченкові трапилась така притичина, що він вчитися французької мови не міг: казав, що не може справитися з французькою вимовою,—бо може вимовляти топ, топ, патап та інші французькі носові звуки—тільки тоді, як стисне собі носа пальцями. Тато такого способу вимовлювання не вхвалив, і прийшлося французьку науку з сим небожем кинути. Та й взагалі сей Коля—познавати „бездну премудрости“ охоти не мав. Що-ж до Колі Шульженка, то він звився з Михайлом досить рівно, по всіх науках, і, по скінченню Училища, вони разом вступили до полтавської гімназії.

Якось, не дуже давно, у 1917 р., пізналась я в Гадячому з одним товаришем Михайловим по Училищу. Се був старенький, але ще міцний гадяцький міщанин, Петро Заколядзний, чоловік розумний і моторний. Він сам припитався до мене й розповів дещо про своє спільне з Михайлом учіння в Училищі. Розповідав про свої дитячі забави школярські,—як грали в нашому дворі у м'яча, пускали змія, як спускалися з нашої гори зимою, на книжках (на історії Устрялова, або на географії Ободовського), як ходили до ратуші, городської управи, дивитись на тих давніх радників, урядовців сього встановища. За спогадами П. Заколо-

дязного, сі члени Ради городської зійшли вже тоді на якісь комічні по-статі,— в довгих „балахонах“ (каптанах?), у величезних брилях,— і мало не завжди були „під чаркою“. Чи се вже в такі особи повернулися колишні „Райці магістратські“? Хлоп'ята школярі ходили вже тільки, „щоб з їх посміятися!..“

На думку д. Закоłodязного, брат Михайло був надзвичайно здатний до науки. „Куди нам було до нього!“— мовляв сей Михайлів товариш по Вчилищу: „Куєш, було, куєш той урок, насилу витовчеш! а Драгоманов раз прочитає— і вже зна“.

Нічого, одначе, нема дивного в тім, що товариші не могли дорівнятися Михайлові в здатності до вчіння: для них книжка взагалі була твердим каменем, „гірким плодом“, а Михайло був уже добре обізнаний з книжкою, настільки привчений до читання, до розуміння прочитаного, що й до вступу в Училище залюбки прочитав багацько книжок з батьківської збірки, між иншим, мовляв він, ще малим двічі прочитав „Історію государства російскаго“ Карамзіна. То певне, що Закоłodязний, чи инший такий товариш, не міг-би сполуватися з М. Драгомановим.

За „отличные успѣхи въ наукахъ“ Михайло одержував „нагороди“ книжками; одна з них, Хрестоматія Галахова, гарний збір зразків з російської словесности, служила потім і нам, меншим.

Оповідав добродій Закоłodязний про цікаву особливість Михайлового пробування в Училищі: що його (в ті часи) ніколи там не били і взагалі ніяк не карали. (Власне батько наш поклав таку умову, як віддавав Михайла до Училища). Одного разу хотів був котрийсь учитель покарати Михайла, але він „не дався“, мовляв Зак-ий. В того вчителя був такий спосіб карати учнів: котрий школяр щось там напрокудить у класі, то вчитель каже йому взяти обома руками книжку, держати її над головою і так стояти який час перед всім класом, поки вчитель не скаже: „годі“. Якось і Драгоманов пустував за уроком, щось там коїв. Учитель і йому сказав держати книжку над головою. Драгоманов не схотів— і пошпурив ту книжку додола. Другого дня прийшов батько („старий Драгоман“) і нагадав в Училищі, що він-же просив не карати його сина ніяк, а коли що трапиться, сказати йому, батькові,— він з сином поговорить, і хлопець тоді, з певністю, нічого лихого не робитиме.

Так і було: Драгоманова більше не займали. Він шанувався без кар.

Того-ж 1853-го року, як Михайло скінчив Училище (весною) та перебув дома й літо, батько повіз його, разом з Миколою Шульженком, у Полтаву й віддав учитися в гімназію.

Се був уже виліт з родинного гнізда...

Але від Полтави до Гадячого недалеко (лише 110 верстов), отже додому приїздилося часто і звязок з родиною був міцний, ще й за часів пробування в гімназії.

Про надик батьків згадує Михайло в своїй автобіографії з почуттям вдячності, з твердим признанням одержаного від батька духово-коштовного добра. Він каже: „Охоту до читання та свого роду політики я перейняв змалку од батька, і за його приводом ще школярем гадяцької школи перечитав майже всі цікаві книжки з його книгозбірні“. Далі: „Щиро повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси, та що між нами не було розладу морального й боротьби,—явище незвичайне в Росії і тепер, а колись—тим більше“.

Дійсно, такий батько міг розвинути інтелектуальні інтереси у своєму синові. Поза оточенням, так-би сказати, етнографічним, в хаті нашій трималася атмосфера інтелігентности: батько до кінця свого життя виписував

собі газету („Санктъ-Петербургскія Вѣдомости“), журнали („Библиотеку для чтенія“ й ин.), альманахи. В одному альманахові,—здається, він звався „Гирлянда“,—уміщено було батькове оповідання, за підписом Петръ Драгомановъ. Оповідання було „народницького“ напрямку,—змістом його було нещасливе кохання одного візника („ямщика“) з сільською дівчиною. Коли я читала те оповідання, будши підлітком та знайшовши його в наших книжках, мені було втішно бачити батькове ім'я—„надруковане в книжці“, одначе не зосталося в мене вражіння, що те оповідання було написане якось особливо гарно; але все-ж було його надруковано в столичному літературному збірнику, то можна думати, що якусь літературну вартість воно мало. У кождім разі сей друкований твір свідчить, що була в нашого батька якась письменницька поваба й здатність і що коли нащадки його, починаючи з сина Михайла, виступали на полі письменства, то мали до того призвід у традиції своєї сем'ї; менша чи більша здатність і хист—се річ инша, залежна від багатьох причин, але має вагу існування родової зав'язи, прирощеної кебети письменницької у нащадків.

Про значні „інтелектуальні інтереси“ свідчить сила всяких виписок, що робив для себе наш батько: по ньому зістались цілі зшитки з виписками—відомостей юридичних (був-же він юриста), історичних, спостереженнів славетних мандрівців. Був особний зшиток,—скорочений переклад якогось висліду про велику французьку революцію.

Були й записи етнографічні,—власне збірники народніх українських пісень. На жаль, всі ті збірники (як і всі зшитки з виписками) загинули; про них зосталися лише спогади,—між иншим у брата Михайла (в тій-же його автобіографії).

Думаю, що батькове записування українських пісень має звязок з працею двох гадяцьких письменників, А. Метлинського й М. Макаровського. Амвросій Метлинський доводився нашій мамі свояком (по її материнському родові Стишевських), часто бував у нас; але власне знався з татом, на маму не вважав зовсім: мав чудернацьку вдачу,—духом ненавидів усе жіноцтво, весь рід жіночий, навіть малих дівчаток. Як довідувався, приїхавши з свого хутора до нас, що тата нашого нема дома, то зараз-же виходив з хати, навіть не повітавшись з мамою, чи з якою иншою істотою жіночою; з татом-же нашим охоче бачився й розмовляв. Можливо, що татове записування українських пісень було надихом Метлинського,—відомого збирача їх; у кождому разі було в Метлинського якесь близьке поєднання з татом, що виявилось і в спільній праці,—записуванні пісень Гадяцького повіту.

Михайло Макаровський був наш близький сусіда по своєму гадяцькому дворищу. Він теж приятелював з нашим татом, а сестри його і з мамою. Вірші його (поєми „Наталя“ й „Гарасько, або талан і в неволі“) Метлинський видав у Харкові, в „Южному руському зборникові“, а се теж вказує на єднання місцевої інтелігентської сили в Гадячому. Як відомо, ні власні вірші Метлинського, ні поєми Макаровського не сяють великою поетичною вартістю, але все-ж вони, разом з етнографічною працею Метлинського й такими-ж самими записами третього гадячанина, нашого батька, вказують на існування прихильників українського слова в такому глухому місці, як Гадяче, і в таку давню пору.

Макаровського я не пам'ятаю, а сем'ю його, сестер, знаю добре. Сама їх домівка робила вражіння—великими потретом Богдана Хмельницького (в шапці з перами, з булавою в руці) і дивною для нас, дітей, книжкою,—Історією України („Малой Россіи“) Бантиша-Каменського. Я не знаю, чого й нас, дітей, водили в гості до Макаровських (я пам'ятаю тільки

дорослих двох панночок Макаровських); видно, щось близько звязувало обидві сем'ї.

Таким чином і українська течія, навіть письменницька, в особах Метлинського й Макаровського, не була чужою нашій сем'ї. Правда, через довге пробування батькове в Петербурзі, московська полуда на ньому була дуже міцна, але й її пробила, до певної міри, місцева українська течія,—а се відбивалось і на наших вражіннях дитячих.

Не знаю, звідки наша мама знала уривки з Енеїди Котляревського; але нам було дуже втішно, як вона проказувала на пам'ять (не то для себе, не то для нас) ті уривки.

Може, знала їх від когось із старших родичів, а більше того, що від своєї дружини, бо вся її освіта взагалі прийшла з сього джерела. Треба сказати, що не будши ніде в науці і навіть нікуди не виїжджаючи з свого „Дяччиного хутора“ аж до самого шлюбу, мама наша зосталась наполовину неграмотною, бо не вмiла писати; могла тільки підписати свої ім'я й прізвище; навіть листи до дітей, що мама посилала пізніше, писав завжди хтось інший, а мама тільки підписувала під ними—„Елізавета Драгоманова“; але читати вмiла і дуже любила читання; мовляла, „привчив“ її до читання наш тато. А привчившись, читала дуже багато; навіть як помер тато і як ми всі повилітали вже з родинного гнізда, то мама й тоді, проживаючи в Гадячому самотою (не хотiла виїздити звідти нікуди надовго),—завжди виписувала собі газету й журнал, бо цікавилась і політичними новинами й красивим письменством. По своїх поглядах була цілком під надихом татовим.

Такі самі „інтелектуальні інтереси“, як то згадує про них брат Михайло, зацщепив наш тато і своїй дружині.

Про те-ж, які саме були переконання й погляди нашого тата, можна до певної міри бачити й з того, що сказано вище.

Михайло так писав про світогляд і напрямок батьків: „То була мішаниця християнства з філософією XVIII віку та якобiнства з демократичним цезаризмом“.

Означення цілковито вірне,—власне так і було.

І та „мішаниця“ релігії,—не тільки обрядової, а релігії, яко вищої ідеї християнства,—з новішими ідеями „гуманізму“, поваги до „прав людини“, відбивалася й на взаєминах нашого батька з людьми близького оточення його: в той час, коли повновладно панувало деспотичне право, коли з кріпаками можна було робити, що хотіти,—у нас ніколи нікого не били, ні з кого не знущались; в ту пору, коли в педагогiці шкільній і хатній „учити“ мало собі синонім „бити“,—нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніякими іншими способами не карали; отже ми виростили, не бачивши ніяких диких сцен розправи сильного з підвладним, старших родичів з тілом і душою беззахисних дітей; для „наставляння на добрий розум“ було—тільки спокійне, лагідне слово.

Думаю, що велося так не тільки завдяки природній лагідній вдачі нашого батька, а й завдяки його освіті та присутності у нього спогаданих вищих ідей. Мама-ж iшла слідом за ним.

Либонь ота „мішаниця“ вищої християнської ідеї з „філантропією“ водила нашого батька й до тих безпомічних людей, хворих на холеру.

Михайло—зовсім слушно дякує батькові й за те, що між ним і сином „не було розладу морального й боротьби“. Мабуть, се насамперед стосується до питання релігійного. Наші батько й мати були, відповідно своєму часові, люди дуже набожні і дітей старалися виховувати теж в дусі релігійному. Але Михайло заранна,—ще в гімназії,—

досить ґрунтовно пізнався з позитивними науками, там-же (ще в гімназії) перечитав багато творів, що, при його взагалі аналітичному розумові, могли надати раціоналістичного напрямку його думці: отже ще в ранньому юнацькому віці відійшов Михайло далеко від релігійних переконаннів своїх старих (хоч багато Михайлових товаришів зоставалося, — не то в гімназії, а й в університеті, — вірними „старим завітам“). Одначе, те радикальне розходіння думок в справі релігійній не викликало, дійсно, ні боротьби, ні ворожнечі в нашій сем'ї між старим і новим поколінням; я не пам'ятаю ні одного разу, щоб Михайло допустився різкої критики, а тим паче якогось грубого висміювання, зневажання того, що для наших старих було святим... Не пам'ятаю я й такого, щоб наші старі картали когось із дітей за „вільнодумство“. Тут була неначе якась мовчазна поспільна угода: „я не перечу твоїй новій думці вільній, а ти не рушмо єї душї“... Така обопільна обережність, пошана, — лишилася на весь вік.

„Кримська кампанія“, ота велика, така нещаслива для Росії війна, зосталась і в наших дитячих спогадах, хоч ніхто з нашої родини не був у військовій службі. Багато було розмов між дорослими ще з самого початку війни, хоч багато було в тих розмовах незрозумілого для нас: „як се так, що війна зчинилася за якісь там ключі? Які ключі?.. Кажуть, від „Гробу Господнього“. Нащо-ж його замикають? і кому потрібні ті ключі? чого за них воюватися?..“ Тимчасом говорилося, що багато везуть ранених на війні, багато й убивають там наших вояків... Для ранених, щоб гоїти їх рани, скубли по хатах „корпію“; давали й нам, дівчаткам, шматочки старенького полотна, щоб ми розсмикували їх на окремі ниточки; потім ту смиканину по хатах збирали й кудись одправляли, для закладання того м'якенького клоччячка в рани... Такий се був, у ті часи, знадібок при коруванню ран...

Везли через наше місто якихось полонених Турків. Якось, на Великдень саме, що прийшовся дуже рано, на-провесні, зайшли на наш куток і посідали на пригорі, на сусідньому цвинтарі, троє Турків; ми боялись їх, виглядали тільки через тин, хоч і не було чого боятись: вони сиділи такі нужденні, беззбройні, так смутно дивилися на весняну повінь... Ну, а все-ж то були „Турки“, справжні, в чалмах, у якомусь чудному вбранню; обличчя темні, очі такі чорні...

Наш тато пішов до тих бранців і закликав їх до нас у хату; казав мамі, що годиться в таке велике свято пригостити й ворогів... На столі, по звичаю, стояли паски й багато всього їстівного; одначе Турки не все могли їсти, — додержували свого закону, — тільки охоче їли паску, взяли дечого й з собою. Відходячи, говорили щось таке незрозуміле, прикладаючи руку до чола, до грудей. Острах і жаль брав нас, як дивились ми на них...

Переїздили й наші вояки, дехто з них — без руки, без ноги... Один такий офіцер, без правої руки, зостався й надовго в Гадячому; пізнався де з ким, приходив часто й до тата, багато чого розповідав про війну.

Дивна річ! Війна-ж кінчилася дуже нещасливо для російського війська, отже можна було-ж сподіватися зовсім иншого змісту від російських тих творів з поводу її, що ходили по руках під кінець війни; але ні: осібні вірші й цілі зшитки їх — повні були всяких зухвалих прикладок та глуму над ворогами, — неначе-б ті вірші йшли з руки — переможців!

До нашої хати теж доходили ті чванливі, гумористичні твори, такого змісту, наприклад:

„Вотъ въ воинственномъ азартѣ
Воевода Пальмерстонъ
Покоряетъ Русь на картѣ
Указательнымъ перстомъ.“

М. П. Драгоманов студентом і зараз по скінченню університету (1864).

І так далі—всякі присмішки. Були й вірші мовою українською:

„Сидить Абдул,

Губи надув,

Та й думку гадає:

„Що-то мов

Турецькеє

Військо поробляє?..“ і т. и.

Наші хлопці теж проказували, часом приспівували, ті віршики. Чи в тім виявлявся якийсь „патріотизм“, що захоплював і підлітків, чи віршики зачувались просто ради їх сміхотворного вислову?.. Думаю, вабило останнє.

В одному життєписі брата Михайла говориться, що в дуже молодому вікові він перебув добу російсько-патріотичну. Я такої доби в житті Михайловім не знаю; хіба-б якийсь право-патріотичний настрої мав приходиться до тієї пори в Михайловім житті, коли „патріотичний“ настрої підчас напруженого військового стану, тієї нещасливої кримської війни, міг до деякої міри відбитися й на чулому настрої підлітків; одначе, такого настрою ще не можна бачити в зацікавленні напівдитячому тими патріотичними віршами, бо привертати увагу й підлітків—міг самий гумористичний склад тих віршів; діти такий склад люблять, тішаться ним.

В гімназичних настроях Михайлових—російського патріотизму не означилось нічим.

Що до Михайлового розвитку взагалі, то полтавська гімназія дала юнакові багато (хоч і була вона школою тих давніх часів, далекою від ідеалу—і по методах навчання, і по звичаях педагогічних взагалі). Особливо вдалим був на той час власне самий склад учителів. Деяким своїм учителям полтавської гімназії Михайло й присвятив ті відомі його вдячні спогади. Книжок-же Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів середніх шкіл, пізнішого часу, здобувши собі позашкільну освіту тільки з деяких щуплих брошурок, здивувались-би, почувши, що між тими авторами були й такі,—може, невідомі їм і по іменах,—як Шлосер, Маколей, Прескот, Гізо. Про письменство-ж красне вже зайве й казати!—ще й для нас, менших, зоставив Михайло дома, в Гадячому, найвидатніші твори Дікенса, Текерея, Вальтера Скота (в російських перекладах).

Розумова працьовитість Михайлова визначалась помітно ще й у гімназії: опріч того, що був він у гурті перших учнів у класі, ще самохіть (на свою руку) вивчився німецької мови, був редактором рукописного часопису гімназичного.

Такі були Михайлові „інтелектуальні інтереси“ в гімназії,—розбуджені в Гадячому.

Самого вступу Михайлового до гімназії я не пам'ятаю. Найперший образ його з гімназичних часів, що відбився в моїй дитячій пам'яті, був такий: тато привіз якогось ніби чужого хлопчика у чудному вбранні,—в дуже короткій курточці, тільки до пояса, щільній, з ясними великими гудзиками. Ото-ж либонь я вперше побачила свідомо ту гімназичну курточку і через те вона зробила таке вражіння, що і зосталась у пам'яті—тільки курточка...

Не знаю, від якого часу після того—мріється другий образ, уже повніший і ясніший: ось той самий хлопчик у курточці, тільки я вже знаю, що се наш „Миша“; хлопчик—дуже швидкий, бігає по всіх кімнатах, всі його цінують...

Далі. Не відомо, коли воно було,—мабуть, Михайло був уже в 3-ій класі,—тільки се вже ціла „подія“; в ній Миша й все належне оточення

виступають виразно. Тато привіз Мишу, а разом з тим дві ляльки з Полтави, такі прехороші, з камінними голівками, в рожевім убранні,— одну сестрі Варі, більшу, а другу—мені. Літо; ми сидимо на дворі, на ганку, граємось тими ляльками. Коло самого ганку висока драбина, що мала завжди стояти коло дому, на випадок пожежі. (По тодішніх поліцейських приписах на самій покрівлі повинна була стояти й діжечка,—зелена,— з водою напоготові). Граємось. Де не взявся Коля Політиченко,—він гостює в нас,—і почав дражнитися з нами; далі схопив наших ляльок,—наших „прекрасних“ нових ляльок, мов кіт подрався на драбину і почепив їх високо на щаблі, „щоб дощу просили“ (бо тоді в гадяцьких дітей був звичай вішати жука-рогача за роги, щоб випросив дощу). Ми зчинили страшний крик, плач! На той лемент вибіг Миша; він почав дуже сварити Колю, за те, що обіжає „малих дівчат“, швидко поліз на драбину сам і визволив наших ляльок. Ми не знали тоді слів „геройство“, „великодушний вчинок“, але вдячна радість наша була велика!.

Не знаю чого—в пам'яті в мене зостався такий живий спогад про те, як Миша привіз одного разу (певне, вже буди в котрому старшому класі), чималий друкований портрет свого улюбленця, Гоголя, і оправляв його сам. Ми товпились коло стола підчас тієї роботи. Миша накрив портрета скляною шибкою, облямував папером та золотим „бордюрчиком“, а на різках підклеїв під склом, навскіс, величенькі букви з золотого паперу: на одному різку, вгорі, було—„Вели“, на другім—„кому“, на третьому різку внизу—„сла“, а на четвертому—„ва“. Все-ж разом становило: Великому—слава. Той портрет дуже довго висів у нашій „залі“, на стіні, на чільному місці. Сам Миша почепив його, як дарунок рідній домові. (Пізніше, з тією-ж метою, Михайло,— вже за своїх студентських часів,—привіз і залишив дома портрет славетного педагога й ученого—Пирогова).

Здається, вже буди в 7-му класі, Михайло надзвичайно втішив усю хатню громадку, показавши нам, у своїй особі „Наталку-Полтавку“ Котляревського. Так, всіх дівчих осіб тієї комедії, чи оперети, показав він у одній своїй постаті (зостаючись таки в гімназичній курточці). Тільки пояснялось кожного разу, хто саме говориться: „оце дівчина „Наталка“, „а оце—Возний, що хоче одружитися з Наталкою“, і так далі. Де треба було співати, там співалося. Голосу особливо гарного у Михайла не було ніколи й потім, але, як співав, було, своїм дітям, або показував кому мелодію пісні, то, жартуючи, казав: „в імператорських театрах не виступаю, а для хатньої сцени голосу мого—досить“. Не знаю тільки через віщо, співаючи в Наталці-Полтавці на „гадяцькім хатнім кону“,—дуже розмахувалося руками, зовсім по оперному; чи то взагалі для виразности співалось так, чи, може, такий спосіб виконання співу вживано взагалі співцями-„аматорами“ того часу. А власне-ж тільки від таких виконавців міг Михайло перейняти виконання „Наталки-Полтавки“, побачивши її в Полтаві, в якому аматорському, мовляли тоді, „спектаклю“.

Всім споглядачам,—і дітям, і челяді,—„Наталка-Полтавка“ навіть у „виконанні“ Михайловому дуже сподобалась, хоч ні ми, ні інші присутні зовсім не знали, що то воно за видовище було, бо ніхто з нас ніколи ніякого театру не бачив!.. Взнявши на увагу, що „голови слухачі“ з такою заохотою прийняли „Наталку-Полтавку“, Михайло навіть удруге показав її нам, вибравши знов такий час, коли старших не було дома. (Либонь, присутність їх варувала-б його). А було се на різдвяних святах, то розвага театральма була тим більш до речі!..

Захоплення самого виконавця Наталкою - Полтавкою (настільки значне, що він охоче показав її аж двічі) доводить, що полтавські

гімназисти були в той час, в кінці 50-х років минулого віку, під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких, як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших. Власне Єлизавета Милорадовичка, приятелька Пильчикова, влаштувала й українські „любительські спектаклі“.

Останній рік перебування Михайлового в гімназії (рік 1859-й) я, звичайно, вже пам'ятаю дуже добре, бо вже мені кінчалось тоді 10 літ. Отже й подію виключення Михайлового з полтавської гімназії пам'ятаю гаразд.

Сталась та причина зовсім несподівано. Ждали тато й мама, що син їх незабаром приїде укінченим гімназистом, дійшовши, звичайно, кінця курсу щасливо, так як то бувало при скінченню попередніх класів, коли Михайло все привозив до „похвального листа“, то якусь книжку— „нагороду“ за „благоденствіє“ і „успіхи въ наукахъ“. Аж тут прийшов якийсь лист, що вдарив неначе бомба в нашу тиху оселю!

Що таке?.. Тато й мама вражені, без краю стурбовані: Миші—біда, якесь лихо сталося, якесь напасть... Говорять, що, може, Мишу виженуть з гімназії!.. Як се так? Хіба се може бути?..

Тато поїхав до Полтави; власне його викликано туди,—через ту-ж таки „напасть“. Шкодà розпитуватись, бо малим про поважні речі не говорять... Тільки з уривків від розмов можна було дещо довідатись, доміркуватись.

Справа-ж була так:

Інспектор якось пробирав одного малого учня, гімназистика, за якусь провину і назвав його дурнем. Михайло як-раз натрапив на ту розмову, чи суперечку, встряв у неї й собі, почав доводити інспекторові, що він не має права лаяти учнів, і сказав щось образливе для самого інспектора.

Інспектор „дав ход“ прикрому випадкові, у „справу“ вмішався директор гімназії і—дійшла вона аж до „Учебного Округу“ (київського,— а до нього-ж належали й школи полтавські, себ-то й полтавська гімназія). Полтавський гімназичний уряд надав провині Драгоманова такої великої ваги, що, не вважаючи на прохання товаришів Михайлових і скількох учителів, прихильних до нього, не вважаючи навіть на сприяння Михайлові з руки самого Попечителя Округи, Пирогова,—гімназичний уряд, власне директор гімназії, рішуче постановив: Михайла Драгоманова, за його провину (зухвале слово, сказане інспекторові), з гімназії вигнати, хоч йому зоставалося всього зо два місяці до скінчення гімназичного курсу.

От по цій то прикрій справі й було викликано батька в Полтаву. Тут йому сказали,—розповівши докладно про Михайлову провину,—що нехай він вибирає одно з двох: або сина його, Михайла, виженуть з гімназії, не давши йому докінчити курсу і при тім без права вступу в якусь иншу школу, або нехай він, батько, висіче сина різками, таки тут, у Полтаві в гімназії, щоб усім учням було відомо про ту кару,—щоб вони не наділились допускатись „дерзкого“ поведіння супроти свого „начальства“.

Батько зостався вірний своїм переконанням і—вибрав перше, сказавши, що хоч йому дуже тяжко бачити велику перешкоду на синовому життєвому шляху,—коли хлопець не зможе скінчити гімназії та йти далі,—але він, батько, волить прийняти вже таке лихо, аніж висікти сина різками: не бито його малим, тим паче неможливо завдавати йому такої ганьби, коли він став дорослим юнаком. Нехай буде, що буде!

Отже Михайла викинули з гімназії. Ще хотіли були дати йому при тім свого роду „вовчий білет“, написати, що він „исключается изъ гимназій съ тѣмъ, чтобы его впредь никуда не приниматьъ“; але вже вчинили волю славетного Попечителя Округи, Пирогова, згодились написати за-

мість „исключается“—„увольняется“ (ніби по своїй волі): через те зоставалося хоч право вступити в університет.

Такий був несподіваний кінець Михайлового вчиння в полтавській гімназії... Вся та „історія“ з його вигнанням наприкінці гімназичного курсу— в біографіях його відома; останнім часом здобуто чимало документальних знадібків, належних до тієї історії,—цілу „переписку“ по тій справі: з неї видно, що саме доводив інспектор, що писав сам М. Драгоманов, як висловлювались його товариші, гімназична Рада („Совѣтъ“), Округ і ин. Все це доволі цікаво. Нема тільки між тими документами одного, що мав-би бути найцікавішим для вияснення справи з вигнанням Михайла; а не знайдено такого документа через те, що його й не могло бути серед урядових документів, бо торкався-б він особистої справи, досить делікатної, власне образи одного діяча, багато значнішого, ніж якийсь там інспектор. Власне через ту образу й було збито таку велику бучу в гімназії, аж, в наслідок її, Михайло „вилетів“ з гімназії.

Річ у тім, що під той час був у Полтаві губернатором Волков, урядовець потужний і суворий, що надовго дався в знаки полтавцям, і дрібнішим, і поважнішим. Мав він, одначе, й ту особливість, що був прихильником жіночої краси. В Полтаві-ж, на ту пору, була, між иншими місцевими красунями, одна особливо вславлена вродливиця, панна Калиновська. Губернатор Волков на якомусь там бенкеті в „благородномъ собраніи“ (сказати-б у клубі) накинув оком ту вродливу дівчину і почав до неї залицятися. По городу пішов про те поговор... Нічого такого особливого в тім не було, Калиновська була, як то казали, „хорошого роду“ і додержувала „добрих звичаїв“, отже ні на яке зводіння й не могла-б здатись, але молодь її кругу, в тім гурті й деякі старші гімназисти (що в таких містах, де нема університету й студентів, теж грають ролю кавалерів), усе таки гнівалися на те, що губернатор Волков „чіпляється“ до їх знайомої вродливої панночки. Хтось із молоді, може, на осторогу Калиновській, а більше того, що на прикрість Волкову,—написав (красками на папері) карикатуру, підписав під нею цікавенький віршик і, пустивши ту карикатуру по руках, ще приклеїв її серед міста, в Александрівському садку, близьенько біля губернаторського дому. На карикатурі-ж було намальоване пишне деревце, червону калину, і перед нею в о в к а, що ласо дивився на неї. Під малюночком стояв такий віршований підпис:

„Червоня Калинонько,
Бідная головка,
Стережися, прехороша,
Ти хижого Вовка!

Бо Вовк хижий, тільки дбає
Про свою забаву,—
Пограється, та й покине,
Пустить лиху славу!“

Баєчна подоби́зна, ніби алегорична, була досить прозора: которі „мудріші“ з полтавців-споглядачів швидко догадалися, що хороша калина—се Калиновська, а хижий вовк—Волков; угадав алегорію й Волков, коли довідався про карикатуру. Малюнок і підпис дуже роззугували його. Звичайно, його поривало довідатись про те, хто автор тієї образи, такої зухвалої, і—покарати суворо! Почали шукати, кому це відати належало. Слід показав неначе-б на гімназію... В гімназії виходив тоді рукописний малий часопис, а редактором його був гімназист Драгоманов... Як-раз трапилося, що він показав своє зухвальство супроти гімназичного начальства, інспектора. Отже досить було, щоб губернатор сказав директорові, що його гімназисти „розпущені“, пишуть „пасквілі“, що винуватого треба покарати, як директор натиснув більше на справу Драгоманова з інспектором. І Драгоманова покарали як-найтяжче,—викинувши з гімназії, не давши йому докінчити скількох місяців курсу.

Такий причино́к, образа самого губернатора, більше пояснює сувору

розправу з Михайлом, ніж тая звада з інспектором. Перш за все, не таке-то вже „велике цабе“ був гімназичний інспектор,—таки-ж це навіть не директор, а такий службовець, що має суперечку з учнями що-дня; в кождім-же разі за якесь там гостре слово, сказане йому, хоч-би й положено було на учня кару, то таки, з певністю можна думати, не таку сувору, як було з великою впертістю dokonано супроти Драгоманова: вигнати першого учня з гімназії, не давши йому навіть докінчити курсу, ще й хотіти дати йому свідоцтво, щоб його в иншу школу не приймали,—се була кара вже значно більша від провини. Коли-ж образа ніби торкалася такого дійсно „великого цабе“, як губернатор Волков,—се инша річ! Тут, справді, можна було „збити бучу“ велику. Бо досить було-б довести, з руки губернаторової, хоч-би й до самого міністерства освіти, що завдяки поблажливості гімназичного уряду—гімназію „розпущено“, то можна було злетіти з посади й самому директорові!..

Отже, цілком признаючи суперечку Михайлову з інспектором,—вона, разом з усією належною до неї „перепискою“, була,—але можна думати, що суперечку ту було взято лише за приклучку до тяжкого покарання обвинуваченого Михайла; дійсно-ж причиною здійсненої бучі й вигнання його з гімназії була образа губернатора та його насідання на гімназичний уряд. Мовляли Німці, „тут закопано собаку!“ („Da liegt der Hund begraben!“).

Одначе, ся пружина орудувала, звичайно, за лаштунками, і зовсім зрозуміло, чому про неї не знаходиться сліду в офіційній переписці. Волков, звичайно, не міг бажати, щоб про зухвалий жарт над ним пішла ще більша поголоска, та щоб в урядовому світі було якось зазначено його причетність до тієї глумливої справи. Та й як офіційно ставити обвинувачення гімназистові в тім, що він намалював дерево з червоними ягідьми й вовка? Тоді треба було-б дешифрувати малюнок і сказати, кого вгадують у постаті „хижого вовка“... Бо тільки тоді набував-би малюнок злочинного змісту, достойного покарання його автора. Отже такого обвинувачення нікому в гімназії й не ставлено. Про карикатуру там уголос і не говорено. Губернаторові Волкову лише було доведено, що винного—покарано, вигнано з гімназії. На тім уже Волков міг зірвати свою злість і—заспокоїтись, бо вже більшого гімназичний уряд не міг зробити.

Чи був автором карикатури й віршика взагалі хто з гімназистів? Навряд. Правда, ні простенький малюнок, ні такі-ж простенькі вірші під ним—не потребували великого хисту, але все-ж можна думати, що автором був тут який-небудь старший лицар, більше зацікавлений тією справою залицяння до вродливої панночки, ніж юнак гімназист.

В кождім разі, не Михайло був автором того малюнку й віршика. До малювання він взагалі й хисту не мав, а вірші, особливо жартливі, хоч і міг складати,—складав їх і в пізнішому віці, „для хатнього вжитку“ (бо Михайло, було, каже, жартуючи: мало не кожда грамотна людина пробує складати вірші,—вся річ у тім, щоб завчасу спинитись, як віршування виходить „не до шмиги“)... але автором віршів до тієї карикатури Михайло не був.

Коли наш тато був у Полтаві, викликаний по Михайловій справі, то чув він там і про „каркатуру на Волкова“. Хто йому казав про неї—не відомо, але в сем'ї нашій була розмова про те; питали в Михайла дома, чи то він писав ту каркатуру? Він відповідав, що ні, і хто її писав—не знає.

Пам'ять про каркатуру жила довго в Полтаві; підпис під нею пам'ятали пізніше й деякі тогочасні гімназисти. Микола Шувльженко, що передав мені той віршик на пам'ять, спогадуючи полтавське життя багато літ пізніше, гадав, що даремне подейкувано, ніби каркатуру й вірші на-

писав хтось із гімназистів: „се не могло-б загаїтись у нас,—ми знали-б і автора“,—казав Микола Ш-о, „тимчасом ми зовсім не знали, хто й що“.

Лиха помилка з тим авторством коштувала нашому татові багато здоров'я, бо й одразу був він дуже стурбований тією напастю на Михайла й потім немало смутився, думаючи про те, що буде з Михайлом далі? Все вони вдвох з мамою говорили про це. Прикро було татові і з гостями говорити про Михайлову „історію“... Як се так? був такий надійний хлопець і ось на тобі—не дають скінчити гімназії, вигнали!..

Отже тато наш, та й мама, були все літо зажурені, заклопотані тією напастю та невідомістю, як буде далі з сином. Одначе Михайло хоч був збентежений, приїхавши з татом з Полтави, але незабаром якось оговтався і бадьорився. Молодості взагалі властиво бадьоро, з певністю дивитися в прийдешнє!.. Треба буде тримати екзамєн (ми чогось вимовляли це слово—„екзамєнт“), то що? Михайло був либонь певен у тім, що витрима його. А все инше—якось буде!.. Знайде собі спосіб жити в Києві!..

Про Київ таки гадав; про це раз-у-раз говорилося. Михайло немов почував, що вже не буде в Гадячому таким частим гостем, як пробуваючи в Полтаві, і мов „на прощання“ ходив по близьких гадяцьких околицях. Часто брав і декого з нас.

Найближче наше місце для гулянок—були два „цвинтарі“ коло нашого двора: на одному була колись церква („Успенія“) і на другому теж (церква „Покровська“). Обидві ті церкви давно згоріли; за наших дитячих часів зоставались тільки круглі рови на тих місцях, де були церковні підмурівки, та стояли ветхі каплички (по гадяцькому—„камплічки“), дерев'яні, темні, мов-би смутні, з маленьким похилим хрестиком на-верху, на покрівлі; кожда з двох капличок стояла на меншому круглому горбочку, там, де був колись алтар („вівтар“, казали ми). Більш нічогосінько не було вже й за наших часів на тих цвинтарях. Тепер-же нема ні капличок-пам'яток, ні ровів. А за наших дитячих літ цікаво було бігати, „ховатися“ по тих ровах, та й краєвиди відкривалися гарні, з самого краєчку тих виступів, де стояли колись церкви.

Ходячи з нами, Михайло, бувши того літа особливо ласкавим до нас, казав нам, які то були церкви, як вони звались, коли погоріли (давно, давно!), біля якої церкви поховано гетьмана, що загинув під той час, як збунтувалося проти нього війсьско, за те, що він занадто був прихильний до Москви.

Було ще одне цікаве місце для гулянок, але туди вже нас не пускали самих, бо се було значно далі від нашого двора, за глибоким яром. Се теж крутий виступ, що висторочується далеко вперед між двома ярами. (Все гадяцьке узгір'я ділиться на такі виступні, вужчі або ширші, відрізнені один від одного ярами). Сей виступень, що я про нього кажу отут, повернений стрімким кінцем до Псла, до його широкої оболони, лучиться з містом лише вузькою шиєю, а крайній кінець його розпросторюється чималою площиною, природньо й штучно розрівняно. З одного боку тієї високої площини йдуть останки земляного валу; він круто стремить над спуском до глибокого, розлогого яру, що біліє такими чепурними хатками та зеленіє розкішними садками гадяцького передмістя „Заяр'я“. З валу такий гарний позір на те зелене Заяр'я.

От на сей виступень ми й охотилися ходити на прохід. Се так і звалось—ходити на вали, „на Замок“. Тоді (70 літ назад!) ще жило це слово, бо й справді на тій горі, на площині, оточеній валами, стояв колись гетьманський Замок. За часів нашого дитинства не було навіть „убогих руїн“ від того Замку! Ні цурочки, ні цеглинки мало!.. Все мов лизень злизав!

А однак замкове містище не порожнювало й тоді: стояв на великій горі, як-раз на тій горішній площині, де був колись гетьманський Замок,

оточений земляними валами, інший „замок“, — тюремний. Так, стояла тут, стоїть і тепер звичайнісінька тюрма, збудована при цареві Миколаєві І. (За часів нашого дитинства це був найбільший будинок в Гадячому). Висока озія на два поверхи вишкиряється двома одноманітними рядами вікон, окутих ґратами. Біле тинькування мало-б надавати якоїсь веселішої подоби тій каменниці; але сьому будинкові біла барва надає мовби тільки більшої зимности. І стоїть він на тій Замковій горі—відлюдний, понурий, мовчазний, як усі в'язниці. „Горькая иронія судьбы!“—сказали-б тодішні інтелігенти-гадячани, дивлячись на той будинок, що став на місці Гетьманського Замку. Дійсно, тяжкий глум химерниці-доли! На місці того будинку, де жила, боролася козацька воля, де писано славетні „гадяцькі пакти“, умову з польським урядом про широкі автономні права України,—поставлено твердиною неволі...

Сумне й неохвітне місце. Крізь ґрати, часом, маячить нужденне, замале обличчя, дивиться на вільне, широке виноколо...

Поуз тюрму, вздовж валу, йде дорога, ходять по ній люди; інше сяде й на валу. Отож ходили й діти, а між тим гуртом і ми (з „Мишою“ нас пускали туди). Михайло казав нам, чого та гора зветься „Замковою“, показував у напівосуненому, пощербленому валу більшу пробоїну, де було колись вроблено браму, перед спуском до Псла. Чули ми від брата, а пізніш чула я й від інших гадячан, легенду про новий „замок“ тюремний. Легенда каже таке: „Як скінчили будувати нову тюрму, то приїхав якийсь там значний урядовець, — був він ще й князь, — та й подався подивитись на нову скарбову будову. А коло тюрми було чимало селян, що позганяли їх з підгородніх сіл, з підводами: вивезти позосталий знадібок, — цеглу, пісок, то-що, та розрівняти землю коло будинку. Князь подивився на одного козака поблизу, та й каже: „Ну що? хороша тюрма? Добре вам буде сидіти в ній?“ — А козак не стерпів глуму та й одказав: „Куди нам у таких хоробах проживати! Се так, як-би Вам, Ваше сіятельство, то як-раз до речі було-б!“ — Князь як розлютується тоді! і сказав зараз-же скатувати того козака, на тому-ж місці. Схопили небораку й били до теї пори, поки аж на смерть убили; та й загребли тут-же, біля тюрми, на пострах усім“. Така була легенда. Скільки правди в тій байці, — не відомо, а тільки по „Миколаївському часові“ легенда тая здавалася правдою...

Походивши по гребені старого валу, сідали ми на ньому й дивилися на Заяр'я, що розкинулося по обидва боки широкого й глибокого яру, поза тією Замковою горою. Розкішна садиба Кошового, — цілий гай, — і менші мальовничі міщанські оселі, розкидані недбало проміж садками, становлять надзвичайно гарний краєвид. Кажуть-би то, що якийсь містець аж два літа поспіль приїздив малювати Заяр'я, його прехороші куточки. Отак, сяде було, кажуть на валу, проти Заяр'я, та й малює.

Опріч гулянок-проходок поблизу, ходили ми з Михайлом і в Підварок (се-ж було теж недалеко, тільки в другий бік від нашого двора). Там-же, в Підварку, був наш садок, — і нас, дітей, кортіло до нього. Поруч нашого підварського хутора була теж гарна містина; тепер те урочище звуть „Ключі“, бо там з-під гори б'ють джерела і збираються в природні криниці; давніше-ж підварчани звали те урочище — „Гайдамацький яр“. Так, яр — глибокий, самотній, з глинястими кручами, увесь зарослий деревами, що здавались такими мальовничими, як стоячи на белебнях, простягали над галями та над криницями кучеряве гілля; а проміж меншими чагаронами — сутужно було й пролізти! Не знаю, чи й досі цілий той прехороший гай у яру...

Дуже мені в пам'ятку одна дальша мандрівка моя того-ж літа з Михайлом, — чи вже, як мені тоді здавалось, ціла подорож (бо була вона „аж за 20 верстов“ од Гадячого!). Се було завітання до нашого найдалшого

хутора, Сергіївського. Жила там колишня ще Михайлова нянька, Параска Сергіївська. (Бо була ще „мала Параска“, дочка нашого візничі, і Параска Краснолуцька, що Михайло звав „чиновник особих порученій“, бо тая наша бабушка Федора Петровна часто посилала її з Красної Луки до нас: то з гостинцями дітям,—з яким особливим печивом, або з „постолюю“ з яблук,—чи в якій господарській справі до мами). А ся, третя Параска, звалася Сергіївською через те, що жила в хуторі під селом Сергіївкою, у своїй хаті. Отже, буваючи в Гадячому, на ярмарку, або що, ся Параска просила „панича Мишу“, щоб він, як буде хто їхати в хутір, приїхав до неї в гості. Як-раз трапилось і діло в Сергіївський наш хутір: „поклячити“ дерево в нашому лісі, потрібне для деякого полагодження в нашому млині, що був там; та й Параска просила дерева на щось там у її дворі. Тато наш уже занепадав тоді на здоров'я і мало виїздив з дому, то мама й припоручила Михайлові поїхати по тій господарській справі в Сергіївський хутір. Намоглась і я; отак, як то кажуть: „хто за ділом, а лоша—за безділлям!“ Михайло підтримав моє невідчепне прохання,—і ми рушили вдвох, з візницею Дем'яном, малою господарською бричечкою (їздилося нею тільки „по хазяйству“). Я тишилась тим усім безмірно!

Заїхали перше всього до Параски. Вона дуже зраділа Михайлові і приймала нас як-найщиріше. Потім ходили по лісі, щось там клячили (Парасчин чоловік з Михайлом), потім посиділи у млині,—Михайло хотів, щоб я розібрала, як там що діялося з мливом, та ще й у „валюшах“, там, де щось підскакувало, мов несвітською силою, та товкло сукно, мов у ступі, в якомусь там жолобі.

Вийшло так, що „поки се, та те“, поки ще й підвечіркували, то вже й загаялись,—і zostалися ночувати в хуторі; Параска не пустила нас „у дорогу“, „проти ночі, та ще й з дитиною“ (хоч тій дитині,—себ-то мені,—скінчився тоді вже 10 літ...). Спати Михайло й Парасчин чоловік—пішли кудись „на сні“, а я не відчепилась від Параски, поки вона не послала мені коло себе та її дочок,—надворі. В хаті було душно—і, по тодішньому селянському побуту, спати надворі було—звичайна річ; але для мене се було правдиве свято! Бо мені до тієї пори ще ніколи того не траплялось. Сказати по правді, спати надворі, під хатою, було не дуже-то добре, бо дошкуляли комарі (десь їх так багато бралось, чи з лісу, чи з близької річки...). Та то дарма! Зате, приїхавши додому, я могла сказати сестрі Варі й всім нашим, що я спала надворі! Взагалі вся подорож до Сергіївки стішила мене надзвичайно. Щасливий вік!.. Михайло теж був дуже задоволений своєю мандрівкою. Тільки, приїхавши додому, значно підірвав мій „тріумф“, жартливо розказавши, як я ранком скаржилась йому і на комарів, і на хутірських півнів, що „страшенно кукурікали!..“ Про це Михайло склав навіть віршика гумористичного; якусь там починалося: „комарі гудуть, бідну Олю тнуть“. Але мені та прикладка щось не дуже сподобалась, то я й не хотіла пам'ятати її...

Так, на лоні сем'ї, минали Михайлові останні немов-би ще полтавські вакації. А тимчасом, вони вже кінчались, треба було вже рушати до Києва, до того ще невідомого, привабливого Києва,—де житиметься вже не гімназистом, в тому полтавському урядовому пансіоні при гімназії, а студентом! Саме слово—лунає зовсім по іншому!..

Отже й виїзд до Києва—був уже інший: ніхто Михайла тепер не „віз“, як було давніш возив до Полтави—тато; Михайло поїхав сам, себ-то хоч і не сам, не один, а в товаристві з Миколою Шульженком, та тут вже ніхто не віз другого, обидва їхали „самостійно“, маючи перед очима чарівну юнацьку мрію—університет!

М. П. Драгоманов у 1870-х рр. і його сестра Ольга Петрівна (Олена Пчілка), автор споминів
(фотографія 1885 р.)

До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова.

(Архівні доповнення до споминів О. Пчілки).

М. П. Драгоманов учився в полтавській губ. гімназії (потім 1-ша полтавська гімназія), куди вступив з початку 1853—54 шкільного року, до 3-ої класи, і вийшов у березні 1859 року, з 7-ої класи, не закінчивши повного курсу гімназії. Всі нижчезазначені матеріали до перебування М. П. Драгоманова учнем гімназії вибрано з архіву 1-ої полтавської хлоп'ячої гімназії. Цей архів у 1924 році було перевезено до Полт. Губ. Історичного Архіву при Губархові. На великий жаль, багато архівних справ, а також окремих аркушів з цього архіву, загинуло підчас революційних хвиль, а тому й повні документальні відомості про М. П. Драгоманова за часи його перебування в гімназії дати неможливо. Тут подається в хронологічному порядку копії та витяги з справ гімназії, що збереглися до цього часу.

М. В. Д.

1.

Исправляющий должность
Полтавскаго
Губернскаго Предводителя
Дворянства.
Юля 25 дня 1853 г. № 773.
г. Полтава.

Господину Директору Училищъ
Полтавской губерніи.

Къ исполненію Г-ну
Инспектору Гимназійи.

Въ дополненіе къ отношенію моему отъ 21 сего іюля за № 752 о замѣщеніи открывшихся вакансій въ благородномъ пансіонѣ, имѣю честь препроводить при семъ копию протокола о дворянствѣ Михаила Драгоманова за № 3670, метрическое его свидѣтельство за № 6121 и медицинское свидѣтельство за № 336 и покорнѣйше прошу помѣстить его на одну изъ оставшихся четырехъ вакансій въ означенный пансіонъ; другую же изъ таковыхъ замѣстить назначеннымъ отъ Лохвицкаго уѣзда сыномъ Корнета Ивана Геевского, Николаемъ, документы коего находятся въ Совѣтѣ Гимназійи, при семъ имѣю честь присовокупить, что о доставленіи малолѣтнихъ Драгоманова и Геевского въ гимназію я сдѣлалъ надлежащее распоряженіе, о замѣщеніи же остальныхъ двухъ вакансій по полученіи отъ Уѣздныхъ Предводителей удостоеній я буду имѣть честь увѣдомить Ваше Высочество.

Исправляющий должность Губернскаго Предводителя Дворянства Константиноградскій Предводитель Дворянства—Левченко.

2.

С в и д ѣ т е л ь с т в о .

№ 336.

Печать Полтавской Губерніи
Гадячскаго уѣзднаго Врача.

Симъ свидѣтельствую, что малолѣтній сынъ чиновника 8-го класса Петра Драгоманова М и х а и л ь совершенно здоровъ, никакихъ тѣлесныхъ недостатковъ, ни болѣзней не имѣетъ, оспа на немъ привитая. Въ удостовѣреніе чего и дано ему отъ меня сіе свидѣтельство съ приложеніемъ печати.

Полтавской губерніи городъ Гадячь. Юля 4 дня 1853-го года.
Гадячскій Уѣздный Врачъ (підпис).

Примітка: Зазначеніи в цім відношенні документи: „копія протокола о дворянствѣ“ М. Драгоманова за № 3670 та його метричне свідоцтво № 6121, як видно з журналу вихідних паперів Полтавської Дирекції Шкіл на 1859 рік, надіслано батькові М. Драгоманова 2 червня 1859 року № 720.

3.

В ѣ д о м о с т и

о сборѣ съ учениковъ Полтавской Гимназійи за правоученіе за 2-ю половину 1853 г. и за 1-ю половину 1854 г.

Ш к л а с с ѣ — Драгомановъ Михайль — о с в о б о ж д е н ь .

11.

Протоколъ

Засѣданія Педагогическаго Совѣта Полтавской Губернской Гимназіи 23 февраля 1859 года.

IV. Слушали рапортъ надзирателя благороднаго при гимназіи пансіона Казначеева о сдѣланныхъ ему ученикомъ VII класса Драгомановымъ дерзостиахъ. Определено: произвести по этой жалобѣ изслѣдованіе, для чего и назначены: инспекторъ гимназіи, старшій надзиратель пансіона и учитель Гаевскій.

12.

Протоколъ

Засѣданія Педагогическаго Совѣта Полтавской Губернской Гимназіи отъ 24 февраля 1859 года.

I. Слушали рапортъ слѣдователей по дѣлу ученика Драгоманова, и по показаніямъ его и свидѣтелей, равно какъ и изъ рапорта надзирателя Казначеева оказалось:

19 февраля надзиратель благороднаго при гимназіи пансіона Казначеевъ, собираясь вести учениковъ въ церковь, приказалъ ученику III класса Ивахненку надѣть мундиръ, но когда тотъ не хотѣлъ надѣвать мундира и доказывалъ, что можно ити и въ курткѣ, то надзиратель сказалъ ему: „ступай, дурень, одѣваться, еще тебѣ рано пускаться въ такіа разсужденія“. Бывшій при этомъ ученикъ VII класса Драгомановъ обратился къ надзирателю со словами: „не смѣйте ругаться“. (По показанію Драгоманова: „а ругаться нельзя“, по показанію свидѣтелей: „Алексѣй Александровичъ, Вы не имѣете права ругаться“). Затѣмъ Ивахненко пошелъ одѣваться и, воротясь черезъ 10 минутъ неодѣтымъ, опять сталъ доказывать, что все равно если онъ пойдетъ и въ курткѣ; надзиратель же убѣждалъ его, что, такъ какъ день высокаторжественный, то необходимо надѣть мундиръ. Слушая этотъ разговоръ, Драгомановъ иронически смѣялся. Надзиратель, обратясь къ нему, замѣтилъ: „да глупо же позволять смѣяться надъ законами и на такіе торжественные случаи желать навязывать свои взгляды“. (По показанію Драгоманова смѣхъ его былъ возбужденъ комизмомъ объясненія и замѣчаніе ему надзирателя состояло просто въ словѣ: „глупо“). Драгомановъ на это отвѣтилъ: „если Вы еще разъ осмѣлитесь такъ выразиться, то я дамъ Вамъ по физиономіи“. (По показаніямъ Драгоманова и учениковъ нѣтъ разницы). По рапорту разговоръ этимъ и прекращается. По показанію Драгоманова и свидѣтелей надзиратель въ отвѣтъ Драгоманову сказалъ, что онъ тоже пустить ему въ физиономію чѣмъ попало, при чемъ по показанію ученика Козиненка, Драгомановъ возразилъ: „а я Васъ руками“.

На слѣдующій день, февраля 20 утромъ, надзиратель, сидя на своемъ мѣстѣ, писалъ рапортъ о вчерашнемъ происшествіи. Драгомановъ подошедши къ нему спросилъ, что онъ пишетъ, и, на отвѣтъ надзирателя, что онъ пишетъ рапортъ, продолжалъ: „если рапортъ, то напишите же, что Вы побили и обругали Ивахненка, что Драгомановъ, желая его защитить, обѣщаль побить Васъ“. (По показанію Драгоманова и свидѣтелей къ этому была прибавлена фраза: „и что Вы такъ же обѣщали побить его столомъ“). Когда ученики замѣтили, что надзиратель только выбранилъ, но не билъ ученика Ивахненка, то Драгомановъ возразилъ: „ну такъ и я жъ не билъ Васъ, а только обѣщаль побить“. По рапорту дѣло этимъ кончилось; по показанію Драгоманова, онъ продолжалъ: „я напишу, что Вы тоже хотѣли побить меня, а писать объ этомъ не хотите“. Надзиратель же отвѣчалъ: „пишите, пишите; посмотримъ, кому больше повѣрятъ“.

О п р е д ѣ л е н о: На основаніи § 105 устава Гимназіи и уѣздныхъ училищъ 1828 г. исключить ученика VII класса Драгоманова изъ заведенія. Къ сему опредѣленію слѣдуетъ особое мнѣніе.

Реестръ исходящимъ бумагамъ Полтавской дирекціи училищъ на 1859 г.

3 марта № 373. Попечителю Учебнаго Округа съ представленіемъ копии протокола Засѣданія Педагогическаго Совѣта Полтавской Гимназіи, состоявшагося 23, II объ ученикѣ VII класса Драгомановѣ.

Реестръ входящимъ бумагамъ Полтавской дирекціи училищъ на 1859 г.

Попечителя Кіевскаго Учебнаго Округа отъ 14/III № 1164—по дѣлу исключенія ученика Драгоманова за дурное поведеніе.

Его-же отъ 14/III № 1165—съ замѣчаніемъ Педагогическому Совѣту о дѣйствіяхъ его по дѣлу ученика Драгоманова.

Его-же отъ 14/III № 1166—о сдѣланіи расслѣдованія по рапорту Казначеева.

Реєстръ исходящимъ бумагамъ Полтавской дирекціи училищъ на 1859 г.

24 марта № 445. Попечителю Кіевскаго Учебнаго Округа съ донесеніемъ по дѣлу исключенія воспитанника Драгоманова.

13.

П р о т о к о л ь

Засѣданія Педагогическаго Совѣта Полтавской Губернской Гимназіи 22-го марта 1859 года.

Слушали предписаніе попечителя округа отъ 14/III 1859 года за № 1165 по поводу дѣлъ Соколова и Драгоманова.

О п р е д ѣ л е н о: принять къ свѣдѣнію и руководству на будущее время.

Ці коротенькі замітки в журналах вступних та вихідних паперів свідчать, що з приводу звільнення із гімназії Драгоманова виникло ціле листування з Попечителем Округа, але на великий жаль листування цього в архіві не збереглося.

14.

Господину Директору Училищъ Полтавской Губерніи Александру Семеновичу Данилевскому.

Уволить и свидѣтельство выдать.

Помѣщика Гадячскаго уѣзда Чиновника 8 класса Петра Акимова сына Драгоманова

П р о ш е н і е.

По домашнимъ обстоятельствамъ моимъ, покорнѣйше прошу Ваше Высокоблагородіе воспитывающагося во вѣренномъ вамъ Полтавскомъ Благородномъ Пансіонѣ сына моего Михаила Драгоманова уволить изъ того Пансіона.

Чиновникъ 8 класса и кавалеръ Петръ Драгомановъ.

Марта 29 дня 1859 года, г. Гадячъ.

15.

С в и д ѣ т е л ь с т в о.

Предъявитель сего, ученикъ VII класса Полтавской Гимназіи Михаилъ Драгомановъ сынъ чиновника 8-го класса Петра Драгоманова поступилъ въ сію гимназію 27 іюля 1853 года велъ себя хорошо, обучался по 24 марта 1859 года и оказалъ успѣхи: въ Законѣ Божіемъ—отличные, въ Русскомъ языкѣ, въ Русской Словесности—отличные, въ Русскомъ Законовѣдѣніи..., въ Латинскомъ языкѣ—отличные, въ Математикѣ—достаточные, въ Естественныхъ наукахъ—отличные, въ Исторіи—отличные, въ Географіи—хорошіе, въ Физикѣ—достаточные, во Французскомъ языкѣ—хорошіе, въ Нѣмецкомъ языкѣ—хорошіе, в Черченіи и Рисованіи. Нынѣ по прошенію его уволенъ вовсе изъ числа учениковъ Полтавской Гимназіи, и какъ онъ не окончилъ гимназическаго курса, то и не можетъ пользоваться преимуществами, присвоенными окончившимъ съ успѣхомъ курсъ ученія какъ въ Гимназіяхъ, такъ и въ Уѣздныхъ Училищахъ. Въ удостовѣреніе чего дано сіе свидѣтельство ему Драгоманову изъ Полтавской Гимназіи за подлежащимъ подписомъ и съ приложеніемъ казенной печати. Полтава Апрѣля 1 дня 1859 года.

Директоръ Училищъ Полтавской губерніи } підписів
Письмоводитель } немає.

Подав М. Бужинський.

Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами.

Одним із кращих посередників у нав'язанню взаємин між Україною та галицькими діячами в 60 рр. минулого віку був, без сумніву, Пантелеймон Куліш. Одначе він визначався вдачею, яка не наближала, а навпаки віддаляла людей від його особи та його намірів. Загально відомо, що тільки два галицькі громадянина: Іван Пулюй та Олександр Барвінський жили з Кулішем у згоді та не розсварилися з ним. Всі інші втинали поли та тікали від Куліша, бо він своєю гордістю, автократизмом і підозріванням у розтраті громадських грошей копав прірву між собою та їх доброю волею й працею. Так розсварився він по черзі з Омеляном Партицьким, Анатолем Вахнянином, Михайлом Подолинським, Володимиром Барвінським — людьми, що за життя свого давали чимало доказів великої безкорисности та чесної праці.

Куліш не вважав на вирази та кидав образливі підозрівання на галицьких громадян. В листі Володимира Навроцького до Мелитона Бучинського з дня 18/VI 1871 р. читаємо між иншим такі слова: „А ргоро Куліша. Як з „Основи“ побачиш, вибрали ми до виділу „Просвіти“ Володи(-мира гесте -слава) Федоровича, шляхтича, про котрого може знаєш ближше від Ганкевича. Досить великий панок (два села) хоче бути щирим Русиним і дуже заінтересований „Просвітою“, а дуже має бути розумний до того. Хочє він виступити яко руський проводир, чи там великий чоловік. Отже перед сим виступленєм, намість піти на 40 день до пустині, поїхав до Куліша до Відня. Знаєш, що йому Куліш сказав о нас (львівських народовцях)? „Коли маєте зигарок в кишені, то не заходіть в їх товариство, бо небезпечно“. Федорович був настільки поцтвий, що сказав се тутка нашим прямо в очи, що чув від Куліша, і за те я попер його кандидатуру до виділу, хоч його зовсім не знаю, лиш тільки з далека бачив на загальнім зборі. Будемо видіти, чи сповняться обітницї про него. Зараз таки назад поїхав на село, взявши з собою Остапа Терлецького на секретаря (міністра до справ руських)“.

Звичайно, Куліш через свою важку вдачу мусів раніше чи пізніше а покінчити ролю посередника. Остаточо розбив він свої взаємини з галицькими діячами власними творами: „Історією возсоединенія“ (1874), „Мальованою Гайдамачиною“ (1877), „Крашанкою“ (1882) та віршами „До Шекспіра“ і „До рідного народу“, вміщеними в „Хуторній поезії“ (1863). Галицькі громадяни не могли погодитися ані з його гордим, легковажним тоном, ані з аподиктичністю автора, ані з немилосердним усуджуванням великих людей та минувшини.

Одначе віденські Січовики ще раніш почали оглядатися за иншим посередником, тим паче, що на видаванню „Правди“ їм залежало, а „Ратай біснуеця зіло і нині і оноді у листі до Подолинського та дивуетця, що „Правда“ ще не впала. На то Подолинський його запитує, що має відповідати людем, котрі дивуютця Ратаєвій штуці з „Правдою“ і всіяко її толкують. Ратай: „Мовчить і робить!“ Подол. Але-ж бо дуже

забігають та й домагаються люде, щоб їм сказати Нечуєву адресу. Хочуть поза вашими плечима з Україною в'язатися“. Ратай: „Не давайте, не давайте адресу, я сам їду до Відня!“ Дожидаем!... (Лист Мел. Буч. до Навр. з Відня 31/V 1870 р.).

Навчені досвідом других людей, віденські громадяни, як духовник семінарії о. Богдан Пюрко зі старших (лист Пулюя до Андрія Січинського з 1870 р.), а з молодших Бучинський і кількох його товаришів не хотіли взагалі з Кулішем зустрічатися, на що жалувався Пулюй в часі свого побуту у Львові. (Лист В. Навроцького до Мелитона Бучинського 7/VII. 1871 р.). Бучинський відповідав: „Бувши у Львові, забув Пулюй об'яснити, як і о скільки люди, як Медвецький, Подолинський, Ганінчак, Степанович, Бучинський—не хочуть і знати не то о особі Ратая, а о його ділах, як святе письмо нового завіту. У Відні говорив він більше, себ-то що Буч. йому (Пулюєви) і Ратаєви поза плечима чоботи шие. Се сказане було не тільки шевське, а і безличне, бо брехливе; чиста пасивність наша тим тільки означилась, що не хотіли ми пристати до „товариства для розпродажі св. Письма“, наміреного Пулюєм, которого члени звалисьби по віденськи ехресс-ами, по львівськи батярами. За великі пляни Українців (з М. Білозерським etc.) не даємо сліпого набою, знаючи їх жерело, розмаїість і тревання з власного досвіду у Відні. Та надіємся рівно драматичних евентуальностей і від Ратаїв і від їх літературьких лякеїв, скоро про взаємини наші дізнаються“ (Мел. Буч. до В. Навр. 8/VII 1871 р.).

Хоч і як не хотілося Кулішеві випускати з своїх рук посередництво, сами відносини складалися так, що до Львова та Відня почали навідуватися з України громадські діячі та старалися наново нав'язувати зв'язки між Кулішем та галицьким громадянством нитки. При кінці 1869 р. прибув до Львова, а опісля до Відня, Аркадій Йонин, який нав'язав був з Бучинським дуже сердечні взаємини, що тяглися ряд літ. Він пообіцяв од українського громадянства для „Правди“ 500 рублів з умовою, що для українських творів буде незмінений правопис (Буч. до Навр. 2/I. 1870).

Одначе грошей не прислано, а що „Правда“, цей одинокий видимий знак життя української організації в Галичині, не завмерла, то за це треба дякувати галицьке студентство. В червні 1870 р. бавив (був?) у Львові зі своєю дружиною Михайло Старицький, „антагоніст Куліша“. „Щось він там, як читаємо в листі Навр. до Буч. 20/VII. 1870 р., также обіцяв для „Правди“ зробити. Але я вже тримаюся тепер засади, не будувати на жадних обіцянках звідтам, аж поки мене хто намацально не пересвідчить о чім другім, тим гірше, що тепер знов комунікація з закордоном, мабуть, перерветься цілком; принаймі наші Поляки лагодяться до війни з Москвою“. Через рік прибули до Відня в місяці червні два ученики Михайла Драгоманова. Одним з них був Олександр Русов, що їхав до Відня через Львів. Про нього писав Навр. до Буч. 18/V 1871 р. таке: „П. Олександр Русов щирий Українець і жаль тільки, що годі було познакомитись ближше, за той короткий час, що був у Львові. Ви там спізнаєтесь лучче, то й годі тобі писати про його більше. Іменно рад п. Русов побачити твої збірники пісень і др. Русов професор гімназії з Києва. Милій на позір хлопець; у вас буде може трохи свобіднійший; у нас дуже то були обсілі хлопці, так йому якось у громаді було лячно троха“.

При кінці червня 1871 р. заїхав до Відня по дорозі з Берліну до Гайдельберга, в своїй першій заграничній подорожі, Михайло Драгоманов зі своєю дружиною і п'ятилітньою дочкою. Тут зустрівся він з „Січовиками“. Про побут у Відні згадав незвичайно симпатично Михайло Драгоманов у своїх „Австро-руських споминах“ 2, стор. 59—66, де читаємо:

„Нас тоді з'їхалось у Відні четверо російських Українців, я з жінкою та двоє приятелів, бувших моїх слухачів по університету, з котрих один узявсь за мене доглядати переписку історичних пісень на час мого пробутку за кордоном. З Галичан ми бачились з членами „Січі“, про котру я не раз писав прихильно в „С.-Петербур. Ведомостях“, де я один час вів з Києва слав'янську хроніку.

„Молодші мої приятелі раніше мене прибули до Відня й познайомились з Січовиками,—то й ці були сміливіщі з ними, ніж зо мною.

„Після розмов ми поклали перш усього постаратись зібрати для „Січі“ бібліотеку, чим мусіли зайнятись мої приятелі, котрі повертались в Росію. Вони й справді прислали у Відень книги українські, окрім того Костомарова, Гоголя і т. п. А я взявсь здобути для Січі петербурські журнали й газети, в котрі я писав. Друге діло, котре вийшло з сього нашого пробутку у Відні, була участь, котру взяли молоді Галичани в збиранню матеріялу для історичних пісень. За се діло взявся д. Мелітон Бучинський—і виконав його на славу! Він здобув готові вже записі від кількох земляків і зорганізував цілий повчок записачів, так що повернувшись в Київ, я застав цілі пачки присланих ним пісень, упорядкованих *lege artis*: кожна на осібному листочку, з наміткою сторони, оселі, записача. Скарб сей і доси не вичерпавсь, бо й доси не викінчено видання укр. політичних пісень, та святі знають, коли й викінчиться, бо в р. 1886 мені написав кружок наших ширих земляків, що почате мною видання (Політ. пісні укр. нар. в XVIII і XIX ст.) для них шкодливе. Окрім спеціально політичних пісень д. Бучинський передав нам у Київ цілі збірки, котрі теж лежать дурно в мене...“

Не однакове вражіння викликали на Мел. Бучинського Русов і Драгоманов.

„Русов, прости Боже гріха, трошки нігіліст, та недоварений, мало жив і думав, то і не вмився до свого професора. Та виховаєся, дасть Біг, в свій час під боком Драгомана, с котрим і виїхав на Монахію і далі сего вівірка“ (Лист Буч. до Навр. 8 VII 1871 р.).

Зате Драгоманов полишив у душі Бучинського величезне вражіння. В розмовах порушив Драгоманов багато нових справ. Занявся він освітою „Січовиків“, поширенням української-книжки, накликував до помочи у збиранню пісень, обіщовав заінтересувати широку європейську публіку літературними, науковими й політичними придбаннями Українців, що в дійсності опісля виконав на велику втіху галицьких студентів. У відносинах до молоді Драгоманов був наскрізь культурним, поєдинчим, без сліду гордості і зарозумілості. Захоплював він молодих студентів своєю ученістю, запалом до праці, бажанням як-найкраще прислужитися українській справі. Закликав він галицьких студентів до спільної праці з українськими письменниками і вченими. Оповідав він широко про намічені видання Українців, подавав адреси українських діячів, а тим самим звязував їх не тільки зі своєю особою, але й з другими культурними робітниками, з тодішнім українським осередком, київською громадою. Цим способом Мих. Драгоманов, як це зазначив Мих. Грушевський у своїй студії „З починів українського соціалістичного руху“ (стор. 4) поклав ураз „з Русовим початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на дальшу еволюцію українства“.

Своє захоплення особою Драгоманова Мел. Бучинський виловив у двох листах. До Волод. Навроцького писав він під днем 8/VII 1871 р.: „Нарешті діждали ми спізнати у Драгомані душу-чоловіка, що за ним як-найкращого надіятись можемо. Порозумівшись доволі, ми тим часом де які артикули і постановили, доки ви виробите програм цілковитий взає-

мин наших з закордоном. Яко лояльні горожани сесь і тойбічні працюватимемо для свійської науки і просвіти, одні других виручаючи, єднуючись при всякім спільнім заході. Правду нашу заступатимемо, доки громадський журнал повстане, в „Основі“ (львівській) і в російських ліберальних журналах за посередництвом закордонців.

„Для самого почину треба отже построїти книговні під людсьми одвічальними для передачі і розширення книжок, wraz з читалнею, щоб люде знакомилися з словесністю нашою і некатківською російською, де в журналах, як „Вѣстникъ Европы“ etc. друкуються статті як Прижова, а за ним і журнал суплює майже Петерб. „Основу“ з 1860. За сим і пішлиби всіякі дописі, від чисто-уміетних до полемічних і коротких поглядів і вістей, которі вийшлиби під рукою Драгоманова статями в тихже журналах.

„Основою книжної лавки і книговні булиби книжки особливо видані „Просвітою“, обміняні за київські видання; належалоби в тім знестись з „Просвітою.

„До видань, що сучасно готовляться у Києві складом і накладом громадським, мусимо дати і наш доклад, бодай у праці. Оттак взявши уділ у виданю казок Рудченка, далі йому казки засилаймо в Житомир; зібрані пісні народні історичні (або тільки тла історичного) висилаймо до Антоновича у Київ. За програмою Драгоманова а під Антоновича редакцією готується повний збірник пісень історичних. (З своїм докладом поспішу до него 1 Вересня, залучаючи і казки Рудченки. У кого воля та й ласка, нехай дотолі зашле і свою участь на мої руки). Пісні вийдуть у хронологічній системі з цитатами із літописів. „Жива літопись України поруч ис писаною.

„Рівночасно під ред. Житецького складаються матеріяли в лад до словаря на тихже засадах, о яких свого часу мова була у Льв. „Основі“. Матеріяли шлються до Антоновича.

„Статії де важніші з часописів і брошурок (галицьких) давніших підіймаються Кіяне видати окремою книжкою, скоро забираємо. Тож само повну бібліографію. Драгоман за себе просить, повіямати для него все, що де о Гуцулах писалося; взагалі статі галицькі етнографічні на будь якій мові...

„У Січі заводимо з Жовтньом с. р. книгарню і читальню для книжок львівських і київських... Вже тепер маємо 2 вип. Рудченка, Кобзар Лисенка і Вѣстн. Европы.

„Драгоман собою хороший, в обходженю поєдинчий та уймаючий вельми. Такаж і його жінка, але найкраща дівчинка їх пятилітня, чорнява, очи сині і по нашому щєбече хороше“.

„Для характеристики сих людей нових додам, що дуже інтересуються нашими власностями галицькими, говором, коломийками тай людсьми. Познакомились не тільки з Січовиками, але і з Демком і з одним депутатом громадським з Коломийщини, говірком, проворним“.

В иншім листі до Данила Танячкєвича з дня 22/VIII 1871 р. писав Бучинський:

„При кінци червня с. р. переїхав п. Драгоман.. у Відень, щоб зав'язати взаємини з нами. Гарний, прехороший чоловік собою ще гарніщі привіз вісти з за кордону про їхні заходи і праці громадські, про казки народні, що друкуються нині третим томом за накладом громадським, під редакцією Рудченка, про словар-лексикон нашої мови, що лагодитьця у проф. Житецького і про „Збірник народних пісень історичних“ повний і спорядкований під редакцією проф. Антоновича з цитатами з літописей. Ся программа походить від п. Драгоманова, щоб стала, так

я дефінію. устна літопись України поруч з писаною. Всі ми зарівно обов'язані дати поміч і громадський доклад до сего діла бодай у праці, тим і поспішив я з приятелями до браковання записок власних, до переписування всіх пісень історичних Галицької України. Час, не за Дніпрами України шукати, час побачити і истину, свіжу і красну округи нас, і від неї питому, осібну участь додати до всеукраїнської культури. Переглянувши записки власні знаю нині, чого лиш надіявся давно, що нарід наш має свою літопись устну, свою співану історію в Галичині богату, а ліричними і обрядовими піснями перевагу важку протів закордонського. І природно: нарід у нас є, вже і був, має бувальщину, а яко співучий і виспівану. Оттак і до нині готових у нас для п. Антоновича 130 пісень історичних наших, лиш у мене і двох-трьох приятелів, а як, дасть Біг, озьмєся громада, то і зрівноважимо Киянам...

„Сей збірник, то оден ступень у поствументі, з порядку третій по приказках Номиса і казках Рудченка. Колиж ще ми нашу повинність тай участь зробимо тай на власну руку за пару літ видамо ліричні наші пісні повним збірником, то і довершимо будову і завершимо її своїською народною культурою, основаною на „всій народній устній словесности“ яко підвалині.

„Коли маєш тільки які записки, чи у себе, чи у приятелів знаєш, то вилучи, переписи і зашли живенько до повищого збірника всі пісні історичні, в найширшій змислі (як турецькі, татарські, козацькі, вояцькі, гайдамацькі, про ляхів і панщину) як і казки до виданя Рудченка. Шли або на мої руки або впрост п. Антоновичу проф. унів. в Києві.

Поклик Мел. Бучинського до збирання народніх пісень приніс просто несподівані наслідки. Навроцький переслав на руки Бучинського двадцять чотири випуски, в котрих містилося 1180 пісень (лист Буч. до Навр. 22/XI 1871 р.). Танячкевич переслав для Гладкого 120 пісень (лист Тан. до Навр. 12/I. 1872 р.). Бучинський повідомляв Навроцького дня 10/II 1872 р., що незабаром перешле для Гладкого „повен міх“ слова, для Антоновича 50 пісень, 20 казок, нарис діалектів і дві мапи, що Степанович передасть за два тижні 50 гуцульських пісень. „В грудню два здорові листи до Закл. і Драг. мині пропали. Наслідком того Драг. думав, що я збунтувався і дуже важний лист мині черконув. Впевняю Тя, се чоловік гарний дуже“. Станиславівські ученики гімназії, згуртовані в громаді, збіглися на поклик Бучинського і „одним махом вилагодили здоровенну посылку у Київ, переписуючи з рукописних записок історичні пісні Антоновичу, казки Рудченкові, всіх до нині 64“. А за той час „книжки до Січи придумав і переслав Драгоман; він нині у Фльоренції гарні позаключав знакомства з ученими там і Оксфорді, щоб писали о нас, не без нас. Про „Правду“, котора, дасть Біг; з літом обновиться ще краща, як була, готовить свої і братні сили“ (М. Буч. до Дан. Тан. 11/II 1872).

Як бачимо, енергія молодого студента Бучинського ішла в парі з розмахом Мих. Драгоманова. На всі питання, що ставив їх Бучинський, відповідав Драгоманов широкими листами. Їх переписка, надрукована Павликом в р. 1910 у „Збірнику фільольогічної Секції“ Наук. Тов. ім. Шевч. том XIII, робить честь обом громадянам. Бучинський поширював листи Драгоманова, його статті, книги ним прислані між галицькою молодіжжю, через станиславівську, львівську й віденську громади, популяризував ті літературні й організаційні плани, які подавалися Драгомановим, або виникали з цього листування, і старався їх реалізувати через львівські організації та часописи. Через Бучинського, як справедливо завважав проф. Грушевський у своїх „Починах українського соціалістичного руху“ (стор. 6—7), увійшли в круг нових інтересів його молодші товариші, у пізні-

шому життю визначні робітники на полі наукової праці Євген Желехівський, брати Леонід і Корнило Заклинські, а особливо Волод. Навроцький і Остап Терлецький, перші Галичани, котрих захопив новий радикально-соціалістичний рух нероздільно і безповоротно. Треба піднести, що перша зустріч Мих. Драгоманова з галицькими студентами а спеціально з Бучинським, була великою хвилею для поширення поступових думок на галицькій землі. Ця перша зустріч поширила також як ніколи раніше взаємини поміж дітьми українського народу, розділеного кордоном. Не були вже залежні ці взаємини від прямих одиниць, а були висловом душі заінтересованих кругів громадянства з одної і другої сторони Збруча.

Сам Бучинський на лінії, наміченій Михайлом Драгомановим, не залишився, хоча в однім із своїх листів писав, що „я на віки його“, цеб-то Драгоманова. „Одно та лиш прошу, пиши міні про Драгомана само найлучше, бо я уже йому записав душу на віки“ (лист 20/XII 1872 до Волод. Навр.).

Хоча шляхи Бучинського і Драгоманова розійшлися, але останній завжди згадував Бучинського з признанням і пошаною, на що він в дійсності заслужив (Передмова Михайла Павлика до переписки Драгоманова з Бучинським, стор. XII). Глибокою пошаною віддячував також Бучинський Драгоманову та його сестрі, Ользі Косачевій, перед котрою літом 1876 р. немов-би виправдувався: „З братом давно уже не переписуюся, ще від коли він з заграниці вернув у Росію а я у Станислав, бо зараз мені ясно стало, що не інтересна йому булаби переписка с партикуляристом. Богдай не зарано счерпав сили в важкім змаганню“ (Переписка, стор. 330).

Кінчаючи замітки про першу зустріч Драгоманова з галицькими студентами, завважу, що листи, на які я посилаюся тут, переховуються в бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Доповнення М. П. Драгоманова до його „Австроруських споминів“ у відповідь рецензентові „Діла“.

В архіві Белея переховалася відповідь Драгоманова рецензентові Діла на III—IV вип. „Австроруських споминів“. У Ділі за 1890 р. в чч. 107, 109, 110 і 112 появились п. н. „Брошура М. Драгоманова“ чотири великі статті з приводу виходу III—IV вип. його „Австроруських споминів“. Рецензент Діла зазначував, що провідною думкою Драгоманова в згаданих Споминах було „представити галицьких народовців, на тлі своїх з ними зносин, в як-найчорніших красках, а взявши собі таку провідну гадку, не перебирає в средствах, щоби тільки дійти до цілі“. Перша стаття Діла займалася порушеними в Споминах справами, звязаними з Сушкевичем і Качалою, друга Товариством імени Шевченка, третя такими спеціальностями галицького рутенства, як карти, доноси, то-що, а четверта буцім-то дискредитуванням старших народовців у Споминах, щоб допомогти своїм молодим приятелям. До того в ч. 114 Дамян Гладиллович яко голова Товариства ім. Шевченка у Львові давав з свого боку відповідь Драгоманову на його закиди Товариству ім. Шевченка, а в ч. 115 надрукував брат Степана Качали Андрій листа до редакції Діла в справі згадок Драгоманова про Качалу. З огляду на те, що всі автори без виїмки зачіпали також Франка яко видавця Споминів Драгоманова, він прислав до 117 ч. Діла заяву, що за подані в Споминах факти відповідає автор, а до цієї заяви додала редакція свою широку примітку, що за зміст Споминів Драгоманова несе відповідальність також Франко.

Зразу Драгоманів, як писав у листі з 29 травня 1890 р. до Павлика, не знав, чи відповідатиме рецензентові Діла. Ждав кінця рецензії¹⁾. Одначе вже докінчуючи цей лист, повідомляв, що „наскочили статті Діла, на котрі прийшлося одповідати. Нехай їм чорт! Стільки часу пропало! А нарешті певно вони не схотять печатати відповіді—пропрокував про долю своєї відповіді Драгоманів—і матимуть почасті резон,—бо довга. Та як же було коротче написати,—коли вони накатали аж 7¹/₂ статей! Спитайте скоріше Белея,—чи буде печатати,—та одпишіть мені, що скаже. Не схоче, то заявлю об тім,—та й махну рукою! Хто їх знає, чи вони не вміють читати, чи читають нервозно, чи я неясно понаписував (воно-б таки не пошкодило, якби мені коректуру прислали),—а тільки прочитали вони таке, чого я не писав, а понаписували зовсім лишнього“²⁾.

В листі з 28 червня Павлик повідомляв Драгоманова, що одержав його лист і відповідь Ділу, зробить із неї копію і аж тоді піде до Белея; коли він не схоче друкувати, то Павлик надрукує відповідь Драгоманова в Народі разом із своєю рецензією на Спомини. „Добре, що Ваша стаття написана дуже славно,—писав Павлик: отак би Вам і спомини писати, то ніхто не смів би чіпатися. Я відразу бачив, що вони перехопились, але

¹⁾ Переписка, VI, стор. 48.

²⁾ Там-же, стор. 44.

„Діло“, 1888, ч. 109—10, „Нинішній юридичний станъ українського письменства въ Россіи“. Стаття не зазначена в Павликовім покажчику писань Драгоманова.

й Вам треба більше об'єктивно і хронологічно писати, а головню без задор—а то через такі дрібниці публіка не бачить і не хоче бачити діла¹⁾. А докінчуючи свій лист 30 червня, Павлик повідомляв Драгоманова, що того дня рано скінчив копію і видав лист Драгоманова Белеєві та попросив його, щоб, порадившись,—бо вони-ж і відповідали Драгоманову синедріоном,—сказав Павликові, чи друкуватиме відповідь, чи ні²⁾. Таке поставлення справи здивувало Драгоманова, що свій лист з 5 липня до Павлика почав ось як: „Получив я вчера Ваш лист і—здивувався львівській народовській психології, та й Вашому милосердію. Белей ще буде до 9-го філософствувати над тим, чи печатати мою відповідь на їх запити,—а Ви йому лишаєте строк на філософію і саму статтю! А діло просте: вони відповідь мусять напечатати без розмов, а ні, то раз же Ви заявляєте од мого імені напр. в „Kurjer-i Lwowsk-im“, що відповіді не хотять печатати,—а далі робите з нею, що хочете. Про мене так і зовсім не варто печатати ніде окрім Діла, щоб кішку натовкти єї ж в єї пакости. І я думав прикласти Вам на всякий случай такий лист до редакції „Kurjer-a Lwowsk-ogo“:

„Діло в кількох №№-ах напечатало досить різкі статті з поводу III—IV вип. моїх „Австроруських споминів“, закидаючи мені навмисну лож і т. и. Я направив у редакцію Діла категоричну відповідь на всі єї закиди,—але редакція Діла теї відповіді печатати не хотіла. Не маючи ніяких резонів печатати свою одповідь ні окремо, ні в другому виданню, до полемики Діла непричастному,—та мушу zostавити всі закиди Діла проти моїх Споминів без одповіді. Усякий вільний вірити абомені, або рецензентам Діла“.

Драгоманів прохав Павлика піти зараз-же до Белея й поставити справу на нормальну дорогу: або зараз хай друкує Діло відповідь Драгоманова, або хай Павлик дасть його лист до „Kurjer-a Lwowsk-ogo“. „Та ще накажіть Белею,—писав далі Драгоманів,—щоб не сміли в своїх замітках лаятись або писати такі речі, як „нечесність“ і т. и,—бо я лишаю за собою право людини й горожанина, не гляючи на дистанцію,—при першій нагоді провести зонтиком дві паралелі, пересічені третьою лінією на пиці чи Гладилевича, чи Белея, чи обох вкупі. Що до споминів узагалі, то я з Вами не зовсім згоджуюсь. Звісно, ліпше б було їх старанніше редагувати, так що ж я винен, коли Франко, певно піддаючись спільному всім начальникам од міністрів до видавців погляду на *der beschränkte Untertanengeist*, не слуха мене і ані не шле мені коректури, ані не викида того, що я виразно просив викинути, напр. про Подолінського примітку, хиба фрази деякі погладив,—а такого християнського милосердія, яке Ви мені бажаєте, я б у Спомини не пустив. Я думаю, що всі мої обовязки християнські кінчаються на тому, що я особистого ворогування ні до кого не можу мати,—та я й не показав его у Споминах, але виставляти свинство не свинством і дурость не дуростю—я не можу, та й добром християнину сего в обовязок не ставив ні Христос, котрий навіть столики з крамом перекидав у Єрусалимі, ні папа Григорій VII, котрий казав: *delexi iustitiam et odi iniquitatem*“³⁾.

В листі з 8 липня писав Павлик Драгоманову, що Белей відповів, що Діло друкуватиме відповідь Драгоманова „десь на другий тиждень“⁴⁾, а в самім закінченні того-ж листа писав: „Власне бачив Белея, і він міні каже, що завтра буде вже початок Вашої одповіді“⁵⁾. Що торкається друкування відповіді Драгоманова рецензентові Діла в Народі, про те писав Драгоманів 13 липня до Павлика, що виходячи з становища передплатника Народу, він думає, що його відповідь для Народу бодай за довга⁶⁾.

1) Там-же, стор. 49. 2) Там-же, стор. 50. 3) Там-же, стор. 52—54. 4) Там-же, стор. 58. 5) Там-же, стор. 62. 6) Там-же, стор. 65.

Діло надрукувало в чч. 144, 146, 150 і 155 тільки два перші розділи відповіді Драгоманова, а саме до слів: „з громадським грошем, як Галичина“, до того подало в 149 ч. „Примітки до 1-го листу М. Драгоманова“, а в 155 ч. „Примітки до II-го листу М. Драгоманова“. З огляду на те, що не можна відсилати читачів „України“ до Діла з 1890 р., щоб шукали там початку відповіді Драгоманова на рецензію в Ділі, подається тут відповідь Драгоманова в цілості.

Відповідь рецензентові „Дѣла“ на III—IV вип. моїх „Австроруских споминів“.

(Листи в редакцію „Дѣла“).

I.

Дозвольаю собі обернутись через Вас до публіки Вашої газети з цією відповіддю згаданному рецензентові.

Перш усього мушу сказати, шчо ја не маю ніякого персонального інтересу в цій розмові і здійсуюсь до слова тільки дѣла того, шчо ачеј же воно може усунути яке непорозуміння чи в рецензента самого, чи в тих, хто поклавшись на нього, не прочитав сам критично моїх Споминів. Обертаюсь же ја зі своїм словом до Вашої газети між инчим через те, шчо в ній рецензент не раз просто мене кличе до відповіді. Але в усякім разі мушу сказати Вам, шчо нічого не маю проти того, шчо Ви мою відповідь „кинули до коша“, як це не раз робили галицько-руські редакції з моїми навіть спростованьями фактів,—бо, впять кажу,—ја не маю ніякого особистого інтересу споритись з рецензентом: і мої спомини і рецензія лежать перед публікою, і уважниј читатель може сам розсудити діло.

Але-ж рахуючи на ліпшиј кінець, приступаю до відповіді.

Почну з того, шчо рецензент зовсім невірно поставив усьу справу, приписавши моїй, як він каже, „брошурі“ ціль—„представити галицьких народовців в як најгірших красках“, або навіть „војуватись“ з ними і т. п. Не вірно він судить і про давнішчі мої писанья про тих народовців, коли каже, шчо ја „не лишав на них і ниточки сухої“.

Прошу хоч самого мого рецензента переглянути те, шчо ја писав за 20 років про Галичину, в тім числі і про народовців, а також і те, шчо писали про мене галичане, в тім числі і львівські „народовці“,—то він і сам може сказати; хто і чим мочив ниточки на чужій особі, ја, чи хто иншиј. Ја мушу сказати, шчо говорив про галицьких народовців, як і про другі фракції, тільки з пункту звисних ідеј і інтересів, зовсім не особистих, а громадських. Ја показував і темні і світлі боки ріжних галицьких фракцій і тоді, як не бачив у вічі ніодного галичанина, а судив про них тільки по печатним документам, і тоді, коли пізнав декого з них особисто. Дозвольу собі вказати на такий примір, шчо ја напечатав у петербургському „Дѣлѣ“ најобъективнішчу статтьбу про галичан, років з 10 назад, то б то як раз тоді, коли львівське „Дѣло“ Вол. Барвинського посвјашчало мені далеко не сухі слова, котрим на свіј лад приспівували „Слово“ „Наука“ і т. п.

Тепер ја шче менше маю резонів „војуватись“ з якою небудь галицькою фракцією. Коли вже говорити про львівських народовців, котрі держать шче в руках своїх звисні літературні органи,—то тепер хиба сліпіј не бачить, шчо з тих прапорів, котрі вони виставляли в ті часи, коли ја знав де-кого з них особисто, і котрих неконсеквентність і поде-

куди явну шкодливість дльа нашого народу ја мав пригоду показувати публіці—тепер zostались самі шматочки. Мало того,—ја дозвољу собі казати, шчо тепер власне в Галичині говориться я робиться, між инчим і народовцями, як раз take, яке ја казав і радив робити в ті часи, коли на мені не зоставляно сухої нитки. Коли вже рецензент так особисто ставить справу, то ја беру на себе сміливість сказати,—шчо ја занадто гуманний, шчо б бити лежачих, коли власне моја сторона взяла гору. Кажу це тим сміліше, шчо добре бачу, шчо побив старі галицькі партії не ја мојеју полемикоју, а весь ход життвта в Европі з Австріеју,—которого вони не вмiли зрозуміти в свій час.

Між инчим ја і спомини свої почав писати через те, шчо дльа моїх колишніх спорів з галичанами усьаких фракції наступа вже історія. Звісно, ја ждав, шчо мої історичні спомини не подобаються декому, найбільше з тих, хто хоче вдержати старі позиції при нових обставинах, а надто власне позиції особисті. Ждав ја, шчо мені не раз кинуть не трудними, а надто здалека, дльа льудеј замаскованих і мајучих під рукоју послушні органи, словами: тенденція, брехня і т. и. Тільки ж, признаюсь, не ждав і ја, шчо б мені кидали такі аргументи, як напр. слідујучи: „чому ја сего не писав, своїх споминів, як жили К. Сушкевич, Ст. Качала і т. и.“

Шчо одповісти на такі виклики, окрім: тому не писав, шчо не писав? Добру б ми мали історіју, коли б не вільно було писати про померших! Звісно, на мої спомини, а надто про такі речі, як розмова вдвох, мусить бути критика,—та тільки така, яка єсть звичајно на мемуарну літературу, котру провірають, де можна, документами і другими свідками, а де не можна, увагоју на загальний характер діяльності як мемуариста, так і тих, про кого він розказује.

Те, шчо ја розказују про свої розмови з ріжними галичанами (впять таки вдарьяју: зовсім не з одними львівськими народовцями), ја розказују, як памјатају. Коли хто хоче не вірити мені,—то нехай не вірить. Середини тут не може бути. А хто хоче мені вірити, тому ја можу сказати тільки одно, шчо наприклад розмову своју з К. Сушкевичем про брошури С. Качали і про обіцьвані йому гроші,—котрі Качала назначив на народнью просвіту,—ја передав мајже стенографично, бо добре јеї памјатају, понеже гарьаче споривсь проти показанного при цїї нагоді К. Сушкевичем короткоглядного оппортунізму. Добре памјататају, шчо в словах Сушкевича було число 6000 зр. обіцьваних Качалі за його брошури з магнацько-клерикальною программоју дльа політики русинів. (Рецензен(т) пише: „магнацько-клерикальною, як називаје Д-рв.“ Прошу ж його сказати: як же јеї назвати, а надто тепер, коли навіть поклонники Качали виступають проти політики гр. Таафе, далеко більше демократичної і менше клерикальної, ніж та, котру вихвальав Качала?). Коли тут була яка помилка чи в суті факту, чи в цифрі,—то винен тут К. Сушкевич, а не ја.

Шчо в суті діла не мусило бути помилки, на те єсть доказ і в тії часті мојеї „брошури“, де ја навожу слова редакції „Правди“ з поводу протесту „правобережних“ українців проти програми С. Качали. В тих словах між инчим стоїть: „Шчо до брошури „Політика Русинів“, ... треба замітити, дльа кого і в якій цілі вона була написана. Вона не єсть політичним маніфестом партії, але написана в одній певній цілі“. З цих слов видно, шчо брошура Качали не вважалась навіть його приятельами за шчось шчиро-принципальне, а за конкретно-утілітарний підступ до якоїсь однії певної цілі“. Якої ж? К. Сушкевич сказав мені, якої,—а ја власне дльа того і опубліковав його слова, шчо вони характерно малують тој грубїї утілітаризм, котрий видно і у наведених словах редакції „Правди“.

Видитьсья з рештоју, шчо ј сам мїј рецензент не перечить сутї мого спомину,—а тїлько опротестовује саму цифру 6000 і тим самим підперя ту суть,—а в тому єсть головне діло. По крайній мірі рецензент згадує акт Качали, котрим він передав „Просвіті“ 2000 зр. в акціях Наддністрьянської дороги. Де ж шче 4000 зр.?—пита рецензент і мене і навіть д. Франка. Шчо ж би на те сказав К. Сушкевич?

Шчо на це одповісти мені,—окрім: а ја по чїм знају? або: по чому ја мушу це знати? Но ја радиј зробити ласку дльа рецензента і піду јому на поміч, по крайній мірі в справі першого запиту (бо на другїј ніхто не може братись одповісти, окрім спірітів) і почну з того, шчо зверну увагу вопрошајучого на те, шчо в переданих мноју словах К. Сушкевича стоїть: о б і щ ь а л и 6000 зр., а не дали. Значить, могли не дати і нічого (казав пан, кожух дам!), могли дати спершу на завдаток 2000 зр., а потім на тому і стати, тим більше, шчо всьа підмога Качали магнацько-клерикальній партїї звелась на нич, і він сам навіть не вишов на посла в руській части Галичини, а мусив приїмати мандат у польській, вступати в польське коло і т. д. А в решті ја все таки мушу сказати на повишчїј запит: —шукајте одповідів сами коло себе; може знајдете докази, шчо Качала дав „Просвіті“ акції на 2000 з. р. куплені на власні гроші, а не даровані, цілком, або по части чи якими магнатами, чи мајучими звязок з концессіонерами дороги і т. д. При цих дослідах, може, Ви довідајетесь і про те, дльа кого і дльа якої власне јединојї певнојї цілі писалась брошура Качали, про котру говорила підчеркнутими словами редакціја „Правди“, одповідајучи на лист 31-го україїнця, бо ті слова „Правди“ і мноју і другими, з ким ја говорив про всьу справу брошури Качали, приїмались в свїј час як доказ того, шчо К. Сушкевич говорив мені правду про обіщяну Качалі субвенціју¹⁾.

В усьакім же разі все, до чоґо Ви дізнајетесь по Вашим джерелам,—мене зовсім не обходить. Ја написав тїльки те, шчо чув од К. Сушкевича,—а хто не хоче мені вірити, може і не вірити! Ја тїльки скажу одно,—шчо ја написав не самі слова про гроші, а ј аргументації до їх К. С., а далі шче не один монолог К. С. і напишу шче кілька їх, коли буду споминать про пробуток јого в Київі в 1875. Кожній вільній буде сказати, шчо те все видумка. А ја скажу, шчо ја радиј був, як би мїг так о р г а н и ч н о - а р т и с т и ч н о видумувати, бо тоді ја був би Гоголем!.. Тїлько ж ја не більше, як свого роду фотограф!—

II.

Також мало збива мої спомини і також само, коли шче не більше навіть, підпера суть їх мїј рецензент і в справі Товариства імени Шевченка. Прошу публіку перечитати ті місцьа рецензїї, де автор јеї рівньа три точки, вмовлені комитетом, котриј писав, при моїїј участі, проект статута Тов. ім. Ш-ка, зо статутом,—то вони сами побачать, шчо 1) в статуті не говоритьсья зовсім, шчо Тов-тво буде мати ціль дослід народнього житьтвѣ, 2) шчо замісць того постановлено в ньому, та шче і на перше місце—друкарню.

А шчо доступ до Товариства по статуту був „не легкиј“ (в противність проекту), це признаје і сам рецензент.

Ось уже, значить, виходить, шчо по 3 пунктам справи правда на моїїј

¹⁾ А говорив ја про цю справу в 1873—1876 р. з галичанами,—з котрих ніхто тоді протестів проти можливости дару не піднімав,—шчо і єсть доказом, шчо або К. С. сказав правду, котра була звїсна і другим, або прибрав, по думці народовських політїків, такий резон, котриј зовсім давав раціју писаньню брошур Качалоју.

стороні, навіть по тому, шчо говорить сам мій суперник. Далі ж ја нагадују, шчо характеризуючи перші часи Товариства, котрі дуже занедовольнили в Россії українців, як „право“,—так і „ліво-бережних“,—ја покликаюся як на статuti, так і на проспекти комітету, которі захопив у свої руки товариство. Прошу мого рецензента перечитати ті проспекти, чи відозви, а також статті „Правди“ 1874—75 рр. відповідаючи на нашу критику напръамку Товариства,—то він сам побачить правдивість моїх слов про те, шчо тоді не нераз у Товаристві імені Ш-ка були висунуті цілі коммерчески, а не літературно-наукові,—хоч, звісно, з надією, шчо колись як Товариство забагатіє, приїде час і на літературу і науки. (Порівн. На р. Домъ і т. и.).

Щоб сбити мене в кінець, рецензент говорить про виданьня Тов. им. Ш-ка і навіть про те, шчо тепер обдумують у Товаристві. Ја сам шче в споминах сказав, шчо в Товаристві тепер думають власне над тим, шчо було вже вмовлено в 1873 р., коли ја був у Львові, і потім змолено звісною олігархією, та питају, скільки часу будуть думать? А про те, шчо видало Товариство, а також в загалі в справі його заслуг дльа науки і літератури, ја прошу мого суперника тільки виставити роки, коли воно шчо видало, то і видко буде, чи правду ја говорю, характеризуючи перші роки його життьва. А далі ја попрошу рецензента перечислити мені не то вже собри учених і літератів, відчити і т. и., котрі впорядковало Товариство одповідно навіть уставу, а навіть просто адміністративні загалні собри членів Товариства. Та коли вже говорити про сьму друкарню Товариства,—котрі в заслугу ставить рецензент, шчо вже (зразу) „печатала дешевше книжки Просвіти“, а через кілька років почала спомогати виданьню і творів певних осіб,—(скажу маже виключно власне з тиєї львівської олігархії, котра захопила Товариство)—то ја попрошу рецензента згадати, або коли він за-молоді, роспитати свідомих льудей: як сталось, шчо в 1875—76 рр. українцям пришлося печатати самого Кобзаря Шевченка в Празі, а не в друкарні імені самого Шевченка, котра тим часом працювала над етикетами до напоїв та над jakimсь галицько-польським офіційним, чи клерикальним виданьнем, на котре Шевченкові і глянати б було гідко? Ја вже не питају про те, як оберталась друкарня Шевченка до печатаньня праць радикальних народовців, ачеј же шчирих українців,—бо про те шче недавно розказано де шчо в „Народі“. Скажу тільки, шчо ја не раз мав пригоду розмовляти про адміністрацію друкарні з льудьми, котрі далеко не подільали моїх поглядів, так і вони зовсім не були вдоволені безцеремонною партійностъю адміністрації.

От такиј характер, який зразу був наданий Товариству им. Ш-ка, і був најголовнішчою причиною, чому до нього не пристали російські українці. Окрім того таки львівські олігархи спеціально не хотіли зробити нам таких уступок, котрі нам були потрібні, напр. назначити часи загалних сборів Товариства на місяці Јуль—Август,—часи шкільних вакацій, коли наші льуде могли прибути до Львова і коли, замічу, по всій Европі отбуваютьсьа літературно-наукові конгресси. Про цю вмову ја згадују і у своїй брошурі, як про дуже важну дльа нас, а рецензент проти усього розказанного мноју виписує зо статута слова, по котрим членом Товариства „може бути кожди русин“,—і потім пише: чому ж рос. українці не поступали в члени? і одповіда: певно тому, шчо бојались. Ја мушу заскочити трохи далі од часів, про котрі говорив в III—IV вип. Споминів, і розказати, як в 1875 р., після всіх переговорів з львівськими олігархами, котрі знеохотили проти Тов. им. Ш-ка російських українців, ја і шче двоє рос. українців поклали собі таки поступити в това-

риство. Тільки ж приїхавши до Львова, ми ніяк не могли добитись, коли і навіть чи буде загальний збір, і допевнилися, що нас колись може і приймуть у члени, але всьа наша роль зведеться на те, що ми будемо давати гроші на друкарню, котра буде печатати етикетки на бутельки і т. и. Звісно, ми на таку роль не згодилися.

Між причинами, котрі знеохотили рос. українців до Тов. им. Ш-ка, був і вибір С. Качали головою його. Рецензент каже: „не розумію, з відки у Др-ва така злість на Качалу“,—і каже таке після того всього, що ја розказав уже в своїх Споминах!

Ја ніякої „злости“ на Качалу особисто не мав і не мају і не раз хвалив у його заходах і писаньнях те, що мені видалось слušним,—між тим як не так давно довідавсь, що власне Качала зо скреготом зубів, дохощащим до комизму, писав про мене до редакції „Друга“, дивуєчись, як можуть там приймати мої статті (Лист тој буде надрукований). Все діло в тому, що не сам ја, а багато нас, рос. українців, вважали програму Качали шкодливою дльа нашого народу. Це було звісно в Галичині,—а надто „кльубові“ К. С-ча,—і після того всього, що розказано і у моїх Споминах,—того Качалу постановлено головою Товариства, до котрого б то мусили приступити і ми.

Ми не розуміємо вже і того, як не розуміє рецензент, що Качалу через те одно не слід було ставити в голові Товариства, що він був піп. Поспішаюсь сказати, що ја ніякої „злости“ не мају на попів, як і на рабинів, мулл, лам і т. и., і навіть думају, що всі такі особи духовного чину можуть також і шкодити культурі і гуманізму. Ја тільки думају, що позаяк церковні достоїнники мајуть обовязкові, спеціальні погляди, сім патії, антипатії і навіть інтереси, то їх і не слід ставити в голові корпорації, що мајуть служити спільним громадським інтересам: національним, літературним, науковим і т. д. Дльа того треба льудей вільних, то б то свідьких. Так воно робитьсьа по всім цивілізованим країнам і навіть у Россії, де ја собі пригадују тільки одного клерика в голові громадського товариства: архије(ре)ја Порфирија в Київському „Слов. Обществі“, котре через такого голову,—особисто чоловіка розумного, вченого і навіть досить незалежного характером,—далеко не процвіло і в усьакім разі приїньало вузький специфічний напрямок.

А спеціально вибор Качали в голові Тов. им. Шевченка, після того всього, що вишло з поводу його брошур і що ја розказав у Споминах, був просто неделікатністю проти значного числа і галичан і рос. українців, і ја навіть не розумію, як сам Качала мав так мало такту, що приїньав вибір. Попівство Качали, та ще в купі з його відносинами до магнацько-ультрамонтанської партії, і було між инчим причиноју, чому Кобзаря Шевченка приїшлося печатати не в Товаристві його имени! Сего в о п і ј у ш ч о г о факта досить!..

Щоб скінчити про Тов. Ш-ка, ја мушу сказати два слова і про обуреньня рецензента з поводу моїх слов про те, що друкарня Товариства в 1875—76 рр. видалась мені невартоју тих грошей, що на неї дано було з Россії. Рецензент впјать говорить про безчесну клевету на К. Сушкевича і т. и. Але перш усього ја зовсім не виню К. Сушкевича особисто, а надто в мальверсаціях. Коли і справди всім ділом друкарні заправляв К. Сушкевич (що ја тепер тільки визнају од рецензента), то він міг бути винний і не в мальверсації, а тільки напр. в тім, що взявсь за діло, котрого не знав. А що типографія Ш-ка в 1875—76 рр. була на мій погляд за надто мала на ті гроші, що на неї видані,—це ја кажу, рахујучи инвентарь типографії, який ја бачив, на швейцарські і німецькі

тарифи, котрі ја знају з практики. І на цьому ја стоју! Рецензент каже: „жиють шче льуде ј суть книги“. На це ја скажу, шчо дуже жалко, шчо хоч книги не були в свіі час публіковані,—як і жалко, шчо всьа справа Тов. им. Ш-ка була сразу поставлена, як аґсапа тісного кружка. Публичность ніколи не шкодить в громадському ділі, а тим паче в такій стороні классичної недбалости ј безцеремонности з громадським грошем, як Галичина.

III.

III § рецензії властиво не даје поводу дльа фактичної діскусії,—хиба тільки в справі того, як мене не пустив директор (Ильницький) в руську гімназію. Післьа того, шчо ја бачив по всіі Европі, післьа того, шчо навіть кілька професорів тиєї гімназії сказали мені, шчо ја могу приїти до них на лекції (це розказано в Споминах)—ја мав резон не вірити своїм ухам, коли д. И. одрізав мені: „не можна!“ Але ја далі розказују, як д. И. сказав мені чекати 1—2 тижні дозволу Шк. Ради. Могу запевнити рецензента, шчо в усьакій европејській стороні, коли б навіть і строго бльувсьа такиј припис, шчо б не пускати навіть спеціального гостя в јакий заклад без осібноґо дозволу, то чоловік становиська д. И. здобув би мені такиј дозвол, коли не од усїєї коллегії, то од жеї прінціпала чи кого другого,—того ж дньа, коли ја попрохав. Кажу це з практики своєї ј звисних мені льудеј, навіть у воєнних закладах. Д. И. показав в оціі справі јавну неохоту ј ту рутенську полохливість вијавити у стосунку свої(м) з „москалем“ (россіјанином), котру можна бачити на многих примірах, починаючи з часів Зубрицького і т. и. ј про котру ја говорив з ученим Св. Јура.

З поводу того, шчо виговорюје мені рецензент за частину листу одного россіјського українофіла про галичан, ја міг би ј мовчати, бо та частина вирвана з мого тексту, ј поставлена без звязку з тим, серед чого ј дльа чого вона стојала, тратить свіі властивіј характер¹⁾. Глянувши в саму моју брошуру, всьакіј побачить, шчо ја там показав рьад примірів тих виводів, до котрих приходьять россіјане, українци ј москалі, післьа стосунків з галицькою інтеллігенцією²⁾, виводів, котрих ја, прозвнаний „Михајлом Галицьким“, не поділяју сам. Слова листу українофіла ја навів дльа того, шчо б показати, до јакого пессімізма доходьять і такі льуде, котрі знають в Галичині далеко не одних тільки „москвофілів“. Про які спеціально факти думав автор листу, коли писав мені про „доноси“ галичанські,—не мені говорити.

Тільки ж у загалі, коли вже рецензент заговорив про „доноси“,—то ј ја скажу, шчо доносчицькі заходи так розвиті у Галичині, не викльучаючи ј народовців,—шчо льудім, говорьашчим про „честну віјну“ і т. и., як рецензент, пора б уже самим признати те ј підняти віјну проти доносчицтва, з відки б воно не јшло. Добра половина полемики „народовців“ проти „москалефілів“,—як і останніх проти перших, јсть прьа́ме доносчицтво: виклики *staatsgefährlich! Polizei!* Шчо як не доноси все те, шчо писали ј народовські органи про мене ј про галицьких радикалів; напр. в часи арестів дд. Павлика, Франка ј др., або навіть з поводу такого легального факту, як цивільні похорони Нарольского? Ті доноси безспорно подавали моральну підпору адміністрації до заборони таких навіть річей, як Хиба ревуть воли? Політичні пісні укр. народу, Маріја, або навіть Письмо Бѣлинскаго къ Гоголю, а також до арестів і процессів, котрих не міг оправдити

1) Таким же способом препарував д. рецензент і уступ про карти в „Бесіді“.

2) В рукоп. інтеллігенції.

на решті навіть галицькій суд. Рецензент хвалитьсья тим, як держала себе народовська преса в часи торішнього аресту дд. Павлика і Франка і др. Так перш усього ја мушу сказати, шчо це сталось уже після того, як писана моја брошура,—і шчо ја ніколи не сумнівась, шчо встид таки пробудитьсья¹⁾ і в Галичині, а надто тоді, коли на галицькі хиби частіше будуть тикати пальцями²⁾. А в друге, і торік, навіть в звісному запиті соймових послів (замічу, зробленному як раз в духу того, шчо ја радив даремне 20 років) спеціально радикали галицькі були на $\frac{3}{4}$ предані поліції,—а також і те, шчо тоді „Червона Русь“ держала себе навіть ліпше, ніж народовська преса, напр. шчо до справи „коссівських агітацій“, про котру шче недавно народовська преса не приїняла од д. Павлика навіть фактичного спростуваньня, опертого на вирок суду.

В загалі ж в § III рецензент поновля своју осівну помилку,—звичайн в моїх галицьких рецензентів,—„словистів“, як і „народовців“. Кожни з них непремінно дума, шчо ја хочу принизити, звојувати і т. и. власне його гуртик. А ја в усьому, шчо писав про Галичину за 20 років, завше хотів дивитись рівно-об'єктивно на всі галицькі гурти,—і хто дасть собі труд порівняти те, шчо ја писав про Галичину 20 р. назад, коли ја в очі не бачив ніодного галичанина, з теперішней „брошуроју“, або хоч загляне не в саміј III, а ј у I вип. моїх Споминів, тој не знајде в моїј „брошурі“ тиєї тенденції, котру підклада мені рецензент „Д'їла“. Признајусь, шчо власне в III-му і IV-му випуску Споминів львовјане, як „народовці“, так і „словисти“, виходять несимпатичними і навіть темнішими, ніж у других моїх писаньнях, тільки ж тут нема ні моєї вина, ні тенденції. В других писаньнях ја робив більше-менше систематичні огляди праці ріжних галицьких кружків і там показував і темні і світлі боки, як такого Наумовича, так і К. Сушкевича і т. и. В остатній „брошурі“ ја писав спомини свої за певниј час, про стосунки з певними людьми, в певних справах,—і не моја вина, шчо фігури, котрі мені приїшло змалювати, вишли не світлими,—шчо напр. Сушкевич „крутив“, а д. Площчанський говорив по словам його сопутника „галицькія глупости“, доносив і т. д. і т. д. На кінець зверну увагу і на те, шчо спеціјально в III—IV вип. Споминів „старшим галицьким народовцям“ присвјачена хиба $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{10}$ частина всеї брошури так, шчо їм треба мати дуже егоцентристичніј світогляд, шчоб думати,—шчо ціль брошури—вони!

IV.

Шче більше помильається мій рецензент, коли в IV § підклада мені шче спеціалнішчу тенденцію—„здіскредітовавши старших народовців, таких як К. Сушкевич і Качала, допомогти моїм пријателям у Галичині поставити себе за једино поступових і једино чесних галичан“.

Перш усього запевняју рецензента, шчо в мене нема в Галичині і пјати душ „пријателів“,—так шчо приписана їм мені ціль Споминів не варта і заходу. А далі нагадају, шчо і у тих Споминах, як і в другому, шчо ја писав про галицько-українські справи, ја мусив торкатись і російських українців, між котрими в мене було чимало дійсних пријателів, з котрими ја з молодого, навіть з дитячого віку зїв у купі не один віз соли, або були такі льуде, до котрих ја мав најглибшу пошану і котрі робили мені честь својеју до мене ласкоју, як напр. Костомаров. Тільки ж ја не зупинивсья прикласти критичніј скальпель і до них, хоч може це і дорого коштувало мојему серцьу! Бо „дружба дружбаю, а служба службаю“, як каже московська приказка.

¹⁾ В рукоп. пробутитьсья.

²⁾ Про галицьке доносцитво ја писав од 20 років!

А між рецензент, не вбачивши цього, приписує мені тенденцію—здіскредитувати таких Сушкевича та Качалу, шчоб „допомогти“ N. N. або M. M. і т. д.!

Коли вже раз зачеплено мої відносини до старших і молодших народців та до моїх „приятелів“, то хай вже мені дозволено буде сказати мою думку про такі речі раз на завше.

В усьому тому, шчо ја писав коли про Галичину, лежить одна ціль— „допомогти“ або ліпше послужити, на скілько ја можу, тому, шчоб Галичина прилучилась до європейського поступового руху: культурного, соціального і політичного, в чому ја бачу єдиний ратунок і дльа нашої національності. Відповідність до сего поступу і єсть дльа мене мірою вартости тих, чи других галицьких діачів усяких партій, кружків, возрастів. В своїх писаньнях ја показував як заслуги їх, так і хиби, з сего погляду. В тих писаньнях ја давав не мало місця т. зв. „народовцям“, власне через те, шчо вони, в часи, коли појавились в початку 60-их років, були власне найбільше поступовим гуртом у Галичині. Тільки з часом літа (бо ми, восточні європейці, на лихо, живемо не в Англії, де таки Гладстон за молоду був консерватором, мужем зробивсь лібералом, а старцем виріс в радикала, а коли прожиє шче років 10, то, певне вмере соціалістом),—а окрім того недостача доброї школи і виправи теоретичної і практичної, в купі з послідком тижєї недостачі—недоглядним оппортунізмом, збили народців з поступового шляха. Вони почали плутатись, а надто коли приїняли до себе, в хибно зрозумілих національних цілях, јавно реакційні елементи, почали јавно кидатись у реакцію, і по меншій мірі не знали, јаку дати собі раду, коли час породив нові потреби і зачатки нових гуртів, більш радикально-поступових.

Ја певний, шчо навіть між рецензент, поклавши руку на серце та пригадавши всі викрутаси народців, а надто львівських, напр. з часу, коли појавлялись у Львові такі брошури, як „Провідні ідеї Шевченка“ і до того, як народівці рукоплескали програмі еп. Пелеша,—до котрої тепер шчось ја не бачу великого восторгу в народовських органах,—сам не скаже, шчоб народівці були завше... ну, хоч консеквентні¹⁾. Не може рецензент сказати також, шчоб „народівці“ показали себе навіть толерантними до нових поступових елементів і навіть до критики в загалі²⁾. Такиј стан річеј споводував мене до гострішчих виступів проти народців, а надто „старших“ і спеціально львівських, котрих монополізаторських тенденцій тільки сліпі не бачить.

Ја сам власне підписујусь під словами, котрі, як каже рецензент, любив говорити Ст. Качала: „жатва многа, д'їлателей же мало.“ Тільки ж, не кажучи навіть про те, шчо не мало народовських д'їлателей просто в о з л њ н и ш а с я і навіть о б њ о р о д њ ш а, не можна ж забувати і другого мисьца в біблії, як на поле „приїде врагъ и посѣя плебела“³⁾. А до того власне старшим народовцям можна зробити за-

¹⁾ По цій часті напр. шче в 1876 р. сам автор „Пров. ідеї Ш-ка“ поділяв мої закиди, коли рекомендував своїї публіци моє Передньє Слово до Повістє Федьковича. А ја міг би вібрати з пізніших од того часу галицьких декларацій одних і тих же органів і навіть авторів цілу хрестоматію неконсеквентностей по оснївним справам.

²⁾ Ја мушу сказати, шчо подібно тому ја(к) нігде не бачив того звичају хвалити самих себе, јакиј видно напр. у справозданьнях галицьких корпорацій, нігде ја не бачив такої нетолеранції до критики, як у галичан. Чи це наслідок переважно церковної школи і виправи голов,—чи друге шчо, але це властиво страшна хвороба галицької громади, хвороба, до котрої треба спеціального ліку.

³⁾ Ја розскажу в дальших споминах, як були і між старшими народовцями луде, як пок. Лонгин Лукашевич, котрі прилудно признавались, шчо до їх гурту причепились луде котрі не мајуть нічого спільного з принципами народовства.

кид, шчо вони не держались тих слов, котрі б то лубив говорити Ст. Качала. Пригадаймо чи не в народовських органах говорилось навіть о велимінуваннью із суспільности певних „дѣлателей“, звернувши увагу на причини того, чому не один і не два з „дѣлателей“ мусьять шукати притулку по „чужих хатах“,—польських, московських, болгарських навіть дѣла праці над українськими сюжетами і т. и. ¹⁾ Пригадаймо, як шче недавно накинупсь деякі народовці на молодого чоловіка, котриї посмів з поводу авторитетно виголошенної певної програми сказати, шчо він з товаришчами мають одмінні погляди, і при цьому сказав одну таку думку, про національности, нехай і спорну, але ж таку, котру говорять по всій Европі тисьачі лубудей і сотки вчених і котра в собі нічого переступного не має. Та обернімося і до того, як говорить і мій рецензент про „критиків“ та і більш нічого“. Рецензент забув, шчо і критика сама по собі єсть уже шчось, і шчо в розумних навіть монархіях єсть і „правительство його Величества і опозиція його Величества“, та шчо в звисних обставинах, напр. з молодими лубудьми, треба дати лубудім час, шчоб вони зробили шчось позитивного після критики,—а на решті не забув і те, шчо не дуже то великодушно перше велимінувати лубудину із суспільности, а потім докорвати її, шчо вона нічого не робить, навіть коли б вона і справди не робила нічого та „бѣгала въ роздразненю зѣ кута въ кутъ“, як каже рецен(зен)т про „сортъ людей, котри остатними часами появились у Галичині“.

„Жатва многа, а дѣлателей мало!“ Золоті слова. Але ж серед жатви галицкої і кукілю не мало. Цього тільки сліпії, або сам сіятель плевелів не скаже. Так нехай же хоч теперішні народовці, покинувши своје „роздразнення“ проти критики, оглянуть своје поле і самих себе, нехай скажуть просто і ясно, шчо по їхньому пшеницьа, а шчо кукіль, нехай оддільатьсьа од сіячів і сбірачів кукілю, та нехай поглянуть толлерантнішим оком на тих „дѣлателей“, котрі мають інші погляди на способности оранки і жатви, то певно не одно непорозуміння між старшими і молодчими, між консервативнішими і радикальнішими буде всунуте.

Ось та ціль, котру я мав перед оком в усьому, шчо писав про Галичину і котрої я,—смію думати—не забув і пишучи своїї спомини, котрі з рештою шче не скінчені.

26 Маїу, 1890. Софія.

М. Драгоманов.

P. S. Відповідь моја була готова їти на пошту, коли мені показали числа 114—115 „Дѣла“ з замітками д. А. Качали і Д. Гладилевича. Перечитавши їх, ја мушу сказати, шчо по головним пунктам спору ја не маю чоґо прибавити до написанного вишче,—хиба те, шчо д. Гладилевич, по својому становиську, міг би написати шчось більше фактичне, подати цифри фінансові, хронологичні і інші. Бо ж д. Гладилевич не замаскований рецензент, а один з тих, котрих тої рецен(зен)т мав на оці, коли казав: „суть же лубуде і книги“ ²⁾.

¹⁾ Шчоб хто не подумав, шчо ја говорю про себе, ја мушу сказати, шчо ось цими дньами мені прислано етнографичну працьу, котра починається з українського матеріалу і котра мусить печататись по болгарському, бо автор, українець-радикал не мож-і надїятись, шчоб яке галицьке виданьня зважилось „скомпрометуватись“ таким сотрудником. А працьа високої наукової вартости! Про себе ја скажу тільки, шчо ніодно гал. нар. виданьня не напечатало навіть моєї відозви про збір матеріалу дѣла Політ. пісень укр. народу.

²⁾ Коли-б мені ходило тільки о полемичний турнір, то ја б міг зовсім вдовольнитись таким *sop sedo*, яке видно в словах д. Гладилевича: „допускаю, шчо при томѣ закупнѣ (дѣла типоґр. Тов. им. Ш-ка) могло не одно заплатитись може за дорого, могло де-що

Але позајак не сказавши нічого по суті спору, піднятого рецензентом,—д. Гладилевич причинає нові справи, не можна сказати, щоб дуже щастливо,—то про них ја ј скажу два слівцѣа.

Д. Гладилевич одмовля мені, јако не націоналу, а мајучому „інтернаціональні думки“ (великий гріх—хоча ј старенькиј уже, бо ним винен був шче апостол Павло)—„право (ого! слушајте!) підносити якісь претензії до Тов. імені Шевченка“, і покликуєсьа, јако на знак довірја до адміністрації Товариства на „значнїйшій легатї“ націонала Жученка. Ја в дальших спом(и)нах буду говорити ј про Жученка, мого старого товаришча, котриј був у мене в Відні в 1876 р. ј розмовляв зо мноју між инчим і про свої проєктовані дари. То нехай би д. Гладилевич розказав докладно, по книгам і т. и. і про друкарню Тов. Ш-ка ј про легат Жученка. Жученко вмер вже кілька років назад і давно вже секретничати з його легатом нічого було. В загалі ж поменче олігархичного секрету, побільше признаньња права всієї громади мати „претензії“ до таких закладів, јако Тов. им. Шевченка, не пошкодить ніколи.

Пропустивши нагоду опублікувати, хоч пізно, шчо небудь з книг Тов. им. Ш-ка, д. Гладилевич публікує слова К. Сушкевича, в котрих тој појаснѣа јому нераз причину мого невдоволеньња.—„М. Др-вѣ, говорив би то К. С.,—лихий на львѡвську громаду, шчо она не годить ся зъ деякими (јакими власне ??) его интернаціональними поглядами, для насъ непрактичними, або и просто шкѡдними, а на Товариство імени Шевченка спеціально лютий за те, шчо оно не хоче за дармо друкувати видавництвѣа соціалістичнихъ“...

Ја не сміју та не мају ј резону сказати, шчо д. Гладилевич цілком видумав слова К. С-ча, подобно тому, јако рецензент каже, шчо ја видумују слова помершого. А скажу тільки, шчо в словах тих јесть кілька неправд, котрі власне ј підтвержають правдивість тиж(е)ї фотографії К. С-ча, јаку ја подав у своїх споминах. За шчо ја „лихий“ на львѡвську громаду,—те видно јасно з того, шчо ја писав про неї в 1873—76 рр. в ріжних виданьњах,—та ј з того хронологичного огляду всіх стосунків моїх з неју, шчо подани в Споминах. З тих же джерел можна довідатись докладно ј про те, за шчо ја „лютий спеціально на Товариство імени Шевченка“. „Львѡвське“ моја досить јасно виразилась шче за 2 р. до того, јако појавилась у Відні перша соціалістична брошура українська (Парова Машина), про котру ја в першій раз взнав у Львові одночасно з К. С-чем в 1875 р. ј котрої ніхто ј не думав печатати за дармо. Видана вже автором, С. Подолінским, котриј не мав нужди прохати даровизни в К. С-ча¹⁾.

І в загалі ні ја, ні, скілько мені звісно, ніхто другиј ніколи не бажав, шчо б К. С-ч друкував у Типографії им. Шевченка јаке небудь соціалістичне видавництво за дармо. Звісно, ја думав і тепер думају, шчо типографія им. Шевченка мусила-б печатати ј навіть помагати, напр. дајучи кредит, і видавництвам соціалістичним, на рівні напр. з тими, котрим вона помагає, по словам рецензента ј д. Гладилевича. Бо соціалізм сам по собі не може бути „шкодним“ дльа укр. літератури ј навіть

купитись на разѣ непотрѣбне, а на дещо потрѣбнїйше, признабуто,—але жѣ и практичний Нѣмець каже: *Lehrgeld muss man zahlen*; нефахови люде могли и тутѣ де вѣ чомѣ то *Lehrgeld* заплатити“. Але дльа ділової розмови такого *concedo* мало. Шчо ја ж не думав винити особисто К. С-ча в „дефравдації“, „мальверсації“ і т. и.—це сказано вишче,—та се видно ј (з) тексту моєї брошури, коли јеї перечитати спокійно, так шчо дальші гарьачі протести д. Гладилевича зовсім злишні. Лїпше б було натомісць подати рахунок *Lehrgeld* у!

¹⁾ Живиј свідок усього, шчо ја розказују про „Парову Машину“—је в Галичині д. Ост. Терлецкиј.

у звісній формі не заборонені законами ні в Австрії, ні в Россії. Я напр. не розумію, чому лежить у Львові „мишам на сніданьня“ такий український переклад праці соціаліста Lange—Die Arbeiterfrage, або Географія України по книзі соціаліста-анархиста Reclus,—котрі пропустила цензура в Россії,—і чому галицька публіка чита тепер ці книги по польському, або по россійському, тоді як вони раніше були перекладені на українське, і тоді як замість них у Тов. им. Шевченка печатаються, при допомозі Товариства, речі зовсім пусті, мертві, а то і „шкодні“, бо реакційні. Я виразно чув навіть од „націоналів“ і то таких, котрим і д. Гладилевич не зможе одмовити права підносити претензії до Тов. им. Ш-ка, шчо друкарня його і все воно мусить служити дльа української літератури в с і х н а п р ь а м к і в¹⁾.

Та спеціально в мене подібні погляди на обовязки Тов. им. Шевченка од давна, шче заким појавились в Австрії соціалістичні українські виданьня, стали зовсім платонічними,—і ја ніколи не обертався до К. С-ча, або до кого небудь з причасних до того Тов-ства, шщоб воно друкувало не то задармо, а ј за гроші, які небудь соціалістичні виданьня.

І в III ч. своїх Споминів ја розказав, про які виданьня ја розмовляв з К. С-чем, шщоб видати јих спільно, і то не з Тов. им. Ш-ка, а з Просвітоју. То мала бути серія брошур—популярної енциклопедії, писаної, звісно, в напрямку прогрессивному, але спокійно, без полемики. (Ја виложив программу такого виданьня в статвях „Літер. росс. великор., укр. ј галицька“, шчо печатались у Празді 1873—1874 рр.). Побачивши-ж, шчо К. С-чу ј др. „византійські казки“, котрі тоді видавала „Просвіта“, милішчі, ніж така енциклопедія і в загалі свіцька наука, ја залишив розмовляти з К. С. і јому подібними ј звів усі відносини з ними на критику јих видань,—котру печатав у „СП. Вѣдомостяхъ“ і „Кіевскомъ Телеграфѣ“ 1874—75 р. Читачі можуть заглянути туди,—то ј побачать, шчо там нема ј слова про соціалізм.

Побачивши абсолютну неможливість мати јаке небудь діло зо львівським кружком, котриј монополізовав собі „Просвіту“ ј „Тов. им. Ш-ка“, ја зрискса переговорувати з адміністраціеју останнього, напр. в справі повного виданьня Кобзаря Шевченка, коли ја-јіхав у Галичину в 1875 р. Ці переговори вели замість мене другі українці,—і в результаті вишло, шчо Кобзаря Шевченка мусили печатати не в друкарні Тов. им. Шевченка, а в Празі! От за це дісно ја був „лутіј“ на Товариство,—або ліпше сказати, про це ја говорив публічно ј буду говорити завше, јак про факт, котриј најліпше характеризује галицьких народовських старшин певного часу, К. Сушкевичів, Ст. Качал і т. и.,—і котрого ніякими адвокацькими заходами не можна затерти.

Ось моје запереченьє словам К. С-ча, котрі приводить д. Гладилевич. Воно опирається, јак бачите, на факти, публіковані давно.

Слова К. С-ча, котрі приводить Гладилевич, з рештоју не мало не дивують мене,—бо це один з тих „політичних“ заходів, котрі звичајно народовські старшини певного сорту пускали ј пускають доси перед мало посвјаченими в справі українцями, а то ј перед молодчими галичанами. Мені переказувано такі заходи десьяток раз. Та вони ј напечатані в „Газетѣ Школьной“ д. Партицького, котриј ја печатно одповів у „Громаді“ вже більше 10 років назад. „Др-в—кажуть ті панове,—бажав, або

¹⁾ До названих вищче книг прибављу ј переклад зроблений соціалістом М. Павликом з „Зарису історії релігії“ знаменитого професора Тіле, переложеного на чотири мови європейські. Не розумію, чому, коли в Галичині печатається стількі пустого, ця праця лежить не надрукована, а тим часом навіть українофільські дочки ј сини в Россії, через брак науки про релігії, пристають до віри гр. А. Толстого ј т. и.

бажа, щоб ми стали соціалістами-революціонерами“¹⁾. Неправда! Др-в бажав од тих панів тільки, щоб вони були хоч трохи консеквентними, хоч трохи оглядались на ім'я народовців та на ідеї Шевченка, котрого культ вони прильодно справляють,—щоб не були хоч јавно ретроgrадами (напр. ультрамонтанами) та щоб в громадських справах не були монополістами, хоч не направляли поліції на прогресивніші од них елементи, не держали себе до цих зовсім так, як у свіј час старі свјатојурці держались до них самих. А коли б і на це мале не згодились ті пани,—то Др-в бажав од них лишень одного,—про шчо сказав јім шче в 1875 р. на сборі јіх у К. Сушкевича,—щоб вони по країні мрі не викликували, шчо вони держать прапор усього українського народнього руху.

Остатнього ја мав і мају навіть особисте право бажати, бо за „політичні“ викрутаси галицьких народовців, по більшій части анонімні, приходитьсья часто відповідати—мені-ж, Др-ву.

Коли хто не хоче вірити мені особисто, хај тој перечита те, шчо ја печатав про галицьких політиків, і шчо вони мені відповідали, а також і те, шчо про мене пишетьсья в россіјських газетах, централістичного напрямку,—револьуційних, јак і консервативних,—і звідти навіть перепечатујтьсья, јак новиј камінь проти мене-ж,—в галицьких народовських виданьнях, напр. недавно в „Правді“, а перед тим і в других подібних органах.

¹⁾ Редакція д. Гладилевича мені видитьсья трохи модернізованоју в стилу нової боротьби львівської за націоналізм.

Звільнення Драгоманова з київського університету.

Звільнення М. П. Драгоманова з київського університету становить невеличкий епізод, сам по собі досить простий, не яскравий, без боротьби й драматичних ефектів,—але він зробив епоху і в житті самого Драгоманова і, немає ніяких сумнівів, в розвитку української громадської думки.

Тільки там, за кордоном, куди перебрався Драгоманов після свого звільнення, могла розвинути широка соціально-політична програма молодого вченого і публіциста, тільки там, в оточенні вільної західно-європейської думки і вільного слова, могли вирости й одточитись соціалістичні погляди його.

М. П. Драгоманов був зв'язаний з університетом київським ще від студентських років. З шкільної лави полтавської гімназії в 1859 році Драгоманов був прийнятий до університету. Ці роки, на які припадало студентство Драгоманова, для київського університету становили незвичайно інтересну добу—добу соціальної та національної диференціації серед молоді.

Драгоманов разом з іншими лівобережцями бере видатну участь в громадському житті українського студентського загалу.

Перший виступ на громадський шлях та на шлях культурної роботи—це була участь Драгоманова в роботі недільних шкіл, що з тієї-ж осені, коли він вступив до університету, розпочали свою недовгу, але інтенсивну діяльність.

Перші роки студентства Драгоманова прийшлися на роки попечительства в шкільній окрузі славнозвісного Пирогова, якого урядові кола дуже швидко викинули з лона свого: вже в 1861 році Киянам довелося прощатися з видатним педагогом і рідкою людиною.

Драгоманов-студент переходить всі етапи і стадії, виконує всі обов'язки студента 60-х років і більше того,—головою вище за студента 60-х років, він виконує поза програмою цих обов'язків значно більше ніж рядовий студент. В ці роки ми бачимо його в перших рядах студентства і майбутня роля його в українському русі вже ясно намітилася. Ось він разом з Антоновичем і Стояновим в травні 61-го року надгробовою промовою випроваджує останки Т. Шевченка до Канева, на мосту біля кріпосного форту.

Ось він на бенкеті на честь Пирогова jako представник студентства виголошує промову, в якій доводить, що реформа Пирогова, заміна дисципліни салдатської—дисципліною моральною та обмеження сваволі начальників законністю, завели більше ладу в школі, ніж це було попередю. Промову зустрінuto було найгучнішими оплесками, розхвалено було в усіх описах бенкету, але надрукувати в газетах її не дозволили, а через деякий час ректор університету проф. Бунге дістав догану від міністерства за те, що дозволив Драгоманову явно політичний виступ.

„Виступ мій на бенкеті Пирогова,—згадує Драгоманов в своїй автобіографії,—мав для мене особисто значні наслідки: він розворушив у мене

політичні інстинкти і разом з тим зазнаюмив мене з колом ліберальних професорів і дав мені змогу поширити мої наукові студії, переважно по загальній історії“.

Політичний інстинкт веде Драгоманова певним, ясно накресленим шляхом. В різнородній гамі студентських настроїв Драгоманов накреслює ясно свою лінію, силкуючись роздмухати вогник політичного життя студентських гуртків. Незгода з українофілами, з Громадою що до політики в громадському житті примушує Драгоманова стримано та поволі входити в цю організацію. Сам Драгоманов виховує свій політичний світогляд на „Колоколі“ та „Современнику“, — „Основу“ оцінює як орган надто невиразний в своїй соціяльній і політичній позиції. Деякі вчинки й думки націоналістичних українських кол твердо й рішуче визнає реакційними. Майбутнього Драгоманова ми впізнаємо по тій позиції, яку він займає в польській справі напередодні і підчас січневого повстання Поляків 1863 року; йому здавалося образливою й хибною різкість в стосунках Українців до Поляків і ризиковні спроби боротися з Поляками в спілці з царським урядом. „Космополітом“ охрестили його товариші студенти за це, і він з гордістю приймав цю назву.

Але не маючи змоги переконати студентські українські гуртки, він відійшов від них і, як признається сам, увесь запал політичної боротьби й політичних змагань вкладав у свою роботу в тимчасовій педагогічній школі, яка мусіла підготувити майбутніх народніх учителів і яка мала тісний звязок з роботою недільних шкіл після їх несподіваної ліквідації урядом. Робота в педагогічній школі скінчилася теж примусовою ліквідацією справи. І, розуміється, все це тільки гартувало молодий запал Драгоманова й готовило його до майбутньої ролі.

В-осени 1863 року Драгоманов, уже кандидатом загальної історії, готує свою дисертацію, яку боронить на початку 1864 р., а з 1865 викладає студентам обов'язковий курс, на правах штатного доцента. 24-х років він стає на учительську дорогу людиною молодою, але вже з студентських років звиклою до ролі політичного керівника.

Наукова кар'єра Драгоманова проходить досить легко, але офіційна наука не задовольняє молодого вченого; поруч із лекціями він розпочинає свою публіцистичну діяльність співробітництвом в Коршевських „С.-Петербурзьких Ведомостях“. Політичне становище „Південно-Західнього краю“, слов'янське питання, справи земства, українські культурні справи, особливо шкільні—це теми публіцистичних виступів доцента Драгоманова, за своїм підписом і без підпису на сторінках „Ведомостей“.

Участь Драгоманова в щоденній пресі обривається в 1866 році після Каракозовського замаху на царя, коли в останній статті Драгоманова урядові кола вгледіли страшний для них сепаратизм. Ширинський-Шахматов, куратор шкільної округи, запросив Драгоманова на розмову, а тоді доніс міністру, що приват-доцент Драгоманов належить до партії українофілів. Справа скінчилася на перший раз нічим. Проте це була перша сутічка з представником урядової політики в школі, яка відразу й рішуче штовхнула Драгоманова до українського напрямку. Він береться за етнографічний матеріал, лаштує збірники пісень, які виходять трохи згодом за його та проф. Антоновича редакцією, в студентському гуртку читає реферата про „Становище жінки в українській народній сем'ї“, увагу його притягає до себе Галичина з її живим культурним і літературним рухом.

Потреба освіжити себе закордонними вражіннями повстає для Драгоманова, як потреба першої необхідности.

До того-ж і напружені відносини уряду вимагали розрядити атмосферу

пильної уваги до себе кількарічним перебуванням за кордоном. На початку 70-го року, зараз-же після Нечаївської історії в Петербурзі, Драгоманов проситься за кордон. Стосунки з студентами могли затягти Драгоманова в нову історію й викликати новий гнів урядових кол, бо молодий доцент остільки близько стоїть до студентських кол, що пробує керувати новою хвилею громадського піднесення студентського руху після відкриття Нечаївського товариства і бере участь в таємних студентських гуртках, де до нього по-приятельськи ставляться, де він має багацько дружніх товариських звязків.

Бажання Драгоманова підтримали проф. В. Модестов та В. Більбасов. Пропозиція Модестова кінчалася обережними словами: „Мнѣ кажется, что пріобрѣтеніе г. Драгомановымъ степени магистра можетъ служить достаточнымъ ручательствомъ для факультета въ томъ, что нашъ молодой ученый воспользуется пребываніемъ въ центрахъ ученой дѣятельности съ полной для себя пользою“.

Інструкція, якою хотіли наділати Драгоманова, і яку потім одмінили, через що вона лишилася в чернетці при справах закресленою, наказувала йому одвідати Германію, Італію та інші західньо-європейські держави для вивчення загальної історії і методів її навчання. Центром уваги Драгоманова згідно до інструкції мали бути берлінський та лейпцігський університети, Ecole de Chartes в Парижу, історичні семінари інших німецьких університетів, музеї, а в них особливо пам'ятки Сходу та класичної старовини. Драгоманов здобув командировку на 2 роки. З якою нетерплячкою чекав М. П. того моменту, коли потрібні папери перейдуть всі інстанції, коли він нарешті виїде за кордон, свідчить напис на одному з паперів, при якому надсилався закордонний паспорт. Олівцем рукою декана (Селина) записано: „этот пакет распечатан мною, потому что г. Драгоманов давно ждал своего паспорта“. Справді, здобув його Драгоманов лише в жовтні, а перше питання про командировку порушено було ще в березні. Виїздив Драгоманов при обставинах не дуже приємних. Обрання його доцентом лишалося незатвердженням попечителем, і в звязку з командировкою питання про це відкладалося на час після повороту. Закиди в сепаратизмі робили становище молодого доцента непевним. Попечитель міг і не затвердити його і перервати таким чином наукову кар'єру. Подорож за кордон могла трохи заспокоїти збаламучене море, а на всякий випадок можна було зав'язати наукові звязки на Заході, щоб в разі нової сутички з урядом шукати там притулку для своєї наукової роботи. Непевне становище Драгоманова відбилося й на матеріальному боці подорожи. Йому ледве викроїли з різних джерел 1600 карб. на два роки, і це не могло не затруднити його на чужій стороні. В листі до декана Селина він скаржився на матеріальні обставини, ними поясняв задержки в роботі і просив продовжити командировку ще на три місяці, до 1 січня 1873 р.

Коли в університетській раді прохання Драгоманова зустріло неприхильне до себе відношення і про це сповістив його декан, Драгоманов написав ректорові Бунге листа (з Флоренції 1 грудня 1872 р.), в якому зазначав: „Прежде всего считаю необходимымъ увѣрить Васъ, что вовсе не маловажныя причины и не капризъ заставляютъ меня не желать въ настоящее время двигаться съ мѣста и явиться въ Кіевъ къ 1-му января. Независимо отъ причинъ научныхъ, о которыхъ можно будетъ съ положительностью говорить только по представленіи мною работъ, которыя могутъ быть окончены только здѣсь, и по наблюденіи надъ моими будущими лекціями,—мои домашнія обстоятельство не позволяютъ мнѣ и думать, раньше истеченія нѣсколькихъ мѣсяцевъ, двинуться отсюда. Моя

жена больна такъ, что и переѣздъ на другую квартиру повредилъ ей; гдѣ же думать о столь дальней дорогѣ и въ такое время года?..

Я знаю мнѣ можно сказать: есть простое средство получить волю оставаться гдѣ угодно: подавайте въ отставку. Но Вы согласитесь со мной, что,—особенно когда дѣло идетъ о столь короткомъ и столь прерываемомъ семестрѣ,—это средство слишкомъ радикальное, щобъ быть первымъ. Къ тому же по прошествіи двухъ лѣтъ, проведенныхъ въ командировкѣ на счетъ университета, я въ самомъ дѣлѣ не знаю, имѣю ли я нравственное право первый говорить объ увольненіи и сочту себя обязаннымъ прибѣгнуть къ этому средству только узнавъ черезъ Васъ напр., что самъ университетъ того желяетъ. Пока я долженъ прибѣгнуть къ другимъ менѣ радикальнымъ средствамъ... Во всякомъ случаѣ къ такому средству, какъ прямое обращеніе съ просьбой въ министерство, прибѣгнуть я не могу. Вы, надѣюсь, повѣрите мнѣ, если я скажу Вамъ, что при самыхъ трудныхъ обстоятельствахъ я отказался отъ предложеній Витте и кн. Ширинскаго представить меня къ посылкѣ за границу отъ министерства, помимо университета. Теперь, послѣ перебуванія за границей отъ университета и послѣ выбора въ доценты,—я еще меньше считаю для себя возможнымъ обращеніе съ подобными просьбами въ министерство. Кромѣ того мнѣ кажется, что и „по формѣ“ я не могу обращаться съ прямыми просьбами въ министерство, какъ не имъ посланный, не причисленный къ нему и даже какъ не утвержденный еще штатнымъ чиновникомъ“.

Крім наукових праць, згадки за які знаходимо в офіційальних поданнях до факультету та в листах до декана, Драгоманов не міг не звернути увагу на той соціально-політичний рух, який ішов в Західній Європі, й на ті настрої емігрантської російської інтелігенції, яку він зустрів в Швейцарії.

В Берліні він придивляється до соціал-демократичного руху, одвідує збори робітників, в Цюриху зустрічається з лавристами й бакуністами. І все це ставить перед ним низку нових проблем, розрішення яких він шукає під цей час. Підчас подорожи кріпнуть і прояснюються й симпатії Драгоманова до Галичини.

Драгоманов повернувся у Київ під кінець 73 року. Підчас його подорожі в Києві поробилося багацько перемін. Через щілини урядових лабетів, в які міністерство освіти хотіло вбрати науку, міцно пробивалися нові промені. На 70-ті роки, до катастрофи 76 року припадає велике оживлення в громадському, науковому й літературному житті.

Газета „Київській Телеграфъ“, бліда й безбарвна, стає в цих роках оплотом українофільствующої інтелігенції, розцвітає й оволодіває громадською думкою — становить різкий і впевнений опір реакційному „Кієвлянинові“, близькому до урядових сфер. Починається ера публічних лекцій. Жінку пускають вперше до університетських аудиторій.

Драгоманов бере в цьому рухові як-найактивнішу участь. Ціла низка статей виходить з-під його пера, він відкриває цілий курс з стародавньої історії і представляє до університетської ради програм перших 10—13 лекцій по історії первісної культури. Але найбільша діяльність Драгоманова за ці два роки після повороту з закордонної командировки до виключення з університету звязалися з діяльністю інституції, яка заповнила собою, своїми справами, своїми інтересами й питаннями усе поступове культурно наукове життя Київва. Це був Південно-Західній відділ Географічного Т-ва. Засновано його було в 72 році, коли Драгоманова не було в Києві і тому ім'я його не зустрічаємо серед фундаторів Т-ва, де першими підписалися три офіційні особи: М. Юзефович, ректор Бунге і редактор „Кієвлянина“ проф. Шульгин, учитель Драгоманова по універ-

ситету, а решта—два десятки підписів—йшли прізвища товаришів і близьких приятелів Драгоманова, як Чубинський, Антонович, Житецький, Русов, Вовк, Беренштам, Михальчук, Лисенко.

Давній інтерес до української етнографії примусив Драгоманова близько стати до справ нового товариства. Він читає доклади, працює над виданням матеріалів, над редагуванням творів М. О. Максимовича, збирає рукописні матеріали.

Велике оживлення в київське життя вніс також археологічний з'їзд 1874 р., в якому Драгоманов знов таки взяв діяльну участь. Крім реферата: „Слѣды дружиннаго быта въ малорусскихъ колядкахъ и малорусскія пѣсни о кровосмѣшеніи, сравненныя съ западными пѣснями“, Драгоманов з великим запалом прийняв участь в обміркуванні питання про взаємовідносини російських билин та українських дум—бойове питання з'їзду, поставлене в докладі Ореста Міллера. Весь цей великий рух викликав гостре й причіпливе відношення влади до Південно-Західного Відділу і двох його найактивніших членів—Чубинського й Драгоманова. Немає ніяких сумнівів, що звільнення Драгоманова з університету в 1875 р. і зсилка Чубинського були підготовлені почасти попередніми обставинами і сутичками Драгоманова й Чубинського з владою, почасти цим 1874 роком, на який припадав такий великий розцвіт культурного життя у Києві. Соціалістичні погляди, до яких свідомо прийшов Драгоманов, рано чи пізно мусіли викликати гостру боротьбу з ним урядових кол.

Попечитель округи Плат. Антонович не відразу після повороту Драгоманова з закордону затвердив його доцентом. Як-раз у вересні 1875 р., коли повернувся М. П. до Києва, тут сидів на ревізії сам міністр народньої освіти Дмитро Толстой, і Антонович очевидно боявся допустити Драгоманова до читання вступної лекції перед міністром. Тільки через два місяці, коли Толстой повернувся до Петербургу, Драгоманова було затверджено.

Обережність Антоновича не була безпідставною. В звязку з перебуванням міністра, його шанували обідом з промовами, які з'являлися через кілька день на сторінках „Кієвлянина“,—з додатком панегіричних рядків від редактора Шульгина, який перед тим частенько виступав проти шкільної політики Толстого. Коли в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ промови з „Кієвлянина“ були виставлені як доказ піддержки педагогічної системи Толстого з боку громадянства, Драгоманов надрукував у „Вѣстнику Европы“ замітку, де усіх хвалителів Толстого вивів на свіжу воду, доводячи, що вони раніше инакше співали.

Розуміється, стаття Драгоманова придбала йому вічних ворогів серед реакціонерів Києва і серед урядових кол, ініціаторів обіду з промовами.

Все це—„сепаратистичні“ нахили української інтелігенції, соціалістичні ідеали Драгоманова, гострі й нестримані статті його, діяльність Південно-Західного Відділу і великий шум навколо археологічного з'їзду—зв'язалося в такий міцний і запутаний вузол, що вихід був один—розрубати його. До того-ж з кожного протестуючого рядка, з кожного факту громадського життя, з кожної опозиційної газети по кожному питанню і в найгостріших формах і в найбільш непідходящі моменти на попечителя, на владу падало одне й те-ж прізвище—прізвище штатного доцента університету, керownika молоді—Драгоманова. Це було недопустиме явище. Драгоманова треба було випхнути з Географічного Товариства, з університету, заборонити йому писати—бо чим далі, тим більше набиралося можливостей для шкідливої його діяльності.

Боротьба, як звичайно, почалася доносами. В автобіографії Драгоманов згадує про донос професора Х. (мабуть Хрущова), який написав

Толстому, що Драгоманов заявив на вступній лекції, що буде викладати історію в соціалістичному напрямку. Але значно більше пошкодив Драгоманову Мих. Вол. Юзефович, президент археографічної комісії, який ще в 1847 році відогравав якусь двозначну й темну роллю в історії з арештом Костомарова в справі Кирило-Методіївського Брацтва. Юзефович тепер вдруге виступив в такій-же ролі. Він був одним з фундаторів Південно-Західного Відділу Географічного Т-ва, навіть першим підписав докладну записку про заснування його і першим вдарив „отбой“, але не простими шляхами, а через інформацію уряду про шкідливий, сепаратистичний напрямок, який прийняло Геогр. Т-во у Києві. Можна з певністю сказати, що інформації Юзефовича начальник III відділення Потапов був з'обовязаний тими відомостями про український рух, які вміщені в докладі царю в справі українофільства у Києві. Цей доклад був прологом тих утисків проти українства у Києві в середині 70-х років, які виявилися в формі виключення Драгоманова з університету, закриття Географічного Т-ва, висилки Чубинського на північ та відомого наказу 1876 р., яким було заборонено українську літературу, за пропозицією особливо зібраного на цей випадок комітету, в якому теж брав участь Юзефович, спеціально викликаний для цього до Петербургу. В докладі Потапова українофільство ілюстровано було все тим-же: діяльністю Геогр. Т-ва, одноденним переписом населення м. Київ та полемікою навколо питань, порушених на археологічному з'їзді.

Ім'я Драгоманова в докладі Потапова не згадувалося.

Перше перед виключенням згадано було Драгоманова в конфіденційному листі до Пл. Антоновича від кн. Ширинського-Шихматова, що був раніш попечителем у Києві, а тоді за товариша міністра. Пл. Антонович відповів Шихматову великим листом, в якому взяв український рух під свою оборону, а з особливою силою боронив перед міністерством Антоновича; Драгоманова він не взяв під свій захист. „О Драгомановѣ,—писав він,—я вошелъ уже съ особымъ представленіемъ, а здѣсь могу только повторить, что хотя въ сообщенной мнѣ гр. Дм. Андр. (Толстымъ) запискѣ объ украинофильствѣ Драгомановъ не только не указанъ въ числѣ вожаковъ украинофильской партіи, но объ немъ въ ней даже и не упоминается, и хотя преподавательская его дѣятельность до сихъ поръ не даетъ повода къ обвиненію его въ украинофильской пропагандѣ, но основываясь на одной только статьѣ его, напечатанной въ Галицкой газетѣ „Правда“ и представленной мною Вашему Сіятельству,—я повторю, что считаю неудобнымъ оставить его въ числѣ преподавателей Киевскаго Университета“.

В таких відносинах Юзефовичу не можна було залишатися в одному товаристві з Драгомановим та іншими, і він вийшов з Географічного Т-ва, обставляючи свій вихід відповідним чином. Написав статтю, в якій пояснив причини свого виходу, і різко нападав на Товариство за шкідливий напрямок його діяльності. Статтю не було дозволено до друку, але відгуки бурі, яку хотів викликати Юзефович, знаходимо в листі тодішнього ген.-губ. Дундукова-Корсакова, де з'ясовуються мотиви, чому на думку ген.-губ. не можна дозволити друкування статті Юзефовича. В такому оточенні, в такій напруженій атмосфері проходила діяльність Драгоманова, поки відзив про нього ходив по міністерських кабінетах і нарешті вилився в формі розпорядження про звільнення з університету. До цього попечитель запропонував Драгоманову податися в одставку, але той відмовився, бо вважав, що таким чином признає слухність усіх обвинувачень, що висували проти нього Юзефович та інші.

27 серпня 1875 року шеф жандармів Потапов писав київському ге-

нерал-губернаторові: „По поводу сдѣланнаго Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія распоряженія къ увольненію отъ службы доцента университета Св. Владимира Драгоманова за украинофильское направленіе, не соотвѣтствующее видамъ правительства, Государь Императоръ Высочайше повелѣтъ соизволилъ: увольненіе Драгоманова отъ службы исполнить послѣ предположеннаго въ семъ году Высочайшаго Его Императорскаго Величества проѣзда черезъ Кіевъ; относительно же оставленія Драгоманова на жительство въ Кіевѣ, предоставитъ Вашему Сіятельству выслать его административнымъ порядкомъ, если пребываніе его въ томъ краѣ признано будетъ вреднымъ“. На полях паперу написано олівцемъ: „Приказано до времени ничего не дѣлать и спрятать“. А 7 вересня Платон Антонович сповістив ген.-губернатора, що він уже звільнив Драгоманова від служби. 19 вересня на засіданні ради університету заслухано було розпорядження попечителя і прийнято до виконання. Драгоманов подав заяву про видачу йому закордонного пашпорту. Дундуков-Корсаков сповістив про це III відділенію, і коли довго не було відповіді, 9 січня 1876 р. телеграфно запитав у шефа жандармів, „не встрѣчается ли препятствія къ выдачѣ Драгоманову паспорта за границу на полгода по научнымъ занятіямъ. Съ моей стороны препятствій нѣтъ“. 10 січня була відповідь за підписом ген. Потапова: „Отъѣздъ за границу профессору Драгоманову разрѣшается“. Драгоманов своєчасно скористався цим, бо пізніше вже, в липні 1876 року, коли закрито було височайшим наказом київський відділ Географічного Товариства, Драгоманову теж височайшим наказом заборонено було жити в столицях та в українських губерніях. А таємним обіжником було сповіщено всіх губернаторів, що „Государь Императоръ соизволилъ: не выдавать заграничнаго паспорта бывшему доценту историко-филологическаго факультета въ Кіевѣ Михаилу Драгоманову“. Та Драгоманов раніш ніж йому це було заборонено опинився за кордоном. Він вирвався на вільне повітря з важкої атмосфери Київа. І потім, згадуючи в одному з листів до Павлика, так писав про своїх товаришів, з якими його розділяв кордон: „Київська компанія завше була не дуже міцна з боку теорії; про членів її можна було завше сказати, що вони люде доброго серця й чесні (не ташкентці, як усі обрусителі в Київі)... А власне розумний і скільки-небудь образований чоловік у них був і єсть тільки В. Б. Антонович. Так то чоловік... в останні роки зовсім одставший од Європи навіть науково (він все стоїть на теорії „національних духів“ і „фактів“ і новіші методи соціологічно порівняні зве плаванієм по безбрежному морю). Він зо мною і споритись теоретично не стане; навіть коли приперти його до стіни, то скаже, що в усім згоджується і пообіща все, та тільки все таки зверне на своє... Одна надія тут на те, що загальний прогрес покаже свіжішим людям навкруги, як авторитет цей, тікаючи од „безбрежного моря“, вліз у болото моральне, політичне й навіть наукове“.

Від цього болота морального, політичного, наукового втік за кордон Драгоманов, і виключення його з університету допомогло йому не погрузнути в тих обставинах і умовах, в яких, пристосовуючись до життя, згасали й загинали інші.

М. П. Драгоманов перед останнім виїздом за кордон (Петербург, 1875).

Фотографія Драгоманова, роздана чинам кївської поліції для стеження за ним (1873—5).

Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова.

Багате на вражіння життя прожив Ол. Ол. Русов, громадський діяч і вчений; жив в багатьох містах і місцевостях України, з багатьома людьми доводилося йому мати зносини, в багатьох організаціях і громадах брати участь. І тому цілком природньо ми могли-б чекати від нього багато споминів як про окремих діячів, так і про певні події та гуртки. На жаль, досі, судячи з тих матеріалів, що є надруковані або знайдені в архівах, ми маємо дуже мало таких споминів від Ол. Ол. Найбільші з них це спомини про П. П. Чубинського, що були друковані в журналі „Украинская Жизнь“ за 1914 р. — —

Нам пощастило знайти початок статті—споминів Русова про М. П. Драгоманова. Час написання цієї статті зазначити важко. Можна думати, що Ол. Ол. писав її до 20-річчя з дня смерті Драгоманова (1915 р.); з тих-же правописних особливостей, що помічаються в статтях Русова ріжних років, а також із почерку його, ці спогади можна датувати 1910—14 роками. Оскільки-ж з одного боку, чотирнадцятий рік доводиться відкинути, бо в цей час починаються нагінки за Українцями (з рукопису-ж Русова видно, що особливих утисків в ті часи не було), з другого-ж боку, приймаючи думку про ювілейний зміст цієї статті, нам доводиться відкинути і роки дуже далекі до цього часу. Отже ми можемо думати, що написано цю статтю (принаймні початок) десь в рр. 1912—3. Цілої статті нам розшукати не пощастило, друкованих-же статей подібного змісту ми не знаємо. Зважаючи на це, а також на потребу у в'ясненню деталей біографії М. П. Драгоманова, цього великого соціаліста і вченого,—потребу, що й досі її не вповні задовольнено,—ми подаємо цей уривок зі споминів Русова, що дає нам деякі цікаві відомості про Драгоманова, з часів його студентства та учителювання¹⁾.

Рівночасно нам пощастило знайти також чернетку з початку статті його про Чубинського, яка ріжниться від друкованої. Хоч і там і тут автор починає свої спомини з подорожі Чубинського в т. з. Західній край кол. Російської імперії і оповідання Беренштама, але в чорновому ми маємо цікавий початок оповідання цього Беренштама про висилку Чубинського до Архангельська, про що в друкованій статті Русова згадок немає.

Цей уривок статті ми подамо колись пізніше.

„Коли при міні згадують імя Драгоманова, завжди чогось сум огортає і серце щемить: чом його нема тепер серед нас, тепер, коли українці збираються не по катакомбах, як то було за часи його життя, а прилюдно, оповіщаючи про те навіть у часописах? чом не можна почути тепер публічно тих яскраво логичних думок, якими він літ сорок назад просто й ясно переконував невеличкий гурток збірившихся у його на квартирі, або у кого небудь з його знайомих, у дуже простих здавалося б тезисах: що треба нам знати більше, ніж ми знаємо, працювати над са-

¹⁾ Всенародня Бібліотека України в Києві, рукопис. відділ, підвідд. документів, ч. 512.

моосвітленнем більше ніж ми працюємо, що при цих працях треба нам гуртуватися у справжні демократичні громадки.

„Коли понечитель нашої учебної округи Пірогов був одставлен од посади міністерством нар. просвіти, може за те, що й в університеті і по гімназіях почав заводити дуже ліберальні за для тих часів порядки, може за те, що у часопису „Морской сборник“ дуже різко висловлявся проти різок, або казав, що треба нам не „здаватися“ чімсь, „бути“ на ділі такими, якими ми хтіли б „здаватися“ згідно з вимогами того просвітно-ліберального руху, який опанував вищими верствами тодішньої інтеллігенції, коли у Києві з'явилися дві брошюри: „прощаніє К. Уч. Округа съ Пироговымъ“ и „прощаніє г. Кієва съ Пироговымъ“—після того як справді трохи не весь Київ йшов по Бульв. вулиці за коляскою Пирогова до тодішньої межі города проважуючи його з жалем та тугою, що настануть другі порядки без Пірогова,—тоді всі вже знали молодого студента, який казав прощальну промову бущому начальникові діла освіти у київській округі. Я був молодим хлопцем ще у гімназії і прислухався до того, як старші гомоніли про цього студента, який в своїй промові висловив наче б то усі найкращі почування й думки, що були розбурхані тоді обіцянками великих реформ, які були на черзі. У їх розмовах пригадувався той випадок, коли студенти університета трох партій—українці, ляхи й москалі—трохи не побилися, посварившись за те, яку пієсу у спектаклі аматорському ставити наперед—чи українську, чи польську, чи великоросійську; розрухи дійшли до зборищ і в університеті і на Унів. площі, що займав тоді і сквер і весь квартал до Єлизаветенської вулиці (Терещенковської). Пірогов прийшов тоді у університет у найбільшу аудиторію, де згромадилися роздратовані суперечками студенти і вже викрикувалися слова: „кого бить“, як з'явився він на кафедрі, розлютоване море палких молодих голов зразу втихло і почувися його слова: „Юноши! послушайте старца, котораго слушали старцы, когда онъ былъ юношею!“

„Розказуючи про цей випадок старші од нас говорили: „і цей юноша (то б то Драгоманов), якого знав вже тоді весь Київ, буде колись великим „старцем“, бо його прощальну промову до Пірогова ми, старші од його, слухали наче лекцію сиволосого старого професора, так гарно висловив він, що ми почували й думали“. Що ж то за дивний студентик, думали ми гімназисти, що й старійші од його з таким поважанням про його говорять! Де б його побачити?“

„Років через два-три коли був я вже у останньому класі гімназії, випало міні щастя цього вже не студентом, а учителем, побачити. Географію буде нам викладати! Але вже тую географію ми добре знали у попередніх классах, бо на екзаменах вміли вичерчувати на дошці такі складні держави, як Швейцарія, або Германський союз. При повторюванні курса вже у весінньому семестрі, коли поступив до нас Драгоманов на должность, іноді виявлялося, що ми знаємо назви річок, або міст далеко більше ніж наш новий учитель.

— Не дуже то смійтеся з мене, що я цього не знаю. Ось як прийде екзамен, то я повизубрую усі числа імена й гір і річок і міст; а як хто з Вас не буде знати, то тоді не смішок вам буде!—каже було при такому випадку зовсім добродушно Драгоманов, і починає розказувати таке, що нам вияснило географію з другого ширшого погляду на неї, як на науку. Так оце мабуть такий учитель, що хоче бути тим, що він є, а не тим, яким хтілося б йому „здаватися“! пригадували ми тоді заголовок статті Пірогова. Пізніше зазнав я його у університеті на кафедрі професора історії. Мало було тоді слухачів на історико-філологічному фа-

культеті (7—на мойому курсі); але на лекціях Драгоманова бували й студенти з юридичеського та медичинського факультетів, де число їх лічилося сотнями, а не одиницями. І знов на кафедрі бачимо ми його тим самим, що він є, а не тим, яким кому небудь бажалося б щоб він здався, — чоловіком, за для якого прогресс поступових думок у тому, або другому періоді історії був самим найдорожчим у подіях людей. Коли переглянувши роки або другі події в тому чи другому періоді, серед того або другого народу, він доходив до того які домисли можна вивести з переказаних їм за скілька лекцій фактів, наші карандаші бігли по паперах тетрадок, де ми записували його лекції, якомога скорійше, щоб як точнійше записати його слова, які лилися у його й з голови й серця, повного гуманних почувань. 4—5 таких брультонів записаних товаришами ми отдавали по черзі то одному то другому, щоб усі дорогі для нас його фрази були у чистовому примірнику його лекцій виписані так, як він говорив. І потім перечитуючи так зготовану його лекцію ми дивувалися тому об'єктивізму і тій твердій логіці, з якими він доводив, що при еволюції у всяких сторонах життя людей, при яких би б обставинах, через кого і через що не розширювалися в тій або другій землі права особи на більшу частину людей того чи другого краю, того чи другого віку, того чи другого народу — то тим обставинам і тим людям ми повинні дякувати за такий ход історії, — чи то були цісарі, імператори, чи демагоги які добилися здійснення частин своїх домагань. Коли більш демократичний строй перемогав одсунені назад привілеї попередніх панів, то чи з допомогою військових нападів, чи другим яким ходом того добивалися люде, — те треба цінити у історичних подіях людей особистих і цілих народів.

„Та чи справді цей проповідник демократизму й сам демократ у своїйому житті, чи може то тільки на лекціях він тільки теоретічно висловляється за демократизм, а в собі має немало тих аристократичних замахів“...

Дві недруковані статті П. Л. Тучапського про Драгоманова *

І. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України.

Всякий, хто скільки-небудь серйозно интересується суспільним рухом в Росії й на Україні, аніж не може обминути імени М. П. Драгоманова. Про Галичину нема що й казати: „Коли українство в Галичині“, каже т. Левинський, „виросло нині в поважну політичну силу,— а се могло наступити тільки з пробудженням мас народу—коли воно виглядає нині хоч трохи, що так скажемо, по європейськи, то тут в першій мірі заслуга Драгоманова, як того, що перший почав вчити Галичан політики, що перший кинув в атмосферу „рутенщини“, виросої в традиціях рабства і політичного бездумства, кличі європейської демократії“¹⁾. Так само „не можна-би собі просто подумати“ і так званого політичного українства на російській Україні без Драгоманова. А разом з тим і докладна історія російського революційного руху неминуче повинна зостановитись на ролі Драгоманова в тім переломі в цьому рухові від „аполітизму“ до „політики“, який настав наприкінці 70-х років минулого століття і в початку 80-к років. А вже історія російського конституціоналізму і тепер залічує Драгоманова до видатніших борців за конституцію в Росії²⁾.

Вже з того, що було сказано, видно, що Драгоманов був і українським діячем і російським, був і соціалістом і разом з тим (дивна річ!) і „лібералом“. Дехто підчеркує один бік його діяльності, дехто другий. Щоб запобігти всяким непорозумінням, конче треба систематично викласти суспільно-політичні погляди Драгоманова, а потім розглянути, який вплив мали ці погляди в тих різних сферах російського й українського суспільства, до яких Драгоманов звертався.

В своїй автобіографії (з 1883 р.) Драгоманов каже, що він „соціаліст своїми поглядами“³⁾, а в листі до Киян (з 1887 р.) пише: „Я завше був соціалістом, ще з гімназії, де мені дали прочитати Роберта Оуена та Сен-Сімона“⁴⁾. Але в початку 70-х років Драгоманов ще не виявляє

* Се ті статті, що були зазначені в „Україні“ 1924. IV. с. 173. Пок. П. Л. Тучапський, оден з фундаторів Рос. Соц.-Дем. Раб. партії (род. 1869, пом. 1922) за молоду був гарячим драгомановцем, і свій піетизм до Драгоманова заховав до кінця. Його біограф В. Дембо (П. Л. Тучапский, Из пережитого, 1923), каже, що Т. все збірився написати біографію Драгоманова, а сі дві статті написав для збірника про нього, що проектувався в Одесі, але не вийшов у світ. *Ред.*

1) В. Левинський, Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. Видавництво „Дзвін“. К. 1914, с. 29. Трохи вище Л. каже: „Остап Терлецький, Михайло Павлик і Іван Франко... перші піонери українського соціалістичного руху. Але їх праці не можна-би собі просто продумати без Драгоманова, якого заслуги для українського соціалізму—першорядні“ (с. 20).

2) Він (Драгоманов) довгі роки був єдиним правдивим представником широкого конституціоналізму та повного розуміння демократії (М. П. Драгомановъ, Политическія сочиненія т. I. М. 1908. С. IV—Передмова проф. Гревса й Б. Кістяковського). „Він (Драгоманов) перший блискуче й докладно вияснив російському суспільству змісл і значінне конституційного ладу, особливо-ж прав особи та принципів самоуправи“ (П. Струве „Освобождение“ № 72, цит. у Левинського назв. брош. с. 25).

3) М. Драгоманов, Автобіографія. К. 1917. Вид. тов. „Криниця“ с. 39.

4) Цит. у Левинського назв. брош. ст. 22.

своїх соціалістичних поглядів. В своїх статтях в „Вестнику Европы“ 1872 р. („Восточная политика Германии и обрусение“, кн. II—V) він висуває на перший план політичний бік своїх поглядів, власне думку про шкодливість централізму і бюрократії. „Коли питання про децентралізацію й самоврядування громад та країн стало пекучим питанням для маленьких, рівняючи до Росії, європейських держав, то тим більше воно пекуче для Росії“¹⁾—ось той лейтмотив, який звучить в усій діяльності Драгоманова з початку її аж до кінця.

Як-же Драгоманов погоджує з цим свій соціалізм? Влітку 1873-го року Драгоманов прожив місяців з 1½ у Цюриху, де тоді сперечалися між собою бакуністи й лаврісти. „Мені здавалось, каже Драгоманов, що обидві програми (бакуністів і лаврістів) ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціялістам треба перш за все домагатись політичної волі“²⁾. Правда, вже й тоді Драгоманов не забуває і про „соціальні інтереси демоса“³⁾. Але як рішучий соціаліст Драгоманов виступає тільки після свого виїзду за кордон (в 1876 р.).

Спочатку він видає кілька брошур соціалістичного змісту на українській мові, які були написані або ним самим або С. Подолінським („Про багатство та бідність“, „Як наша земля стала не наша“, „Як де земля поділена і як би слід її держати“, „Парова машина“), та найповніше викладає він свої соціалістичні погляди в „Передньому слові до „Громади“ (1878 р.). Соціалізм Драгоманова настільки своєрідний, що на ньому треба зупинитись докладніше.

Як останню мету „громадівців“ (так зве Драгоманов соціалістів) він виставляє „безначальство“, вільну спілку громад, складених з вільних осіб, де панувала-б рівність і спільне господарство „над усім, що потрібно людям“⁴⁾. По думці Драгоманова, „це діло не зовсім таке нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорозька була подібною-ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куреня, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою вояцькою й господарською, котра працювала спільно й вживала спільно своє добро в спільному будинку. Всі 38 куренів складали товариство січове. Товариство користувалося усім добром на землі своїй і ділило що-року по жеребу між куренями те, з чого найбільше жили товариші: річки. Хто хотів „лисити“⁵⁾, звіра ловити, ті складались на час роботи в курінь і ділились заробленим рівно. Вся старшина курінна й січова була виборна на рік, або поки вгодно товаришам“. Далі Драгоманов каже, що ці порядки не були видержані до кінця, але додає: „Примір Січі тільки показує, що ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, що його ні здумати, ні згадати, тільки в казці сказати. Більш двох-

1) Полит. сочин. т. I с. 203.

2) Автобіографія с. 27. Наскільки тоді Драгоманов уважав „передчасним“ соціалізм, видно з того, що в-осени того-ж 1873-го року він редагував декларацію 45-ти київських Українців проти політики галицького діяча—народовця Качала та проти обох галицьких партій, а в цій декларації, яку він називає „нашою“, стояло: „Основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі—раціоналізм, в політиці—федералізм, в питаннях соціальних—демократизм“ (підкресл. мов. П. Т.). Там-же с. 28.

3) В своїй статті: „Десять лѣтъ украинской беллетристики“, яка була вирізана цензурою з IX-ої й X-ої книжки „В. Е.“ 1875 р., Драгоманов виказує, що український рух міцний не тоді, коли він гониться за поверховним національством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загально-людські інтереси культури та соціальні інтереси демоса“. Автобіографія стор. 33. В укр. перекладі певно через недогляд надруковано „загально-людські інтереси демоса“. Поправляю по „Бьлому“ 1906 р. VI стор. 200.

4) Михайло Драгоманів, Нарис української соціалістичної програми (Передне слово до „Громади“). Друге видання, К. 1918 р. Видавн. „Серп і Молот“ с. 42—44.

сот років стояло з подібними порядками січове товариство й робило своє діло, вояцьке і господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорозьке було доволі просте; тепер у людей більше діла, більші потреби,—та зате в них і більше науки і більше розуму, то вони зможуть справитись ліпше січових товаришів¹⁾. Завдання письмених Українців—,звести з темноти й на самоті виплетену нитку—иноді більше бажання, ніж ясної думки—нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей“²⁾ і добитися того, „що справити у наших дідів не стало розуму, коли вони склали козацьку державу,—як і ні в кого в ті часи“³⁾.

Але Драгоманов думає, що перейти зразу до соціалістичного ладу не можна і що „нашим людям слід добиватись... скасування царської й чиновницької самоволі, котра, певно, зміниться виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною або республікою)“⁴⁾. Далі Драгоманов каже, що той, хто поставив собі як „конечну ціль“ „цілковите безначальство й цілковите громадство“, не вдовольниться малими змінами і, добиваючись все більшого й більшого, „буде байдужніший до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоб збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни,—щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи то гетьманського, чи то управи (адміністрації), чи самої виборної ради (парламенту) перед силою особи, громади, і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних“⁵⁾. В Галичині справа стоїть краще, бо в Австрії все-таки є хоч невелика політична воля, яку і треба використати українським громадівцям⁶⁾. А в Росії, думає Драгоманов, „Українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу, або які-небудь дуалізми, напр. як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краювої й громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те Українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними і федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород“⁷⁾.

Так звязує Драгоманов свої думки соціалістичні з думками політичними.

Якою-ж дорогою, по думці Драгоманова, треба прямувати до здійснення всіх тих цілей, про які говорилось вище? Самі російські порядки, вважає він, ведуть мужицтво до зрозуміння, що йому треба „взяти всі свої справи безпосередньо в свої власні руки“, але „всяка дорога стає легшою, коли люди нею прямують більше свідомі, більше по волі, ніж темні й по неволі“⁸⁾. Звідси потреба пропаганди людей, які наукою дійшли до громадських (соціалістичних) думок. „Ми думаємо“, каже Драгоманов, „що наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво,—залюбки прийме думку про безначальні й товариські порядки, що через те на тій Україні варто працювати громадівцям, а найбільш тим, котрі зросли на Україні“⁹⁾. Такі люди повинні оселятися в громадах, але приходити до них „з докладною (спеціальною) наукою в таких речах, котрих потребує громада людська,—чи то хліборобських, чи скотарських, чи ремесницьких, чи лікарських, чи вчительських і т. д.“¹⁰⁾. Тільки такий осілий в громаді з явно потрібною їй працею гро-

1) Там-же с. 44—45. 2) Там-же с. 33. 3) Там-же с. 42—43. 4) Там-же с. 52—53.

5) Там-же с. 53—54. 6) Там-же с. 60—61. 7) Там-же с. 88—89. 8) Там-же с. 54.

9) Там-же с. 56. 10) Там-же с. 64.

мадівець може стати „громадським чоловіком“ і тільки тоді його проповідь може привести до бажаного результату. На місці вже можна краще бачити, „якими способами на який час треба добиватись зміни громадських порядків, котру звуть то переміною (реформою), то переворотом (революцією)“¹⁾. Що до способів, то, по думці Драгоманова, „давати дуже велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звуть „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні,—це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські“²⁾. Разом з питанням про значіння повстань Драгоманов виявляє і свій погляд на соціальну революцію: „Сама думка про „безначальство“ одкидає усяку думку про перемену згори вниз, а не знизу вгору,—од особи до товариства й далі, і примушує перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вменшити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків инакшими способами..., а зробити нові порядки, та ще й громадські і господарські, саме повстання не може“³⁾. Ця „соціальна еволюція“ виявляється, по словам Драгоманова, в тому, що „всяка зміна громадська посувається не самими тільки різкими, рішучими кроками, а й щоденною тихою працею, не самими тільки переломами закону, а й законними працями“⁴⁾. „Сила зросту нових громадських порядків“, каже Драгоманов в іншому місці, „полягає не стільки в повстаннях проти старих порядків, а особливо не в скасуванні державних порядків, скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всім громадам якоїсь країни, коли не всіх країн, хоч-би на перший раз самих європейських,—в цілім ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових“⁵⁾. У звязку з цим і українським соціалістам, осівши по громадах і ставши там через свою корисну для громад працю своїми людьми, треба „проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх, та обороняти старі забутки й нові парослі тих порядків од ворогів їх усіма способами, мирними й вояцькими“, при чому вони для більшої продуктивності своєї праці мусять „зчеплюватись в спілки“ по всій Україні“⁶⁾.

В пізніших працях Драгоманова можна знайти деякі риси, доповнюючі малюнок Драгоманівського розуміння соціалізму.

Розказуючи в своїй статті: „Литературно-общественная партія в Галиції“, заміщеній в петербурзькому місячнику „Діло“ в 1881 р. (під псевдонімом „Турист“), про організацію в Галичині нової української партії, себ-то соціалістичної (Ост. Терлецький, Франко, Павлик і др.), Драгоманов пише: „...нова народна партія віднеслась скептично до дуже розповсюдженої віри про індивідуалістичну вдачу українського народу... і одверто виявила намір шукати в українському народі інстинкти і досвіди товариські, громадські, через що її найкраще назвати народньо-громадською“⁷⁾. Як відомо, український соціалістичний рух в Галичині кінця 70-х років в своїй ідеології цілком був „Драгоманівським“.

В „Исторической Польшѣ и великорусской демократіи“ (друкувалася

1) Там-же с. 65. 2) Там-же с. 72. 3) Там-же с. 73—74. 4) Там-же с. 60.

5) Там-же с. 75. Порівн. слова Драгоманова в „Автобіографії“: „Будучи соціалістом по своїх поглядах, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки у певній ступеневості й при високому розвиткові мас“. „Автобіографія“ с. 39.

6) „Нарис української соціал. програми“. с. 84.

7) „Полит. сочин.“ т. I-й с. 444.

в „Вольномъ словѣ“ 1881—1882 р., вийшла окремою книжкою в 1882 р.) Драгоманов, гостро критикуючи російські революційні партії, з найбільшою симпатією відноситься до Бакуніна, хоч і рішуче відкидає його аполітизм, ворожечу до „буржуазної“ науки і взагалі культури і його, скажемо так, „катастрофізм“. Зближує Драгоманова до Бакуніна спільна обом наука Прудона про „ан-архію“ („безначальство“ „Переднього слова до „Громади“); по думці Драгоманова, „наука про ан-архію містить в собі підвалину для здорової федеральної теорії“¹⁾. Тільки в Бакуніна та анархістській „Общинѣ“, та й то не вповні консеквентно, проводилась і улюблена думка Драгоманова про необхідність пропаганди соціалізму і на мовах недержавних, „плебейських“, як любить говорити Драгоманов, націй. Між тим, на його погляд, „життя навчило, що справді всеросійську, інтернаціонально-федеральну партію і для пропаганди соціалізму в Росії треба організувати не згори вниз, а знизу вгору, підготовляючи для неї спочатку окремі, краєві й національні, елементи, які вже потім мають зфедеруватися“²⁾.

У „Вільній Спілці“ (1884 р.), де Драгоманов вже зовсім не говорить про якусь окрему соціалістичну партію „всеросійську“, чи українську (в рос. Україні), він висловлюється в тому зміслі, що „будучність практичного соціалізму в Росії (підкресл. мое, П. Т.), так само, як і будучність політичної волі, лежить в питанні про організацію в ній системи самоврядування“³⁾. Цей „практичний соціалізм“ зводиться до „такої програми соціально-економічних актів, яку могла-б вповні щиро прийняти і значна частина освічених власників“⁴⁾.

Нарешті і в останній більшій праці Драгоманова „Листи на Наддніпрянську Україну“ (1894 р.) є кілька вказівок на розуміння Драгомановим соціалізму. На слова опонента, Вартового, що—мовляв українські радикали виставляють наперед економічні інтереси, Драгоманов відповідає: „...я мушу по крайній мірі за себе сказати, що вважаючи людський організм за річ дуже складну і будучи еретиком проти всіх ортодоксій, в тім числі й соціалістичної (або ліпше німецької соціально-демократичної), я ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних, не становлю наперед, а всі нарівні—всі вкупі!“⁵⁾. Дуже цікаві ось які слова Драгоманова з поводу переміни в думках його опонента: „В нових словах д. Вартовий по соціальної справі просто стає на точку практичних соціалістів, не дожидаючись, поки в кінцець виясниться спор між індивідуалізмом та колективізмом“, і додає, що В. „і в політичній справі і в соціальної... згодився з думками наших радикалів“⁶⁾. Нагадаю, що Драгоманов був фактичним головою тих „наших радикалів“.

Так обмальовується соціалізм Драгоманова. Коли додати до цього, що Драгоманов називав себе соціалістом „західньо-європейської школи“⁷⁾, і пригадати його знамениту формулу: „космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці“⁸⁾, то малюнок буде повний.

1) М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія. Женева, 1882 г. с. 234.

2) Там-же с. 337.

3) Вольный Союзъ—Вільна Спілка. Опытъ украинской политико-соціальной программы. Сводъ и объясненія М. Драгоманова. Женева. 1884. с. 85.

4) Там-же с. 78.

5) М. Драгоманів, Листи на Наддніпрянську Україну. Видання видавн. Т-ва „Кри- ниця“. К. 1917. с. 54 прим.

6) Там-же с. 89. Підкреслення мое, П. Т.

7) „Автобіографія“ с. 39 прим.

8) „Листи на Наддніпр. Укр.“ с. 42.

Спробуємо зробити в коротких словах підрахунок тому, що ми знаємо про соціалізм Драгоманова. Був він соціалістом-народником, бо всі його соціалістичні стремління направлялися майже виключно на „мужицтво“. Головну вагу в справі здійснення соціалістичного ладу клав на „розум“, був не матеріалістом, а інтелектуалістом. Разом з тим шукав соціалістичних звичок в минулому і сучасному українського народу. Останньою метою вважав Прудонівську ан-архію, вільну федерацію вільних громад, складених з вільних осіб, з повною рівністю і спільним господарством, але думав, що до цієї мети треба прямувати шляхом еволюції політичної, культурної і соціальної, і через те був „еволюційним соціалістом“ (вираз тов. Левинського)¹). Не вважаючи на всю „практичність“ свого соціалізму, Драгоманов був утопістом, бо не визнавав зросту продукційних сил і класової боротьби основою для здійснення цілястичного ладу і через те, напр., на „мужицтво“ дивився, як на щось єдине і ціле.

Переходимо тепер до політичних поглядів Драгоманова. Нам не прийдеться на них довго зупинятися, бо суть поглядів Драгоманова в цій справі вже виявилася з того, що говорилося вище.

Ми вже бачили, як тісно зв'язує Драгоманов боротьбу за соціалізм з політичним визволенням Росії й України. Ми бачили, що зовсім консеквентно з його ідеалу „безначальства“ витікають його автономно-федеральні стремління, його боротьба за „права чоловіка й громадянина“ та проти централізму й бюрократії, чи монархічно-деспотичного походження, як революційного²). Свої політичні погляди Драгоманов одверто викладає в цілім ряді брошур на російській мові („Турки внутренніє и внѣшніє“, „Внутреннее рабство и борьба за освобождение“, „До чего довоевались“) зараз після свого виїзду з кордон, але тільки з початку 80-х років він переносить центр ваги своєї роботи для Росії власне на політику. Починаючи з статей „Историческая Польша и великорусская демократія“, про які згадувалося вище, він думає про необхідність завоювання політичної волі в Росії (і вкупі з тим і на Україні) спільними силами „осіб дозрілих, ріжних професій“, які мають вийти в „політичні товариства“, засновані „по всіх країнах Росії і серед її національностей“ і з'єднані в „федерально-демократичну партію“³).

Власне статутом такого краєвого і національного політичного товариства й була перша частина книжки „Вільна Спілка“⁴). Разом з тим цей статут був і проектом всеросійської конституції. Дуже характерно, що на першому плані в цій конституційнім проекті стоять (під літерою А) „права чоловіка й громадянина“, які „не можуть бути скасовані, ні обмежені ніякою постановою, ані законом, виключаючи обмеження законодавчим шляхом підчас зовнішньої війни“⁵); а на другім місці (під літерою Б)—самоврядування місцево-громадське (сільське й міське),

¹) Левинський, назв. брош. с. 24. Сам Драгоманов зазначає свій напрямок ім'ям „практичного соціалізму“ (див. вище). З цього погляду справді де в чому його думки наближаються до поглядів Бернштейна (Левинський с. 22—23).

²) Вже в статті „Вост, политика Германии и обрусение“ (1872 р.) Драгоманов становить поруч централізаторську політику „Людовика XIV, Конвента й пруських Фрідріхів“. „Полит. сочин.“ т. I с. 205. „Ми-ж сорок раз заявляли нашу незгоду з Конвентом у тому, що ми вважаємо за безпремінну умову політичної волі—автономію громад, повітів і країн“, каже Драгоманов в „Листах на Наддніпрянську Україну“ (с. 31).

³) „Истор. Польша“ с. 490 и 509.

⁴) Про те, як складалася „Вільна Спілка“, див. в „Автобіографії“ с. 47—48.

⁵) „Вольный Союзъ“ с. 9.

волосне, повітове, краєве—і аж на третім—„самоврядування державне“¹⁾. Вся Росія, по силі проекту, мала бути розділена „відповідно цілокупності географічних, економічних і етнографічних умов“ на країни (18 точно зазначених і крім того „землі козачі“ й країни „середньо-азійські“). На Україні випадало 4 країни (Поліська, Київська, Одеська й Харківська). Всі країни повинні були бути звязані Державною Думою й Союзною Думою. Державна дума мала вибиратися загальним виборчим правом, Союзна Дума складалася з делегатів краєвих дум, які мали теж виходити з загального виборчого права. Спеціально національні права мали найти собі захист „в визнанні прав громадянина й чоловіка, яких частину вони складають“, здійснюватися при допомі місцевого, головним чином громадського і повітового, самоврядування²⁾.

Що до способів провести в життя виложену програму, то статут „Вільної Спілки“ вказує на необхідність „перш усього організувати на всій українській землі відділи „Вільної Спілки“ з осіб повнолітніх і по змозі зазначених вже професій, із усіх теперішніх класів населення“³⁾. Крім пропаганди в усіх верствах української людности (починаючи з дворянства й кінчаючи ремесниками й селянам⁴⁾), „члени „Вільної Спілки“ мусять особливо силкуватись проходити в виборні уряди та зібрання (сільські, міські, повітові, губернські,—селянські, дворянські, земські) для того, щоб мати можливість впливати на хід громадських справ в напрямку цілей „Вільної Спілки“ і зокрема для того, щоб:

1. Підбуджувати громадські сходи й зібрання робити заяви урядові про необхідність реформування Росії на основі політичної волі;

2. В разі упертости уряду підбуджувати сходи й зібрання відмовлятися від піддержки його, напр., відмовлятися від виповнення обов'язків податкових, рекрутських і т. и., які зараз по законам лежать на громадських установах, і нарешті підбуджувати до безпосередніх спроб відсоувувати царських чиновників від завідування громадськими справами і до спроб самочинного здійснення самоврядування з закликом до того-ж і представників інших місцевостей“⁵⁾. Щоб примусити самодержавний уряд Росії дати права чоловіка й громадянина та самоврядування, „переважно необхідним являється досягнути згідної акції сил земських та воєнних“⁶⁾.

По думці Драгоманова, в ту „прогресивну демократію“, яка має добиватися політичної волі в Росії, повинні вийти „ліберали“—власники, „ліберали“ з осіб вільних професій і „соціялісти“, які відречуться від замірів більш-менш безпосередньо здійснити свій ідеал шляхом революційним⁷⁾.

Треба додати ще, що членам „В. Спілки“ безумовно заборонено було вживати таких способів боротьби, як крадіжки, всякі фальшування і т. и.; відкидався також терор, як спосіб боротьби всеї „В. Спілки“, окремі-ж політичні вбивства полягали на особистій відповідальності тих членів „Спілки“, які їх учиняли.

Таких поглядів держався Драгоманов до кінця свого життя⁸⁾.

1) В своїм коментарії до статуту „Вільної Спілки“ Драгоманов каже: „...Як би прийшлося вибирати між двома половинами цілого,—з одного боку, між самоврядуванням місцевим, при правах особистих, заховуючи (по силі речей, тимчасово) навіть самодержавно-монархічну форму урядування державного, і з другого—між державним урядуванням репрезентативним без особистої волі й місцевого самоврядування, то, розуміється, вибір слід-би було зробити на користь першого“. „Вольний Союз“ с. 59.

2) Там-же с. 9—16 і 46. 3) Там-же с. 20. 4) Там-же с. 21—22. 5) Там-же с. 23—24. 6) Там-же с. 24. 7) Там-же с. 76—78.

8) В Росії „тільки одна і єсть справа, про котру варто гарячитись, се справа політичної волі“. „Листи на Наддніпр. Укр.“ с. 60. „...я завше був і єсть прихильником політичної автономії Українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десятко разів, найліпше може виявитись і автономія національна“. Там-же с. 47.

Роздивимось тепер, який вплив мали погляди Драгоманова на суспільний рух в Росії й на Україні.

Як відомо, на початку 70-х років і трохи не до їх кінця серед російських революціонерів, однаково бакуністів і лаврістів, панував „аполітизм“: вони сподівалися, що Росія зразу може перескочити, як каже Герцен, „з першого місяця вагітності в дев'ятий“ і досягнути безпосередньо соціалістичного ладу, не переходячи стадії „буржуазної“ політичної волі; вони вважали всякі конституції навіть шкодливими, бо вони—мовляв—тільки допомагають пануючим верствам закріпити свою владу над „народом“, а в Росії конституція, по їх думці, дала-б можливість розвитку капіталізму і тим причинилася-б до розруйнування „общини“, цієї підвалини російського народницького соціалізму.

Наприкінці 70-х років значна частина російських революціонерів стає „політиками“: засновується „партія Народной Воли“, яка своєю найближчою метою ставить боротьбу за політичну волю. Звичайно ця зміна виясняється так, що революціонери з початку почали мститися за ті переслідування, яких уживав уряд відносно до них, а потім вже перейшли до принципіального заснування своєї нової позиції¹⁾.

В загальному і цілком це, розуміється, так і було. Але де в чому тут треба внести доповнення.

Перші прояви нового, політичного напрямку, в терористичній формі, ми бачимо на півдні. В Києві навіть з'явився і „Исполнительный Комитет“—правда, не організований, як слід,—та все таки власне цього „Исполнительного Комитета“ безпосереднім наслідком був знаменитий „Исполнительный Комитет“ партії Народной Воли“. І от в „Воспоминаніях“ Дебагорія-Мокрієвича про життя в Києві в 1877—1878 рр. ми читаємо: „В... атмосфері, яка вся пройшла, якщо можна так висловитися, конституційною парою, прийшлося обертатися тоді нашим народникам-революціонерам. Само собою зрозуміло, що загальний настрої мусів відбитися й на нас, тим більше, що серед нас самих на цей час можна було спостерегти якийсь новий не народницький настрої“. Розказує Д.-М., що серед київського студентства організувався навіть „спеціальний гурток, який назвав себе „конституційним гуртком“ і поставив своїм завданням агітацію на користь конституції і пропаганду політичних ідей“²⁾. Р. А. Стеблін-Каменський в своїй біографії Попка, яка була написана на основі особистих споминів, теж каже, що в той-же час „увесь Київ був наповнений балачками про конституцію. Розмовляли про неї і ліберали, і українофіли й просто студенти й бунтарі. Заснований був навіть клуб спеціально для розмов про конституцію“³⁾. Під впливом цього загального конституційного настрою стають „політиками“ Осинський, який приїхав до Києва під цей час ще чистим „народником“⁴⁾, Попко, Лизогуб, Волошенко і ин.⁵⁾.

Звідки взявся цей конституційний настрої у Києві? Богучарський робить дуже правдоподібну догадку, що джерелом київської „конституційної пари“ були „ніхто инший, як конституціоналісти-українці“⁶⁾, себ-то

1) Так вияснює справу й Драгоманов. Див. „Истор. Польша“ с. 348.

2) Цитую по книжці В. Богучарського „Активное народничество семидесятых годов“ М. 1912. с. 326 і 323.

3) „Былое“ 1907 г. VI с. 187.

4) Див. про це свідство Д.-Мокрієвича (Богучарській с. 323).

5) Колоткевича, співучасника Липецького з'їзду і в будучім члена народовольського „Исполнительного Комитета“, М. Фроленко називає „обломкомъ кievскаго конституціоналізма“. „Былое“. 1907 г. I с. 89.

6) Богучарський с. 326.

Київська „Стара Громада“. А хто на саму „Стару Громаду“ найбільше впливав в напрямку „конституціоналізму“? На це запитання може бути тільки одна відповідь: Драгоманов. Правда, під той час Драгоманова вже не було в Києві, але дух його ще зостався з „Старою Громадою“ і через неї міг передаватися й до інших верств київського суспільства (й не тільки київського, як побачимо далі), в тім числі й до революціонерів російських¹⁾.

На Липецькому з'їзді будучих народовольців велике значіння мали власне південні революціонери, особливо-ж Желябов, про якого „правовірні соціалісти“ на Воронізькому з'їзді говорили: „Та адже він чистий конституціоналіст“²⁾. Желябов в своїм листі до Драгоманова (з поміткою: „Понедѣльникъ, 12 мая 1880 г.“) згадує про свої стрічі з Драгомановим у Києві (1874-го р.) і в Одесі зимою 1875—76 рр. „Я бачив, пише він, розцвіт тамашньої громади, її живі починання. Повільно, але-ж без перериву зливалися два революційних струмені — загально-російський та український; не федерація, а з'єднання було недалеко, як раптом... усе пішно шкереберть“³⁾. Здається, можна сказати, не ризкуючи зробити велику помилку: 1) що й Одеська громада була під впливом Драгоманова і 2) що не Желябов вплинув в дусі „чистого конституціоналізму“ на Одеську громаду, а вона на нього. Очевидно, близькість, я-б сказав, спорідненість політичних поглядів славного народовольця й Драгоманова була ясна Желябову, коли він—людина не аби-якого розуму—знайшов можливим в тому-ж листі пропонувати Драгоманову, вже після того, як цей висловився проти терору, бути співробітником органу терористів „Народной Воли“ і „прихиляти суспільну думку Європи“ до народовольців⁴⁾.

Що політична боротьба вилилася в російських революціонерів у терористичні форми, це вже залежало від цілокупности тодішніх обставин та темпераменту революціонерів, по всьому своєму складу ворожих усякій „ступневості“.

По виїзді за кордон Драгоманову прийшлося ясно зазначити свої відносини до російських революціонерів. Тоді (1876 р.) панував серед них, як говорилось вище, аполітизм. Само собою зрозуміло, що „політичність“ Драгоманова мусіла кочче викликати незгоду. Була тоді поруч з бакуністами і лаврістами ще невеличка і невлизова група „якобінців-набатовців“ з Ткачовим на чолі. Вони були якими політиками, але не менш якими централістами, провідниками бланкістського „захвата власти“ революціонерами для сотворення в Росії зараз-же силою революційного уряду „згори вниз“ соціалістичного ладу. Знов таки зрозуміло, що і з „набатовцями“ Драгоманов не міг дійти до згоди. Коли серед російських соціалістично-революціонерів перемиг народовольський напрямок, Драгоманов і в ньому вбачав централістичні стремління, „катастрофізм“, та ще до того противні всьому політичному і моральному складові Драгоманова способи

1) Треба сказати, що сам Драгоманов инакше оцінював свою ролу в „Старій Громаді“. „В 1876 р.“, пише він, „значні кружки Українців заложили одверто соціалістичне видання „Громади“, і я можу запевнити д. Вартового, що редактор „Громади“ не був ні ініціатором її, ні найбільше радикальним в тих кружках, а одним із поміркованіших“. „Листи на Наддніпр. Укр.“ стор. 94. Але в цих словах багато суб'єктивізму: тут видко і скромність Драгоманова й гірку образу на зраду „радикальних“ громадян.

2) „Къ біографіямъ А. И. Желябова и С. А. Перовской“. „Былое“ 1906 г. VIII с. 114.

3) „Письмо А. И. Желябова къ М. П. Драгоманову“. „Былое“ 1906 г. III с. 71.

4) Там-же с. 72. Останню пропозицію Желябов робить в таких словах: „Вы, конечно, согласитесь склонять общественное мнѣніе Европы въ нашу пользу“ (підкресл. мое, П. Т.). В тім-же листі Ж. називає себе й своїх однодумців „убѣжденными автономистами“. с. 72—73.

боротьби. Ось як про свої відносини до російських революціонерів розказує сам Драгоманов: „Я... з ходом подій все більше та більше робився противником російських революціонерів. Окрім їхнього великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій¹⁾, маківелізму засобів (таких, як фальшиві маніфести Я. Стефановича й інших, замах на крадіжки з банків, казначейств та пошт з вбивствами сторожів), мене ріжнило від них і прийняття політичного убивства, або, як вони казали, „терору“ за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на цей терор тільки як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду“²⁾. Через це Драгоманов, розуміється, не міг прийняти тих пропозицій Желябова, про які говорилося вище, і весь час в кінці 70-х і в початку 80-х рр. вів гостру полеміку з усіма тодішніми течіями російського революційного руху³⁾.

Чи мала ця полеміка і взагалі вся проповідь Драгомановим своїх поглядів який вплив на російських революціонерів? Як відповідь на це запитання, можуть послужити ось які слова того привіту, який послали Драгоманову з поводу 30-літнього ювілею його літературної діяльності (1894 р.) діячі „Фонда вольной русской прессы“, видатні російські революціонери С. Степняк (Кравчинський), Е. Лазарев та Ф. Волховський: „Україна, яка дала нам найбільшого з наших мистців слова, заснователя російської белетристики, і багато першорядних поетів, артистів, музиків і вчених, може величатися тим, що в трудну пору формування в Росії політичних партій виставила одного з видатніших політичних мислителів нашого часу, який більш, ніж хто інший із сучасників, причинився до виведення російської революційної інтелігенції з того ідейного хаосу, в якому вона пробувала років п'ятнадцять тому. Свідомо чи несвідомо, охоче чи затуляючи вуха, російські революціонери майже цілою своєю масою йдуть тією дорогою, яку Драгоманов передбачав і не переставав показувати з перших днів свого побуту за кордоном“ (підкресл. моє, П. Т.)⁴⁾. Що до „майже цілої маси“, то тут очевидне прибільшення⁵⁾.

1) Писано це в 1883 р., а раніш, як ми бачили, Драгоманов сам не був позбавленим „народницьких ілюзій“ що до українського „мужицтва“ (воно „залюбки прийме думку про безначальні й товариські порядки“, воно в Запорозькій Січі навіть в більшій частині дійшло до таких порядків, галицько-українські соціалісти правильно шукають в українському народі „інстинктів і досвідів товариських, громадських“).

2) „Автобіографія“ с. 42.

3) Дивись особливо книжку „Историческая Польша и великорусская демократія“ (стор. 233, 235—236, 285, 323—337, 348—349, 351—352, 405—425, 425—473, і инш.). Цікаві аргументи, з якими виступав Драгоманов проти терору політичних партій в брошюрі „Le tyranicide en Russie“: „Перше, це звузило-б саму політичну боротьбу, направивши її більше проти осіб, ніж проти певного порядку, і надаючи їй поверховний характер і в суті речей більш легкі завдання, а друге, й головне, визнаючи вбивства законним способом політичної боротьби, прихильники політичної волі як-раз піддержували-б той принцип, який вони відкидають, і підкопували-б власну будучність“ („Полит. сочиненія“ т. I с. XXIV—XXV).

4) М. Павлик, М. П. Драгоманов, його ювілей, смерть, автобіографія й спис творів. Львів, 1896 (Цит. по „Полит. сочиненіямъ“ т. I М. 1908 с. XXVI—XXVII).

5) Може автори привіту держалися тої-ж думки, що й т. Левинський, який каже в своїй цитованій вище брошюрі: „Погляди сі (Драгоманова в „Вольн. Слові“) почали загально прийматись, особливо серед соціал-демократів, котрі (Плеханов і тов.) почали в своїх виданнях, як каже сам Драгоманов, „половину його аргументів слово в слово повторювати“ (с. 25). Тут як-раз до ладу прикласти російське прислів'я: „то же слово да не так же молвить“. Група „Освобождения труда“ вийшла в своїх поглядах на „соціалізмъ и политическую борьбу“ з думок Маркса про розвиток продукційних сил і класову боротьбу, як основу історії, думок, до яких Драгоманов по всій суті свого світогляду відносився дуже неприхильно (див. між иншим в „Вільній Спіці“ стор. 83) Таким чином,

Але все-ж значна частина російських революціонерів справді стала в кінці 80-х і початку 90-х років на дорогу Драгоманівських думок і при тому пізнішої доби, коли Драгоманов ставив наперед політичну волю, а соціалізм відсовував на пізніший час¹). До цієї частину перш усього належить та група, „Фонда вольной русской прессы“ в Лондоні, від якої виходив приведений привіт. Всі її видання мають характер політичний; члени цієї групи, хоч і остаються соціалістами, кличуть до спільної боротьби за політичну волю всі опозиційні елементи Росії й перш усього земства. Про централізацію тут нема й згадки. В тому-ж напрямку збиралася працювати в початку 90-х років і партія „Народного права“, яка „віддвіла, не вспівши роздвісти“ (трохи не цілком вона була арештована в самім початку свого існування), а заснували її теж дуже видатні російські революціонери—М. Натансон, Тютчев і інші. Її видання „Манифест“, „Насущный вопрос“—дуже нагадують видання „Фонда вольной русской прессы“ і партії „Народного права“—безсумнівний, значить, безсумнівний і вплив Драгоманова.

Вернімося тепер до конституційного настрою в Києві наприкінці 70-х років. Коли цей настрої впливав на революціонерів, то тим більше міг він впливати на „земців“. В листі відомого земського діяча Ів. Петрункевича до В. Богучарського ми бачимо згадку про зносини деяких чернігівських земців з Київською „Громадою“ та про спільну їх ініціативу в справі постанови питання „про боротьбу за політичну волю й конституцію“ серед тих південних земців і інших громадських діячів, які з'їхалися до Харкова на ювілей Квітки (1878 р.). На цій нараді було вирішено, що „деякі земські збори виступлять з заявами й адресами, наслідком чого й була поява відомих „земських адресів“: Харківського, Чернігівського, Тверського, Таврійського і інших, врешті небагатьох“. Петрункевич і А. Ф. Ліндфорс їздили тоді-ж таки до Петербургу, Москви й Твері, „щоб притягти до справи інші земства“ та журналістів. В результаті цих заходів у Москві в квітні 1879 р. був перший земський з'їзд, в організації якого видну участь брав В. А. Гольцов³). Про Чернігівських земців (крім Петрункевича й Ліндфорса ще називають Карпинського, Константиновича й інших) відомий член Київської „Громади“ О. О. Русов писав Богучарському: „Ці земці були й тоді по теперешній термінології „кадетами“, відносилися до українофільства не вороже, а співчуваючи, ... читали „Громаду“ й інші видання Драгоманова, але вважали... українофільство нечерговою справою. Та все-ж таки в українській партії вони бачили ближчих спільників, ніж в „нігілістах“, як тоді звали революціонерів-бакуністів“⁴).

Правда, Драгоманов власне про ці й трохи пізніші виступи земців писав в „Исторической Польшѣ и великорусской демократіи“: „Земці“

у Драгоманова й групи „Освобождения Труда“ зовсім не було спільного ґрунту, який все таки був у нього і революціонерів народників.

¹) Пригадаймо його слова в „Листах на Наддніпр. Укр.“: в Росії „тільки одна і єсть справа, про котру варто гарячитись, се справа політичної волі“.

²) Про партію „Народного права“ див. спомини О. В. Аптекмана „Партія Народного Права“. „Былое“ 1907. VII. с. 177—206.

³) В. Я. Богучарській, Изъ истории политической борьбы въ 70-хъ и 80-хъ гг. XIX вѣка. М. 1912. С. 397—398.

⁴) Там-же. Стор. 407. Треба сказати, одначе, що й з революціонерами Петрункевич і Ліндфорс думали дійти до згоди. На нараді в Києві в грудні 1878 р., де з революціонерів були Осінський, Волошенко й інші, справа розбилася тільки через відмову революціонерів залишити терор. Див. про це в „Воспоминаняхъ“ Д.-Мокрієвича (він теж був на цій нараді), а також в листах Петрункевича й Русова до Богучарського. Богучарській с. 402 і 407.

в масі своїй надто пасивні, ба навіть ті з них, які досі вказували урядові на дефекти теперішнього врядування, не тільки не підіймалися до систематичної його критики,—але навіть принижали до постанови всього питання про реформи в Росії так, що ніби то самостійне земство краще боротиметься в „крамолоу“, ніж поліція“¹⁾. Та все-ж таки можна, здається, з певністю сказати, що земські ідеї були Драгоманівські ідеї, тільки вони в земців переломилися направо, в бік приносячого опортунізму, як у революціонерів вони переломилися наліво, в бік тероризму.

Тим не менше Драгоманов почував себе ближче до ліберальних земців, ніж до народовольців-терористів: між тим, як він відмовився прийняти пропозиції Желябова, він згодився на діяльне співробітництво в „Вольном Слові“, яке він вважав органом „Земського Союзу“ (з серпня 1881 р.), а згодом став і його редактором (з кінця 1882 р.)²⁾.

З половини 80-х років, в пору Побідоносцевсько-Толстовської реакції, ми не бачимо ніяких проявів конституційного руху, але-ж Драгоманівські ідеї не шезли в російських конституціоналістів. Це видно з того, що в початку 90-х років з'явився в Росії проєкт конституції, дуже подібний до проєкту „Вільної Спілки“. Цей проєкт був виданий у 1895 році „Фондом Вольной Русской Прессы“. Степняк у своїй передмові до проєкту вияснює подібність проєктів користуванням однаковими зразками конституцій. Але Б. Кістяковський думає, з мого погляду, зовсім справедливо, інакше. Вказуючи на постійну боротьбу Драгоманова проти „державного централізму“, Б. Кістяковський каже: „Дякуючи цій неперестанній проти-централістичній проповіді Драгоманова в 80-х і першій половині дев'яти-десятих років і ліберальний рух в Росії мав дуже великі федералістичні симпатії... симпатії до федералізму тим більше природні для російського лібералізму, що він як раніш, так в значній мірі й тепер (писано в 1908 р.) спирається на земство. Звертаючи увагу на цей загальний вплив Драгоманова на розвиток і розуміння ідей лібералізму в Росії, ми певні, що й автор „Проекту російської конституції“, виданого Лондонським фондом, повинен був підпасти під безпосередній вплив як ідей, так і літературних творів Драгоманова“³⁾.

Ми силкувалися в загальних рисах схарактеризувати вплив Драгоманова на суспільний рух в усій Росії. Переходимо тепер спеціально до російської України.

Ми бачили вже, який великий вплив мали суспільно-політичні погляди Драгоманова на свідомих російських Українців у 70-х роках⁴⁾. Але якоїсь міцної української партії, яка провадила-б у життя його програму, в Україні в той час не організувалося. А після „деяких цензурних полегкостей для українського слова в Росії з 1881—1882 р.... серед україно-фільських гуртків з'явилась ідея, що тепер не треба закордонними ради-

¹⁾ „Историческая Польша и великорусская демократія“ стор. 509. Так само гостро відзивався Драгоманов про ці земські виступи і в своїй пізнішій статті „Либерализмъ и земство“ („Свободная Россія“ 1889 г. № 1). Див. Богучарскій. Активное народничество 70-х гг. с. 327—328.

²⁾ „Автобіографія“ с. 45—46. Питання про те, хто власне видавав „Вольное Слово“ й чи існував навіть в початку 80-х років „Земскій Союзъ“, як організація, й досі остається темним. Тільки в тому не можна сумніватися, що Драгоманов був певний, що „В. Слово“—орган „Земскаго Союза“ та що гроші на видання передавалися через В. А. Гольцева, який, як ми бачили, приймав участь в земському рухові ще з кінця 70-х років. Див. Богучарскій „Изъ истории полит. борьбы“ с. 390—421 та полеміку Богучарського й Б. Кістяковського в „Русской Мысли“ 1912 р.

³⁾ „Полит. сочиненія“ т. I. Передмова Б. Кістяковського с. XXI—XXII.

⁴⁾ Див. про це вище. В листі Желябова до Драгоманова Ж. пише: „Аджеж не да-ремне на Україні багато людей звать Вас „батьком“. Былое. 1906. III с. 72.

кальними й взагалі політичними публікаціями роздратовувати уряд проти української літератури в Росії. Серед цих гуртків виникла навіть свідомо реакція проти всякої політичної постановки українського питання й бажання виставляти його як справу тільки культуру¹⁾. „Поруч з цим антиполітичним консерватизмом“, пише Драгоманов далі, „з'явилися тенденції якщо не сепаратистичні, — котрі вимагали певної політичної відваги, — то національсько-партикуляристичні: антагонізм проти всього великоруського, а загалом і проти російського радикалізму та навіть лібералізму. Тенденції ці пробивались по анонімних кореспонденціях у галицьких виданнях фразами, в котрих можна було вбачити свого роду політику, але австро-полонофільську“²⁾. Нарешті діло дійшло до повного розриву з „бувшими українськими приятелями“, які навіть „просто назвали шк о д л и в и м и для них“ Драгоманівські видання „Політичних пісень укр. народу“ та повного збірника поезій Шевченка³⁾.

Та не всі українські приятелі стали для Драгоманова „бувшими“. Сам він згадує про „невеличкий гурток Українців, котрий не поділяв реакційного настрою своїх товаришів“⁴⁾. Серед цих українських „політичних друзів“⁵⁾ найбільш видатне місце займав Мик. Вас. Ковалевський, який вийшов з Київської „Старої Громади“ після її розриву з Драгомановим і всі свої сили поклав на те, щоб піддержувати діяльність Драгоманова та помагати ширенню його ідей на Україні. Серед безпросвітної реакції другої половини 80-х і початку 90-х років ідеї Драгоманова знаходили собі прихильників в невеличких гуртках української молоді (так званих „політиків“) й коли цей невеличкий струмочок не пересох зовсім, то в цьому велика заслуга Мик. Вас. Ковалевського⁶⁾. Гуртки „драгоманівців“ студіювали твори Драгоманова раніші, читали його пізніші статті, головню в галицьких радикальних виданнях, і формували для себе радикальний світогляд, який силкувалися розповсюдити серед суспільства. Деякі з „драгоманівців“ пізніше стали активними революціонерами в рядах чи російських, чи українських революційних партій. В загальній сумі визвольних настроїв, які проявилися на Україні наприкінці дев'ятидесятих років і в початку дев'ятсотих, чимало місце займають Драгоманівські ідеї.

Далеко докладніше можна прослідкувати вплив Драгоманова в другій частині України — в Галичині.

Драгоманов з самого початку свого знайомства з Галичиною налягав на ту думку, що галицькі народовці повинні, коли хочуть бути справді „народною“ партією, служити інтересам широких народніх мас. Ще до своєї еміграції він силкувався вплинути в цьому напрямку на галицьких діячів як при безпосередніх зносинах з ними, коли бував у Галичині, так і шляхом літературним. Крім статей в „Вѣстникѣ Европы“ („Русскіе въ Галиціи“, „Литературное движение в Галиціи“), Драгоманов замістив ще в галицькій „Правді“ 1873-го року низку статей п. з. „Література російська, великоруська, українська та галицька“, в основі яких лежали чисто демократичні думки. Зробити політику народовців широко демократичною мала на меті й та декларація 45-ти київських Українців, яку редагував Драгоманов і про яку ми вже згадували.

1) „Автобіографія“ с. 49.

2) Там-же с. 50. 3) Там-же с. 53. 4) Там-же с. 53—54.

5) Там-же с. 48 (Драгоманов каже, що ці „друзі“ побажали, щоб він видрукував програму „Вільної Спілки“).

6) Про Ковалевського див. в передмові Б. Кістяковського до I т. „Полит. сочиненій“ і в посмертній згадці Ів. Франка в „Житті і Слові“ 1897 р.

Але далеко більше змоги мав Драгоманов впливати на галицьке суспільство після того, як виїхав за кордон. Вважаючи можливим в Австрії зараз-же братись за організацію власне соціалістичної партії з робітників та селян Русинів в спілці з Поляками й Євреями¹⁾, він зумів привернути до цієї думки талановитих представників москвофільської молодіжи—Франка й Павлика, зробивши їх разом з тим свідомими Українцями²⁾. Та не так легко повелася ця справа: починаються урядові репресії з одного боку та переслідування своєї-ж „рутенщини“ з другого. Організувати тривку соціалістичну українсько-галицьку партію не вдається; Франко, Павлик і інші мусять обмежитися тільки деякими літературними виданнями (Павлик навіть на якийсь час переїжджає до Женеви, де працює в Драгоманівській „Громаді“) та участю в міських польсько-українських робітничих організаціях. Але Драгоманов не губить енергії. „Йдіть в народ—кликав Драгоманов—закладайте товариства, читальні, склепи, скликайте віча—то потім явитесь і в офіціальних іституціях парламентських як сила, а не як лакеї й жебраки, явитесь масою, а не одиницями“³⁾. Впливав Драгоманов, як і перше, і літературно і через особисті зносини (в широкій своїй кореспонденції з видатними Галичанами українсько-демократичного напрямку). І нарешті організувалася „українсько-руська радикальна партія“ (1890 р.). Про програму радикальної партії Левинський каже: „Се була перша програма, що поставила собі за мету політичне освідомлення широких селянських мас українського народу в Галичині... І нікому більше, як тільки Драгоманову і впливав західньо-європейського соціалізму треба се покласти в заслугу. На справу політичного освідомлення селян в Галичині Драгоманов звернув перший увагу та за-для сього підготовлював через цілий ряд років людей“⁴⁾.

В останні роки свого життя Драгоманов брав діяльну участь в „Народі“, органі радикальної партії, й був її фактичним головою, як ми це казали вище. Він давав їй не тільки провідні ідеї, але разом з нею борювався й за ті або інші практичні цілі. Його „практичний соціалізм“ тут проводився в життя. На першій плані стояла тут боротьба з так званою „новою ерою“ („угода“ народовських проводирів—Романчука, Ол. Барвінського й інших—з шляхетсько-клерикальними польськими урядовими колами на умові піддержки їх за незначні національні уступки). „Заслуга се радикальної партії“, каже Левинський, „що вона з Драгомановим на чолі виступила до безпощадної боротьби з „новою ерою“⁵⁾. Далі йшла, як тепер кажуть, „кампанія“ за загальне голосування. І тут він не обмежується самими тільки провідними ідеями, а дає й практичні вказівки. В „Листах на Наддніпрянську Україну“ Драгоманов пише: „Скрізь в Австрії ведеться поступовими партіями агітація за загальне виборче право, котре між иншим одно тільки може дати Русинам достойне місце в соймі і парламенті. Галицькі радикали ведуть сю операцію серед свого народу, як можуть енергічно. Москвофіли починають приставати до тої агітації, а народовці, а надто львівські й їх органи, їй противляться. Коли галицькі москвофіли рішуче приймуть в свою програму загальне виборче право, то... може й галицьким радикалам прийдеться в сій точці вступити в компроміс з москвофілами, хоч стала солідарність між сими партіями неможлива“⁶⁾.

1) „Автобіографія“ с. 40.

2) Левинський, „Нарис розвитку укр. робітн. руху в Галичині“ стор. 14.

3) Там-же с. 29. 4) Там-же с. 34. 5) Там-же с. 38.

6) „Листи на Наддніпр. Укр.“ с. 99—100.

Після смерти Драгоманова, „коли не стало його великого авторитету, який всі uznawali“¹⁾, в радикальній партії почалася внутрішня боротьба, яка скінчилася на тім, що одна частина членів радикальної партії організувала українську соціал-демократичну партію, друга—вкупі з більш поступовими народовцями заснувала партію національно-демократичну і тільки третя на чолі з Павликом осталася при старій своїй корогві. Власне ця третя—Драгоманівська, але й національно-демократична партія замістила в свою програму деякі драгоманівські, демократичні думки.

Як бачимо, роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України була не аби-яка. І вона була-б далеко більшою, якби обставини дали йому можливість виступати в Росії одверто й безборонно, „як мислитель і громадському діячеві“ (вираз т. Левинського). Приклад його діяльності на галицькому ґрунті показує це вповні ясно.

2. Національні погляди Драгоманова.

Ще з початку свідомого життя Драгоманова він був „космополітом“, що не перешкоджало йому працювати на українській мові в київських недільних школах і брати участь в комісії для редакування українських популярних книжок, які задумала видавати тоді Київська Громада²⁾. А під кінець свого життєвого шляху Драгоманов вкладає суть своїх поглядів на національне питання в формулу: „космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці“³⁾.

При таких національних думках Драгоманову прийшлося воювати на два фронти: з одного боку на нього нападали російські—„фальшиві все-світники“, як їх називає Драгоманов, обвинувачуючи його в „українському націоналізмі“, з другого—українські „національники“ (знов таки вираз Драгоманова), закидаючи йому, мов-би то він зовсім не признає національності і являється „обрусителем“ і „об'єдинителем“.

Підлягати цілком протилежним обвинуваченням—звичайна доля тих, хто, як Драгоманов, головою стоїть вище своїх противників.

— Розуміння Драгомановим національності та її ваги однаково далеке як від поверхового космополітизму, нехтуючого національності, так і від вузького національного егоїзму („самолюбства“, як любить казати Драгоманов), егоїзму, який бачить у національності альфу й омегу, „начало й кінець“ всього. Для Драгоманова національність—факт, якого не можна ігнорувати, бо його ігнорування пошкодить інтересам поступу, прогресу народу цієї національності, а тим самим і інтересам всесвітнього поступу. Але так само пошкодить і інтересам народу тої або иншої національності і інтересам всесвітнього поступу, коли національність буде поставлена на п'єдестал, як щось само собі довліюче, як якась „святощ“.

У своїх „Чудацьких думках про українську національну справу“, одному з найкращих творів Драгоманова, він шляхом детального історичного аналізу приходять до висновку, що „сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось ин-

¹⁾ Левинський, назв. брош. с. 40.

²⁾ Автобіографія М. П. Драгоманова. „Былое“ 1906. VI с. 184 і 187. Факти ці відносяться до кінця 50-х і початку 60-х років.

³⁾ М. Драгоманов, Листи на Наддніпрянську Україну. Вид. Т-ва „Криниця“ К. 1917. С. 42. „Листи“ писані в 1894 році.

шого, такого, що-б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра-б була спільною всім національностям¹⁾. Такою всесвітньою правдою являється лю д с ь к і с т ь, всесвітнє братерство, признання за всіми людьми й всіми національностями права на вільний розвиток, вільний поступ.

З цього погляду Драгоманов признає повну рацію за тими національними рухами, які виникли, як протест проти національного пригнічення. „Коли... повстали в Європі рухи національні“, каже він, „то... ті рухи оперлись власне на космополітичні думки: мовляв, коли всі народи однакові брати, то не слід, щоб один народ панував над другим“²⁾.

Але коли деякі з цих національних рухів (мова йде про ХІХ століття) в значній мірі перевели в життя свої бажання, то виявилось, що „...національна єднота в державі назавше може вести до більшої вільности і... думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди“³⁾. Приклади, з яких робить цей висновок Драгоманов, ось які: більша частина Італійців об'єдналася в одну державу, чисто національну, Італійське королівство, але-ж ті Італійці, які живуть в швейцарських кантонах Тессінським і Гравбюнденським, хоч вповні співчували боротьбі своїх братів за національне об'єднання й помагали їм в цій боротьбі, як могли, „ніколи не думали й не думають прилучатись до них в одну державу“. Це тому, що швейцарські республіканські автономно-федералістичні порядки, з одного боку, не пригнічують їх національності, а з другого — дають більше громадської й політичної волі, ніж італійські королівські централістичні⁴⁾. Другий приклад — Німці. Після війни з Австрією 1866 р. і Францією 1870—71 р. Німці здійснили давню мрію про з'єднання коли не всіх, то великої більшости своїх земляків в одну велику державу — німецьку імперію. „От тепер“, каже Драгоманов, „німецькі державники відібрали від Франції Альзас і Лотарінгію, не питаючи її людей і явно проти їх волі. Як тільки можна, Альзасці й Лотарінгці кажуть, що вони хотять вернутись до Франції, а Німці їм на те відповідають: ви Німці по нації, ви наші брати породю та мовою, то й мусите бути в одній державі з нами, а не з Французами. Добре братерство проти волі!“⁵⁾

Зазначимо мимохідь, як Драгоманов відноситься до приєднання „братів породю та мовою“, „не питаючи їх“, і яким насильством видається йому це „братерство проти волі“.

В звязку власне з Німцями і їх політикою в національній справі (во ім'я „німецькості“ не тільки приєднується проти волі Альзас і Лотарінгія, але німечаться познанські Поляки) Драгоманов обговорює питання про „примусове національність“ та про всякі національні рухи, вдачі й т. д.

Ось як каже про це Драгоманов. „Поскільку Німці хотіли (при Наполеоні і після Наполеона) скинути з себе французьке панування та підняти пошану до своєї мови, — цей німецький національний рух мав рацію й не тільки не йшов проти космополітичної думки (про всесвітнє братство), а навіть просто опирався на ній. Але поскільку в Німцях пішла ненависть до всього французького, за тим тільки, що воно французьке, і прихильність до всього німецького тільки через те, що воно німецьке, — Німці звертались до старих, навіть за християнських

1) Михайло Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу. Третє видання. Видавн. Т-во „Криниця“. К. 1913. с. 18.

2) Там-же с. 20. 3) Там-же с. 17. 4) Там-же с. 14—15. 5) Там-же с. 16.

національних думок... Згодом серед учених Німців виробились такі думки, що національність—це річ найголовніша для людини, а що всесвітня людськість—то щось навіть гидке; що Німець мусить тільки й думати об тім, щоб в усьому бути цілком Німцем: в усяких стосунках з чужинцями дбати перш усього про німецьку користь і, мало того, жити, як кажуть, тільки німецьким духом, мати завше німецький розум, німецьке серце, німецькі звичаї і т. д. і тим плекати в собі той особний національний характер, чи дух, котрий-би то бог, чи природа навіки присудили Німцям“¹⁾. Цю останню думку Драгоманов зве „якесь примусове національство, котрого мусить держатись кожда людина з певної національності, чи хоче вона того, чи не хоче... (До цього приєднується) також примусова ненависть до других національностей“. „Кажу, додає Драгоманов, „якесь національство“, бо ніхто не може точно сказати, що то таке німецький розум, німецьке серце“²⁾. Від Німців „примусове національство“, що опирається на теорію національного духу, характеру, вдачі, перейшло й до других народів, в тім числі до Слов'ян і зокрема до Українців.

Розбираючи теорію національного духу, Драгоманов яскраво показує в світлі найновішої науки всю фальшивість цієї теорії, давно закинutoї на Заході та й у Росії, де книжка Данилевського „Россія и Европа“, що викладає цю-ж таки теорію „культурно-исторических типов“, знайшла співчуття тільки серед явних ретроградів. Драгоманов вказує, що нововідкриті археологічні матеріали дають можливість з певністю констатувати, що взаємини між народами почалися „за сотки, за тисячу літ до Христа“ і що фінікійська азбука, монета, грецька скульптура і філософія, єврейський монотеїзм, римське право і т. д.—все це зовсім не прояви того або иншого національного духу, а плід інтернаціонального взаємного впливу. „В самій усній простонародній словесності, котра вважалась колись дзеркалом народньо-національного духу, нова наука показала риси спільні всім народам, або просто взяті одним народом від другого через перехід байок, пісень і т. и. від Азії в Европу й навпаки“³⁾. Треба не забувати, що сам Драгоманов був одним із найвидатніших європейських учених-фольклористів і через те останнє його свідоцтво має подвійну вагу.

Драгоманов не заперечує того, що в кожній національності є щось властиве тільки цій національності, але каже з цього приводу ось що: „Тепер багато з того, що вважалось колись за національне, признано спільним усім народам на певній ступені зросту або й продуктом інтернаціонального процесу, котрий почався давно... Тепер наука про національності мусить розібрати, що в певних ознаках нації є сталого, більш-менш біологічного, а що перемінне,—і багато ще треба праці наукової, зробленої найширшим, всесвітньо-порівнявчим методом, щоб дійти до можливості сказати щось твердо про суть національностей“⁴⁾.

В непосредньому звязку з питанням про національний дух і ставість національних ознак стоїть той культ „національних святощів“, який проповідували деякі українські „національники“, особливо галицькі з Волод.-Барвінським на чолі. До таких національних святощів вони залічували народні звичаї, одіж, кирилівську азбуку, Юліянський календар, віру і, нарешті,—найголовніше—мову. Драгоманов по черзі показує, що деякі з цих „святощів“, як звичаї, одіж, мають і свої добрі, і свої злі сторони, значить, плекати їх через те тільки, що вони „свої“, а тим більше творити якийсь культ їх—нема ніякої рації; деякі-ж, як кирилівська азбука, Юліянський календар, знов таки не які-небудь фетиші, до

1) Там-же с. 21—22. 2) Там-же с. 22. 3) Там-же с. 39. 4) Там-же с. 55 прим.

яких невільно доторкатися, і, напр., як видко з прикладу протестантів, введення Григоріянського календаря зовсім не тягне за собою „поримлення“ та винародовлення тої або иншої нації. Зокрема, що до календаря, то з поводу думки проф. Сумцова, що мовляв треба зберегти Юліянський календар, бо наш народ звик до нього, Драгоманов каже: „Консерватизм це така річ, котру треба підрізувати при всякій пригоді, а справа календаря є одна з таких пригод. Взагалі й тут треба прикласти, як вищий критерій, всесвітній поступ на національному ґрунті“¹⁾. На справі віри й мови, як „національних святощів“, Драгоманов зупиняється докладніше.

„Дехто пробував“, каже він, „поділити між європейськими племенами віроісповідання християнські, виголошуючи, що православіє відповіда Слов'янам, католицизм Романцям, а протестантство Германцям. Але-ж сама статистика кричить проти такого поділу, а історія й етнографія—ще більше. Чи можна, напр., увяйти собі протестантство без романської Женеви? Чи не подібніші етнографічно Греки з Італіяньцями, ніж з Слов'янами? і т. д., і т. д. Очевидно, що теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального, ніяк не можуть входити в ряд ознак національних“²⁾. Що до релігії Українців, то по легендам, пісням, прислів'ям виходить, що в цій релігії „над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії маніхейсько-богумільської, як і в Болгар, Сербів і Великорусів, так що“, додає Драгоманов з певною іронією, „коли-б треба було застосувати до якоїсь із історичних релігій наш народ, то я-б застосував його скоріше всього до богумільства, і наперед хвалюсь, що перекожу кожного свого противника в науковому спорі про цю справу“³⁾. Та й самі прихильники „національних святощів“ не згоджуються між собою, яка-ж власне віра є українська святощ: на погляд одних це православіє, других—унія, третіх—навіть римський католицизм⁴⁾. Після всього сказаного вище ясно, що й віра не може бути національною святощю хоч-би для найрелігійнішого Українця.

Те-ж саме Драгоманов думає й про мову. „Мова“, каже він, „має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта... Тільки-ж і вага мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї, як на святощ, вищу від людини. Мова все таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінатись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови“. Драгоманов не запліщує очей на те, що „в таких громадах, як наша, де людність розколотась на класи-національності, через що спиняється природній обмін між класами, збільшується погорда вищих клас до нижчих і зменшується пошана до себе в нижчих класах“, справа мови дуже важна. „Тільки-ж в усякому разі“, по його словам, „не можна големи фразами проти чужих мов та за нашу „милу, красну мову“ помогти лихові“... Подати поміч тут можна, глянувши на мову не з „релігійного, а з радикально-демократичного й утилітарного боку“. Треба „піднімати вагу нашої мови працею над літературою, котра була-б корисна народові і замінила-б йому в більшій часті пригод життя мови чужі“. І Драгоманов знов з натиском повторює: „Мова не святощ, не пан людини, народу, а слуга його. Література мусить нести в маси народу просвіту як-найлегшим способом. Для того мова літературна мусить бути як-найближча до простонародньої. Тільки ставши на такий „практичний“ ґрунт, українські народовці можуть перекогти

1) Там-же с. 147. 2) Там-же с. 145. 3) Там-же с. 145. 4) Там-же с. 145—146.

москвофілів, бо на ґрунті релігійної величності мови москвофіли мають за російську мову не менш аргументів, ніж українолюбці—за українську¹⁾.

Вернімося на хвилину назад, до вихідного пункту Драгоманівських думок про „національство й людськість“. „Ті думки, котрі я виложив от це про національство й людськість“, пише Драгоманов, „я викладав не раз і на письмі й усно років за 25. Іноді мені траплялось почувати від земляків такий закид: „Нехай те все й правда, та воно тепер не на часі. Ми, Українці, тепер мусимо боронити свою національну мову, мов Ханаанці від Жидів, а сами ми нікому не грозимо та й нема страху, щоб наше національство стало подібне до старозаконного жидівського, котре довелось розбивати апостолам Павлам. Лишіть нас з нашим самооборонним національством, то ми колись, скінчивши оборону нашої нації, пристанемо й до космополітизму“.

„На це мушу відповісти так: Перш усього наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про Москалів, Поляків, Жидів, і подумайте, що-б сталось з тими сусідами нашими на Україні, коли-б вдалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке-б вони їм „обукраїнення“ прописали! А поки що, таке людоненависне національство шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми... А найголовніше—наука, правда ніколи не пошкодить, а тільки pomoже. Навіщо ми будемо вменшувати свою силу в боротьбі за волю нашої нації, опираючись на науку застарілу, хибну, коли ми можемо власне опиратись на нову, вірнішу? Тепер-же всяка боротьба між людьми опирається на науку“²⁾.

Ті українські „національники“, з якими бореться Драгоманов в „Чу-дацьких думках“, виводили „обрусеніє“ України з національної вдачі Великорусів: така, мовляв, це хижачька нація, що не може не давити, не гнітити інші нації, які на нещастя підпали під її владу. Примішували сюди українські „назадники“ (так зве їх Драгоманов) і ту азіатську, „жовту“ кров, яка ніби то тече в жилах Великорусів, через що вони, мов би то, зовсім не Слов'яни і не Арійці, а Туранці.

Всю тенденційну фальшивість останньої думки, яка являлась підновленням теорії Духинського, що не видержує наукової критики, Драгоманов показує в статті „Науковий метод в етнографії“ (в збірнику галицького студентства „Товариш“ 1888 р.)³⁾.

Що до того, що „обрусеніє“ витікає з національної вдачі Великорусів, то, коли немає ніяких національних задач, само собою зрозуміло, і цей погляд мусить упасти. Але Драгоманов цим не задовольняється й цілим рядом історичних прикладів, починаючи з глибокої старовини (з Асирії) й кінчаючи новими часами, приходять до такого висновку: „Наскільки нам звісна історія й теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було такої нації й національної держави, де-б не було свого „обрусенія“, або й не зосталось слідів його й досі, і що, значить, системи подібні обрусенію суть ознакою не певної національності, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періодові зросту народів“⁴⁾. З нових держав Драгоманов докладніше зупиняється на відносинах Англії до Валійців, Ірландців і шотландських горців і Франції до Бретонців, Біскайців і Провансалів. Скрізь він вбачає ту-ж систему „обрусенія“, національ-

1) Там-же с. 148 і 152. 2) Там-же с. 26—27.

3) Див. „Автобіографію“ „Былое“ 1906, VI с. 212.

4) „Чуд. думки“ с. 72.

ного централізму. Особливо підчеркує Драгоманов діяльність в цьому дусі яacobинського режиму (рапорт Барера).

Що до Росії, то Драгоманов каже: „В перший раз проявився рішуче централізм національний у Росії після польського повстання 1863 р., коли Катков виголосив характерні слова: „чому ми не мусимо й не можемо робити того в Польщі, що Франція робить в Альзасі, а Прусія в Познані? В словах цих ясно видно, що обрусеніє не є система, котра витікає з духу національного Великорусів, або з спеціально-російського державного ґрунту, а є, принаймні на добру частину, наслідуюванням певної фази всеєвропейської державної політики“¹⁾.

В найтіснішому звязку з питанням про обрусеніє спеціально на Україні стоїть питання, як-же Українцям боротися з цим обрусенієм. Т. Левинський в своїй брошурі „Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині“ каже, що Драгоманов „був приклонником політичної самостійності українського народу“²⁾, але додає, що „конкретно він як Українець був російським державником“³⁾. На ділі Драгоманов „приклонником“ самостійності ніколи не був. Він тільки казав, що він „не може мати проти сепаратизму нічого з боку принципіяльного“. „В принципі“, по його словам, „не тільки всяка нація чи плем'я має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть-же й досі посеред Італії республіка С. Марино і певно люди в ній мають свої радії зоставатись осібною державою. Схотіли дві часті Аппенцелю поділитись на осібні півкантиони і живуть собі так і т. д. і т. д.,—то чому-б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того й мали силу поставити на своєму“⁴⁾. Не можна не спостерегти певної іронії в цьому принципіяльному допущенні можливости для Миргороду й Сорочинців стати „осібними державами“... І справді, і для всієї України, а не то що для Миргороду й Сорочинців, Драгоманов не бачив ніякого ґрунту для державного сепаратизму⁵⁾.

Цю відсутність ґрунту для політики державної самостійности Драгоманов перш за все вбачає в зовсім особливих рисах обрусенія на Україні. Приводимо довшу виписку з „Чуд. думок“, дуже цікаву й характерну: „Нехай я стану свого рода „проклятою Мазепою“ для певного сорту українських національників, але я мушу сказати, що прирівняння обрусенія напр. Польщі до „обрусенія“ України є й неслухне й незручне. Нехай-би наука признала, що українська національність не тільки так само відрубна від московської як польська⁶⁾, але й німецька, або навіть фінська, то з того все таки не вийде, що „обрусеніє“ України усе рівно, що „обрусеніє“ Польщі. В Польщі відрубність національна й право на автономію чується не в учених кабінетах, а всюди в життї і маніфестується всякими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів. На Україні не так. Навіть заборона 1863 р. перешкоджала напр. Костомарову друкувати в Росії по українському біблію та популярно-педагогічні книжки, але не забороняла йому друкувати по українському Богдана Хмельницького, Мазепу й т. инш. Чого-ж він писав їх по московському? Чого пишуть по московському наукові твори всі теперішні українські вчені, навіть патентовані українофіли? Чого сам Шев-

1) Там-же с. 116.

2) В. Левинський „Нарис розв. укр. робітн. руху в Галичині“. К. 1914. С. 27.

3) Там-же с. 28.

4) „Листи на Наддніпрянську Україну“ с. 46—47.

5) Там-же с. 47.

6) Порівн. слідуюче місце з „Чуд. думок“: „Більшість навіть українських лінгвістів і етнографів признає, що... генеалогія Українців серед Слов'ян мусить бути не така:

ченко писав по московському повісті або навіть інтимний „Дневник“? Очевидячки того, що всі ті інтелігентні Українці зовсім не так почувують свою відрубність від Москалів, як напр. Поляки.

„Який-же резон ми маємо кричати, що „зажерна Москва“ вигнала нашу мову з урядів, гімназій, університетів і т. и. закладів, в котрих народної української мови ніколи й не було, або котрих самих не було за часів автономії, протиставляти цьому „нечуваному варварству“ права Фламандців у Бельгії або Поляків і навіть Венгров у Австрії? Варварством для XIX ст. являється тільки заборона української літератури 1863 і 1876 р. (ще під кінець XVIII ст. за Юсіфа II цензурний нагніт на чеську мову був дійсно не менший, ніж ця заборона!), а в усьому іншому Росія трактує Україну так само, як Франція Прованс. Похвалити за те Росію звісно не можна, але й ганьбити її більше ніж Францію теж нема рації“¹⁾. Ми бачимо, що Драгоманов не боявся дивитися правді прямо в очі й не боявся висказувати одверто такі думки, за які могли його назвати „проклятою Мазепою“ засліплені національним егоїзмом українські націоналісти.

В другім місці Драгоманов каже, що не бачить „нігде, ні в якій силі громадській на Україні, окрім хіба частини польської шляхти і то дуже тепер наляканої урядом і мужиками, ніяких підстав для державного сепаратизму“²⁾. В галицькій „Правді“ того часу (кінець 80-х і початок 90-х років) в дописах з України говорилося про існування в російській Україні „цілої партії“ сепаративної чи австрофільської. Драгоманов рішуче відкидає таке заповнення, бо сепаратистичні або австрофільські думки проявляють себе тільки анонімними дописами в „Правді“. „Звісно“, пише Драгоманов, „всяка противу-державна праця потребує часами таємности, аноніму, псевдоніму, — але-ж, щоб увесь який сепаратистичний рух держався самою таємністю та проявлявся тільки фразами в анонімних дописах, того ми не бачили ні в однім серйознім національно-політичнім рухові, напр., у Італійців, Мадярів, Поляків і т. д. Що-ж то воно за ідея, що не знайшла собі за 20—30 років ні одної людини, котра-б без маски, сміливо проговорила її, котра-б не віддала за ту ідею не то життя, а навіть частини свого спокою, кар'єри і т. и. Очевидно, що таку ідею треба просто вважати за практично неіснуючу, — за „quantité négligeable“³⁾.

Мало того, що Драгоманов не бачив ґрунту для політики державного сепаратизму України, він бачив ще „багато інтересів спільних між Українцями і Росією, напр., справу колонізації країн між Доном і Уралом“⁴⁾.

Тим не менше Драгоманов, розуміється, вважав необхідною боротьбу з обрусенієм, боротьбу за національні права Українців. „Коли ми признаємо“, каже він, „що ми стратили свої національні права через брак свідомости нашої національности й не можемо дійти до них через повну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересним не тільки: 1) щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, а 2) щоб Великоруси помагали нам, а не перешкождали ламати ту

батьки—Слов'яни, сини: Чехи, Поляки, Серби, Українці, Великоруси, і т. д., а така: діди Слов'яни, сини Слов'ян: Чехи, Поляки, Серби, Руси, — сини Русів: Українці, Білоруси, Великоруси. (Див. напр. Житецького)“. „Чуд. думки“ с. 150.

¹⁾ „Чуд. думки“—с. 124—125.

²⁾ Там-же с. 127. ³⁾ Там-же с. 127—128.

⁴⁾ Там-же с. 126. По думці Драгоманова, з усіх народів тодішньої Російської держави „найбільше мають шансів на сепаратизм Поляки“, „та й то“, додає він, „багато Поляків бачить, що при всіх теперішніх обставинах Європи... відрив Конгресівки від Росії... був-би економічною руїною для тієї Конгресівки“. Там-же стор. 130—131. Порівн. погляди Рози Люксембург в брошурі „Промышленное развитие Польши“, рос. переклад вид. „Знаніє“.

політично-адміністративну систему¹⁾. В цьому „ламанні“ спільниками будуть, по думці Драгоманова, всі недержавні народи Росії й перш усього плебейські нації, і сами Великоруси, „бо система шкочить і їм, душить і їх“²⁾. Про зріст серед Українців національної свідомости з Великорусами нема чого говорити—це, по виразу Драгоманова, „наша хатня справа“. Але в боротьбі з політично-адміністративною централізацією безперечно будуть помагати й Великоруси, яких-би поглядів вони не держалися на українську національність. „Нехай собі Великоруси як хочуть дивляться на наше письменство, але нехай тільки допоможуть собі й нам скасувати „предварительних цензорів“, то ми вже й виграємо чимало. Те-ж саме й у других точках прав людини і товариства“³⁾. Гарантію, що Великоруси „поможуть собі й нам“, Драгоманов бачить у стремліннях всіх поступових Великорусів, в тому числі великої більшости великоруської преси, земств і т. д. Що до шкіл, судів, фіансів, то, на погляд Драгоманова, „найвідповідніше буде, коли боротьбу ту (проти державно-національного централізму) напр. ми, Українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, тоб-то виставляти на перший план потребу автономії місцевої й краєвої, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей, якої-б національності хто не був, а там коли яка громада, чи країна, користуючись своїм правом, в порядкує собі школи з яким викладом національним, то це буде її діло; головне, щоб ніхто з гори не мав права їй перешкоджати. На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті держиться національна рівноправність у Швейцарії“⁴⁾. Чи єсть у Росії підстава для боротьби за таку перебудову політично-адміністративних порядків? Драгоманов рішуче відповідає: „Єсть“. Він вказує на „ліпші земства на Україні й у Великорусії“, у яких ось які однакові напрямки: „демократизм і думка про децентралізацію, а також про натуральне групування повітів і губерній для практичних справ: економічних і просвітніх, у України, котрі відповідають натуральним поділам Росії географічно-етнографічним“. По думці Драгоманова, ідеали російських земств однакові з програмою Кирило-Методієвського брацтва. Через те, думає він, „українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішуче звяжуть долю свою з долею земств на Україні й значить в усій Росії“⁵⁾.

Такий погляд на способи розршення національного українського питання не являється в Драгоманова чимсь новим або випадковим. В своїому останньому більшому творі „Листи на Наддніпрянську Україну“ він сам каже: „...я завше був і єсть прихильником політичної автономії Українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів, найліпше може виявитись і автономія національна“⁶⁾. І справді, в статтях в „Вістнику Європы“ в 1873 р. „Восточная политика Германіи і обрусеніє“, в „Передньому слові до „Громади“, в „Исторической Польшѣ и великорусской демократіи“, в „Вільній Спілці“, „Чудацьких думках“, „Листах на Наддніпрянську Україну“—скрізь проходить червоною ниткою думка про широке місцеве самоврядування, як спосіб задоволення здорових національних потреб, тісно звязуючись з усім соціально-політичним світоглядом Драгоманова.

Треба одначе сказати, що між тим, як в попередніх своїх творах Драгоманов завжди виголошував автономно-федеральні погляди⁷⁾, в

1) Там-же с. 131. 2) Там-же с. 130. 3) Там-же с. 132. 4) Там-же с. 133. 5) Там-же с. 135.

6) „Листи на Наддніпрянську Україну“ с. 47.

7) Див. особливо „Вільну Спілку“.

„Чудацьких думках“ (писані в 1891 р.) він вже каже: „Зрештою нам нічого носитися з самим словом федералізм, котре лякає людей, що прикликли до звичайних централізованих держав європейських“¹⁾. Він покликається на те, що „державному федералізму після 1848 р. не так то пощастило в Європі“, що навіть Швейцарія „вменшила державного федералізму, державної автономії кантонів“, а в Австрії федералізм опирається на коронні краї, в котрих у кожному неперемінно дають яку-небудь меншість, а федералісти-національні ще стремлять здебільшого до угруповання країв відповідно історичним споминам, що, коли гадати по прикладу корони св. Степана Угорського, мало подає надії, щоб усунуло згадане зло“. Такий федералізм Драгоманов називає „розміном централізмів і національних гегемоній на дрібнішу монету“²⁾. „Взірцевою для держави не федеральної може бути тепер“, по думці Драгоманова, „місцева і повітова автономія в Англії після нових законів (local government)“³⁾.

Вже з того, що сказано вище, видно, як Драгоманов відносився до пригнічування меншости більшістю (пригадаймо ще його слова про „обукраїнення“). В „Вільній Спільці“ він говорить і про представництво меншости в усяких виборних політичних установах⁴⁾ і про те, що „всяка національна мова, головна й маюча найбільш практичної ваги ознака національності,—себ-то мова скільки-небудь значної групи населення, повинна користуватися безумовним („неотъемлемым“) правом уживання в школі, суді й инш. публічних установах“⁵⁾.

Що до „хатньої справи“—підняття національної свідомости серед української людности,—то Драгоманов бачив тільки один шлях, щоб зарадити лихові: „Коли національна свідомість“, каже він, „залежить найголовніше від науки й письменства, то ми мусимо перш усього сами налягти на те, щоб розвинути в себе ту й друге“. Ці наука й письменство повинні бути свіжі, а не мертві, і тоді вони переможуть всі перешкоди: по думці Драгоманова, можна було-б нічого не давати в цензуру російську, а все друкувати в Галичині—„нехай-би так прожило українське письменство 5, багато 10 років, і показало, що в ньому є жива вода, то воно-б пробилось і через кордон і підняло-б свідомість національну в ширшій українській громаді“⁶⁾.

Оттакі способи боротьби проти „обрусенія“ вказував Драгоманов.

І, тим не менше, українські націоналісти самого Драгоманова, як ми бачили, ляли „обрусителем“. Через що це могло трапитися? Через те, що Драгоманов дуже високо оцінював російське письменство і показував його велику вагу і для Українців.

Противники Драгоманова й тут примішували „жовту кров“ Велико-русів і проводили ту думку, що „в російському письменстві нема й не може бути нічого вартого“⁷⁾. Сами „Чудацькі думки“ були написані Драгомановим власне з поводу надрукування в галицькій „Правді“ допису ніби то з Еспанії з виписками в статті одного еспанського націоналістика, який обурювався розширенням в Європі творів російських письменників: ці твори, мовляв, писані людьми азійської, жовтої крові, перейняті не-європейським духом, „все говорять про нещасних та бідних, та оступаються навіть за покараних в криміналах“. Автори їх, замість

1) „Чудацькі думки“ с. 133.

2) Там-же с. 133 і 134. 3) Там-же с. 134.

4) Вольный Союзъ—Вільна Спілька. Опыт украинской политико-соціальної програми. Сводъ и объясненія М. Драгоманова. Женева. 1884. с. 11 і 50.

5) Там-же с. 46.

6) „Чудацькі думки“ с. 131—132.

7) Там-же с. 30.

того, щоб радіти з життя, сумують. В такому-ж дусі було „повно“ й самотійних розправ у галицькій „Правді“¹⁾.

Драгоманов і виступав проти такої „неправди та проповіді людоневисництва“.

По думці Драгоманова, інтерес у Західній Європі до російських письменників (Гоголя, Тургенева, Достоевського, Л. Толстого й инш.) вияснюється ось якими причинами: „...Москалі, котрі переважно склали російську державу,—віддавна мали собі державу дужу, нікому не піддану й ніким дома не загрожену, в них не мало ґрунту дражливе національство. Через те письменство російське, хоч і повстало пізніше других слов'янських, а зразу стало здоровіше ніж другі слов'янські, бо зразу приступило до того, щоб обговорювати справи людського життя,—громадського, родинного, особистого,—не з тим заміром, щоб непременно сказати яку національну думку, щоб показати свою російську вдачу, а щоб дійти до правди. А позаяк Росіянин бачив перед собою прояви життя, хоч в основі подібні до тих, що є напр. і в Англії, Франції, Німеччині, та все таки де в чому відмінні, то західнім Європейцям тим цікавіше читати російські книжки, бо вони там знаходять своє, та инакше сказане. Виходить, що російське письменство через те найбільше цікаве для чужинців з усіх слов'янських, що воно найменше національствує, найбільше космополітичне по замірам і думкам, а при тім по одежі тих думок, по тим пригодам, котрі воно описує, це письменство само собою виходить національне й осібне, оскільки відмінне життя російське“²⁾.

Вказує Драгоманов і на всеслов'янську вартість російської літератури й мови, як на дійсність, „проти котрої упирається, все рівно, що противу рожна перти“³⁾. Цей факт Драгоманов стверджує прикладами Чехії, Сербії, Болгарії, польських емігрантів. Особливо цікавий приклад Болгарії. „Нігде в світі“, пише Драгоманов, „тепер так не лають Росію, часом не саму тільки урядову, як у Болгарії, і нігде тепер так багато не купують російських книг, як у Болгарії-ж, і купують тих книг багато на кошт уряду, котрий на ножах з Росією. Читають Болгари російські книжки оригінальні, а також перекладні, бо як-же напр. студентові вищої школи історикові не прочитати Бокля або Спенсера чи Момзена, а коли він не знає ні англійської, ні німецької мови, то мусить читати по російському“. Таким чином, „серед Слов'ян російська мова стала вже дійсно посередньою“⁴⁾.

Що до України, то Драгоманов констатує, що як-раз ті риси, які видаються еспанському національнікові, а слідом за ним і українським „москвожерцям“, ознакою „жовтої криви“, співчуття до всіх „пригнічених і покривджених“—властиві й найкращим творам українських письменників (Шевченка, Франка і инш.).

Далі—Драгоманов згадує, як власне демократичний дух російського письменства причинився до того, що дехто з москвофільської молоді перейшов до українського народовства (між иншим Франко й Павлик⁵⁾). І в дальнішому російське письменство своїм космополітизмом в національній одежі, своєю вселюдністю на національному ґрунті повинно бути взірцем і для української літератури⁶⁾.

Нарешті Драгоманов підкреслює дуже велику вагу російської літератури й науки для Українців з чисто культурного боку. Діло в тому, що

1) Там-же с. 10—11 і 30. 2) Там-же с. 24—25. 3) Там-же с. 62.

4) Там-же с. 60—62.

5) Там-же с. 31. Див. про це в „Австро-руських споминах“ і в „Автобіографії“.

6) „Чуд. думки“ с. 32.

без російської літератури й науки серед Українців поширювалося-б неуттво й некультурність, бо „знаття західньо-європейських мов дуже мало розширене серед Українців, навіть серед університетських і... дуже рідко хто з них, навіть з тих, хто вчиться на філологічному факультеті, читають книжки напр. французькі або німецькі, а вже про англійські й говорити нічого“. „Подумайте-ж тепер“, викликає Драгоманов, „яка мусить бути просвіта в такій громаді, коли вона ще збунтується й проти російського письменства?“¹⁾ Сам Драгоманов завжди стояв на тому, щоб освічені Українці виучували принаймні дві-три західньо-європейські мови, щоб діставати „вироблені всім світом освітні думки й почуття просто з Західньої Європи, а не через Петербург і Москву“, але-ж треба лічитися з фактом... До того треба додати, що все найкраще про Україну написане по російському та що українські вчені того часу далеко відстали від російських“²⁾. Ось через що Драгоманов вважає „потрібним виступати проти тих, хто відкидає російське письменство, як будім-то нічого неварте, і тим відкидає найприступніший для загалу нашої громади колодязь, де все таки тече жива вода, й хоче засудити ту громаду на виключне вживання загнилої вже водиці, а то й просто мертвої!—котра бучно зве себе „патріотичною“ українською наукою, белетристиккою і т. ин.“³⁾.

Всесвітня правда, вселюдський поступ, справжні інтереси широких народніх мас, боротьба з усім обскурантним, людоненависним—ось що лежить в основі національних поглядів Драгоманова й ось що повинно бути для нас назавжди заповітом великого українського діяча.

До ілюстрацій. Ілюстрації вміщені в сій книжці передані були Редакції сестрою М. П. Драгоманова О. П. Косач, сином—С. М. Драгомановим та В. І. Щербиною, колишнім його слухачем. Подані при них дати спираються на старих помітках на сих фотографіях та споминах рідні М. П. Драгоманова. Фотографія подана на початку книги наклеєна на картоні І. Ласгоіх, Geneve, і має помітку 1877 р., але О. П. Косач датує її, з огляду на убрання М. П.-ча, зимою 1875—6, і думає, що фотографія в Женеві була тільки перезнята. Фотографія М. П.-студента має давній напис: „24 Октября 1862 года“, друга сучасним письмом—„1864 г.“. Остання була подарована в 1903 р. С. М. Драгоманову сином колишнього околочного, з поясненням, що такі фотографії були свого часу роздані філерам для нагляду над М. П. Драгомановим.

Фотографія М. І. Зібера має фірму: Schemoche, Turin-Florence.

Статті про М. П. Драгоманова, що тут не вмістились мають, увійти в слідуючу книжку журналу. Р е д.

1) Там-же с. 33. 2) Там-же с. 40—57. 3) Там-же с. 57—58.

М. П. Драгоманов в українській історіографії.

Постать М. Драгоманова, як публіциста, суспільного ідеолога та вченого-етнографа, відкрила перед нами ту сторону його діяльності, до якої він готувався, як до своєї основної ученої спеціальності.

Як відомо, М. Драгоманов починав працювати в київському університеті по кафедрі всесвітньої історії, що її займав проф. Шульгин, по римській і почасти грецькій історії писалися наукові праці Драгоманова в часи його підготовки до вченої діяльності, а так само і по обороні дисертацій (pro venia legendi і магістерська), коли Драгоманов обняв штатну доцентуру при київському університеті.

Спеціалістам в античній історії належить розібратися в тому наслідді, що полишив нам його магістр всесвітньої історії Драгоманов.

В своїй статті ми ставимо перед собою інше завдання—відповісти на питання, чи наукова й письменницька діяльність Драгоманова полишила слід в українській спеціально історіографії. Нам здається,—і це ми постараємось довести в нашій статті,—що значіння Драгоманова в розвитку науки української історії безперечно велике; тут Драгоманов займає певну своєрідну позицію і впливає на діячів історичної науки, допомагаючи разом з тим широким колам українського суспільства формувати розуміння українського історичного процесу.

Драгоманов був надзвичайно й всебічно освічена людина. Його величезна ерудиція обіймала не тільки галузі його безпосередніх наукових інтересів, але й інші галузі, дотичні головним чином соціальних, етнографічних, історико-літературних, філологічних і історичних питань.

В галузі української історії ми бачимо у Драгоманова навіть безпосередню дослідницьку та науково-популярну роботу. Разом з В. Антоновичем складає він надзвичайно цінний як-раз під зглядом історичної пісенності збірник „Исторические песни малорусского народа“, самостійно пише популярний нарис історичного змісту „Про українських козаків, татар та турків“, в етнографічних та публіцистичних своїх творах Драгоманов вільно цитує українські літописи, мемуари, іноді дуже рідкі, виявляє свою повну обізнаність як в історичній літературі, так і у виданнях актового змісту по історії України.

Більше того, свій соціалістичний світогляд, в українські форми прибраний, будує Драгоманов на певному розумінні українського історичного процесу. Завжди і всюди в чисто політичних та публіцистичних творах Драгоманова знаходимо ми цю історичну аргументацію, бажання звязати сучасні політичні стремління та громадську роботу генетичним звязком з громадським життям минулих часів, бажання на знайомстві з минулим навчатися громадської роботи в сучасних обставинах.

Світогляд Драгоманова, взагалі кажучи, зазнав на собі різних впливів: європейський буржуазно-визвольний позитивізм, утопічний соціалізм та українська демократична традиція.

Основи позитивної філософії поєднує в своєму світогляді Драгоманов з визнанням великої залежності соціальних процесів від з'явищ чисто природничих і тісної спорідненості їх між собою. Еволюційна теорія, що з'явилася, як вислід наукової думки в галузі дослідів над природою

й переносилась в галузь наук про соціальне життя, захоплює й інтересує Драгоманова. „Недавніми часами—пише він в „Нарисі політичної програми“—науки про природу, геологія, біологія, показали, як помалу йдуть всі зміни на світі, і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпускання, зріст)“¹⁾.

І Драгоманов переносить оцей великий здобуток природничих наук і в науки соціальні, всамперед в теорію й розуміння історичного процесу, думаючи, що без певного розуміння історії не можлива ніяка розумна й свідомо політика. „Для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія“²⁾—з глибоким переконанням виголошує Драгоманов цей аксіоматичний для нього тезис в полеміці з Б. Грінченком. В розуміння історичного процесу нова еволюційна теорія має внести, на думку Драгоманова, глибокі й важливі зміни, а саме: „Нова наука природня—читаємо у нього—мусить перевчити письменних людей в їхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу, і що державні чи противдержавні заходи й повстання—тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському життю, а далеко не все“³⁾. Стоячи на цьому виразному й твердому визнанню еволюційного розвитку суспільного життя, тримаючися переконання, що „порядки ростуть, а не робляться“, Драгоманов хоче виразніше представити правдивість еволюційної теорії, застосованої до історичного процесу, подавши аналітичний поділ самого історичного процесу. Історичний процес розбивається, на думку Драгоманова, на такі свої природні частини: господарську, громадську, тоб-то соціальну, та державну.

Органічній еволюції підлягають дві перші ділянки суспільного життя—економіка й соціальні відносини. Що-ж торкається до моменту змін форм політичних, державних, то вони еволюціонують в залежності від двох перших, і нераціонально тому зосередковувати всю свою увагу на моменті державному, який по суті є лише „покрівлею порядків господарських і наслідок думок людських“⁴⁾. Позитивізм і еволюціонізм приводив, як бачимо, Драгоманова до думок і формул, що близько підходять по своїй фразеології до марксієвського розуміння історичного процесу.

Той-же еволюціонізм давав Драгомановській історіософії змогу відчувати постійну мінливість історичного процесу, відсутність в нього чогось постійного, застиглого, нерухомого. „Ми вважаємо—писав Драгоманов в своїх без кінця цінних „Чудацьких думках“—вірною основу тих думок, бо вона є ніщо інше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією наукою,—того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динаміку).

„Немає й не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, не може бути й національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Инакше, рух той піде проти нас, роздавить нас“⁵⁾.

1) Нарис ст. 73.

2) „Листи на Україну Наддніпрянську“, К., 1917, в-во „Криниця“, ст. 3.

3) Нарис ст. 73.

4) Нарис ст. 73.

5) „Чудацькі думки про українську національну справу“, 1916, ст. 114.

Г В публіцистичній своїй боротьбі з російськими революціонерами—терористами і взагалі з ідейними та політичними противниками—Драгоманов багато разів висував допіру підкреслені нами основи свого позитивістично-еволюційного світогляду, констатував постійну зміненість і динамічність історичного процесу. Я наведу одне місце з Драгоманівської публіцистики, де оцей історичний еволюціонізм особливо виразно почувається. Полемізуючи з полтавськими земськими діячами, що подавали петицію до царя, Драгоманов писав у „Громаді“: „От ви збираєтесь викоренити революцію й соціалізм! Так треба-б було, виступаючи в політику, хоч-би по Кайданову переглянути всесвітню історію, то ви-б побачили, що ніколи ще природнього руху історичного ніхто не викоренив: спалили Гуса,—а потім побачили Лютєра, Цвінглі, а далі Соціна, Мільтона, Вольтера, а нарешті й Феєрбаха; заткнули рот Галілею та дожились і до Дарвіна і т. д.; подавали états généraux і т. и., а тепер кланяються перед республіками в Швейцарії, Америці й Франції, після котрої не минути республіки й Італії, Іспанії, Германії (Англія, Бельгія, Голандія, Норвегія і навіть Данія й так вже майже республіки),—з вірою й наукою, а потім з державою, так почало робитись і з соціальною справою. Де зросло грошове господарство, там росте й „робітницька справа“, а де робітницька справа, там і соціалізм. Всі бачать, що робітницька спава єсть вже й в Росії,—так треба-ж знати, що не викорените соціалізму й з Росії“¹⁾.

Наведена цитата, особливо те місце в ній, що ми його підкреслили, з особливою силою свідчить, як Драгоманівська думка намагалась наблизитися до марксівської історіософії, але не могла—все-ж таки прийти до неї через багато причин, про які не місце тут говорити.

В магістерській своїй дисертації „Вопрос об историческом значении Римской Империи и Тацит“ Драгоманов, розглядаючи історичні праці про римську державу, а також і аналізуючи римських письменників, тримається поглядів, що так само, як і попередні, наближають Драгоманова до марксівського розуміння історичного процесу. В цій праці Драгоманов виявляє ясне розуміння того, що історія може і часто навіть мусить бути формою громадського, політичного мислення. В розділі своєї праці, що його сама назва виявляє відношення Драгоманова до тих, хто працює на полі історичного життя—„стародумство римских писателей“—Драгоманов ставить так питання: „является вопрос, на сколько и теперь беспристрастным историком могут быть оправданы и признаны симпатии и антипатии древних писателей, какова была та мерка, тот идеал, с которым относились древние к разным эпохам своей истории, на сколько они могли правильно понять причины исторических явлений и смены эпох, словом,—какова была философия истории древних и как она влияла на произнесение ими приговоров о той или другой исторической эпохе, о том или другом историческом явлении“ . І тут-же Драгоманов додає: „философия истории всегда находилась в тесной зависимости не только от самых идеалов, которые признавало данное время, но и от понятия, от степени их осуществимости, от помещения этих идеалов во времени и месте“. Даючи далі характеристику й оцінку робіт по римській історії авторів нових часів, Драгоманов разом з тим уміло підмічає методологічні помилки їхні, весь час пам'ятаючи й підкреслюючи це, що та чи інша авторова оцінка соціальних подій, хочь-би з давно минулої епохи, мусить на собі відбити соціальні обставини тої епохи, коли автор писав свою роботу, та ті політичні й громадські погляди, яких він тримався.

1) Грунт, книжка та „препятствія“—„Громада“, № 4, ст. 264.

Рационалістичну історіографію французьких „просвітителів“ XVIII ст. позитивіст Драгоманов ставив доволі високо. Ось його думки про „*Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de la leur décadence* Монтеск'є“. Ця праця—писав Драгоманов—„приналежить к числу наиболее блестящих опытов выдвинуть историю и в частности историю римского государства из того вида, какой она имела в руках Боссюэтов, Ролленей и т. п., у которых ход истории представляется сцеплением случайных явлений, зависящих вполне от случайных добродетелей и пороков отдельных лиц, преимущественно правителей, замечательную попытку возвыситься над сочинениями, в которых к истории народов прилагается педагогически маралистическая точка зрения“¹⁾. Але ставлячи високо історичні роботи Монтеск'є, Драгоманов ясно бачив і їхні хиби. „Вообще ни в истории времени республики, ни в эпохе гражданских войн, ни империи,—читаемо у Драгоманова—Монтеск'є не имеет в виду не только культуры, но даже интересов населения, подвластного государству, а только одно государство“²⁾. Монтеск'є стоить виключно на політичному погляді, і його вузькодержавні погляди як і вся його філософія історії залежать від того, що сам Монтеск'є „политический либерал“³⁾.

Приведу ще кілька прикладів, щоб ясно було видно цю думку Драгоманова про залежність ученої інтерпретації тої чи іншої історичної епохи від соціальних та політичних інтересів епохи, сучасної авторові.

Нпр., школу кельтофілів з Амедеем Т'єрі на чолі Драгоманов розуміє так: „Исследование сословных и экономических отношений франкской монархии, выросшее на почве политической борьбы, завязавшейся во Франции с конца XVIII в., привело постепенно к понятиям о значении римского государства и вторжения варваров совсем иным, чем те, которых держался Монтеск'є. На почве того же политического брожения выросла во французской науке и школа кельтофилов, которую можно вести со времени появления истории галлов Амедеем Тьерри“⁴⁾.

І далі читаємо: „социальное движение, обнявшее Западную Европу, особенно Францию после 1830 года и сменившее прежнее преимущественно конституционно-политическое движение, а также события 1848 и 1852 г. отразились известным образом и на отношениях литературы и науки римской истории.“

„Сначала достижение формы правления, а потом сознание недостаточности для удовлетворения потребностей народа одних политических, хотя бы и либеральных учреждений, сосредоточило внимание многих мыслящих людей на вопросах социально-экономических. Неудача же политической революции 1848 г. привела многих к убеждению, что политическая форма государства есть вещь совершенно второстепенная, сравнительно с социально-экономическими отношениями в нем“⁵⁾.

Ці історіософічні думки та погляди Драгоманова висловлювалися в такий час, коли сучасна Драгоманову українська історіографія найменше ставила перед собою питання філософії історії. В „Книгах Битія Українського Народу“ бачимо ми спробу в містично-релігійній формі дати осмислення українського процесу, в універсальних розмірах вратування всього слов'янства його витолковуючи; натомість і давня і сучасна Драгоманову українська історіографія робила узагальнення української історії

1) М. Драгоманов, Вопрос об истор. знач. ст. 210.

2) Ibidem, ст. 218.

3) Ibidem, ст. 219.

4) „Вопрос...“, ст. 281.

5) Ibidem, ст. 286—287.

тільки в площі мовляв „позвів“ національних з сусідами та в галузі соціальної суті української історії.

І в російській історичній літературі думки Драгоманова виступають, як нові сміливі думки, що часто всупереч ставали призвичаєним поглядам російських істориків.

До тих історичних поглядів Драгоманова, що ми їх навели, треба додати ще дуже важливих два погляди, що їх Драгоманов раз-у-раз старався висловлювати й пропагувати в наукових і публіцистичних своїх писаннях. Перший погляд торкався критерія оцінки історичних з'явищ. Для Драгоманова—послідовника Контовського позитивізму—таким критерієм історичних з'явищ була Гердерівська ідея поступу. В уже цитованій нами дисертації Драгоманова, так само як і в інших творах і багато разів, зустрічаємо ми гарячі тиради про поступи в історії і признання віри в той поступ. „Только вера в прогресс—читаемо в дисертації—при всей строгости идеала спасает человека от пессимизма и отчаяния от гуманной мизантропии, и научает мерять времена и лица меркой относительного совершенства, собственно исторической. Идея о прогрессе не только разбила идеализацию прошлого и дала возможность спокойнее относиться к настоящему, но заставила исследователей истории развития народа и человечества выкатать во внутренние причины исторических явлений и перемен—культурные, экономические, социальные, политические, и ослабила таким образом понятие о случайности в истории или приписывание личностям большего значения, чем они имели в действительности. Только с признанием идеи прогресса признание известной правильности и законосообразности в исторических явлениях нашло себе твердую основу“¹⁾.

І другий погляд—це розуміння історичного процесу, як процесу універсального, однакового всюди по своїй соціологічній суті і неоднакового лише у формах вияву. Звідціля випливав у Драгоманова методологічний висновок, що історичні, як і взагалі соціальні з'явища, можна і слід студіювати й досліджувати тільки і виключно методом порівняльним. Сам Драгоманов у своїх етнографічних і фольклорних студіях виявив блискуче уміння користуватися порівняльним методом і рекомендував до нього братися всім тим дослідникам, що не вміли дійти до повного й цілковито-вичерпуючого пізнання минулого.

Кілька разів ми одмітили фразеологічну близькість Драгомановського писання на теми філософії історії до Марксових формул історичного процесу. І ще раз треба сказати, що Драгоманов до Маркса не прийшов, та й прийти не міг,—проте його розуміння історичного процесу було вже соціологічним, а не чисто політичним або ще гірше—механічним.

В залежності від свого соціологічного розуміння історичного процесу Драгоманов будує й свою історичну методологію, що так само як і його історіософія була новим словом в тогочасній українській та російській історичній літературі.

Про найголовніший метод історичного дослідження, що випливав у Драгоманова з його загальної соціологічної концепції історичного процесу,—саме про метод порівняльного дослідження—ми вже говорили. Свої історико-методологічні думки зібрав Драгоманов у своїй ранній роботі, що була 1873 року виголошена, як вступна лекція до курсу все-світньої історії в київському університеті. Тоді-ж ця лекція була видрукувана в „Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія“.

1) „Вопрос об историч. знач.“, ст. 36—37.

В цій статті Драгоманов із захопленням розвиває свою соціологічну систему в історичній методології.

„Для того..., чтобы добыть какие бы то ни было обобщения из исторических явлений,—каже він—и чтобы придать практическое значение науке об этих явлениях, необходимо прежде всего расклассифицировать исторические явления по родам и видам. Но тут-то и оказывается, что нам нужно совершенно изменить ту систему группировки исторических данных, какую мы унаследовали от древних, а именно: географическо-хронологическую и заменить ее логическою. Возражение, какое можно ожидать, будто мы таким образом нарушим естественную связь между явлениями, и здесь имеет не больше значения, чем если бы кто стал сетовать на то, зачем удар грома, блеск молнии, пробег животного, совершившиеся в одно время, или последовательно одно явление за другим, не будут рассматриваться учеными синхронистически и в хронологической последовательности, а будут отнесены совершенно к разным родовым и видовым подразделениям той науки, которую еще недавно называли мало определенным именем *historia naturalis*. Как в жизни природы, так и в жизни общественной в одно время, на одной территории могут происходить явления разного порядка, между которыми внутренней связи может и не быть. В том, между прочим, состоит одно из крупнейших отличий нового, более точного мышления от того, которое породило мифологию, авгуров и т. п., и распространило выводы этого авгуризма дальше на дела военные, политические и т. п., что старое мышление обращало внимание прежде всего на современность явлений, на их внешнюю последовательность, и создало, между прочим, тот ряд ошибок, который строится на положении *post hoc ergo propter hoc* и т. п.; новое же мышление стремится прежде всего схватить существенные признаки явлений и сгруппировать их по этим признакам“¹⁾.

Логічно розпланована система пізнання історичних фактів і єсть власне система соціологічна. Вона, ця „соціологическая классификация фактов,—як висловлюється кількома сторінками вперед сам Драгоманов,—оказывает услугу самой исторической критике и хронологически-фактической истории, без которой, конечно, не возможна и общественная наука, как не возможна была бы биология без коллекций и без описательно-топографического изучения животных и растений“²⁾. Але „только проведши факты через логическую систематику, мы достигнем того, что топографическая и хронологическая стороны их проявления будут помогать нам уразуметь их, а не затемнять и сбивать с пути наше разумение“³⁾. Драгоманов дає і саму цю систему класифікації історичних фактів.

„Обращаясь—пише він—к тем явлениям, какие входят в сочинения исторические, мы видим, что они могут быть уложены в следующие систематические рамки:

А) Материал, из которого составляются общества:

а) индивидуумы, в) народности.

В) Общества: а) формы их: семья, класс, союз государственный, союз междугосударственный.

С) Продукты общественной деятельности: материальные и нравственные.

Все то, что входит в первый отдел, распадается на две науки: антропологию и этнологию, которые связывают науки общественные с есте-

1) М. Драгоманов. „Положение и задачи науки древней истории. Лекция при началъ курса всеобщей истории въ Киевскомъ Университетѣ въ 1873—74 уч. г.“, Ж. М. Н. Пр., ч. CLXXV, ст. 175.

2) Ibidem, ст. 179.

3) Ibidem, ст. 176.

ственными. Все входящее во второй отдел есть собственно предмет науки общественной или наук общественных, динамика которой или которых и есть история. Не подлежит сомнению, что факты топографические и хронологическая смена исторических явлений не потеряют своего значения и при таком распределении материала, но именно станет на своем месте“¹⁾.

Стоячи на соціологічному ґрунті і на ньому власне будуючи свою історичну методологію, Драгоманов не раз торкався й питання про фактори історичного розвитку.

В стремління триматися філософії історії, опертої на природничі науки, Драгоманов надає великого значіння географічному факторові. В своїй „Исторической Польше и великорусской демократии“ Драгоманов веде мову про Східню Європу, трактуючи її передусім, як певну географічну одиниць; історія народів, що заселили Східню Європу, в великій мірі залежала від географічних обставин. „Географическо-исторические условия стран между Балтийским и Черным морями вели к тому, что народы тамошние, будучи отталкиваемы от морских берегов, должны были наталкиваться один на другой к явной своей невыгоде. И действительно, мы видим, что отпираемые с запада немцами поляки еще в X—XI в. нападают на украинскую Галицию, а отпираемые от черноморских степей волынцы в XII—XIII ст. ведут истребительную войну с неманскими ятвягами и литовцами, на которых в свою очередь нападают и поляки“²⁾. „Линии рек—читаемо ми там-же трохи вище—определили здесь (велика низина Східньої Європи) и дороги международных отношений и ближайшие племенные союзы. Таковы: а) линия Невско-Волжская, Новгородско-Болгарская—теперь Петербургско-Астраханская, в) и с) Двинско- и Неманско-Днепровская,—теперь Рижско- и Кенигсбергско-Киевская,—а) и с) Висло- и Одеро-Днепровско-Днестровская,—теперь Данциг—Штетин—Варшава, Краков, Львов, Одесса, с ветвью через Брест, Пинск к Киеву и продолжением на Галац“³⁾. В залежності від цих зазначених водозборів утворюються і відповідні етнічні та державні формації, що їх можна поділити на ділянки—великорусько-азіатський, литовсько-білорусько-український та польсько-український.

Увесь той багаж думок, що внісв Драгоманов, був надзвичайно цінним вкладом в нашу історіографію, а головне Драгомановські думки були свіжим і новим словом, що з'єднувалось з передовою думкою Західньої Європи.

Сам Драгоманов, приглядаючись до української історіографії, конста-

¹⁾ Цитована стаття Драгоманова, як і треба було сподіватися, викликала з боку російської влади ускладнення для її автора. Вже редакція „Журн. Мин. Нар. Пр.“, уміщаючи статтю, додавала, „в редакційній примітці до неї“, що „далеко не разделяет мнений почтенного автора относительно нового метода изучения истории,—метода, который только что возник, не получив права господства и представляет много сомнительного“ (Ж. М. Н. Пр., ч. CLXXV, ст. 181). Драгоманов пізніше в „Громаді“ згадував про ті неприємності, що йому довелося зазнати за цю статтю від київської адміністрації. Про свої лекції в київському університеті Драгоманов згадував, що вони „виходили за ґраниці казенного світогляду“ „тільки казенні люди не сміли сказати того,—й один раз, коли по доносу одного професора генерал (київський попечитель Антонович) получил од міністра щось таке з поводу вступної лекції „одного преподавателя“ (Драгоманова),—то той преподаватель показывав йому ту лекцію, котра потім була напечатана в „Ж. М. Н. Пр.“ з заміткою редакції, що мовляв не в усьому годимось з шан. автором. Показуючи ту лекцію генералові, „один преподаватель“ просто і ясно сказав йому, що в справі науковій він те-ж саме, що й хімік у себе в лабораторії, й що прийме противну своїй думку тільки тоді, коли вона буде поставлена теж науково, на фактах“ („З університетського життя в Києві“, „Громада“, № 4, ст. 373—374).

²⁾ „Историческая Польша и великорусская демократия“, стор. 7.

³⁾ Ibidem, ст. 6.

тував її велику відсталість в методах і провідних ідеях від західньо-європейської історіографії— хоч не можна сказати, щоби Драгоманов не бачив позитивних боків діяльності наших істориків. Ознайомимось з його відношенням до окремих істориків України.

Про Костомарова, нпр., зустрічаємо ми найприхильнішу думку. В італійській рецензії (в „Rivista Europea“) на Костомаровську „Русскую историю в жизнеописаниях“ Драгоманов так оцінює цього автора: „Славний історик, дослідивши перше стільки справ руської історії та й описавши чимало епох, узявся отсе представити всю історію руського народу не для спеціалістів, але для загалу. Нова праця Костомарова аналогічна значить історії Франції Гізо. Справився Костомаров дуже гарно. В його біографіях виходять перед читачем мов живі стародавня Русь, вільні пів-республіки Київ, Новгород, аристократія Галича, симпатичні особи оборонців руської землі, князі Володимир Мономах, Данило Галицький і т. и. Се найкраща праця того роду, яку можна зарекомендувати публіці¹⁾“.

Але попри цім і іншим прихильним відношенні до писань Костомарова, Драгоманов одначе висловлював і той свій погляд на заслуженого автора історичних монографій, що він відстав від європейської науки і дуже далеко стоїть від користування соціологічним і порівнюючим методом.

Костомаров—читаємо ми—„перецінив український індивідуалізм“ і відбив увагу від спілкових змагань Українців. Він зовсім не розумів вартости неправославних впливів на українське письменство в XVI ст., протестантських і римських, і навіть зачатків питомого протестантизму в „братствах“ та в таких писателів, як Іван Вишенський. До того перемішавши європейське ліберальне демократство з слов'янофільським народництвом, Костомаров, описуючи Виговщину, дуже став на бік „черни“ й Запорожжя, котрі підперли московського царя проти автономізму козацької старшини, і через те власне стратив провідну думку для суду над московською політикою в часи від Чорної Ради 1663 р. до Мазепинщини, а далі випустив із-під очей саму Січ Запорозьку, котра в його працях по історії Гетьманщини являється уривками, і нарешті не оцінив як слід і зросту ліберально-автономічних думок серед січовиків від 1667 до 1710 р., зросту, котрий натурально привів до запорозького нарису конституції України в 1710 р., писаною під впливом Костя Гордієнка²⁾.

Так само у Куліша вбачав хиби Драгоманов як-раз у тому, що Куліш не дуже то брався до методу порівняльних студій.

„Куліш,—писав Драгоманов—один з найбільших наших націоналістів і козаколюбців, став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра I й Катерину II, що зруйнували Січ і т. и. (Розбишаками вийшли козаки в д. Куліша між иншим через те, що він, як звичайно наші вчені, огляда нашу історію без порівняння з історією других народів. Тимчасом, в історії західньо-європейських народів можна знайти факти, з котрих методом д. Куліша можна довести, що всі корпорації й класи—рицарі, міщани, студенти, навіть манахи, а нарешті й інституція королів—були розбишаки, і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями³⁾). Отже порівняльно-дослідчий метод міг би вратувати Куліша від його помилок та баламуцтв у думках про українське козацтво.

¹⁾ Збірник фільологічної секції III, ст. 21.

²⁾ „Чудацькі думки про українську справу“, ст. 34.

³⁾ Ibidem, ст. 36.

Діяльність В. Антоновича так само, як і Костомарова, оцінював Драгоманов високо. Він писав про Антоновича: „Між теперішніми істориками України перше місце займає В. Антонович. Праці його дають дорогий матеріал для історії України, але—додавав Драгоманов—мало того матеріалу, треба ще багато заходу, щоб він став історією, тоб-то викладом, освіченим ідеєю“¹⁾.

„Ніхто з наших істориків—пише далі Драгоманов—не вміє так точно возстановити факти переважно історії державно-політичної—коли який князь або гетьман став правити, коли взяв яке місто й т. и., але д. Антонович мов навмисно обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією других народів і т. и. Іноді д. Антонович натякає на „народні ідеали“, котрі переважно виявились у козацтві і говорить так мов „народник“. Тільки-ж даремне ви-б шукали в його працях якого показу тих ідеалів, а ще менше осуду їх, показу, яке місце вони можуть мати в спільній великій еволюції європейської людности й т. и., тоб-то таких провідних думок, котрі одні тільки й можуть сказати громаді, як їй бути з народницькими й козацькими симпатіями, куди їх приткнути в сучасності“²⁾.

Підчас оборони Б. Антоновича дисертації про „Последние времена казачества“ Драгоманов виступав з своїми критичними заувагами, що потім їх і зформулював в такій формі: „Найліпший показ такої неясности проступів народництва в д. Антоновича можна знайти в одній з ліпших і найстаранніше оброблених його праць—в монографії про Палія й кінець козацтва на правім боці Дніпра. Там прекрасно показано, коли де був Палій, коли побігли його козаки й т. и., не видно тільки, які власне порядки були в „Паліївській державі“, що там робили люди що-дня, як господарювали й т. и., не натякнуто на те, яке місце зайняла ота „Паліївська держава“ по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряду других форм громадського життя європейських народів“³⁾.

Молодші учені-історики викликають у Драгоманова теж критичне до себе відношення, засноване, як і до вказаних авторів, на основах загального розуміння Драгомановим методів і задач історичного дослідження.

Так, про праці проф. Дашкевича читаємо ми у Драгоманова: „хиби д. Антонович в більшій ще силі виступають у працях його учеників. Ми спинимось на одному тільки примірі проф. Дашкевича. Між иншим, він написав одну працю, котра зветься „Борьба культур и народностей в литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшею“. Тільки-ж, не глядячи на таке ім'я праці, даремне-б стали ви шукати в ній справдешню історію цивілізації, тоб-то порівняння порядків державних, соціальних, освітніх Польщі, Литви й Руси перед їх унією і у часи її та показу, якому ступню європейської еволюції відповідав стан кожної з трьох країн в певні епохи.

Щось подібне такому порівнянню бачимо тільки в огляді прав королів польських і литовських в епоху Ягеллонів. Тільки-ж автор не глянув на Польщу назад, в ті часи, коли її королі були подібні до литовсько-руських князів, а тим паче не глянув на відповідні епохи в Європі. Властивого-ж культурного порівняння в нього зовсім нема. А тільки повна і порівнявча студія життя Польщі, Литви й Руси, з оглядом на європейську еволюцію й може пояснити, на скільки натуральним було те, що Польща взяла гору над Литовською Руссю“⁴⁾.

1) „Чудацькі думки про українську справу“, ст. 34.

2) Ibidem, ст. 35.

3) Ibidem, ст. 35.

4) Ibidem, ст. 35—36.

Своє знайомство з відношенням Драгоманова до українських істориків ми закінчимо оглядом надзвичайно інтересної рецензії, що нею зустрів Драгоманов в „Народі“ за 1893 р. молодого тоді історика М. Грушевського, що в новозаснованих „Записках Товариства ім. Шевченка“ в 1892 р. умістив під псевдонімом М. Сергієнко свою студію під назвою: „Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці“. М. Павлик, що передрукував цю рецензію з „Народа“, висловлює про неї ту гадку, що „не вважаючи на рецензійну форму, ця статейка Драгоманова дуже важна, яко найзагальніший погляд его на користь і шкоду з історіографії, в тім числі і української“¹⁾.

В гаряче написаній статті М. Грушевський слідив за тим, як з приходом Татар деякі громади української людности творили опір супроти князівсько-дружинної верстви й охоче піддавалися під Татар. Тут же під впливом демократично-народницьких елементів в українській історіографії автор статті, вбачаючи в тих історичних подіях конфлікт держави і громади, вважає, що в боротьбі держави з громадою не треба неодмінно вбачати регрес. Боротьба громад з державою була тільки „не найлучча, найпряміша стежка громадсько-політичного прогресу“. Драгоманов у полеміці з автором установлює свій погляд, що між державою (Staat) та громадою (Gesellschaft) „якової різниці нема, а може бути кількова“²⁾. Старається також він допомогти авторові статті установити соціологічне розуміння української історії XIII ст. шляхом порівняльного знайомства з аналогічними історичними з'явищами в інших країнах. Кінчає Драгоманов свою рецензію уступом, який справді дуже чітко й виразно відбиває погляди Драгоманова на історичну науку і на критерії історичних оцінок. „Коли вже ми вводимо в наші історичні праці такі речі, як питання про прогрес, то треба рішуче позбутися від усяких ідей, монархічних і аристократичних, як і болоховських козацько-татарських, народницьких, а цінити прояви історичні тільки з погляду прогресу і его умов! Встановивши собі консеквентний погляд на прогрес в історії, ми зможемо виробити собі міцну підставу і провідну думку і для прогресивної громадської праці.

„Д. Сергієнко, як видно, молодий ще вчений. Ми дозволяємо собі дати ему раду: не відділяти історії руської від загально-європейської і не покладатись на „свою мудрість“ російських учених, котрі зросли на такому поділі і через те власне не мають провідних думок філософії історії“³⁾.

Зазначаючи хиби в сучасних йому істориків, Драгоманов давав також і позитивну раду, як саме треба організувати план наукового дослідження. В „Чудацьких думках“ він пише, що завданням українського історика є „звернути увагу на зріст чи упадок людности, господарства, порядків і думок громадських і державних, пряму чи косу участь Українців усяких клас чи культур в історії й культурі європейській“. Але „зложити правдивий суд над усіма ваганнями сих всіх справ у нашій історії можна тільки, рівняючи її з історією других народів Європи.

„Тільки таким самим способом можна сказати правдивий суд і почастино над нашим козацтвом—над його вартістю й хибами, над причинами його смерті (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому

1) М. Павлик. М. Драгоманов і его роля в розвою України. Львів, 1907, ст. 85—86, примітка.

2) Ibidem, ст. 87.

3) Ibidem, ст. 91.

є такого, котре треба просто здати в архів „і признати навіть шкодли-
вим для поступу“¹⁾.

Так позитивіст-соціолог і сторонник порівняльного методу в історії Дра-
гоманов поставив історикам певні вимоги, що мали допомогти українській
історіографії стати справжньою наукою, зрівнятися з науковими досягнен-
нями науки західно-європейської.

Сам Драгоманов, як ми про це вже сказали, порівнюючи мало пра-
цював над темами українського минулого, але, не зважаючи на це, мало
не в усіх своїх численних публіцистичних, літературних та етнографічних
писаннях користується Драгоманов увесь час кожною нагодою, щоби ви-
словити свій той чи інший погляд на минуле в цілому, або на певну
епоху, або на окреме історичне з'явище.

Іноді в цих нашвидку кинених думках перед нами встає яскраве, може
без належних доказів, без складної наукової аргументації, освітлення тої
чи іншої доби, а то встановлення основної, схематично накресленої, про-
відної історичної ідеї.

Яким-же склалося у самого Драгоманова розуміння історичного ми-
нулого, історичного розвитку України?

Мусимо всамперед одмітити те, що Драгоманов створює свою власну
періодизацію історії України.

У Драгоманова періоди української історії намічаються таким поби-
том: 1) княжо-городський період, 2) феодально-литовський, 3) пансько-
польський, 4) козацький, 5) царсько-російський з окремим, як Драгома-
нов висловлюється, „виділом періоду царського й конституційно-австрій-
ським“²⁾.

Як бачимо, ця періодизація власне побудована на ознаках зовнішньо-
політичної еволюції і еволюції внутрішньої соціальної та почасти лиш
економічної. Соціологічний принцип в ній не додержаний виразно, але
видко, що як-раз автор цієї періодизації хотів по змозі мислити періоди
української історії соціологічно.

В нашій історіографії ні до Драгоманова ні після нього, виключаючи
тільки останні часи, ніхто з істориків не займався спеціально устано-
вленням соціологічної номенклатури для періодів нашої історії. Отже пу-
бліцистична спроба Драгоманова зайнятися цією проблемою є для нас
надто цікавою.

Торкаючися в своїх писаннях того чи іншого періоду, Драгоманов
завжди прикладає свою порівняльну мірку з історією інших країн та
народів, а також оцінює історичні події із своїх основних позитивістичних
принципів виходячи—еволюції, релятивности та прогресу.

Отже з цього погляду литовський період української історії, період
федерації трьох народів (Литовців, Білорусів, Українців) дістає у Драго-
манова цілком позитивну оцінку. Позитивна оцінка цього періоду впливає
у Драгоманова із констатування моменту вільного союзу, що Драгоманов
уважав за надзвичайно прогресивне з'явище, так само і з того, що цей
союз відкривав великі колонізаційні можливості, так потрібні для люд-
ської цивілізації та прогресу.

„Временно на восточно-европейской равнине — пише про цей період
Драгоманов — были установлены отношения между племенами, довольно
выгодные для них самих и для цивилизации вообще. С XIII в. установи-
лись тесные федеративные связи между неманскими литовцами и двин-
ско-днепровскими белоруссами; в XIV в. в этот союз входят и припет-

1) „Чудацькі думки“ ст. 37.

2) Ibidem.

ско-днепровские и деснянские украинцы, — и союзное государство Гедиминовичей успевае отбить от татар бугско-днепровскую Подолию и довести славянскую колонизацию до самого Черного моря, — до земли старых Тиверцев и Уличей, где в начале XV в. является гавань Хаджибей (нынешняя Одесса), которая уже тогда посылает хлеб в Византию. Тем часом оживляются и итальянские колонии на Черном море, в то время, как на Балтийском находится в полном цвету союз городов ганзейский, который через Ригу входит в тесную связь с городами белорусскими⁽¹⁾.

В результаті „держави Гедиминовичей дае собою образец культурного белорусско-украинского государства с довольно естественными границами (бассейны Немана, Двины и Днепра) и представляет опору для более свободных или более культурных элементов и великороссийской области (Рязани, Твери, Новгорода), угрожаемых Москвою, которую московский ученый (проф. Буслаев) назвал полудиким полутатарским военным лагерем“⁽²⁾.

Зовсім инакше значіння для цивілізації й прогресу польського періоду в українській історії. Цей період вносить в життя Східної Європи цілу низку глибоких непоправних помилок. Одною з найбільших таких помилок було з'єднання українських та білоруських земель з Польщею.

„Уния Белоруссии и Украины с Польшей, — и то исключительно политическая, — могла бы удержаться только тогда, когда бы эта уния была действительно федеральною, — насколько возможна была федерация уже шляхетской Польши с еще разношерстно-феодальными Литвою и Белоруссиею и довольно демократичной Украиной, но польские политики хотели не федерации, а ассимиляции, а потому приготовили распадение унии, которое должно было увлечь к гибели и самую Польшу, уже слишком притянутую к восточным областям и оттянутую от более естественных ей союзов с Силезией, с Чехией и Венгрией, где тем часом успел пустить корни немецкий элемент, который должен был возобновить наступление и на новую Польшу“⁽³⁾.

Оцінюючи негативно приєднання українських земель до Польщі, Драгоманов одначе припускав певні резони і такого з'єднання.

„Соединение (України з Польщею) — писав він в другому місці — носило в себе зародыш разрушения. Хотя с конца XV в. оно получило еще один резон существования: необходимость для Украины отбиваться от нового рода Drang nach Osten, — от турецкого движения от устья Дуная к Северо-Востоку, — наклонившего украинцев к закреплению унии с Польшей в 1569 году“⁽⁴⁾.

Новий період української історії, коли Україна переходить під зверхність Москви, викликає у Драгоманова найбільш критичне відношення. Драгоманов зве весь цей період „пропащим часом“ для української культури, оцінюючи розвиток її з погляду ідеї прогресу. І не можна сказати, щоб Драгоманов не помітив тих об'єктивних причин, що склалися на те, щоби Україна була приєднана до Москви. Навпаки, він це сам підкреслює. На його думку, польський Drang nach Osten на Українців, збільшений натиском, з другого боку, Турків та Татар, робили „сомнительною возможность вполне самостоятельного существования Украины“ — і кінець-кінцем привели Україну до об'єднання з Москвою⁽⁵⁾.

Але Москва не зуміла свідомо направити свою політику по лінії

1) Историческая Польша и великорусская демократія, ст. 7.

2) Ibidem, ст. 8.

3) Ibidem, ст. 9.

4) „Вольное Слово“, 1882, № 31, ст. 6.

5) Ibidem.

прогресу, а навпаки, робила всякі перешкоди для прогресивного розвитку України. Після того, як Україна звернулася до Москви з пропозицією прийняти її „в союз і протекцію“, перед Москвою—гадає Драгоманов— „стал вопрос не о завоевании новых областей, а о поддержке их автономных и даже революционных,—во всяком случае, демократических, и в религиозном отношении диссидентских стремлений“. Але „самодержавная, боярская и архиерейская Москва“ саме не могла зрозуміти цих прогресивних задач і вела „политику завоеваний,—или же легитимизма и консерватизма, пускаясь в дипломатичанье, в компромиссы с польскими консервативными элементами, вступила в борьбу с „революционными элементами в самих присоединившихся к ней землях и затянула отделение от Польши ее не-польских провинций до самого конца XVIII в.“¹⁾.

Москва виявила в своєму відношенню до України не меншу невмілість, ніж перед тим виявляла її Польща. „Польские политики прикладывали к Белоруссии и Украине мерку шляхетской республики и католической административной нетерпимости; московские стали применять к ним аршин боярской монархии и нетерпимости православно-обрядовой“²⁾.

Почавши мову за Москву, Драгоманов присвячує їй багато місця і в своїх статтях і в своїй великій історико-публіцистичній роботі „Україна і центри“. Його відношення до Росії неприховано критичне і негативне. „Вся история России—каже він—есть ни что иное, как ряд бедствий, обрушившихся на население этой страны вследствие их неумения федерироваться, и если в этой истории есть какой-либо смысл, то он заключается в том, чтобы когда-нибудь выработать способность к федеративному строю, который один только и может упорядочить прогрессивный ход вещей „от финских хладных скал до пламенной Колхиды“³⁾.

„Трошечки тільки пригляньтеся—писав Драгоманов в „Україні і центрах“—з лупою, коли не з мікроскопом, до хуторів та сел,—то й побачите, що уся державна історія Росії єсть ніщо друге, як тільки спустовання країв, рабування й задурування їх, а зовсім не „собіраніє“, для того мов-би, щоб потім освітити їх європейською наукою і ошчасливити усякими благами“⁴⁾.

Зріст Російської держави, що стався з надзвичайною швидкістю на протязі якихось 150 років (1654—1815), має в собі зовсім інший характер, аніж збільшення європейських держав. В Європі розширення державних границь випливало з колонізаційного руху тих племен, що створювали державу. В розширенню-ж границь Москви на захід, а за нею Росії „никакой колонизации не было“, але пояснювати успіх Росії в розширенню границь на захід дипломатичними здібностями московських політиків або „мистическою наклонностью и способностью к „пожиранию“ або „мистическим тяготением народов западной половины России к московскому центру“—було-б крайнє помилково. Це тяжіння західно-слов'янських груп до Москви треба пояснити „движением немцев на поляков, литовцев, латышей и эстов, и движением поляков на литовцев, белоруссов, украинцев плюс: движением турок на северные берега Черного моря, которое они отняли было у украинцев в конце XV в.“. „Детальное и беспристрастное изучение истории западно-русских племен—продовжує Драгоманов—показывает, что московский панрусизм был порождением польского гегемонизма, проявившегося особенно во 2-й половине XVI в. До тех пор

1) „Вольное Слово“, 1882, № 31, ст. 6.

2) Историч. Польша и великор. демократия, ст. 9—10.

3) „Вольное Слово“, 1882, № 38, ст. 8. „Нѣсколько мыслей по вопросу „Что дѣдать?“.

4) „Громада“, № 2, ст. 395.

українці вроді кн. Константина Івановича Острожського, вельма добро-совістно бились с москалями, когдa те покушались оторвать у того польско-литовско-руського союзу, к которому принадлежали,—области, населенные белорусскими или украинскими племенами¹⁾.

Трагізм російської історії полягав в тому, що Росія не могла утворити федеративного союзу. В державній ідеології московських давніх і нових публіцистів це особливо яскраво проявлялося, і Драгоманов уїдливо картає московський централізм, що нищив прогрес, і в його практичному здійсненню і в ідеологічному виявленню. Московські літописці з своєю типовою для Москви публіцистичною тенденцією не жаліють докірливих слів, щоб осудити тих, що з московським централізмом боролися. „Як стала Москва центром, то літописець вже не знав, як і вилаяти новгородців— „вѣчниковъ, крамольниковъ, суровыхъ человекъ“. А окраїнці рязанці для нього „сурови суши человекъци, свирѣпи, полуумныя людища“, через те, що „високоумни, възгордѣвшеса величаніємъ“... Москвичі-ж у нього „съ смиреніем и въздыханіем уповаху на Бога... Бог же видя сих смиреніе, а онѣх высокоуміе и гордость и прирѣ на смиренных“ і т. д. (Воскр. Лѣт. 1371 р.). „Москва град честен кротостію“ для біографа мітрополита Петра в XV ст. Скоро за тим уся північна Русь стала „вотчиною“ царя московського, усі більші люди стали його „холопами“, а всі менші „государевыми людишками“ і „сіратінушками“. „Кротость зацвила во всій Великій Росії, і вона тією кротостію стала величатись. За тим дісталась в ту „школу кротости й сирітського серця“ і наша Русь, україно-козацька, а далі завівсь для обох ще новий центр на чухонському болоті—„Пітьербург городок“.

Тут вже й Москва стала вважатись крамольною, бо в Москві народ хоч і кінчав тим, що кричав: „Многія лѣта великому государю! Какъ угодно богу и царю, пусть такъ и будетъ!“—та все таки смів хоч за уздечку царського коня ухопить, та царському бояринові або дякові (статс-секретареві) боки пом'яти хоч тоді, як вже соли зовсім не можна було бідному чоловікові купити та мідяні гроші курсом упали²⁾.

Прогресивний федералізм і здорове народне начало поволі забивалося і виводилося до щенту московсько-російським централізмом. Подекуди прогресивні начала виявляються в народніх стихійних рухах на окраїнах Росії, але чим далі, тим вони все більше і більше слабнуть та зникають. „Так то вимуштрували „свирѣпых“ і „високоумных“ людей—продовжує своє історико-публіцистичне писання Драгоманов—коли до попівського „водою“, княжеського „огнем“, прибавилась центральна московсько-татарська нагайка, а потім німецький „шпіцрутен“, при неперестанному дійству батьківського кулака. В XVIII ст. тільки ще й зоставались високоумні люди по дальнім скитам північним, хоч при тому верзли не знати що про антихриста і цареві все таки кланялись, тільки імператора не хотіли знати, та по козацьким Українам, на Дону, на Яїку, на Дніпрі. Тут було не тільки своєвольство, а ще козаки наші, на велику печаль центральних чиновників-писателів, як князь Мишецький та інженер-генерал-майор Ригельман,—„надувшись пустымъ мнѣніемъ“, що заповоржці пішли од Скихів або Роксоля, а Донці од Черкес,—а другі „от нѣкакых вольныхъ людей, кои яко бы не принадлежали ни к какому владѣнію, а потому мнят о себѣ всѣ, будто бы они навсегда право имѣют вольности“.

Бачите, так вже привикли всі до того, що руський чоловік мусить

1) „Большое Слово“ 1882, № 31, ст. 5—6.

2) „Громада“ № 2, „Україна і центри“, ст. 420.

кому-небудь „приналежать“, або бути „чим либо бывшим подданным“, що грамотні люди поміж козаками українськими стали собі шукати батьків, чорт зна де, аби тільки приборати ще резон на свою волю,—и для того не почитають себя чтобы они подлинно были из русских людей“ (Ригельман. Пов. о Мал. Рос., I, 3)¹⁾.

В імператорський період „центрам“ остаточно вдалося придушити окраїне „високоуміє“ та „своеволіє.“—„Высокоумные челоѳци“ стали „добрими росіянами“. „Россъ“ став „вѳрнымъ“, як кажуть Карамзін і Пушкін, два найбільш характерні генії Петербурзького періоду. „Високоуміє“, тоб-то „превратныя идеи“ тепер вже вивозили руські люди з XVIII ст. тільки з-за кордону, через те рідко хто і довозив їх до Петербурга“²⁾.

Власне, єдина вартість центрів в тому, що вряди-годи через них приходять західньо-європейське „високоуміє“, але Українцям нема чого дякувати „центрам“ і за це, бо на Україні задовго до того, як центри установили над нею опіку, були тривкі і міцні звязки з Західньою Європою, з її ідейним життям та соціальним поступом. Петровське „вікно в Європу“ не так вже цінне для України, бо й до того „без дубинки Петра I наш Петро Могила вчивсь в Парижі, послав в Європу вчитись молодих людей... за сорок років до Петра I був в Голандії наш Немирич і вкріпив там свої федеральні і вільні думки, з котрими написано гадяцькі комісії 1658 р., та й сам Петро мусів брати в Петербург нашого Прокоповича, котрий і без нього бував в Європі. Для нас Петербург став справді вікном в Європу тільки з кінця XVIII ст., коли вже до останку заїла нас централізація“³⁾.

Все це негативне відношення до системи російського централізму й примушує Драгоманова там-же в гарячому уступі напасти на ту систему, що нею офарблено всю російську історію. „Це в них, в тих проклятих „центрах“, в „столицях“ дійшло до кісток наших те малокров'я, которе заїда усіх культурних людей Росії, бо колись була і в нас чоловіча на-түра,—ще як не було у нас ні центрів ні окраїн, а були тільки вільні села, городи та волости. Знали ми тоді, що як напавсь на нас Половчанин чи Татарин, чи князь—варяг такий, що нічого проти нього не зробиш, то нічого й не робили: давали йому „по куніці з дома“, чи як там. А не хотіли давати, або обридло давати, то вже бились, бились до остатнього, а бились,—і іноді побивали ворога в самі безнадійні часи!“⁴⁾ Так розуміючи історію Росії і відношення тої історії до українського минулого, Драгоманов так само різко картав і російських істориків, що не могли стати понад інтереси російської централістичної політики. Соловйова, напр., Драгоманов цинив і цинив між иншим і за його заслуги перед українською історичною наукою. „Ми думаємо, — писав він, — що добре-б хто-небудь зробив, як просто звів в одну книгу те, що розкидано у д. Соловйова в сімнадцяти томах про козацьку Україну,—але освітлення Соловйовим історії козацької України не вірне, зроблено „на користь самому центральному начальству“. І тому Драгоманов дозволяє собі висміювати цього історика: „Та що вже й казати про великих центральних істориків, як д. Соловйов! Він навіть, коли захоче бути вольнодумцем, то все ніяк не одійде од поліцейського ідеала“⁵⁾. А до Бестужева-Рюміна ставиться Драгоманов з безпощадною суворістю та уїдливою насмішкою. У своїй полеміці з Соловйовим Бестужев подавав надії зро-

1) „Громада“ № 2, „Україна і центри“, ст. 420—421.

2) Ibidem, ст. 421.

3) Ibidem, ст. 425.

4) Ibidem, ст. 417.

5) Ibidem, ст. 429—430, 436.

зуміти федералізм в минулому і осудити централістичну систему, але як і інші „критики Московського царства“, перелякався „правдивого федералізму, котрий виходив з тієї критики—і раз вернувшись до централізму, мусів вернуться і до поклонів начальству, а народ засудити тільки на те, щоб він кланявся і благодарив начальство та на нього усі надії покладав!“ Отже Бестужев і договорився до такого, що „всім руським народам голова—великорусское племя“, всім Великоруссам—Москвичі, всім Москвичам—цар, і тепер цар московський—голова і всьому слов'янському світові!—ось чому навчивсь д. Бестужев-Рюмін з руської історії. З тим його і поздоров, боже!—іронічно закінчував Драгоманов—нічого-б більше й говорити про д. Бестужева-Рюміна, коли-б він не перейшов вже міри й самого Репетілова,—і не почав ділити історії на періоди по числу пуговиць на мундирах „нынѣ благополучно царствующаго імператора“¹⁾).

Напади Драгоманова на російський централізм і підкреслювання того, що московський, а пізніше петербурзький централізм загасив не одне прогресивне поривання української народньої маси,—мали в собі ту установку, що підкреслювали загальне розуміння Драгомановим українського історичного процесу. Драгоманов мислив історію України, як процес, що в ньому більше схожого з історичним процесом Західньої Європи, аніж Європи Східньої. Вдумуючись глибше в еволюцію суспільного життя на Україні, Драгоманов старався знайти там те, що здавалось йому на підставі спостережень над життям Західньої Європи цінним і важливим для поступу і для наближення до „безначального“ ідеалу суспільної організації.

Західня Європа знайшла свій конституційний лад сучасних Драгоманову часів в процесі боротьби міських клас з класою поміщицькою. Отже цю боротьбу хотів Драгоманов знайти і в нашому минулому і, треба сказати, що до певної міри знаходив її в одважних культурних змаганнях нашого міщанства XVI—XVII ст.

Велике культурне значіння, яке мала в Західній Європі реформація, примушувало Драгоманова пильніше вдивлятися в реформаційні впливи на Україну. Багато разів торкався він питань реформаційного руху на Україні, подаючи свої, мимоволі апріорні думки, на жаль і досі не підперті належним способом працями спеціалістів-істориків, що не дали багатьох і вичерпуючих досвідів по цій темі.

„У нас не дооцінюють і до кінця не розуміють навіть літературного руху, що одбувся в XVI—XVII ст.“—казав Драгоманов. З печатної діяльності цієї доби „роблять надто одноманітний вибір. На неї дивляться тільки, як на православну реакцію пропаганди католицизму. Тимчасом, літературний рух Литви і Волищини в XVI ст., правда, концентрувався коло релігійних справ, але був відбиткою літературного руху епохи відродіння наук і реформації, спільного усім тодішнім європейським країнам, в число котрих входила і тодішня Україна, хоть, звісно, відбитком найслабшим“²⁾).

Розвиток представительних установ Західньої Європи приводив Драгоманова до уваги над також цілком недослідженою установою нашої історії—козацькою радою. Заклик Драгоманова вистудіювати цей інститут українського права і порівняльним методом освітлити його до наших часів лишився нездійсненим.

Західньо-європейські аналогії з українським минулим, що їх робив Драгоманов, приводили його до висновку, що українська історія справді розвивалася по тих самих законах і тими самими шляхами ішла, що і

1) „Громада“ № 2, „Україна і центри“, ст. 443—444.

2) Збірник філ. секції Наук. Тов. ім. Шевченка, т. II, ст. 16. Рецензія на Прижова „Малороссія в історії єя літератури“.

історія Західної Європи, тільки в Західній Європі всі суспільні інститути розвинулися повніше, яскравіше і не мали штучних перешкод, як це було на Україні.

Проте з погляду наближення до ідеальних форм прогресу українське минуле значно ближче було до життя Західної Європи, аніж українська сучасність, понівечена й переінакшена російським штучним і централістично-регресивним режимом. „Козацкіе республіки—писав Драгоманов у „Вольному слові“—старой України были гораздо ближе к идеальному политическому строю, чем та российская империя, в которой благоденствует Украина в настоящее время. Эти республики имели свои недостатки и в прошлом,—но все таки они были республики, все-таки, напр., Запорожье представляло вполне демократическую общину, а при том вовсе не исключительно военную и даже разбойничью, вовсе не дикую, как угодно утверждать официальным историкам польским (Шуйский) и московским (Соловьев) и обратившемуся почему-то к их идеям г-ну Кулишу, все таки в Гетьманщине сотня была, по крайней мере в принципе, самоуправлявшейся волостью, полк таким же уездом, а вся Гетьманщина — такою же областью, в которой постепенно вырабатывались формы общенародного представительства“¹⁾.

Інтересні погляди Драгоманова на козацчину. В козащині Драгоманов вбачає два моменти: 1) протест проти тяжких для народу суспільних порядків і 2) колонізаторський та оборони руської землі від чужинців. Обидві ці прикмети були в козацтва великоруського і в козацтва українського, але в українському козацтві ці моменти виявилися в особливій своєрідності, чого не було у великорусів. Козаччина на Україні відіграла сильнішу ролу репрезентанта всієї нації. „Коли вища українська шляхта відпала від своєї народності і віри, то козаки лишилися найсильнішими репрезентантами обох, прийняли в себе і частину шляхти, що лишилася вірною народності і православію, і пристали до тісної спілки з літературно-релігійними представителями української народності“. „Як прийняттям до себе всієї маси українського народу козацтво українське в свою кращу пору розширило свої змагання, так прийняттям до себе культурних верстов людности воно досягло свідомости сих змагань. Свідомості їх помогло і те, що боротися українським козакам прийшлося проти чужої, а не своєї держави“. Отже боротьба українського козацтва з польською державою, як боротьба широко закреслена, була „боротьбою принципів“, тоді як бунти й виступи великоруського козацтва оставалися виключно „боротьбою інстинктів“. В боротьбі з Туреччиною українські козаки виступають „репрезентантами самостійної народньої політики, до котрої пер Україну її стан. Іван Свирговський, український гетьман XVI ст., котрого діяльність так гарно оцінена і розказана в монографії д. Костомарова, Іван Свирговський, що задумав укупі з Молдаванами та Волохами повстання православних християн проти Туреччини, є народній починач східної справи на Русі, справи, за котру російська держава взялася аж у XVIII ст.“²⁾. Маючи все це на оці, Драгоманов рішуче заперечує той погляд на козацчину, що визнає їх за розбишак. „По чудній згоді обставин, у такому погляді на українське козацтво сходяться польські писателі і наші історики московсько-державного напрямку“. Але цей погляд збивається і тими спостереженнями, що ми їх переказали вище, і наявністю українського історичного епосу, що є утвором козацьким. Анти-суспільний елемент не міг-би утворити цього епосу. . .)

1) „Вольное слово“, 1881, № 50, ст. 14. „Литературно-политические отрывки“.

2) Збірник філ. секції Н. Т. ім. Шевч., т. II, ст. 27—29.

Не зважаючи на те глибоке переинакшення, що було внесено в українське життя політикою російського уряду, старі прогресивні прагнення пооставалися в українських народніх масах; поруч з офіційальною історією, що затримує справжній процес, іде в глибині народніх мас своєрідна народня історія, що корінням своїм вростає в здорові та прогресивні традиції минулого. З особливою увагою стежить Драгоманов за розвитком протестантської думки серед українського селянства, що, приймаючи на Україні форми штундизму, нагадує Драгоманову колишні часи вільного релігійного гуртування на Україні XVII ст.

Прогресивні остатки своєї старої „нравственной и политической культуры“, що вже не мають великого практичного значіння в сучасному, заховуються проте простим українським людом. „Украинское простонародье и до сих пор сохраняет эти остатки и приспособляет их к новым условиям жизни. Само сохранение это выражается, напр., в массе песен политического характера, которые играют на Украине воспитательное значение в таком же роде, как напр., в Италии памятники пластического искусства,—а вышеупомянутое приспособление обнаруживается, напр., тем, что местами крестьяне привязывают ожидаемую ими нарезку земли не к царю, а к Запорожью, которое де скоро опять восстановится“¹⁾. В полеміці з російськими народниками Драгоманов обстоює правильність тієї, на поверховий погляд, ніби парадоксальної думки, „что на Украине с XVIII в., когда ополеченная и овеликорушенная интеллигенция почти поголовно отказалась служить массе народа, сама эта масса усилилась и продолжает прогрессивную историю страны крестьянскими восстаниями, эмиграцией, восстаниями против польских революций, аграрными волнениями, песнью, новеллою, сатирою, штундою и т. д.“²⁾.

Загнаний в глибини життя поневолених мас нормальний історичний процес українського народу виявляється в стихійних вибухах та народній творчості. Цій творчості, як відомо, присвятив Драгоманов багато енергії, вивчаючи її порівняльним методом. Зокрема студіює Драгоманов політичні пісні українського народу, бажаючи спізнати лінію нормального історичного процесу, поскільки вона накреслювалася в народніх ідеалах українських пісень.

Зовсім інші результати соціального розвитку мали-б бути в тому разі, коли-б цей розвиток не був штучно перетятий російською владою. Нормальний розвиток України мав-би піти в напрямку зміцнення народньої самоуправи та демократичного самовизначення, тоб-то тими дорогами, що вони накреслювалися в період інтенсивної боротьби українських мас за свої права, своє вільне існування і за прогресивний шлях свого соціально-політичного розвитку.

Таким чином, коли історичний розвиток українського народу можна мислити, як розірвану еволюцію, нормальну і прогресивну до штучного її спинення, і ненормальну та понівечену після перериву, то цілком логічно і послідовно з боку Драгоманова було шукати тих способів, щоби історичну помилку чи історичний злочин, заподіяний українським народнім масам, так-би мовити, виправити.

А виправити ті помилки минулого можна тільки в тому разі, коли національно-свідома і демократична українська інтелігенція здолає „ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії в XVIII ст.“, і здолає до тої перерваної нитки додати ті культурні та соціальні надбання, те багатство ідей і планів соціальної реорганізації суспільства, що вироблені європейськими народами, які нормально йшли по шляху прогресу.

¹⁾ „Вольное Слово“, 1881, № 50, ст. 13—14. „Литературно-политические отрывки“.
²⁾ Ibidem, 1882, № 38, ст. 14. „Народная Воля о централизации револ. борьбы в России“.

„Чи вмітимоуть наші письменні люди вхопитись за край тієї нитки, котрий тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітимоуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII—XIX ст. думка людей, котрих історія не преривалась, і звести в темноті і на самоті виплетену нитку—иноді більше бажання, ніж ясної думки—нашого мужицтва, з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей—ось в чому тепер, все діло для теперішніх письменних людей на нашій Україні !)“

Такий висновок з свого розуміння української історії робив Драгоманов, і на здійсненню цього побажання, тоб-то на поєднанні європейської соціалістичної думки з здоровими традиціями українських мас, був Драгоманов і своєю суспільною ідеологією і своєю політичною роботою.

Практичною порадою Драгоманова, що впливає з його розуміння історичного розвитку України, можна закінчити знайомство з поглядами Драгоманова на українське минуле та на його розуміння.

Резюмуючи все те, що ми говорили в нашій статті, констатуємо, що загальне розуміння Драгомановим теорії історичного процесу та філософії історії, оперте на позитивістичній філософії та соціології, було великим досягненням нашої літератури. Ніхто з українських істориків сучасних Драгоманову не поставив тих питань загального характеру по філософії історії, так само, як ніхто не дебатував аж ніяк питання про методи історичного дослідження, дарма, що імена Драгоманових сучасників—дослідників українського минулого, як от, скажемо, Костомаров чи Антонович, сами за себе говорять, бо з тими іменами ми з'єднуємо уявлення про велике майстерство й глибоке уміння вести історико-дослідницьку роботу.

Але з праць самого Драгоманова, дотичних до української історії, збагатили нашу літературу тільки дослідження Драгоманова по історичній пісенності та історичній етнографії. Більшість писань Драгоманова, де він торкається тем української історії,—це праці публіцистичні, що звязують згадку чи тлумачення історичної події з якоюсь життєвою потребою сучасного політичного дня.

Із них дві роботи особливо цінні, бо майже цілком вони базуються на історичному матеріалі. Це „Историческая Польша и великорусская демократия“ та „Україна і центри“.

Перша із цих праць—великий історико-політичний трактат, що має на меті історичним аналізом революційного руху в Росії і в Польщі викрити хиби принципіально-теоретичних засад в ідеології російських та польських революціонерів. Робота має особливо інтересний для нас в даному разі розділ під назвою: „Географо-этнографические условия Восточной Европы и польская и великорусская централизация“. Цей розділ викладає повніше ніж де в іншому місці основні філософсько-історичні погляди Драгоманова на внутрішню суть і зміст історичного процесу у Східній Європі.

„Україна і центри“ закреслено трохи по инакшому. В підзаголовку до цієї праці маємо пояснення, що праця дається „замість фейлетона і бібліографії“. Дійсно, робота ця скидається на довжелезний публіцистичний фейлетон на історичні здебільшого теми. Цю роботу навіть близькі ідеологічно до Драгоманова люди пробували схарактеризувати досить негативно. Ів. Франко докірливо закидаючи Драгоманову не цілком уміле редагування Женевської „Громади“, прохоплюється такою фразою: „Що зробив Драгоманов із того журналу („Громада“)? Видавництво „Громада“, ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але власне що до форми редагованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і иноді досить механічно зіп-

1) Нарис, ст. 33.

леними статтями самого Драгоманова (до таких зліпків треба зачислити статтю про школи та фейлетонове балакання на майже 200 сторін друку п. з. „Україна і центри“¹). Ми не погодилися-б з Франком, що „Україна і центри“ лише „фейлетонове балакання“. Можна справді на карб Драгоманову ставити, що він в цьому своїй творі писав без строгої систематичності, користувався може справді не в міру багатомовно „злоби дня“ тодішнього; можна так само—і буде це цілком справедливо—говорити, про публіцистичність його писання. Але нам треба глянути на цей твір і з погляду новизни ідей і з погляду значіння цих нових ідей в громадському вжитку Драгоманівських і після-драгоманівських часів.

„Україна і центри“ треба рівняти з такими працями нашої літератури, що по історичній канві виводять узори національно-політичної й суспільної ідеології. І прототипом до „України і центрів“ треба безперечно назвати Історію Русов. Сам Драгоманов так влучно схарактеризував цей безкінця інтересний і важливий пам'ятник не тільки в нашій історіографії, але і взагалі в історії нашого громадського мислення:

„На сей твір треба дивитися, як на памфлет місцями незвичайно їдкий і навіть скусний (напр. там, де він показує насильство вояків, по словам котрих „кури, гуси, дівки, молодичи,—все наше, по праву війни и по приказу его благородія“), а не як на зверхньо-фактичну історію, тоді він буде незамінною пам'яткою стану просвіти і політичних ідей України в половині XVIII ст.“²).

З такою власне міркою можна і варт підійти до „України і центрів“, і взагалі до писань Драгоманова, де він береться до вияснення та витлумачення подій української історії. Драгоманов тут здебільшого—публіцист.

В українській історіографії взагалі ми помічаємо з'явище, що історичний матеріал трактується не тільки дослідниками, не тільки ученими, а людьми громадської роботи, тими, що формують суспільну ідеологію та громадські настрої. Цілком зрозуміле це з'явище, бо історія, як це до речі тут ще раз сказати,—розумів прекрасно Драгоманов, є в великій мірі форма громадського та політичного мислення.

В українській літературі публіцистичне використання історичного матеріалу якое особливо яскраво виявилось. І можемо ми вказати на декілька особливо виразних та показних фактів з цих спроб публіцистичної інтерпретації історичного матеріалу.

Перша проба—це вже названа нами Історія Русов, що служила формою політичного та національного сприймання історичних подій для угрунтовання національно-політичних стремлень української козацької старшини XVIII ст. Загально відомий той глибокий вплив, що полишила Історія Русов на своє і на послідувачі покоління. Історія Русов була єдиною, талановито й гаряче написаною книгою, що давала в систематично-виглядній формі розуміння української історії. По ній вчилися, знайомилися з фактами минулого, і вона навіть своїми поглядами впливала на наших істориків початку XIX ст., що бралися складати історію України, не тільки громадсько-публіцистичним завданням керуючись.

Наприкінці першої половини XIX ст. пишуться „Книги битія українського народу“, пам'ятник, що теж брався до встановлення філософії української історії. Але ідеї цього твору, що не міг бути поширеним, лишилися в ужитку тільки вузького кола самих творців його—кирило-методіївських братчиків і не перейшли в широку масу. Зате колосальної популярності здобула собі поетична інтерпретація подій української історії і поетична публіцистика на історичні теми, що з'явилися в надхненні Шевченкових творах. Після Історії Русов історична поезія Шев-

¹) М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших, видав Ів. Франко, Львів, 1906, ст. 10.

²) Збірник фільологічної секції т. II, ст. 23. Рецензія на Прижова.

М. П. Драгоманов з служачами-студентами, фотографія знята перед виїздом за кордон в 1870 р.
Вгорі: Гр. Денцов, В. Щербина, Ів. Волкобод, В. Туркенич, А. Мамаховський. В середині: Ів. Ходкевич, В. Липини,
М. П. Драгоманов, В. Петров, Я. М. Шульгин, Ів. Марков. Долі: М. П. Дашкевич, В. Колодцько.

ченкового Кобзаря стала першим могутнім синтезом поглядів українського громадянства на своє минуле, при чому цей синтез завжди робився геніальним автором з метою, ознайомившись, з подіями минулого, краще підійти до сучасного, дістати надхнення в минулому для боротьби із сучасним або осудити те минуле, що з нього виплила тяжкі болячки сучасного.

Розуміється, що між Історією Русов та Шевченковим Кобзарем була колосальна різниця в ідеології, класовій суті й політичних та соціальних стремліннях. Але характер історичної інтерпретації в'яже їх в одне, накреслюючи різні етапи розвитку історичної „самосвідомости“ чи „самопізнання“ українського громадянства.

Драгоманов прекрасно розумів і відчував велике іменно громадське значіння історичних Шевченкових поезій, і недурно присвятив цим поезіям так багато місця в своїй відомій розвідці про Шевченка („Шевченко, українофіли і соціалізм“).

Але сам Драгоманов у своїй публіцистиці на історичні теми продовжив традицію, що в нашій літературі, зачавшись від Історії Русов, дійшла до Шевченка,—і дав низку блискучих історичних узагальнень, безліч історичних уваг в публіцистичній формі, що відразу входили в ужиток найширших кол українського громадянства.

Драгоманова ми часто називаємо творцем і основоположником новітнього українства, що прийшло на зміну попередньому етнографічному українофільству. В свідомість „новітнього“ Українця, що на Драгомановських ідеях виховувався, входило, як неодмінна частина національно-політичного світогляду, і певне розуміння українського історичного процесу. Це розуміння черпав український громадянин не з спеціальних монографій, не з праць навіть популярних українських істориків, а з Драгомановської публіцистики. І висока думка про федеративний лад Вел. Кн. Литовського, повторена Драгомановим услід за істориками спеціалістами, і осуд польсько-шляхетського режиму на Україні, що так само і до Драгоманова робила наша історіографія, позитивна оцінка старо-українського укладу життя, як укладу демократичного і прогресивного, віра в непереривність „народньої“ історії, погляд на українську історію, як на штучно розірвану еволюцію, дуалістичне розуміння українського історичного процесу в ст. ст. XVIII—XIX (історія регресивна—офіційальна і протиставлення до неї історії народньої, що в різних формах продовжує лінію прогресу), нарешті суворий і безпощадний осуд московсько-російського централізму, що особливо характерно для історичних поглядів Драгоманова,—ось ті ідеї, що входили через його писання в громадську свідомість Українця, формуючи його національний та політичний світогляд.

І коли хтось з дослідників історії української громадської думки простежить за розвитком нашої публіцистики після Драгоманова, він без труду на кожному кроці буде зустрічати драгомановський метод аргументації історичними справами сучасних поглядів і драгомановські погляди по всіх тих питаннях нашого минулого, що оце ми їх перелічили.

Більше того, думається, що наша історіографія не лишилася також без впливу Драгомановських ідей. Адже-ж в працях по історії, що виходили з українського табору, основні погляди на минуле України, на її відносини до Москви та Польщі повторюються мало не в такій саме формі, як і в Драгоманова. Але простежити вплив Драгоманова на послідувачів авторів—це спеціальна і нелегка задача. Тимчасом можна обмежитися констатуванням, що на протязі десятиліть історичні уявлення української інтелігенції йшли „по Драгоманову“, зачерпуючи свій зміст з Драгомановської публіцистики.

Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р.

Заселення Степової України в XVIII – XIX ст. йшло в інших соціальних та економічних умовах в порівнянні з колонізацією Лівобережжя та Слобожанщини, або в порівнянні з заселенням Правобережжя в XVIII ст.

Цілком справедливо дослідники зазначають тут вагу російської державної колонізації. Поширення її на Степовій Україні сталося по військовим та економічним закріпленні Московської держави на Лівобережжі. Закріплення впливу московського торговельного капіталу по Мазепі на Лівобережжі, зруйнування військами Петра Запорозької Січі сприяли поширенню впливів московського торговельного капіталу на південь, до берегів Чорного моря.

При освітленні історії заселення степу дослідники надають значну вагу також і іншим чинникам, висуваючи деякі з них на перше місце. Г. Писаревський в праці „Изъ иностранной колонизации въ Россіи въ XVIII ст.“ ставить колонізаційний рух в степовій Україні в зв'язок з популяціоністичними ідеями на Заході в XVIII ст. „Въ обширной сферѣ того своеобразнаго „общенія“ съ Западомъ, какимъ отличалась русская жизнь въ XVIII столѣтіи, популяціонистскіе теоріи, подкрѣпляемыя уже „примѣромъ другихъ державъ“, нашли въ Россіи второй половины того столѣтія какъ нельзя болѣе благопріятную почву для своего усвоенія и примѣненія“¹⁾. Справді, думки з приводу цього громадських діячів та економістів кінця XVII і першої половини XVIII ст. мали вплив на державних керівників Західньої Європи. Діяльність Фридриха-Вильгельма по заселенню Пруссії, подібна колонізаційна діяльність у Австрії та інших країнах були фактами, які стверджували як-би популяціоністичні теорії. Все це дає можливість припускати використання цих теорій у Росії, коли почалася тут колонізаційна діяльність, але не дозволяє надавати їм виключного значіння. Більш докладне студіювання колонізації степу визначить місце в дальшому популяціоністичних ідей в історії заселення. Зараз можна зазначити, що західня теорія та практика були використані лише тоді, коли на це стали сприятні економічні та соціальні умови. Розвиток економічного життя є в числі головних причин, завдяки яким могла розвинутися колонізація в Степовій Україні. Потім політичні, соціальні та інші чинники мали значіння в історії колонізації Степу²⁾. Ці всі чинники сприяли тому, що Степова Україна одержує пізніше назву

1) Гр. Писаревскій, с. 28.

2) Зменшує трохи значіння попул. теорії проф. М. Е. Слабченко в новій праці: „Колонії чужинців на Україні стали відомі ще від часів XVIII ст., коли російське правительство, захоплюючись популяціоністичними західними ідеями й маючи перед собою практичне завдання заселяти розлогі степи, як показав у своїй монографії проф. Писаревскій, заходилося закликаати ріжний люд до України“ („Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX с.“, т. I, Од. 1925, ст. 21.

„Новороссія“, яка більш як півтори сотні років лишалася за цією територією, починаючи з 2 пол. XVIII ст.¹⁾.

В історії заселення Степової України визначну роль мало утворення колоній чужинців. В XVIII ст. на території Запорозьких вольностей утворюється при впливі зазначених вище умов низка колоній чужинців—Сербів, Болгар, Німців, Шведів, Греків, Армян, Євреїв та інших. Вони виникають не зразу всі; до числа перших та найбільш значних колоній треба віднести утворення військових сербських поселень—Нової Сербії та Слов'яно-Сербії²⁾. В нашій розвідці ми маємо на увазі розглянути утворення одного з військових сербських поселень—Нової Сербії в 1752 р.

В першій половині XVIII століття територія Степової України була у володінню Запорозьців, Татар, Турків. Поляки, Гетьманський уряд, Росія, яка вже в той час придбала значний вплив на Лівобережжі, пробували розширити свою територію і на Степ, але загальні події тодішнього міжнародного життя Східної Європи мало цьому сприяли. Зруйнування Запорозької Січі військами Петра, занепад значіння Січі ні би дозволяли признати, що вплив та значіння Січі вже знищено; невдала для Росії пруська кампанія сприяла запорожцям. Запорозькі козаки продовжували тримати територію Степової України під своїм впливом. На території від Переволочної до Буга, від Самари до Азовського моря, запорожці могли займатися полюванням, не утворюючи тут осель³⁾. При першій можливості вони скористувалися обставинами, щоб повернутися назад. Тут чимале значіння відіграла прихильність та енергія київського губернатора, генерала фон-Вейсбах в 30 рр. XVIII ст. Російський уряд видав грамоту „съ прощениемъ вашихъ винъ“ і Вейсбах переслав копію її кошовому Малашевичу. В 1734 р. утворюється на рч. Подпольній Нова Січ. Російський уряд допомагав усіма можливими засобами їх оселенню⁴⁾. Фон-Вейсбах, який піклувався про запорожців, дав низку пояснень що до права володіння землями, „но что до этого мѣста надлежитъ, гдѣ вы нынѣ селитесь и по своему обыкновению Кошъ свой строите, то всѣ тѣ мѣста ваши собственныя, которыми Вы черезъ нѣсколько сотъ лѣтъ безпрекословно со всѣхъ сторонъ владѣете, а что въ оныя мѣста, яко вамъ прямо принадлежатъ, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и не имѣетъ, и что для того такожде этимъ мѣстамъ, между обоими Имперіями разграниченія не было, понеже оныя вамъ принадлежатъ“. Обіцяно було: „что съ Россійской

1) Історія походження слова „Новороссія“ показує захоплючі, централізаторські тенденції російських пануючих кол в XVIII ст., що були зв'язані з розвитком економічного життя в Росії. Аргументація за справедливість назви „Новороссія“ наводить А. Скальковський: „Имя Новой Россіи, принадлежащей Херсонской, Екатеринославской и Таврической губерніямъ, дано сему краю великою Императрицею Екатериною II, въ первые годы ея достославнаго царствованія, т. е. въ 1764 г.“ („Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края“ ч. I, Од., 1850, с. 205). А. Скальковський, який писав праці під впливом поглядів свого часу, визнає назву „Новороссія“ за справедливу—„название весьма справедливо“ (с. 206) і на доказ цього наводить аналогії з західно-європейської історії.

2) Проф. Д. І. Багалій „Заселення південної України (Запорозжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку“. Харків, 1920 р. Найбільш повний огляд по історії сербської колонії є в статті проф. Е. Загоровського „Очерки по истории Славянской колонизации въ Новороссіи въ XVIII вѣкѣ—Сербскія военныя поселенія“ („Военно-Историческій вѣстникъ“, К., 1912, кн. I, IV, 1913 г., кн. I).

3) Д. И. Эварницкій, „Вол ности запорожскихъ казаковъ“, СПб., 1890 г., ст. 10.

4) А. Скальковскій, „Исторія Новой Сѣчи“, изд. 3, ч. II, гл. II, Од., 1885; П. А. Ивановъ, „Матеріали по исторіи Запорозжя въ XVIII в.“ с. 73—74 („Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“, т. XX, Од., 1894 г.).

сторони никакой крѣпости къ вамъ не строится и изъ Россійскаго войска при васъ не обрѣтается, и де сами никакой крѣпости не строите, а строите Кошь свой, по своему древнему обыкновению, и то на собственныхъ своихъ земляхъ, а не какихъ чужихъ“... Запорожцям дозволялося вільне користування своїми давніми землями „свободно и безъ всякаго утѣсненія и препятства“¹⁾.

Таке зовнішнє прихильне відношення уряду до запорожців сприяло дальшому опануванню козаків своїми землями. Вони поділили їх на паланки—Кодацьку, Бугогардову, Ігульську, Прогноїнську, Орельську, Самарську, Протовчанську, Калміуську²⁾. Разом з цим адміністративним поділом була переведена внутрішня організація.

Заснування Нової Січі на річці Подпольній викликало увагу до неї Польків, Татар, Турків, які визнавали її значіння в Степовій Україні. Щоб далі закріпити себе, Запоріжжя входить в ближчі зносини з населенням Правобережної та Лівобережної України. В цих зносинах особливого значіння набували північні паланки, що межували з кордонами Польщі та Гетьманщини, через які запорожці зав'язували торговельні та інші зносини. Бугогардова та Кодацька паланки в зносинах з Польщею та Гетьманщиною набували виключного значіння в економічному та стратегічному відношеннях; вони знаходилися поблизу торгових польських міст Торговиці, Богополя та інших в Брацлавському воєводстві, Крюкова та Кременчука, що належали до Миргородського полку Гетьманщини.

Значіння цієї території для Запоріжжя визначалося участю Польщі та Росії в економічному та політичному житті Східньої Європи.

Польща по шведській кампанії початку XVIII ст. остаточно втратила в Східній Європі свій вплив, не встигнувши його відновити та закріпити по Хмельниччині. Економічне життя—зокрема експорт хліба через Гданськ—сильно занепадає. В 1648 р. вивіз хліба—максимальний на думку польських істориків—рівнявся 128.790 лашт. Через майже 120 років, в 1764 р. він зменшується до 50.287³⁾. Місце Польщі в Східній Європі захоплює Росія. Вона в Північній війні знищила шведську монополію на Балтійське море. В торгівлі крім Архангельська ширшого значіння набувають Рига, Петербург. Через них по Шомбергу вивіз з Росії до Англії в 1700—02 рр. рівнявся на рік в середньому 124,2 тис. ф. стерл., в 1750—52 рр. 459,4 тис. ф. стерл.⁴⁾.

Така зміна в торговельних зносинах на півночі відбивається на становищу Польщі. Вона розвинула більш активно шукання що до зав'язання ближчих торговельних зносин з Україною—Лівобережжям та Запоріжжям і взагалі півднем. Особливу активність в цьому виявили Потоцькі, значна магнатська родина. Вони в половині XVIII ст. і взагалі в 2 половині цього століття намагаються оживити торговельне життя на півдні Польщі—заснують низку поселень на Уманщині та Брацлавщині, встановлюють торговельні зносини з Запоріжжям, намагаються зв'язатися з Чорним морем⁵⁾.

1) „и понеже никому до тѣхъ мѣстъ дѣла нѣтъ, того ради уповаете, что вы при спокойномъ пользованіи тѣхъ земель и своихъ поселеній, свободно и безъ утѣсненія и препятства оставлены будете“. А. Скальковский, „Исторія Новой Сѣчи“, 3 изд., гл. II, с. 64—65.

2) А. Скальковский, *ibid.* гл. I, с. 32—45.

3) Т. Korzon, „Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta“, 2 wyd., t. II, 1897. ст. 5, 106. Др. Ст. Кутешба, „Очеркъ исторіи общественно-государственнаго строя Польши“, СПб. 1907, с. 141—2.

4) Проф. И. Кулишер, „История русской торговли“, Лгр., 1923, с. 192.

5) Подольський хліб з південних частин Польщі в супроводі охорони надсилався через Балту на Ногайські степи на південь на Очаків, Хаджибей, Акерман; в 2 пол. XVIII ст. польський уряд звернув увагу на Дністер. Висунутий був проект

В усіх цих змінах в економічному житті для Запоріжжя набрали особливого значіння прикордонні паланки, що межували з Польщею, Кодацька та Бугогардова—територія майбутньої Нової Сербії. Тісний звязок цієї території був також з Лівобережжям, особливо з південними полками, Миргородським та Полтавським.

Економічне життя Лівобережжя в XVIII ст. розвивається під впливом Росії. Вивіз з України до Росії в половині XVIII ст. в порівнянні з іншими місцями вивозу був найбільший. З 6500—10000 тис. карб. на Росію припадало до 4—6 мільйонів карб. На Запоріжжя вивозили до 500 тис. карб.; на цю суму вивозили до Криму, потім в Італію з Венгрією. До Польщі вивозили на 1 мільйон карб. Значний вивіз до Росії пояснюють економісти тим, що російський уряд хотів звязати українську торгівлю з північними портами¹⁾. Монополізація торгівлі російськими купцями відбувається на зменшенні активності української торгівлі. Система заборон та обмежень, що виявлялися в наказах російського уряду, звужували українську торгівлю, але все це не переривало торговельних зносин з сусідами, Польщею, Запоріжжям та іншими країнами.

Особливе значіння в зносінах з Запоріжжям мало м. Кременчук, сотенне місто Миргородського полку, колишне полкове місто. Він разом з Крюковим, стоячи на Дніпрі майже на кордоні з Кодацькою паланкою, займав визначне економічне та стратегічне місце на Полтавщині.

Тут існував „перевоз“ з Лівобережжя на Правобережжя; він мав визначну роль серед прибуткових статей, що йшли на військовий скарб. Крім „перевозу“ у м. Кременчуці заснували „форпост“ для боротьби з гайдамацькими рухами. Пізніше тут була митниця, також російський урядовий „провіантський магазин“, з якого давали „жалованіє хлѣбноє“ за порожцям²⁾. Взагалі можна припускати, що рух на південь через Кременчук був досить значний, в порівнянні з іншими місцями. Джерела ще мало розроблені про цей рух на Запоріжжя та з Запоріжжя й Правобережжя на Лівобережжя. Можна тільки поки проілюструвати цей рух донесенням коменданта кременчуцького перевозу за серпень 1743 р. Пройшло через перевіз, відбувши 10-денний карантин, 125 хазяїв і 461 челядник з 512 возами. На перевозі зареєстрували 222 вози, що їхали на Крим, 201—на Січ, 89—на Лівобережжя. В донесенні коменданта є відомості про місце, відкіля їхали вози та з чим їхали. Місця показуються такі:

З Лубенського полку їхало . .	219	возів
„ Миргородського „	„ . .	123 „
„ Ніжинського „	„ . .	53 „
„ Запорозької Січі	„ . .	48 „
„ Криму	„ . .	30 „
„ Прилуцького полку	„ . .	13 „
„ Переяславського „	„ . .	11 „
„ Правобережжя	„ . .	11 „
„ Гадяцького полку	„ . .	4 „

Всього . . 512 возів

водного сполучення через Дністер. Почали обслідувати інженіри цю річку і визнали можливим тут транспорт. А. Скальковскій, „Історія Нової Сѣчи“, стр. 230—6; його-ж, „Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края“, ч. I, Од., 1850, ст. 85—7.

¹⁾ М. Слабченко, „Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до Мировой войны“ т. III. Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII—XVIII ст., Од., 1923, ст. 146—148.

²⁾ Ф. Д. Николайчикъ, „Городъ Кременчугъ“, СПб., 1891, ст. 53—56.

Таким чином через Кременчуцький перевіз в серпні 1743 р. найбільше возів проїхало з Лівобережжя (423 в. або 82,61%). Більшість возів їхали порожніми, або як казали господарі на перевози „їхали для купецтва“. Лише 59 возів (11,52% заг. кількості) їхали з товаром. Везли сіль (45 возів), рибу (6 возів), горілку (3), фарбу, папір (4), крейду (1)¹⁾.

Торговельні зносини через Кременчук були значні. Через нього проїздили з Криму, Запорізької Січі, Правобережжя. На митниці намагалися як-найбільше брати мита з закордонних товарів²⁾. В торгівлі з Запоріжжям та Польщею брали участь заможніші суспільні групи—козаки, старшина, московські урядові особи. Про це заховалися матеріали в донесеннях начальників кременчуцького форпосту. Напр. „Пример-майор Иванъ Висленевъ“ в рапорті до київської генерал-губернаторської канцелярії повідомлює про пограбування „подданного“... „гвардії Измайловского полку капитана, князя Матвѣя Кантемира“ гайдамаками. Цей підданий „посланъ был, изъ дому его, капитана въ Запорожскую Сѣчь для покупки на домашней ево обиходъ винограднаго вина“³⁾.

Через Кременчуцький перевіз їхали з Лівобережжя на Правобережжя—на територію Кодацької паланки і через цю паланку далі в Степ. Таким чином ця паланка набувала важливого значіння в торговельних зносинах Лівобережжя з Запоріжжям та Степом. Вона разом з Бугогардовою паланкою, як ми бачили, займала важливе прикордонне місце і в зносинах з Польщею. Коли нагадати, що Кодацька паланка серед інших запорозьких паланок була одною з найбагатших і краще була забезпечена від нападів з півдня, то можна визнати особливу цінність її в економічному відношенні; прикордонне становище її мало значіння в стратегічному відношенні.

Це значіння Кодацької паланки, можна гадати, уявляв і російський уряд. Північну частину її він призначав для утворення Нової Сербії, щоб закріпити тут свої позиції на поширення дальшого наступу на Степ. Справді, місце було вибрано вдало: Запоріжжя цим відрізувалося від зносин з Правобережжям та Лівобережжям і регулювання цих відносин лишалося у військового поселення Сербів.

Для заселення цієї території міжнародні обставини дали можливість російському урядові використати важке становище Сербів в Австрії⁴⁾.

1) Київський архів давніх актів; фонд Київської губ. Канцелярії № 228.

2) Економічне значіння м. Кременчука видно з високих сум одкупів... „Отданы Крыжановскому на откупъ всѣ старинные сборы, до скарбу войскового принадлежащіе, съ полковъ Лубенскаго, Переяславскаго, Нѣжинскаго да Полтавскаго и Миргородскаго съ Заднѣпровскими тѣхъ полковъ мѣстами; а особливо того отданъ ему Крыжановскому и кременчуцькій перевозъ, срокомъ все то на шесть лѣтъ, по 1 ноября 1758 года. А за собираемье въ означенныхъ полкахъ на войсковоу скарбъ сборы и за кременчуцькій перевозъ имбеть онъ Крыжановскій на всякъ годъ давать 40.000 руб.“ „Кіевская Старина“, 1885 р., травень, ст. О. Лазаревського „Люди Старой Малороссіи“, ст. 11. Також Ф. Николаичикъ „Городъ Кременчугъ“, ст. 50—5.

3) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. III, т. III, К., 1876, ст. 598—9. При проїзді Кременчуцького перевозу показували „пашпорти“. Текст одного з таких „пашпортів“ наводимо: „По указу Ея Величества Государыни Императрицы Елизаветы Петровны Самодержицы всероссійской, і прочая, прочая, оказатель сего Федоръ Покотило самъ четвертый козакъ куреня татарѣвского возами трома слѣдуютъ въ Малороссію для продажи соли; которымъ чинить везде свободный безъ задержанія пропускъ; не взимая съ нихъ за силу превьсочайшихъ Ея Императорскаго величества указовъ, јдуктъ, перевѣзнаго, мостового й іармаркового, чего ради во вѣрность ему покотилу съ товарищи й сей пашпортъ данъ з коша октябрия „29“ „1746“ году. Ея Императорскаго величества войска Запорожскаго низового отамана кошовой Василій Григоріевич с товариствомъ“ М. П. На звороті помітка Переяславської полкової канцелярії „1747 г. 23 июля“.

4) Крім Сербів маємо відомості про бажання інших народів оселитися на Україні. В 1752 р. подав де-Ляфон проєкт А. П. Бестужеву - Рюміну про притягнення до засе-

Увага на Сербіях була скупчена російським урядом не тільки тому, що вони були „славяне“. Тут мав значіння звязок політики Лизавети Петровни з політикою Петра. Віденський посол Бестужев-Рюмін, аргументуючи прохання Сербів, про яке послав реляцію до Петербургу, нагадував від себе про Петра, що він дозволяв оселитися Сербам на Україні.

Мали тут значіння також і давні звязки Сербів з Україною. Вони вже існували до Хмельниччини і виявилися в різних формах¹⁾. Повстання Богдана Хмельницького притягнуло велику увагу Сербів до України. Вони разом з іншими народами вступають до козацького війська, сподіваючись на допомогу Богдана Хмельницького проти Турків. „А Крымскій де царь и Волохи и Серби и Мутьяни и Бѣлгородскіе князи къ нему о томъ безпрестанно присылаютъ, чтобы на Турского царя войско Запорожское войною пошли“. На Україні окремі Серби визначилися діяльністю—такими були Іван Сербин, Думитрашко Райча, який був Переяславським полковником²⁾. На початку XVIII ст. по запрошенню Петра I оселилося чимало Сербів на Лівобережжі. Вони одержали посади сотників, полковників у полках та чимало сприяли закріпленню російської влади серед українських умов життя на Лівобережжі. Нагадаємо про гадяцького полковника Милорадовича, Ірлівського сотника Требинського, Афендика, Божича, Текелі, який пізніше одержав доручення зруйнувати Січ, та інших³⁾. Перебування Сербів серед соціальних та економічних відносин на Лівобережжі сприяло засвоєнню ними звичок тодішніх пануючих класів. В 1747 р. Безбородько „всепокорно“ просить Г. П. Милорадовича „охранять меня противъ земляковъ драгихъ юнаковъ Эрцыгановичей, Угричичевъ, Требинскихъ, а болѣе всѣхъ Новака и старого (Требинского) Данила“⁴⁾. Ця коротка справка про Сербів у минулому на Україні показує, що Серби вже до половини XVIII ст. були звязані з Україною, і цілком можливо, що між Сербами на Україні та Сербами в Австрії існував звязок.

Це знайомство Сербів з умовами життя на Україні, потім звязок політики Лизавети Петровни з політикою Петра вплинули на урядові російські кола, коли довелося розв'язувати питання про запрошення Сербів для утворення військового поселення.

Ініціативу, як можна бачити з офіційних документів, виявили Серби. Важкі умови життя Сербів у Турції примусили частину з них оселитися в Австрії; але тут теж були не зовсім сприятливі умови. Серби, оселившись в південній Венгрії, були сильно незадоволені реформами, які почав робити австрійський уряд⁵⁾. Очевидно, знайомство з умовами життя на Україні дало можливість звернутися більш значним Сербам, полковникові Хорвату, підполковникові Шевичу та іншим в 1751 р. до російського

лення французьких протестантів. На думку автора, найзручнішим місцем для утворення колоній чужинців та заведення мануфактур є Україна. Тут-би оселившись, Французи чимало могли-б зробити для розвитку промисловости. Гр. Писаревський, *ibid.*, с. 29—31.

¹⁾ Вол. Гнатюк, „Зносини Українців із Сербіями“. Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському, у Львові, 1906, ст. 373—408.

²⁾ Акты Ю. и З. Р., т. VIII, ст. 313. Про участь Сербів в українському війську ст. І. Крипякевича „Серби в українському війську“ (1650—1660), „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“ т. СХХІV, Льв., 1920, ст. 81—93.

³⁾ Н. Поповъ, „Военныя поселенія въ Австрії и Россіи“, Вѣстникъ Европы, 1870, кн. ст. 603—4; ст. О. М. Лазаревського в „Кіевск. Стар.“, 1882 р., III кн., ст. 479—99; Вол. Гнатюк, *ibid.*, ст. 388; моя праця „Канівська сотня Переяславського полку за Румянц. рев.“ (Записки Іст.-Філ. Відділу Української Академії Наук кн. 7).

⁴⁾ Про Требинських чимало матеріялу є в статті О. М. Лазаревського „Историческіе очерки Полтавской Лубенщины“ Чт. въ ист. Общ. Нестора Л. кн. XI, К. 1896.

⁵⁾ Н. Поповъ, „Военныя поселенія сербовъ“ Вѣстникъ Европы, 1870, № 6. Е. Загоровскій, „Сербскія военныя поселенія“ „Военно-Историч. Вѣстникъ“, 1912, кн. I, с. 88—9.

посла у Відні М. П. Бестужева-Рюміна з проханням дати дозвіл оселитися на Україні. Це прохання Сербів зафіксовано в реляції Бестужева-Рюміна до Петербургу так: „чтобъ Мы Всемилоствѣйше указали имъ на Украинѣ отвести выгодныя мѣста“. Точніше ці місця зазначали на Україні біля Батурина, або де-інде¹⁾.

Уряд погодився на запрошення Сербів і призначив місце збору для поселенців у Києві. Київському генерал-губернаторові Леонтьєву наказано було піклуватися про Сербів, щоб вони мали все потрібне.

Перша партія Сербів прибула числом 218 в жовтні 1751 р. до Києва²⁾. Хорват, що прибув разом з цією партією до Києва, зараз подався до Петербургу з проектом утворити військове поселення. В числі пунктів, які зазначалися в проекті, окремо було названо місце поселення—територія північної частини Кодацької паланки на правому березі Дніпра біля польського кордону³⁾. Землі ці, як ми знаємо, належали Запорізькій Січі і перед заселенням їх Сербами були також в сфері впливу Миргородського та Полтавського полків.

Військова Колегія та Сенат затвердили більшість пунктів проекту. По наведенні справок погодилися на утворенні військового поселення на правому березі Дніпра. Межі його було точно зазначено. „Начавъ отъ устья рѣки Кагарлыка прямою межею до верховья рѣки Тура, а съ верховья рѣки Тура на устьѣ рѣки Каменки, отъ устья рѣки Каменки на верховья рѣки Березовки, отъ верховья рѣки Березовки на вершину Амельника и по оной внизъ дальше до устья ея, гдѣ онъ въ Днѣпръ впадаетъ, уступа отъ польской границы 20 верстъ“⁴⁾...

Вся призначена територія була відведена для двох полків: гусарського та пандурського. Колоністи одержували кількість землі, відповідно стану, який займали у військовому поселенні. „И пашенной земли и прочихъ угодій тѣмъ поселяющимся сербамъ отводитъ противъ того, какъ Ландмилиціи и отставнымъ отъ службы Россійскимъ людямъ— а именно— капитанамъ по 100, поручикамъ по 80, подпоручикамъ по 70, прапорщикамъ по 50, рядовымъ отъ 20 до 30 чт. на каждую семью“⁵⁾. Таким чином під Новою Сербією лічилося 1.421 тис. десятин землі⁶⁾. На колонізацію уряд відпустив допомоги 109.053 карб. 94¹/₄ коп.; на мирний час ухвалили давати на рік 124.957 карб. 94¹/₄ коп., на військовий час 524.590 карб. 11 коп.⁷⁾. Для більш успішного розвитку поселення колоністам надавали низку пільг в торгівлі.

Справу керування та організації заселення було доручено Хорватові, який одержував чин генерала, та генерал-майорові Глібову: вони мали почати свою діяльність з весни 1752 р. Про це російський уряд надіслав відповідні накази на Україну.

Ці накази з Петербургу про утворення Нової Сербії на запорізьких землях викликали значне незадоволення і на Запоріжжі і в Гетьманського уряду. Почалися вияви цього незадоволення і зі сторони Запоріжжя і зі сторони К. Розумовського та полкової старшини.

1) Полное Собрание Законовъ т. XIII, № 9919, с. 353; С. Соловьевъ, „Исторія Россіи“ т. 23 М. 1873 с. 153.

2) Про їх перебування А. А-скій, „Сербы въ Киевѣ“, „Кіевская Старина“, 1885 р., кн. 7, с. 505—511.

3) П. С. З. № 9919 т. XIII.

4) П. С. З. т. XIII, № 9921 с. 571 № 9935 с. 599.

5) П. С. З. т. XIII с. 600.

6) М. Слабченко, „Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття“ т. Од. 1925 с. 26.

7) П. С. З. т. XIII № 9924 с. 583.

Запоріжжя перед утворенням Нової Сербії встигло вже закріпити себе на території, до якої Вейсбах обіцяв так прихильно, що ніхто з російських військ не буде втручатися. Це закріплення доводилося переводити, коли обіцянки вже забули. Наступник Вейсбаха, київський генерал-губернатор Леонт'єв (1735—52) змінив політику свого попередника¹). Він уживав всіляких заходів, щоб спинити розвиток Запоріжжя. На території запорізьких земель утворюються ретрашементи, редути, форпости з російськими відділами військ.

В 1744 р. Леонт'єв подав до Сенату проєкт мір, які потрібні „для лучшаго воздержанія запорожскихъ казаковъ отъ самовольныхъ и противныхъ поступковъ“. Він пропонував далі призначити кошових отаманів та суддів замість виборів їх, „для лучшаго смотрѣнія къ кошовому офицера приставить, чтобы онъ во всемъ... непремѣнно исполненіе чинить принуждалъ“²).

Представники Запоріжжя протестували проти порушення їх прав, але по наказу з центру мусіли підлягати Леонт'єву, яко головному командирові „надъ обрѣтающимися на Украинѣ Е. И. В. войсками“ чинити „всякое въ дѣлахъ Е. И. В. послушаніе и повиновеніе“³).

Юридично ніби мусіло змінитися становище Запоріжжя з відношенням Гетьманства. В 1750 р. російський уряд доручив новому гетьманові К. Розумовському догляд Запоріжжя. Повідомляючи з Петербургу про це Запоріжжя, К. Розумовський писав 9/XI 1750 р.—„вамъ сѣчовому Запорожскому войску съ вашимъ атаманомъ и Кошемъ также съ принадлежностми быть въ вѣдомствѣ у насъ Гетмана, какъ-то и въ прежнія времена до 1708 года было... Вы же будучи въ томъ извѣстны, дабы такъ до насъ гетмана о состояніи своемъ и въ чемъ нужда и случай укажетъ, яко и къ помянутому учрежденному отъ насъ до прибытія нашего въ Малую-Россію Правительству отзывалися и требовали во всемъ въ чемъ подлежитъ резолюціи властію нашею гетьманскою повелѣваемъ“⁴). Здійснити ці наміри гетьман не зміг. Опір цьому учинив генерал-губернатор Леонт'єв, і сфери впливу на Запоріжжя довелося поділити між Розумовським та Леонт'євим⁵).

В такому стані застав Запоріжжя наказ про утворення Нової Сербії на задніпрянських землях. Цілком можливо, що з приводу цього було листування між К. Розумовським та запорізькою старшиною. Зараз поки не маємо відомостів про це. Про реагування Запоріжжя на утворення Нової Сербії дізнаємося з пізніших джерел. На Запоріжжі цілком правильно побачили в утворенні Нової Сербії майбутнє скасування Січі⁶). Тому в дальших зносинах з Петербургом Запоріжжя домагається повернення йому території Нової Сербії—території, як ми бачили, надзвичайно важливої в економічному житті Запоріжжя.

В 1766 р. у Військовій Колегії було одержано скарги запорожців на те, що в них продовжували забирати землі; вони нагадували уряду про обіцянку повернути землі. „Ваше сіятельство,—писали запорожці,—при за-

¹) Про діяльність Леонт'єва є відомості, правда неповні, в ст. В. Щербини „Два Київські генерал-губернатори першої половини XVIII ст.“ (Науковий Збірник за р. 1924, К. 1924 с. 79—88).

²) Е. А. Загоровскій, „Взаимоотношенія Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сѣчи“ („Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“ т. XXXI. Од. 1913 с. 57—8).

³) А. Андріевскій, „Матеріали“. „Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“ т. XIV с. 323—330, 483—90.

⁴) П. Ивановъ, „Матеріали по исторіи Запорожья в XVIII в.“ (Записки Од. Общ. Ист. и Древн. т. XX Од. 1897 с. 90—1).

⁵) Е. Загоровскій, „Взаимоотношенія Запорожья...“ („Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“ т. XXXI Од. 1913 с. 64—5).

⁶) В. Антонович, „Виклади про козацькі часи на Україні“ 2 вид. Чернівці, 1912 р. с. 219.

сѣданіи прошлаго года августа мѣсяца объявляют изволили, что Новосербіи отданныя земли войску паки возвратятся, а на поселеніе оныхъ і прочихъ по другой сторонѣ Днѣпра отъ Орели по границу 1714 года съ Турками учиненную возьмется“. Відповідь послідувала на це, що можна лише оселити тут нежонатих козаків, бо, коли оселяться поселення сем'ями, то стане спустошення в Гетьманщині, Слобожанщині та Степовій Україні. Крім цього піклування про зменшення населення, представники уряду нагадали запорожцям, що Запоріжжя ще за часів Богдана Хмельницького приєдналося до Москви¹⁾.

Ця відповідь звичайно не задовольнила козаків. При нагоді знов Запоріжжя нагадує про Нову Сербію. В наказі в комісію 1767 р. Запоріжжя доручає своїм депутатам військовому судді Павлові Головатому та курінному отаману Мойсію Скопі вказати на обіди, що учинили Запоріжжю—,такожъ подѣ Новую Сербію и Слободское при крепости святіе Елизавети поселение, вширь и вдовжъ немало земли, слѣсомъ и рыбными ловлямъ занято, козаконъ же зимовниками тамо сидящихъ согнано“²⁾... Пізніше, в 1774 р. на захоплення земель, утиски, руйнування скаржилися теж з Запоріжжя³⁾. Це реагування— ці прохання до російського уряду—реальних наслідків для Запоріжжя не мали. Запоріжжя не одержало назад території Нової Сербії.

Цікаві відомості заховались в джерелах про реагування Гетьманського уряду на утворення Нової Сербії на запорізьких землях.

На підставі джерел можна думати, що старшина на Лівобережжі мала наміри на Запоріжжя. Більш-менш економічно забезпечена старшина в числі своїх намірів мала на увазі поширити свій вплив на землі Війська Запорізького. Бажання нового гетьмана К. Розумовського, про яке ми згадували, було очевидно виявом цих намірів полкової старшини.

Вона виявила спроби поширити свої володіння на запорізькі землі вже в 40 рр. XVIII ст. Для ілюстрації цих спроб зазначаємо 2 факти з втручань Полтавського та Миргородського полковників до території запорозьких вольностей.

В 40 рр. XVIII ст. Полтавський полковник Кочубей почав втручатися в старосамарські вольності, бажаючи їх приєднати до Полтавського полку. Повідомляючи про це російський уряд, кошовий отаман К. Малашевич зі старшиною та товариством просить в 1743 р. „не повелѣтъ старосамарцовъ до полку полтавского притязать, но и къ намъ войску за-

¹⁾ С. Соловьевъ, „Исторія Россіи“ кн. VI с. 302—4. Про відношення до Запоріжжя також стаття В. Біднова „Послѣдній кошевой Запорожья П. И. Кальнишевскій“ („Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Коммисіи“ годъ 1, Екат., 1904, с. 20—21).

²⁾ А. Флоровскій, „Депутаты Войска Запорожскаго въ Законодательной Коммисіи 1767 г.“ („Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей“ т. XXX. Од. 1912 с. 367—8).

³⁾... „что і Новосербія, названній Елисаветъ-градскою провинціею, которой розночинцы і саміе болшіе начальники простирая время отъ времени необычное зафачение нашихъ войсконихъ земель на поселение слободъ і футуровъ, къ продаже онихъ купующимъ весьма насъ войско запорожское низовое тѣмъ утѣснили они і построїка крѣпостей, ретренжаментовъ и редутъ на земляхъ войскѣ запорожского низового, гдѣ пребывающие і коменданты тамъ внутрѣ и внѣ обзаводя селенія і футора із лѣсовъ, буераковъ і луговихъ насъ войска запорожского низового меств опустошаютъ, і опустошили оние і плодоносніе дрова вездѣ и при козачихъ зимовникахъ і саміе зимовники, найпаче от Александровской крѣпости и Павловской редути, гдѣ полковникъ Звѣровъ, такъ силно, яко нельзя примѣтити і слѣду гдѣ что было“. Д. И. Еварницкій „Источники для исторіи запорожскихъ козаконъ“ т. II Владимиръ 1903 ст. 1995. Земельні суперечки, „неурядиці“, які робили представники російської влади, викликали обурення запорозької старшини. Кошовий Калнишевський казав, обурений утисками, що чекати на справедливе вирішення справи не можна, а треба замість цього проситися у підданство до султана (С. Соловьевъ, „Исторія Россіи“ кн. VI с. 324—5).

порожскому даби притязались, затимъ самимъ, что старосамарци до насъ войска желаютъ, а не до полку полтавского голдовати“¹).

Другий випадок—справа з володінням у Кодацькій паланці, на території її завдяки колонізації з Лівобережжя утворилися поселення, які належали до Кременчуцької, Криловської, Потоцької, Власівської сотень Миргородського полку. В 1746—7 рр. до Сенату надіслав Миргородський полковник Василь Капніст скаргу на запорожців, що вони населенню цієї території „прикладають немало обиди, покражи лошадей, рогатого скота, нападеніємъ на дома и мученіємъ людей и забираніємъ ихъ пожитковъ: о чемъ де генералу квалеру и киевской губернии генералу-губернатору Леонтіеву и въ генеральную войсковую канцелярію отъ него полковника представлено было съ сообщеніємъ о тѣхъ обидахъ экстракта“²). Можливо, що ці напади були звязані з захопленням земель у запорожців³).

Таким чином ясно, що, маючи такі наміри що до захоплення запорізьких земель, старшина могла лише вороже зустріти наказ про утворення Нової Сербії.

Наказ про це прибув на ім'я гетьмана К. Розумовського на початку 1752 р. з Петербургу за підписами Бестужева-Рюміна та Воронцова. В наказі було накреслено межі Нової Сербії, зазначено було, що догляд по заселенню доручається генерал-майорові Глібову та Хорватові. Населення, що жило на цій території, треба було виселити—„а ежели нынѣ въ тѣхъ мѣстахъ какое посѣленіе есть, то онихъ вислатъ въ прежнія ихъ мѣста для того, что они поселились безъ указу, а строеніе свое велѣтъ имѣ продатъ помянутымъ вновь вышедшимъ народамъ“⁴). Утворення Нової Сербії мотивувалося в наказі потребами оборони „отъ нападеній непріятельскихъ“. Населенню Лівобережжя та козакам суворо заборонялось робити шкоду новим осельникам—„какое помѣшательство, притѣсненіе или обиды приключенніи отнюдь не были подѣ опасеніємъ нашего гнева и достойнаго наказанія“.

Одержавши наказ, К. Розумовський надіслав відповідні повідомлення полтавському полковникові—А. Горленко, миргородському—Ф. Остроградському (1752—1768)⁵). Це було зроблено тому, що частина території, яка була призначена для Нової Сербії, належала до Миргородського полку (Кременчуцька, Власівська, Потоцька сотні) та до Полтавського (Переволокчанська та Келебердянська сотні). Одночасно з цими повідомленнями був наказ полковникам перевести докладний опис поселень, врочищ та іншого, що знаходилося на Правобережжі та належало до Полтавського полку. Треба було також в'яснити, на підставі яких документів населення володіє землею. Ці всі відомості було зібрано та на-

1) Д. Еварницькій, „Источники...“, т. II, Владимиръ, 1903, с. 1336.

2) Д. Еварницькій, „Источники“ т. II с. 1730—31.

3) Нагадаємо, що в 1740 р. Василь Капніст разом з французьким інженіром Де-Боскетом уклали мапу пізнішої Херсонської губернії та двох повітів Катеринославської губернії. Підчас цієї подорожі Василь Капніст ближче ознайомився з Правобережжям; це знайомство сприяло можливо поширенню впливів старшини на цю територію.

4) При в'ясненню відношення гетьманського уряду та старшини до утворення Нової Сербії я користувався рукописом „Новая Сербія“ (№ 63) з рукописного відділу О. М. Лазаревського“ у Фундаментальній Бібліотечі Київського ІНО (б. Університету). Рукопис цей писаний начерками XVIII ст., має 135 аркушів; він складається з копій відношень, листування між російським урядом та гетьманом К. Розумовським, листування гетьманського уряду з полтавським полковником; крім цього в рукописі є опис поселень на правому березі Дніпра, які були переведені з наказу гетьманського уряду; до опису додані копії купчих записів та інших документів на землі. Цей опис торкається лише території Правобережжя, що належала до Полтавського полку.

5) В. Модзалевський, „Малоросійській родословникъ“ т. III с. 752.

діслано до центру. У рукописі, яким ми користувалися, заховалися матеріали що до території Полтавського полку за підписами полкового сотника Гр. Штепи та келебердянського сотника Микити Козелецького.

Виявилось, що до Келебердянської сотні Полтавського полку належали на правому березі Дніпра поселення Бутівка, Плахтієвка, Манзурівка, Дерієвка, Порохнівка, до Переволочанської сотні—Мишурін-Рог, Камянка, Колуханівка та ще одна слобода¹⁾. В усіх цих поселеннях було 642 двори, 923 хати, в яких жило 975 семей. В Келебердянській сотні жило 516 семей в 330 дворах і 471 хатах, в Переволочанській—459 семей в 312 дворах та 452 хатах. Населення складалося з старожиливі та більш нового, що поприходило²⁾. З відомостей опису можна бачити, що більшість—560 сем'ей— належала до пришлого населення.

Поприходило з Лівобережжя	294	сем'ї
” Польщі	50	”
” Запоріжжя	70	”
” невідомо звідки	146	”
Всього		560 ”

Решта, 415 семей (42,57%) були старожили, які показували ревізерам, що не пам'ятають, з якого часу живуть.

По соціальному стану це населення поділялося на козаків, посполитих, підсусідків, робітників.

Козаків було	295	дв.
Посполитих „	233	
Підсусідків „	97	
Робітників „	17	
Всього		642 дв.

Таким чином найбільше було козаків (45,94%), далі значне число дворів належало посполитим; підсусідків та робітників було мало. Посполиті, підсусідки належали старшині—сотникам, значк. товаришам, духівництву. Робітники лише згадуються в с. Манзурівці Келебердянської сотні і вони були у старшини—значкових товаришів, то-що.

Крім вияснення кількості дворів та населення, по інструкції ревізатори мусіли ознайомитися з документами, на підставі яких володіло населення землею. В рукописі заховалися копії лише 27 документів—купчих записів та духовних, які хронологічно охоплюють часи від 1691 по 1752 р.³⁾ Можливо, що ці документи могли заховатися не всі; але в

1) В рукописі є відомості про село Бородаївку та хутори біля нього. Це поселення належало до Орлянської сотні Полтавського полку; у селі було 78 дворів, на хуторах 22 двори. Сама відомість Келебердянської та Переволочанської сотні має такий заголовок: „Відомость коликое число за рекою Днепромъ при описѣ и освидѣтельствованіи на месте іавилось принадлежащихъ къ сотнямъ келебердянскої и переволочанскої поселеній іако то сель деревень и хуторовъ и въ нихъ каждомъ дворового числа і въ тихъ дворахъ хать и сѣней и тѣ люде старожили или с какихъ именно мѣсть зайшлие и поселились в которихъ годахъ и при какихъ урочищахъ и сколко козаковъ и посполитихъ порознь свободнихъ владѣлческихъ и чіи и кто именно, нами учиненная“.

2) В рукописі позначили, що значна кількість населення оселилась в 40 рр. XVIII с.

3) Дві копії з документів, цікавих для характеристики місцевих земельних відносин, ми наведемо. Перша копія відноситься до 1691 р.; в ній згадується про існування с. Дерієвки, „року 1691 м-ця декабра 26 дня. Іа Михайло Жаданенко јавне чиню в каждого суду и права при людехъ зацнихъ, іакие тому свѣдоми петру котлярю малику и при инихъ особахъ зацнихъ ижъ зъ доброй волѣ своей нѣкому непенній, але свой власній грунтъ застаючій въ чичаку подъ камѣною могилою по той сторонѣ днепра продадемъ мартину бондару за

усякому разі їхня кількість була незначна в порівнянні з тою кількістю дворів, що були на Правобережжі і належали до Полтавського полку. І це, як ми побачимо далі, стало ударним місцем, по якому бив російський уряд в суперечці з Розумовським та старшиною.

Одержавши всі відомості від комісії, полтавський полковник А. Горленко надіслав їх гетьманові. Це також зробив і миргородський полковник¹⁾. Розглянувши весь матеріал, старшина та Розумовський використали його для подачі заяви до Петербургу про скасування наказу що до утворення Нової Сербії на Правобережжі. Гетьманський уряд просить „тѣ ихъ грунти и угодїи отводамъ къ поселенію сербамъ миновать... повелѣтъ би онихъ сербовъ селить за украинскою линїею“²⁾. Мотиви про неможливість оселення Нової Сербії на Правобережжі, в північній частині Кодацької паданки, були висунуті такі. Ця територія здавна належить до запорозьких вольностей, що було стверджено грамотою 1744 року. Другий мотив був висловлений в оборону населення, що належало до Полтавського та Миргородського полків. Ці місця на Правобережжі було заселено по купчих, універсалах та царських грамотах.

В жовтні 1752 р. прибула відповідь на це клопотання. В ній російський уряд пояснив, що запорожці втратили вже право володіння давніми своїми землями. Що до заселення правого берега Дніпра Полтавським та Миргородським полками уряд вказав, що дозволу на це заселення не давав. Відкинувши мотиви заяви К. Розумовського, уряд пропонував далі виконувати попередні накази. Населення треба „въ прежнее ихъ места выслать, ибо они поселились собою безъ указу а строение свое имъ продать“.

Джерела не заховали відомостей, чи уживав ще гетьманський уряд

сумму певную грошей иварую симъ моимъ квитомъ жеижъ нѣ я самъ Михайло анѣжона моя ипотомство наше неповинисмо в онїй грунтикъ и сѣножати и озера втискатись такъ тажъ жеби нѣ отъ кого неузналъ перешкоди, гдитъ свое власне продадемъ добро: на що для лѣпшей вѣри и певности просилемъ вряду городового келебердянского и подпись руки врядовой и притиснене печати мѣской що естъ притиснена дѣлосъ вкеребердѣ року и дня вишеписаного. а грунт сей зачинается отъ села называемого дереивка поки зайши и луками по болотину прозиваемую ближняя глиница доднѣпра ито зедной стороны а здругой стороны дороги до початку подстепного озера откуду взывши до конця жь того озера потудова долиною до самого днѣпра, итакъ кончился грунтъ.

Ми вряду подписуемося федоръ забуга сотникъ, мартинъ русановскій отаманъ городовій“.

Друга копія з документів відноситься до 1727 р. „1727 году генваря 10 дня. Ми ниже подписание чинимъ симъ нашимъ писаниемъ кому колвекъ о семъ вѣдати будетъ потреба ижъ продалисмо лѣсъ козацкій прозиваемій крисковскій на той сторонѣ днепра надъ озеромъ кривимъ найдуючийся јвану фидрѣ козакови сотнѣ керебердянскої ценою двадцять талярей и онъ фидря повиненъ тотъ проданій лѣсъ такъ себѣ содержати якъ покойній криско онимъ владѣлъ шириною такъ до самого кривого озера якъ зверхини лѣсокъ почался анедалѣй зтимъ докладомъ жеби и протчихъ узбочій незаймовать и волного кривого озера въ свое владѣніе не заводить иакимъ лѣсомъ волно ему фидрѣ якъ хотя користовати посвоему хотѣтъ на лучшій пожитокъ употребити адля владѣння сие наше писание при обыклой городской печати зподписомъ имень нашихъ видалисмо року и дня вишеписаного. Наподлиной подписъ таковъ. Павелъ Тройнѣцкій сотникъ Келебердянскій кононъ котелевскій и отаманъ. М. П. козаки матвѣй сухомлинъ, јванъ михайленко, јванъ бабець, іарема сироватка, олекса шкура, іаковъ колѣсникъ, костина, василь лубянченко, јванъ пархомовъ, дмитро олѣйникъ, андрѣй лишковъ, грицько козинець, јванъ паламарчукъ, јванъ набока, харко доцикъ, лукянъ порожнявецъ, іаско кобилка, грицько кормилецъ, никифоръ мозуль, василь јваненко, јаковъ сухомлинъ, педко кобилка, јванъ романенко, матвѣй джейка, јванъ мирко“.

1) Самих відомостей по Миргородському полку не заховалося в рукописі, яким ми користувалися.

2) Оригіналу заяви в нашому рукописі нема; відомості беремо з копії відповіді російського уряду К. Розумовському, яка надіслана була А. Горленкові. В копії з відповіді позначено пункти прохання гетьманського уряду.

якихось інших заходів, щоб оборонити свої права на колонізацію Правобережжя; лише відомо, що військове поселення Нова Сербія утворилося в 1752 р. на тому місці, яке було визначено раніш.

Ця сутичка за право колонізації запорізьких земель кінчалася на користь російських пануючих верств. Вона в історії колонізації Степової України цікава тим, що виявила також інтереси старшини та наміри її що до Степу; сутичка ця показує, що пануюча верства Лівобережжя здала свої позиції другій пануючій верстві — російській — лише по боротьбі. Таким чином реагування гетьманського уряду на утворення Нової Сербії, як і реагування Запоріжжя, не спинили утворення Нової Сербії в північній частині Кодацької паланки.

Це утворення Нової Сербії було переведено після примусового виселення козаків, посполитих, підсусідків та іншого населення. Їх, по підрахунку Шмидта, було виселено біля 4008 дворів¹⁾. Села, фортеці та будівлі лишилися для Сербів. Частина сел одержала нові назви. Вся територія була поділена на 2 полки — пандурський з центром в м. Крилові, та гусарський — в Новомиргороді. Полки ділилися на роти та шанці²⁾.

Так поволі виникло, як його називає А. Скальковський, „первое военно-земледельческое поселение“ — Нова Сербія в 1752 р.³⁾. В 1754 році в пам'ять цієї події в Петербурзі була вибита медаль з написом „Nova Serbia Constituta MDCCCLIV“, на звороті D. G. Elisabeta Augusta Omn. Ross⁴⁾. Цим російські пануючі кола відзначили своє закріплення на території запорізьких вольностей, дальше опанування було переведено при Катерині II.

Нова Сербія проіснувала з 1752 р. по 1764 р. За 10 років її існування було витрачено 700.000 карб.⁵⁾ — сума грошей, яку могли лише витратити на важливу справу. Фактично російські пануючі кола досягли, що ця територія була закріплена. На ній виникла важлива в військовому відношенні фортеця Лизавети. В економічному відношенні територія була закріплена також. Уряд видав низку наказів для підвищення темпу економічного життя. Піднеслось значіння в торговельному відношенню форштадту біля фортеці Лизавети та м. Новомиргород. Сфера впливу поширилась на південь, появилось ново-слободське поселення. В 60 рр. ситуація сприяла тому, що наказом Петра III було заборонено на території Нової Сербії користуватися „безпошлиннымъ торгомъ“ — „сей непо-зволенный бозпошлинный торгъ строжайше запретить, и съ отпускныхъ и приходящихъ туда товаровъ равно такую же безъ изъятія пошлину собирать, какая вездѣ собирается“. Катерина II ствердила цей наказ, бо вже закріплення території Нової Сербії дозволяло посуватися далі у Степ⁶⁾.

1) А. Шмидт, „Матеріали для географії и статистики Россіи—Херсонская губернія“ ч. I. 1863 г. с. 29.

2) Напр. з назв зазначимо: Плохтієвка стала зватися Земунь (5 рота пандурського полку), Андрусівка—Юнград (17 р.), Ольховата—Панчев (гусарський полк 9 р.), Скелева—Семлик (6 р.), Нестерівка—Вершау (2 р.) та інші; з цих сербських переіменовань залишилися пізніше на Катеринославщині Кам'яний брод, Кальніблот, Каниш, Панчев, Мартонош та інші (А. Шмидт, *ibid* с. 30—31, А. Скальковський, „Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края“, ч. 1 Од. 1850 с. 224—5).

3) А. Скальковський, „Хронологическое обозрѣніе Новороссійскаго края“ ч. 1 Од. 1836 с. 22.

4) *Ibid* с. 11.

5) Проф. Д. І. Багалій, „Заселення південної України (Запорожжя та Новоросійського краю)“ ... Харків 1920 ст. 80. Треба зазначити, що число 700.000 карб. на 10 років є менше від того, яке було-б, коли-б уряд на рік давав призначені 124,957 карб.

6) Ст. Е. Загоровського „Сербскія военныя поселенія“ ... „Военно-Историческій Вѣстникъ“ 1913 г. кн. 1 с. 68—9.

Становище Нової Сербії використовував російський уряд в своєму відношенні до Польщі. Розглядаючи одну з заяв польського уряду з приводу нападу Хорвата на польські володіння та з приводу заснування фортеці в Умані та дозволу їздити на ярмарки, сенат ухвалив це передати до колегії закордонних справ—„опредѣленіе:... особливо о начатомъ вновь полками въ Уманѣ городѣ, ибо тамошнія мѣста еще не разграничены и болѣе принадлежатъ всероссійской имперіи, слѣдовательно правительствующій сенатъ ихъ къ тому и допуститъ признаетъ за бесполезное“¹⁾.

Закріплення російської влади у Новій Сербії відбилосся на становищу Хорвата. Його діяльність викликала низку скарг, наслідком яких було призначено ревізію. Хорвата усунули з посади та віддали до суду. В 1764 р. в фортеці Лизавети його судили; Хорват був позбавлений прав чинів та засланий до Вологди. В 1775 р., завдяки клопотанню Текелі, відомого потім учасника руйнування Запорізької Січі, Хорвата звільнили та дозволили йому жити в своїх володіннях²⁾.

В 1764 р. Нова Сербія припинила своє існування і стала частиною новоутвореної Новоросійської губернії³⁾.

Подав Микола Ткаченко.

Запорозька козаччина й І. П. Котляревський.

У цій замітці подаємо деякі відомості і міркування, що сполучають ім'я основоположника нового українського письменства І. П. Котляревського з „останніми могіканами“—колишніми козаками Січі Запорізької, що подалися було за Дунай під зверхність турецького султана, а р. 1807 верталися на батьківщину, щоб знову мандрувати шукати волі-долі по Кубанських та Чорноморських степах. Хоч документи небагато кажуть про сей зв'язок чи зустріч Котляревського із своїм земляками з Задунайської Січі, все-ж уважаємо; що й ці округи з нашої минувшини не повинні загубитися десь в архівному мотлосі, а піти в світ.

Ів. Петр. Котляревський був на військовій службі від 1795 до 1808 року. В році 1807-му, тобто саме тоді, коли К-ський зустрівся з Задунайськими козаками, він був ад'ютантом генерала Мейендорфа, що командував військом на Дунайському низу в армії Міхельсона. Саме тут проходили задунайські запорожці з Туреччини через м. Килію. Тут провід над військом мав тоді Ланжерон, що по смерті Мейендорфа заступив його на посаді і спрямовував запорожців за посередництва Рішельє через Одесу на Кубань, як того хотіли сами козаки.

На території згадуваного війська, коло Дубосарів, була єдина переправа через Дністер; переправи цієї пильнували ратники київської міліції. І ось, наприкінці того-ж таки року 1807-го серед цієї міліції стався бунт. Ратники-селяни збунтувалися, тому що не захотіли повертатися після війни на крепаків, а хотіли бути „козаками, як і діди їхні“. З другого боку довідуємося, що К-ського відставлено від обов'язків ад'ютанта 26 грудня р. 1807-го⁴⁾. Фактично він не поїхав тоді до Псковського

¹⁾ „Сенатскій Архивъ“ XII СПб. 1907 ст. 87—88. Взагалі потрібно ще для вияснення історії Нової Сербії на Україні використати як-найбільше неопублікованих матеріалів, які переходять по різних місцях (напр. в Катеринославі в місцевому архіві, як видно з звітлення в 1924 р. співробітника Комісії Степової України І. С. Степанова, та в інших містах).

²⁾ Е. Загоровскій, „Сербскія военныя поселенія“ ibid с. 77—78.

³⁾ Однo розвідку про утворення Нової Сербії читав я на засіданні Історичної Секції Української Академії Наук в жовтні 1925 року.

⁴⁾ Приказы Военной коллегии (выс.), Архив Новор. Ген.-Губ. по военной части 1808 г., дело приказов Воен. Колл.

полку, що перебував у Литві, а виконував доручення, оглядаючи в Буджаку (між Килією і Бендерами) селища, що їх займали Ногайські Татари. Цю місцевість призначено було під колонізацію Запорожцями після того, як Татари подалися звідси до Туреччини¹). Виконавши це доручення, К-ський кинув військову службу цілком, а до Псковського полку так таки й не виїздив зовсім²). Так ім'я нашого поета сполучається з моментом остаточного знищення колишньої незалежної козащини...

Заправляв тоді канцелярією ген. Міхельсона земляк Котляревського—Юрковський на прізвище. Цей Юрковський редагував і маніфеста 18 лютого 1807 року, що видав йому Міхельсон, про заховання привілеїв за запорозьким козацтвом, що кидало задунайську займанщину та виходило з-під турецької зверхности. Цей маніфест козаки берегли, як дорогоцінний скарб, і після скасування війська та анулювання самого маніфесту Прозоровським козацтвом завжди посилалось на цей документ, уважаючи його за непорушний закон, що його не поправді зламало російське начальство.

Можна думати, що фактично його складав згаданий вище Юрковський—під впливами Котляревського.

Залишилися, між иншим, з цих часів записки (Mémoires) Ланжерона, а з них довідуємось, що на Міхельсона мав великий вплив той самий Юрковський. У тих таки-ж записках Ланжерон оповідає про казнокрадство та про бездарність Мейєндорфа та ще чотирьох осіб, що його оточували; про Котляревського нема ніякої неприхильної згадки.

Варто спинитися ще, в звязку з нашою темою, на особі самого Ланжерона, що відігравав за тих часів поважну ролю в нашому молодому краю, найменованому російським урядом Новоросією.

Олександр Федорович Ланжерон (нар. 1763, пом. 1831) здобув собі у Франції енциклопедичну освіту. Його дворянське походження не заваджало йому захоплюватись визвольними ідеями і тому, коли вибухло повстання фермерів англійських колоній в Північній Америці, коли там провадилася боротьба за незалежність Північно-Американських сполучених союзів, Ланжерон вступає добровольцем в повстанську армію й бере участь у війні. Можливо, що саме на цей час припадає початок його масонства (1783—1788 рр.), коли масонів на чолі в Вашингтоном, що так само був масон, було у повстанцях так багато; але можливо, що Ланжерон був уже тоді масоном, коли вирушав із Франції до Америки, щоб узяти участь у повстанні. Взагалі Ланжеронове масонство було старого походження й тому він був почесним членом багатьох лож³). На Україні перебував він від року 1789-го й брав активну участь, як помічник Рішельє, і на війні з Туреччиною, і в забудові та впорядкуванні м. Одеси та цілого краю. На війні рр. 1806—1808 він мав провід над відділом корпусу Мейєндорфа,

1) Про цю командировку див. статтю А. А. Скальковського „Ногайские татары“ в „Журналі Министерства Народного Просвещения“ 1843 р. № 12 і примітку до стор. 46-ої його книжки „Болгарские колонии“ Одеса 1848 р. Котляревського тут названо ад'ютантом Міхельсона; але „Приказы“ доводять нам, що він був ад'ютантом умершого ген. Мейєндорфа, находящийся в распоряжении ген. Ланжерона“. Отже командировка К-го виходида мабуть від головнокомандувача Міхельсона, коли він ще начальникував.

2) В архіві Новоросійського генерал-губернаторства береглося автентичне прохання К-ського про відставку; прохання це, коли розбирався архів, одна з комісії забрала до Російської Академії Наук, як автограф українського поета.

3) Коли в р. 1822-му було заборонено в Росії масонські ложі й відібрано підписки від масонів, тоді було складено реєстр військових масонів, до якого заведено й Ланжерона, а проти його прізвища було позначено (якої ложі): „Эвксинского Понта в Одессе и был почетным членом других лож“. Ложу „Эвксин. Понт“ він заклав, як старший в Одесі масон в р. 1817, його вибрано було майстром, хоча в Одесі був тоді другий старий масон, ступня брата ложі Лозанни (Швейцарія)—Лоран з року 1803-го. Отже Ланжерон був мабуть ще старішим масоном, ніж Лоран.

а потім пізніше став на чолі цього корпусу в армії Міхельсона та Прозоровського.

Звайомство Ланжерона з Котляревським сталося певне за мирного часу. Що саме спричинилося до їхнього знайомства, можна тільки домишлюватись. Котляревський мав семінарську освіту, був людиною незалежного й незнатного роду. Отже, коли його обрано було на ад'ютанта—а на ці посади тоді до великих начальників обирали звичайно з кола молодих гвардійських офіцерів, що починали цим свою кар'єру—то тут треба шукати цілком інших мотивів, бо в активі Котляревського не було нічого такого, що потребувалося тоді найперше, щоб стати ад'ютантом у високого начальника. Можливо, що Котляревського радив на цю посаду Юрковський.

З Ланжерона була людина освічена й літературно грамотна. З його *Mémoires* довідуємось, як він дивувався з неувта та казнокрадства російських генералів, що з ним служили, і він шукав знайомств з освіченими і чесними людьми. На козаків-запорожців він уперше звернув увагу в р. 1790-му під Ізмаїлом і дуже вихваляв їхню Дунайську флоту.

Автор перелицьованої Енеїди за весь час своєї військової служби, ще з Сіверського карабінерського полку починаючи, не почував себе серед чужих. До такого висновку ми мусимо прийти, коли уявимо собі тодішній спосіб розташування військ постоем по селах. Перші роки своєї служби Котляревський (1795—1798 рр.) перебував в оточенні української природи та знайомих йому форм народнього життя, до яких він звик ще з дитинства. Коли йому довелося жити на Херсонщині, то тут його окружала рідна стихія. А вже після 1794—5 років багато Запорожців осіло по степах Херсонщини, Таврії та Катеринославщини і в рр. 1805—08 кошовий чорноморський Бурсак заходжувався було зібрати цей розпорошений люд та перетягти на Кубань. Осадчі ці називали себе не инакше, як „козаками запорозького звання“.

Цікавий ще матеріал знаходимо в архіві про особовий склад південних полків—це так звані „кондуїтні списки“ командного та адміністраційного складу полків, розташованих тут¹⁾. З тих реєстрів бачимо, що поміж офіцерами було багато українського люду різного стану—козаків, підпанків та безземельної шляхти—усе земляків Івана Петровича. Це все була українська тогочасна інтелігенція, свого роду Енеї, що шукали долі...

Ось у такому оточенні писав Котляревський свою „Енеїду“ і першими читачами її були його земляки. Два джерела надихали нашого поета: це латинський оригінал Вергілія та жива українська народня дійсність. Перше джерело, немов сонце в краплині води, відбивалося в другому. Життя наоколиці нагадувало Котляревському рідну козаччину, людність, що тинялася степами та все прибувала зі старої України; часи недавнього минулого—часи козаччини й Запоріжжя так само жили ще і в народній масі. Мандрівне життя селянства, що сунуло на південь, шукаючи шматка хліба, відбилося не тільки в „Енеїді“, а й у „Наталці-Полтавці“ (Петро).

Війна 1806—1808 рр. застала Котляревського на становищі ад'ютанта Майендорфа—начальника корпусу російської Молдавської армії. Тут Котляревському випадає зустрітися з Задунайськими запорожцями. Делегацію Задунайських запорожців (Согутчевський та Циганко) приймає Міхельсон, очевидно не без попередніх заходів що до цього Котляревського та Юрковського²⁾. До таких висновків ми приходимо тому, що ні Майендорф, ані Міхельсон не відзначалися певно доброзичливістю до

¹⁾ Реєстри в архіві збереглися з р. 1803.

²⁾ *Mémoires* Ланжерона свідчать про великий вплив Юрковського на старого Міхельсона, що доживав уже свого віку.

Запорожців, на це вища політика взагалі не грішила, не було у них, треба думати, й знання козачих прав.

Тимчасом Міхельсон видає маніфеста без санкції центрального уряду з Петербургу, та такої санкції він напевне й не мав-би, коли-б звернувся до Петербургу. Редакторами цього маніфесту мабуть були Котляревський та Юрковський (про першого можна тільки гадати, а що до другого, то це безперечний факт).

Зустріч Котляревського з Задунайськими Запорожцями-козаками повинна була вплинути на вражливу вдачу Котляревського. Дня 2 серпня р. 1807 сталося тимчасове замирення з Турками, і Котляревський вирушає з доручення Міхельсона оглядати Буджак (Придунайську Басарабію). Цей Буджак мало залюднити „Усть-Дунайське Буджацьке військо“. Та ось умирає Міхельсон, і ця смерть завдає великих прикростів і запорожцям і Котляревському, бо Міхельсона заступає князь Прозоровський—цей ворог Запорожців та прихильник крепачтва. Прозоровський скасував незабаром маніфест 18 лютого, а військо „Усть-Дунайське Буджацьке“, тоб-то козаків обернув на колоністів. Котляревський так само залишає штаб Прозоровського (ачи його звільняє може новий начальник) і переходить до розпорядимости Ланжерона.

Тут ми знову маємо назку документів за короткий час, а саме: кінець 1807 та початок 1808 рр., коли вже Ланжерон бере під свою опіку Запорожців, що все прибувають з Туреччини; Ланжерон пише листи про цих виселенців до Рішельє в Одесу й просить його направляти їх на Кубань, де Запорожці мають, мовляв, шире бажання осісти.

За цей таки-ж час в житті Котляревського трапляється друга важлива подія—бунт Київської міліції, що про нього була вже згадка на початку сеї замітки. Цей народній рух не міг не справити певного вражіння на Котляревського, що жив тим самим почуттям, що й його земляки запорожці-виселенці та київські ратники-селяни, що були збунтувалися проти повороту їх на крепаків і, обравши отаманів, рушили на стару Україну. Ми знаємо, як ця поетова психологія відбилася і в п'єсі „Москаль-Чарівник“ ... Адже сам автор цієї п'єси був москалем-салдатом і переживав почуття дієвих осіб із цього твору.

Під вражінням усіх цих подій Котляревський шукав виходу—шукав і знайшов в тому, що покинув службу. В р. 1808-му, скоро після згаданих вище подій, він кидає службу й береться до літературної праці. Вражіння зустрічі з Запорожцями, їхня ідеологія, київські селяни-міліціонери, бродячий по Україні люд, двоїсті почуття—з одного боку „Москаля“, а з другого „Запорожця“—усе це виразно відбивається на його творах ¹⁾. За весь час військового життя Котляревський не поривав з рідним побутом, він не залишав його на всьому просторі від рідної Полтави починаючи й до Дунаю, всюди оточувала Котляревського рідна стихія. А на Дунаю довелося йому зустрінутися з живучою історичною дійсністю—козаччи-

¹⁾ Н. Дашкевич („Кіевская Старина“ 1893 р. т. XLIII) говорить, що сюжет „Москаль-Чарівника“ запозичено з французької п'єси „Le soldat magique“, видрукованої в Парижу в рр. 1760—1761. Це цілком природньо, бо-ж Котляревський і від Ланжерона і від французького театру, що був в Одесі, міг запозичити давніші форми своєї п'єси, але внутрішній зміст твору міг вийти тільки з душі поетової, його могли дати тільки ті вражіння, що їх зазнав особисто Котляревський за час свого перебування на службі. Ланжеронів вплив безперечно більше відбився на масонстві Котляревського. Полтавську масонську ложу, в якій Котляревський був членом в рр. 1817—1822, можна було заснувати за масонським статутом тільки тоді, коли є не менш як три масони ступня брата; а таким братами могли тоді бути: Мих. Новіков (з московського масонства), Шеміот (з польського), що в рр. 1806—1808 був на війні добровольцем, разом із Котляревським, та ще третій—Котляревський.

ною, що вмираючи все-ж таки уперто боролася за свою волю, а разом з тим і за шматок насущника.

Зустріч Котляревського з рештками козаків-запорожців довершила його свідомість, тут він остаточно самовизначився національно. Коли-б не ці факти живої дійсности, що так сильно вплинули на Котляревського, то, хто знає, може-б українське письменство довго ще чекало свого відродження.

Отже в р. 1807-му виходило з-за Дунаю останнє вільне українське козацтво, а йому на зміну рушала нова сила в житті народу—відроджене письменство.

Подав *Ол. Рябинин-Скляревський*.

Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим

(1854—1877 рр.).

Збірник листів П. О. Куліша, що подається оце, охоплює період часу досить довгий, майже 23 роки. За цей час Куліш виявив дуже інтензивну діяльність як літературно-наукову, так і політично-громадську. Перечитуючи взагалі всі листи його за цей період, можна бачити, як багато він мав кореспондентів. Перед нами проходить тут ціла низка осіб, з якими він мав стосунки чи то в справах літературно-наукових, чи політично-громадських, чи, нарешті, персональних. Не дивлячись на те, що вся ця плеяда часом далеко не була монолітною ні своїми політичними поглядами, ні своїми розумовими здібностями, більше того, відріжняючись між собою і суспільно-громадським стажем,—все-ж вона робила на Куліша відповідне вражіння, втягувала його в орбіту своїх впливів, збуджувала думку, розвивала в ньому живий інтерес до ріжноманітної діяльності і разом з тим залишала в його світогляді після себе не аби-який слід. Четверть віку цієї напруженої історично-літературної, наукової, соціально-громадської та й політичної діяльності принесли багаті плоди. В наслідок інтензивних його студій з'явилась ціла серія ріжноманітних праць із галузи історії, етнографії, української літератури і красного письменства. Але з друком їх справа була дуже тяжка. Кулішеві рукописи залежувались у цензорів часом досить довго. Суворя російська цензура ретельно стежила за виданням творів, що торкалися українського національного питання. Щоб зрозуміти, яких труднощів зазнавав Куліш при виданні своїх творів, треба пригадати хоч-би той факт, що після всіх непорозумінь і прикростей з боку Юзефовича за часів Кирило-Методіївського процесу він все-ж примушений був пізніше звертатись до нього і то не тільки за допомогою в справах цензури, а і в грошевих. Про це яскраво свідчать листи його з 1857 р. до Юзефовича, а також до Галагана, в яких він висловлює подяку їм не тільки за допомогу моральну й матеріальну, але також розписується в своїх симпатіях до Москви. „Сохрани нас Боже—каже він в листі до Юзефовича—московської землі одбігати! се тільки Москалі нас одбігали, кидавши нас то Орді, то Ляхам на поталу“, хоч разом з тим і тут відчувається глухий докір Юзефовичеві в замаскованій і суб'єктивній формі: „Шукай чого иншого по тих Суздалях, Псковах та Тамбовах, а щирого серця, а душі сьвятої не забивайсь шукати на чужину,—не знайдеш нігде такої як дома“¹⁾. Про це-ж саме знаходимо ми і в листах до Галагана. Не маючи можливости з причин цензурних висловлювати свої думки і погляди на національні і політично-громадські

1) „Кіевская Старина“, 1899 р. с. 314—315.

теми публічно, Куліш, розуміється, мусів шукати аудиторію іншими шляхами. І для цього він користав у великій мірі з персональних знайомств. Особи, що листувався з ними Куліш, не мали якоїсь монолітної ідеології ні політично-громадської, ні національної. Та й не могли вони її мати. Бо що могло бути спільного у кріпака Шевченка, поміщика Галагана, графа Берга, бюрократа Соловйова—цих кореспондентів чи співробітників Куліша? Такі знайомства, розуміється, відбилися в деякій мірі і на поглядах самого Куліша. Вже наведені мною уривки із листів Куліша та й інші його студії за цей період яскраво вказують на тодішні його ідеологічні хитання, які являлись несподіванками не тільки для ширших кол української освіченої людности, але й для ближчих його товаришів і приятелів. Ми в даному разі не ставимо собі завданням вияснити причини цих його ідеологічних перемін і хитань, хоч вважаємо, що в основі їх з одного боку була свого роду „політика“ чи власне тактика, що вважала допустимими всякі методи для здійснення своїх цілей, а з другого надмірне, безкрає самолюбство Куліша. Наше завдання — накреслити мотиви чи власне причини, що були найголовнішими стимулами, що спонукали його до зносин з ріжноманітними особами. Куліш і в своїх листах і в наукових студіях не раз згадує, що нива української культури ще засмічена, не розорана і заросла перелогами. Великі надії покладав він на простий нарід, на ці „сонми“, що роблять велике діло, як настане велика година. В листі до того-ж таки Юзефовича він каже: „сонми рождають із себе великих чоловіколюбців, великих граждан, великих мудреців. Із сїєї то ріллі благодатної виростає насищающее і плодотворящее жниво; а нігде не родить духовного жнива більш, як на Україні,—тільки що женців мало, і треба нам благати Бога, щоб вивів більш женців на ниву свою“¹⁾. Підшукування таких женців на українському культурному ґрунті і породило чи викликало в нього стремління до неустанної праці, до інтензивної діяльности. І ось таке прагнення діяльности і було мабуть найголовнішим стимулом до зносин його як в справах історично-літературних, наукових, так і політично-громадських, з ріжними особами. В одних він цинив уміння орієнтуватись в політично-громадських справах, у других зворотливість і практичність у видавничих справах, нарешті третіх—вважав за досвідчених критиків, знавців своєї справи і ставив їх для себе як авторитет. До цієї останньої категорії причисляв він в ті часи з одного боку Шевченка, кажучи: „Тарасъ получилъ первый томъ „Записокъ о Южной Руси“ и пришоль въ неописанный восторгъ. Именно такіе люди, какъ онъ, знаютъ дѣну записаннымъ мною преданіямъ“, а з другого — українофіла Л. М. Жемчужнікова.

Лев Михайлович Жемчужніков з свого походження належав до аристократичної родини з ліберальними тенденціями. Батько його був сенатором, а брат Олексій вславився як поет-опозиціонер тодішньому державному режимові. Народився Л. М. Жемчужніков 1828 р. Вчився в академії мистецтв, але освіти в ній не закінчив. Ще за молодих років виявив не аби-які здібності до мистецтва і гравюрної роботи. Мистецька діяльність Л. М. Жемчужнікова не відзначалась кількістю праць, але своєю якістю принесла в 70 роках деякі послуги для російського мистецтва і спричинилась до розцвіту національної самосвідомости.

Ще за молодих років захопився він українським побутом і природою. Його картини „Кобзарь съ поводыремъ“ та й інші сцени звернули на себе увагу навіть академії мистецтв, а картина „Малороссіянка“, яку виставив він в 1857 р. в Салоні (Париж), звернула на себе увагу й ви-

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1899 р., с. 314—315.

датніших французьких критиків мистецтва. В гравюрі він працював над серією „Живописная Украина“ (48 картин), які торкалися життя України і з'явилися як додаток до журналу „Основа“. Відомі теж його портрети Маркевича, Федотова і Верещагіна переховуються нині в Третьяковській галереї.

Коли саме познайомився Куліш із Жемчужниковим, як і через кого—ми не знаємо. Можна лише догадуватися, що це сталося підчас перебування його в Петербурзі в-осени 1845 р. чи на початку 1846 року. Тоді як-раз, власне 15 грудня 1845 р., Куліша запрошено було старшим учителем російської літератури до п'ятої петербурзької гімназії. Та й сам він згадує про це: „В осени 1845 року я розлучивсь із київськими апостолами народної свободи і переїхав на службу в столицю“¹⁾. Правда, Жемчужников в своїй записці, складеній для Шенрока, вже десь пізніше, також кидає трохи світла на цей момент, вказуючи на ті обставини, при яких зустрівся він із Кулішем. Тут ми читаємо ось що: „Познакомился я съ нимъ въ началѣ пятидесятихъ годовъ, какъ и черезъ кого—не помню. Въ то время онъ былъ въ загонѣ у правительства и не имѣлъ права писать статьи и помѣщаль свои замѣтки, статьи и повѣсти не подъ своимъ именемъ, но подъ именемъ Николай М. (это былъ Николай Яковлевичъ Макаровъ, человекъ чрезвычайно хорошій, добрый и благородный, принимавшій въ Кулишѣ горячее участие, а такъ какъ онъ былъ близокъ къ старикамъ Кочубеямъ Демьяну и Александру Васильевичамъ (черезъ мать своей жены), то пользовался ихъ вліяніемъ, чтобы облегчить судьбу Кулиша). Я познакомился съ Пантелеймономъ Александровичемъ въ Петербургѣ. Жилъ онъ скромно, и я нашель въ немъ то, чего искала моя душа, горячо полюбившая Малороссію со всею ея исторією, пѣснями, обычаями, одеждой, словомъ, полюбилъ въ ней все, все безъ исключенія. Кулишъ посѣщаль меня рѣдко въ моей уединенной, такъ сказать секретной, мастерской въ саду на Васильевскомъ Острову. Тамъ онъ мнѣ читаль свои произведения, думы народныя, и мы вдвоємъ засиживались нерѣдко за полночь. Въ это время онъ подарилъ мнѣ „Исторію Малороссіи“ (имѣ написанную маленькую книжечку) и думы, собранныя имъ въ послѣдовательномъ порядкѣ. То и другое предназначалось пустить въ народъ и публику, но то и другое цензурой не было до этого допущено. Экземпляры же, къ сожалѣнію, у меня сгорѣли въ числѣ многихъ, составляющихъ теперь рѣдкость“²⁾.

Одже як бачимо натяк Жемчужнікова на знайомство Куліша з М. Я. Макаровим, заборона писати і друкувати статті, невігідний економічний стан і разом з тим його студії над історично-літературними і етнографічними матеріалами (історичні думи, „Історія Малороссії“) і нарешті захоплення народницькими ідеями (намір видавати народньо-популярні книжки і брошури),—стверджують висловлену нами думку про час першого їх знайомства.

Яке вражіння зробив на Куліша молодий Жемчужников в перші побачіння, не знаємо, але пізніш між ними утворились приятельські відносини і Куліш з задоволенням згадує про нього. В листі до Бодянського ми читаємо: „Одинъ изъ воспитанниковъ Академіи Художествъ, Левъ Михайловичъ Жемчужниковъ, очень полюбилъ нашу Малороссію, ѣздилъ по ней все лѣто, нарисоваль много малороссійскихъ типовъ и опять помышляеть о новомъ путешествіи весной. Онъ посвящаеть свой талантъ исключительно Малороссіи и теперь занятъ изученіемъ ея исторіи, этногра-

1) Хуторна поезія, 10.

2) „Кіевская Старина“ за 1901 рік, кн. 5, с. 186—7.

фіи и словесности. Когда я прочелъ ему нѣсколько украинскихъ преданій, онъ воспламенился такимъ восторгомъ, который тотчасъ же показаль мнѣ въ немъ истиннаго художника. Независимое состояніе, молодость, энергія и природный умъ, жаждущій знанія, ручаються въ томъ, что изъ него выйдесть истинный историческій живописецъ¹⁾.

Зауваживши оці інтереси молодого Жемчужнікова, Куліш старався по своєму звичаю підтримати та поширити їх і дати їм серйозне обґрунтування.

Він намітив йому книги до читання, давав записи українських легенд, в яких мистецький хист молодого маляра-артиста знаходив вдячні теми.

Брав Жемчужнікова з собою Куліш і в свої етнографічні подорожі. Так, в листі до Бодяньського Куліш пише: „Цей хлопець і геть-то у мене загаївсь і хоч дуже мені дещо поперебивав, ну да вже це хоч не дурно: там таке втішне та цікаве враже москальча, що й роботу усяку забудеш. Ото „поїдем у Полтаву“. Поїдемо. Налагодили бричечку, доїхали до Лубен: „погано в бричці: поїдемо так на перекладній“. Та біг з тобою. Як же мені таки підкидається на тій чортопхайці, мов той кгудзик офіцер. Ні таки. Як почав, як почав—мусив я старістю бовтаться, мов те барило на воді до самісінької Полтави, ще й назад. Не знаю вже, чи багацько тепер у мене в животі чого зосталось, чи все вибовтав: а почуваясь так, що кат має нічого окрім свіжого“²⁾.

Подібно пригадує в своїх споминах і Жемчужніков, але дуже коротко, і через це деталі цих студій та подорожів не виступають ясно.

„Въ 1852 году—пише він—я въ первый разъ посѣтилъ Малороссію, воспользовавшись приглашеніемъ моего двоюроднаго дяди, Ип. Ив. Почаскаго—погостить у него въ имѣніи подъ Полтавой. Жизнь въ деревнѣ такъ мнѣ понравилась и я такъ полюбилъ малороссійскій народъ и его пѣсни, что на слѣдующее лѣто едва началъ таять снѣгъ, я катилъ на перекладной къ моимъ друзьямъ Лизогубамъ въ м. Седневъ, подъ Черниговомъ, вмѣстѣ съ художникомъ Л. Ф. Лагоріо“ і далі там-же він продовжує:

„Живя въ Малороссіи, я старался изучитъ народъ, зачеркивалъ въ свои альбомы и записныя книжки пейзажи, типы, сказки и все меня интересующее. Рисунки мои были изданы впоследствии, въ 1881 и 1882 годахъ въ альбомѣ „Живописная Украина“, который въ настоящее время составляетъ библиографическую рѣдкость. Равнымъ образомъ, небольшие отрывки изъ моихъ воспоминаній того времени и часть собраннаго этнографическаго матеріала были напечатаны во второмъ томѣ „Записокъ о Южной Руси 1857 года“, изд. П. А. Кулиша, и въ журналѣ „Основа“ 1862 года“³⁾.

Жемчужніков відограв значну ролю і в персональнім житті Куліша. Походячи з аристократичної родини, він мав широкі знайомства й серед українського родовитого панства. Подорожуючи-ж по Україні, він зблизив з деякими родинами і П. О. Куліша і поміг розшукуванню різних матеріалів історичного й етнографічного характеру. Предки, діди й батьки цього панства залишили багато пам'яток своєї діяльності і Куліш знайомився сам з ними і певно знайомив теж і Жемчужнікова з цими джерелами студювання минулого.

Куліш, подорожуючи по Україні, до жвавої участі в своїх планах втягнув і Жемчужнікова; познайомив він його також і з своєю схемою

1) „Кіевская Старина“, 1897, XII, ст. 453.

2) „Кіевская Старина“, 1898, II, с. 307.

3) „Вѣстникъ Европы“ за 1899 р. кн. 11.

збирання етнографічних матеріалів. З великим захопленням віддався тоді Куліш цій справі. Знайдені й записані матеріали він систематизував і студював.

Захоплення народніми мелодіями з Кулішем поділяв і Жемчужников. Музикальний Жемчужников переймав від Куліша та його дружини Ганни Михайлівни мотиви українських народніх пісень, а може й сам іноді співав йому ті мелодії, які сам перед тим занотував.

„Вотъ въ это-то время—каже Жемчужников—я посѣщаль Пантелеймона Александровича въ хуторѣ Мотроновкѣ и въ хуторѣ Заротѣ; ѣздилъ съ нимъ въ Черкасы, проживаль у него на квартирѣ въ Кіевѣ. Кулишъ всегда мнѣ былъ очень приятенъ. Сидя съ нимъ въ экипажѣ, я пѣлъ ему пѣсни, изучаль новые мотивы отъ него и отъ жены его, Милой Александровны Михайловны, отъ дѣвушекъ, бабъ, стариковъ, парней и бандуристовъ. ѣздилъ съ нимъ къ М. Грабовскому, въ его имѣніе Кіевской губерніи. ѣздили мы какъ придется: въ жидовскомъ фургоны, въ „нетычанкѣ“ и на перекладной. Дорогой мы много говорили и соболѣзновали о сосланномъ Шевченкѣ, котораго онъ лично зналъ и въ одно время съ нимъ пострадалъ, а я зналъ только его произведенія, которыми упивался“¹⁾. Знаючи декого серед українського панства як знавців і аматорів українського народнього побуту, Жемчужников міг полегшити Кулішеві налагодження звязків з ними. Сам Жемчужников у своїх споминах згадує, як він зблизив його з Г. П. Галаганом, а у того вперше із Остапом Вересаєм. „Въ Полтавской губерніи я познакомилъ Кулиша съ семействомъ Г. П. Галагана, гдѣ въ первый разъ свель его съ моимъ приятелемъ—бандуристомъ Остапомъ Вересаемъ. Кулишъ потомъ былъ съ Остапомъ въ перепискѣ“²⁾.

Куліш підчас своїх подорожів по Україні в 1850-х роках часто їздив до Репніних в Яготині, Галагана, де-Бальмена і Закревських. Товаришем в цих подорожуваннях часто був Жемчужников. Сплучали їх спільні етнографічні інтереси. Але оскільки Куліш знайомив Жемчужникова з своїми спостереженнями? Як знаємо, тодішне панство залишило сумні і гнітючі вражіння. У них бо і „садки гарні“ і „будинки хороши строяцца... хоть бы и царю въ нихъ жить“, і сонце мовляв сідає, як у раю, і дерева грають наче шовки та саети; гуси кричать та плещуть серед ставу „тихо як у Бога на небі“, але кожний раз, як тільки він бачив селян, душа його стискалась. „Мизерний народъ“,—каже він—„а бувъ би народъ гарний, коли бъ доля ёму лучче“ і замість оспівування природи у нього виривались сумні до розпачу ноти: „то горе, що душа—наче птиця, безъ крыль: хоче піднятыця надъ землею, а туга до землі її пригнітає“. І ось такий сум навівали на Куліша всі ці малюнки сільського життя, і він не раз думав усе кинути і виїхати і „не будь здѣсь Жемчужникова, а би норовилъ поскорѣ уѣхать“. Ця фраза кидає світло на тодішні відносини між Кулішем і його молодим товаришем в подорожах по Україні. Очевидно серед цих сумних вражін від пригніченого убогого селянства та байдужого панства Куліш міг знаходити у молодого Жемчужникова співчуття та розуміння своїм переживанням. Взагалі в ті роки Жемчужников користався симпатіями серед українського громадянства. Так, в листі до Шевченка від 19 січня 1858 р. Лазаревський пише: „Мнѣ передалъ деньги Алексѣй Михайловичъ Жемчужниковъ, живущій здѣсь“³⁾, но объ этой передачѣ просилъ его братъ Левъ Мих. Жемчуж-

1) „Кіевская Старина“, 1901 р. кн. 6, с. 355—356.

2) „Кіевская Старина“, 1901 р. кн. 6, с. 356.

3) В Петербурзі, С. Г.

никовъ (родомъ кацапъ, а душею чистый малороссъ). Онъ теперъ за границей, въ послѣднее время былъ въ Петербургѣ, но кажется, уѣхалъ уже въ Италію: онъ въ душѣ артистъ, хорошо рисуєтъ и много ѣздилъ по Малороссіи, для снятія видовъ ея“¹⁾). Але особливі симпатії він мав у Куліша, який не тільки цинив його як артиста-малляра і взагалі як людинау, але й як освіченого ліберала. Розуміється, відмежовувати соціально-спорідненого із згаданю аристократичною класою Жемчужнікова і думати, як це часом здавалось Кулішеві, що він різко відокремлюється від неї, що найменше, було-б нераціонально. І коли Жемчужников „съ простой своей расположенностью больше всѣхъ“ його задовольняв, то не думаємо через те, щоб він своїми соціально-політичними поглядами занадто вже різко відділявся від українського магнатства і цим самим ніби-то імпував демократичним тенденціям Куліша. Притягуючою силою Жемчужнікова було його українофільство, а почасти, розуміється, й лібералізм в соціально-політичних поглядах. Все це, треба думати, й послужило найголовнішою причиною до зближення і споріднення обох діячів. Можна думати, що на кінець 1850-х років і припадає найбільше зближення Куліша з Жемчужниковим. Певно, Куліш знайомив Жемчужнікова з своїми широкими планами культурної праці, а також з тими перешкодами, які зустрічав і від цензури, і від своїх-же земляків— як меценатів, так і співробітників. Через те і міг Куліш в листах з кінця 1863 р. кидати натяки на своє пережите та на розчарування. Доводилось Кулішеві шукати в Жемчужнікова і матеріальної допомоги. І така грошова допомога була, і користуючись нею, Куліш в 1863—64 рр. заводить хутір; але була йому й инша підтримка, коли шукав він посади у Варшаві.

„Спасибо Вамъ за письмо къ Арцимовичу“—пише Куліш в одному з листів до Жемчужнікова, що клопотався перед Арцимовичем за Куліша,— „онъ предлагалъ мнѣ мѣсто по кодификаціонной комиссіи съ 3000 р. жалованья“, але, мовляв, поскільки він (Куліш) отримав уже посаду в учредительнім комітеті—і праця там зробила йому до деякої міри репутацію „въ чиновномъ мірѣ, то я счелъ долгомъ тутъ и остаться на службѣ—тѣмъ болѣе, что учредительный комитетъ предложилъ мнѣ въ годъ 3600 р. Викторъ Антоновичъ позвалъ меня къ себѣ на службу какъ нельзя болѣе кстати, потому что въ то самое время въ учредительномъ комитетѣ рѣшался вопросъ: сколько назначить мнѣ жалованья. Такъ какъ онъ предложеніемъ мнѣ трехъ тысячъ опредѣлилъ цѣну моей работѣ, то учредительному комитету нельзя было больше колебаться, и такимъ образомъ я считаю себя обязаннымъ собственно Виктору Антоновичу“. Починаючи з 1864 р., листи до Жемчужнікова з Варшави та спомини в них про тамошне життя цікаві ще й тим, що подають еволюцію його (Куліша) поглядів що до польської культури й державности з її політичним і громадським устроєм. Коли з початку своєї діяльности Куліш, чи то під впливом Грабовського й инш. польських діячів, чи то під впливом польської літератури, ідеалізував польську культуру і прагнув побувати в культурному центрі її—Варшаві, то згодом він дивився на все це далеко вже не тими очима. Життя в Варшаві поставило його віч-на-віч не тільки з тупими російськими бюрократами як Я. Соловйов і граф Берг, не тільки відкрило для нього закулісну роботу російської адміністрації, але показало живу історію польської нації і тих частин українських земель, що підпали під вплив колишньої Речі Посполитої. Поляки і в особі своїх біскупів, і в особі світських людей всіх клас явились перед ним

1) „Кіевская Старина“ за 1901 р. кн. I, с. 293.

„живьємъ“. Що-ж торкається українських і білоруських земель, охоплених полонізмом, то „никакія книги“, каже він, „не давали мнѣ и намека на то, что я узналъ, живя въ Варшавѣ. Результатомъ этого была переработка моихъ историческихъ возрѣній на наше прошлое, настоящее и будущее“. І ось починаючи з 1865 р., в листах до Жемчужнікова помічається глухий докір на адресу Польщі: „Служится мнѣ хорошо, хотя много надо работать. Услуга моя Виктору Антоновичу¹⁾ по исправленію юридическихъ сборниковъ даетъ мнѣ возможность поглазѣть на Западную Европу и отдохнуть мѣсяца два, чтобы потомъ принятъся за устройство нелѣпой Польши²⁾ съ новыми силами“. Так отже повторюю, життя Куліша у Варшаві спричинилося не тільки до зміни поглядів у справі українсько-польських відносин і „висшости“ польської культури, воно також ґрунтовно вплинуло на розв'язання ним цього питання в його майбутніх великих історичних студіях: „Історія отпаденія“ і „возсоединенія“, студіях, написаних з певним упередженням і тому далеко не об'єктивних.

Другий момент, який яскраво виступає в листах, це згадка його про захоплення українською ідеєю до ентузіазму. Куліш щиро признається Жемчужнікову про всі свої переконання, їх еволюцію, а часом і раптові зміни. „Вы отнесетесь къ этому увлеченію (українству, С. Г.) безъ улыбки, когда я вамъ скажу, что въ ней видѣлъ я соціальную и національную правду“. Але події 1861—2 рр., каже Куліш: „охладили“ його „къ украинomanіи“ настільки, що він залишив Петербург, оселився на хуторі і „сдѣлаася почти въ буквальномъ смыслѣ слова неграмотнымъ человекомъ“. І далі продовжує він: „я не читалъ ничего и все время свое посвятилъ хозяйственнымъ занятіямъ“. Таке захоплення хуторським побутом з його турботами та тривогами відповідало тодішнім настроям Куліша. Він розійшовся в своїй практичній діяльності з своїми товаришами в цій роботі. І—як не раз попереджував в своїх приятельських листах до ближчих знайомих—шукав відпочинку від пережитого на хуторі—„пасічником“, як він часто висловлювався. Але вражіння та розчарування від людей не перешкождали Кулішеві всею душею віддаватись і далі українській ідеї, хоч практичне її здійснення він тепер уявляв по своїй, відмінно від своїх товаришів по роботі та Росіян-інтелігентів. Від українського народу чекав Куліш в дальшому великих культурних здобутків.

„Въ самомъ дѣлѣ подъ австрійскою конституціею,—каже він—которую напрасно такъ унижаютъ наши газетчики, украинскій вопросъ можетъ сдѣлать въ литературѣ великіе успѣхи, которые въ свое время почувствуются и нашею ничтожною публикою. Я разумѣю то отдаленное время, когда нынѣшніе пустомели перемрутъ и на ихъ мѣстахъ явится новое дѣятельное поколѣніе. Мы воспитаны въ такой школѣ, что остается насъ только выбросить изъ жизни“.

Нових сил та нової бадьорости надало Кулішеві піднесення культурної праці в Галичині. „Мысль украинскаго журнала,—каже він,—возродилась на пепелищѣ, которое казалось давнымъ давно потухшимъ—въ Червоной Руси. Тамъ издается „Мета“ (цѣль), какъ продолженіе того, что начато украинскою литературою. Я не видалъ еще этого журнала (объ этомъ заботятся, чтобъ онъ не доходилъ до украинцевъ), но по письмамъ редактора вижу, что онъ понимаетъ свое дѣло какъ слѣдуетъ. Изданіе Меты оживляетъ меня, а то на душѣ было очень скверно“.

Але хуторянський побут не дав Кулішеві повного заспокоєння. „Они (хуторські справи, С. Г.)—каже він—были для меня источникомъ большого

1) Арцимовичеві, С. І.

2) Підкреслення наше, С. І.

горя. Я не только не былъ въ состояннн расплатиться съ довѣрчивыми людьми, къ которымъ принадлежали и Вы, но еще больше погружался въ бездну несостоятельности“.

Було тут не тільки невміння Куліша господарювати, але разом з тим прилучились і інші непередбачені події. Між иншим несподівано виникли родинні незгоди і один з братів жінки почав земельні справи. Це було зовсім несподівано. „Жизнь анахорета—каже він—подъ впливіемъ грабежа, которому подверглась моя жена отъ родного брата и который лишалъ насъ „куска хлѣба“ въ тѣсномъ значеннн этихъ словъ,—такая жизнь до того меня сѣла, что я лишился голоса и бросивъ службу, поѣхалъ спасать сестру отъ того брата, который не иначе писалъ бывало къ ней въ Варшаву, какъ титулуя ее словами: мати моя рідна. Въ этомъ пріятномъ занятнн провелъ я около двухъ лѣтъ, и вотъ еще разъ выбрался изъ „невывлазной“ малороссійской грязи, чтобы сказать своими книгами путное слово любителямъ русской исторнн“.

Таке матеріальне і в звязку з ним моральне пригнічення довело духовно розбитого, егоїстичного Куліша до кризи і справжнього трагізму. Ці причини й примушували його часом раптово несподівано рвати звязки з найближчими товаришами і співробітниками по праці й кидатись в протилежні по своєму ідеологічному напрямкові табори. Проте ціль і стремління Куліша—служити українському народові і його культурі—при всіх пертурбаціях були незмінними. Цей момент відзначається і власне домінує і в листах його до Жемчужнікова. Особливої уваги в цьому відношеннн заслуговує лист № 14, який не тільки характеризує варшавське життя Куліша, дає яскраве уявлення про його роботу там, її темп і характер та про ті службові прикrostі й непорозуміння, що виникли в звязку з нею,—він виразно відбиває й основні риси його ідеологічного напрямку—служення українській культурі. Взагалі-ж листи Куліша до Жемчужнікова дають чимало важних доповнень; вони-ж вказують почасти й на причини, які поклали певний відбиток на дальших його наукових студннх—як історичних, так і літературних.

Листи П. О. Куліша до Л. М. Жемчужнікова¹⁾.

№ 1.

Мотроновка 1854, окт. 5.

Извѣстнн о письмѣ, т. е. о Гоголѣ, очень меня порадовало: но я не иначе могу получить его отъ васъ изъ рукъ, какъ здѣсь, въ Мотроновкѣ. Матеріалы, собранные мною въ Яновщинѣ и полученные изъ Петербурга и Москвы здѣсь, такъ объемисты, что если я не посижу на мѣстѣ за работой цѣлаго мѣсяца, то у меня не будетъ въ эту зиму сдѣлано дѣла. Я не выѣду уже никуда до выѣзда въ Москву по санной дорогѣ. Пріѣзжайте послушать нашихъ пѣсенъ и поработать у насъ. Здѣсь мы имѣемъ во флигелѣ три собственно намъ принадлежащія свѣтлыя комнаты; Вамъ будетъ хорошо. Я пошлю ригельмановскую брычку, въ которой я пріѣхалъ (опрокинувшись между прочимъ на одной плотинѣ ночью совершенно удачно) за Андреемъ Шутомъ и его меценатомъ—священникомъ, и мы славно здѣсь проведемъ дня три—четыре, а тамъ Вы опять можете воротиться въ Седневь, если не предпочтете остаться

¹⁾ Оригіналів, а також і брульонів листів ми не маємо. В Чернігові в музеї ім. В. В. Тарновського переходяться лише копії з них, переписані сестрою Ганни Барвінок повидимому для Шенрока і передані Дуб'янським на-весні 1924 року до музею. Копії переписані на лінованому папері звичайного формату з обох боків, досить чітко.

здѣсь для окончанія Вашей картины. Впрочемъ какъ Вамъ съ нею возитися въ дорогѣ. Лучше прїѣзжайте съ акварелью. У вашего родственника хранятся старинныя парчевыя кунтуши; вы ихъ нарисуете, придѣвъ на хорошую натурщицу, которую можно Вамъ доставить.

Пани моя въ Рыхлахъ молится Богу, и потому Вамъ поклона нѣтъ.
Весь Вашъ П. К.

Мотроновка на большой дорогѣ изъ Борзны въ Нѣжинъ (въ полуверстѣ чтоли отъ дороги), на 8-й верстѣ отъ Борзны.

№ 2.

Дорогой Левъ Михайловичъ!

Затѣялъ я устроить себѣ на старость новое, болѣе удобное гнѣздо подъ Борзною, да не хватило денегъ. Пожалуйста выручите изъ бѣды—пришлите на нѣсколько мѣсяцевъ хоть сто рублей, а если пришлете 200 или 300, то сдѣлаете мнѣ очень, очень доброе дѣло. Въ Петербургѣ затѣваютъ новый журналъ и зовутъ меня. Но мнѣ нельзя бросить свой хуторъ безъ крышъ, дверей, половъ и проч., а денегъ на увеличеніе рабочаго штата нѣту-те. Кабы прислали вы денжонокъ—то, я бы все маленечко прикончилъ скорымъ обычаемъ да и махнулъ бы в Питеръ спасать честь родной земли: дѣло вѣдь дошло до потери и самой чести. Грустно чертовски, да ничего не подѣлаешь.

Александра Мих. вмѣстѣ со мною усердно Вамъ обоимъ кланяется. Знаемъ о постигшемъ Васъ горѣ. Ищите спасенія отъ тоски въ дѣятельности. Это средство не разъ спасало меня на краю гибели.

1863, сент. 16.

Хуторъ Піддубень.

Вашъ П. Кулишъ.

№ 3.

Спасибо Вамъ, добрѣйшій Левъ Михайловичъ, за сто рублей. Они подоспѣли какъ разъ во время. Но какой Вы странный человекъ по предмету переписки. Вы говорите: „пишите ко мнѣ, когда вздумается“, а о себѣ не сказали ни словечка. Кто же станеть посылать Вамъ реляціи о своихъ дѣлахъ, когда Вы лѣнитесь говорить посредствомъ пера. При всей моей любви къ Вамъ и благодарности за одолженіе, я долженъ отвѣчать въ ладъ съ Вашимъ письмомъ, то есть умолкнуть.

Нашъ усердный поклонъ Ольгѣ Степановнѣ.

1863, окт. 10.

Хуторъ Піддубень, подъ Борзною.

Вашъ П. Кулишъ.

№ 4.

Кого тормошила жизнь больше нашего. И кто выигралъ въ жизни меньше. Но что помогутъ жалобы. Лучше пользоваться тѣмъ, что еще не утрачено, и сдѣлать изъ остатковъ сердечной силы возможно достойное человекъ употребленіе. Въ настоящее время намъ очень жутко на свѣтѣ. Разказать невозможно, что мы претерпѣваемъ. Крупныя удары судьбы падаютъ на насъ, какъ и на прочихъ людей, но мелкія ежедневныя огорченія отъ многихъ и отъ многого едва ли не мучительнѣе. Вы этого не испытали и не испытаете. Это нѣчто не только подавляющее, ожесточающее, но даже, пожалуй, оподляющее человекъ. Но мы держимся выжиданіемъ лучшего времени. Оно, въ возможности, существуетъ для каждаго. Этой мысли довольно, чтобъ не опуститься до безобразія. Всего убійственнѣе дѣйствовало на меня въ эти годы ничтожество нашихъ земляковъ. Оно

поразительно въ своихъ фактахъ, которыхъ я не стану сообщать Вамъ, какъ человѣку, отчасти съ ними знакомому. Но мысль украинскаго журнала возродилась на пепелищѣ, которое казалось давнымъ давно потухшимъ въ Червоной Руси. Тамъ издается „Мета“ (цѣль), какъ продолженіе того, что начато украинскою литературою. Я не видалъ еще этого журнала (объ этомъ заботятся, чтобъ онъ не доходилъ до украинцевъ), но по письмамъ редактора вижу, что онъ понимаетъ свое дѣло какъ слѣдуетъ. Изданіе Меты оживляетъ меня, а то на душѣ было очень скверно. Въ самомъ дѣлѣ, подѣ австрійскою конституціею, которую напрасно такъ унижаютъ наши газетчики, украинскій вопросъ можетъ сдѣлать въ литературѣ великіе успѣхи, которые въ свое время почувствуются и нашею ничтожною публикою. Я разумѣю то отдаленное время, когда нынѣшніе пустомели перемрутъ и на ихъ мѣстахъ явится новое дѣятельное поколѣніе. Мы воспитаны въ такой школѣ, что остается насъ только выбрать изъ жизни. Но довольно объ этомъ.

Строимъ мы себѣ домикъ—будинокъ, въ которомъ на сволокѣ изображено сице: Збудувавсь будинокъ сей р. Б. 1863 коштом и доглядом Панька Кулиша, за доброю порадою господині его Олександри. Стилъ нашихъ построекъ въ его первообразѣ видалъ я на Дунаѣ. Много я себѣ не могъ позволить, но выходитъ нѣчто характерное. Весною надѣмся войти. Грошей катма—вотъ горе. Мнѣ бы очень, очень нужно съѣздить въ Червоную Русь и поруководствовать кое въ чемъ редактора Меты; но сижу какъ грибокъ на мѣстѣ и строю хуторъ на мѣдныя деньги. Обидно это очень. Заводимъ садъ. Земли у насъ десятины пять или шесть—еще не мѣряли. Все непокрытое дикими деревьями хотимъ превратить въ садъ. Больше ничего не остается дѣлать съ нашими средствами. Да еще пасику устроимъ—авось либо прокормимся подѣ старость.

Будьте здоровы съ милой Ольгой Степановной. Оба мы отъ души желаемъ Вамъ обоимъ возможнаго счастья.

1864, янв. 16.
Мотроновка.

Вашъ П. Кулишъ.

Р. С. Какъ грустно отозвалось Ваше письмо, добрый Левъ Михайловичъ. Еще такъ недавно Вы были веселы обое. Пишите къ намъ чаще и подробнѣе. Попросите милую и добрую Ольгу Степановну писать ко мнѣ. Цѣлую ее отъ души, а Вамъ жму крѣпко руку, Леночку обнимаю.

А. Кулишъ.

№ 5.

Давно мнѣ хотѣлось быть въ Варшавѣ. Еще до начала смуть хотѣлъ я туда ѣхать, но меня остановили хуторскія постройки. Общій нашъ пріятель Грабовскій звалъ меня къ себѣ, но я выждалъ болѣе безопаснаго момента. Когда умеръ Грабовскій, я началъ тосковать по Варшавѣ и ее „главномъ архивѣ царства польскаго“. Читая въ газетахъ, что правительство нуждается въ людяхъ, знающихъ польскій языкъ, я рѣшился предложить ему свои услуги и вотъ пріѣхалъ въ Петербургъ. (Александра Мих. покамѣстъ остается въ нашемъ Піддубнѣ). Видѣлся я съ Вашимъ зятемъ Арцимовичемъ и просилъ его доставить мнѣ возможность пожить въ Варшавѣ. Онъ, кажется, благосклонно взглянулъ на мое желаніе, но, какъ видно, еще не можетъ приступить къ составленію своего будущаго штата. Все дѣло покамѣстъ находится въ рукахъ Милютина. Между тѣмъ я хотѣлъ бы служить преимущественно подѣ начальствомъ Арцимовича. Кромѣ ближайшихъ моихъ интересовъ—интересовъ науки—

мнѣ хочется кой-чему поучиться у такихъ людей, какъ Вашъ зять, котораго общественная репутація стоитъ высоко у всѣхъ моихъ пріятелей. Напишите Вы къ нему, драгоцѣнный Левъ Михайловичъ. Вы меня знаете давно и имѣете полное право ручаться за меня, какъ за работника и человѣка. Что касается до политическихъ убѣжденій, то, каковы бы они не были (а они, можетъ быть, совпадаютъ съ его убѣжденіями),— при моей молчаливости и изолированной дѣятельности, онъ не можетъ быть мною компрометированъ. Ни въ общественній жизни, ни въ литературѣ я не сдѣлалъ шагу, который бы противорѣчилъ характеру его службы. Это для меня тѣмъ возможнѣе, что въ настоящее время я посвящаю себя надолго собиранію и изученію матеріаловъ для обширнаго сочиненія о Польшѣ и юго-западной Руси. Пока я не сознаю себя способнымъ сказать прочное слово объ этомъ запутанномъ и многосложномъ предметѣ, я ничего печатать не стану. Напишите ему немедленно черезъ Вашего отца или прямо въ Варшаву, куда онъ, можетъ быть, уже и уѣхалъ. По всей вѣроятности, онъ будетъ играть важную и самостоятельную роль въ Царствѣ Польскомъ. Ему нужны будутъ такіе люди какъ я, и Вы, послуживъ моимъ интересамъ въ качествѣ друга, окажете и ему услугу въ качествѣ родственника.

Александра Михайловна пріѣдетъ ко мнѣ въ Варшаву, лишь только я удостоюрюсь, что она можетъ жить тамъ безопасно. Мы любимъ Варшаву, несмотря на непріятный случай во время перваго нашего тамъ пребыванія.

Ну, какъ же Вы поживаете. Я слышалъ, что Вы растолстѣли. Это не хорошо для Васъ. Вы всегда были расположены къ убійству времени. Пора Вамъ устроить свое хозяйство такимъ образомъ, чтобы можно было Вамъ жить среди людей, которые бы такъ или иначе подталкивали Васъ къ дѣятельности. Я самъ до того закопался было въ плотницкой и столярной работѣ, что кругъ моей дѣятельности началъ суживаться самымъ зловѣщимъ способомъ. Очутясь въ Петербургѣ, я вижу это яснѣе, чѣмъ въ Пиддубнѣ. Какъ бы ни были неблагоприятны обстоятельства для осуществленія нашего идеала внутренней жизни, мы не должны останавливаться въ человѣческихъ своихъ стремленіяхъ. Если не возможно одно, возможно многое другое. Уныніе же не даромъ названо грѣхомъ передъ Богомъ, который призвалъ насъ къ жизни. Аминь. Ольгѣ Степановнѣ усерднѣйшій поклонъ.

1864, марта 14.

С. Петербургъ. Ко мнѣ писать на имя Симонова.

Вашъ П. Кулишъ.

№ 6.

Дорогой Левъ Михайловичъ

Спасибо Вамъ за письмо къ Арцимовичу. Онъ предлагалъ мнѣ мѣсто по кодификаціонной комиссіи съ 3000 р. жалованья, но какъ я ужъ работалъ по порученіямъ учредительнаго комитета и эти работы сдѣлали мнѣ нѣкотораго рода репутацію въ чиновномъ мирѣ, то я счелъ долгомъ тутъ и остаться на службѣ—тѣмъ болѣе, что учредительный Комитетъ предложилъ мнѣ въ годъ 3600 р. Викторъ Антоновичъ позвалъ меня къ себѣ на службу какъ нельзя болѣе кстати, потому что въ то самое время въ учредительномъ комитетѣ рѣшался вопросъ: сколько назначить мнѣ жалованья. Такъ какъ онъ предложеніемъ мнѣ трехъ тысячъ опредѣлилъ цѣну моей работѣ, то учредительному комитету нельзя было больше колебаться, и такимъ образомъ я считаю себя обязаннымъ собственно Виктору Антоновичу за сытный кусокъ хлѣба, который имѣю въ Варшавѣ. Работы много; тружусь безпрестанно въ полномъ смыслѣ

слова, но дѣлу я сочувствую и потому работа для меня пріятна. Притомъ же я освобожденъ отъ хожденія въ канцелярію и имѣю съ нею сношенія только посредствомъ курьеровъ. Больше всего меня радуєтъ то, что мой начальникъ, строгій бюститель бюрократическихъ формъ, часто назначаетъ мои бумаги къ перепискѣ набѣло, не измѣнивъ ни одного слова, что рѣдко у него случается и заматорѣлымъ въ службѣ чиновникамъ. Но торжество это достается мнѣ не дешево: оно требуетъ величайшаго вниманія къ разнообразнымъ условіямъ дѣлопроизводства.

Жінка Вамъ и Ольгѣ Степановнѣ вмѣстѣ со мною кланяется. У насъ гоститъ Над. Мих. съ двумя меньшими дѣтьми. Она Вамъ обоимъ тоже кланяется. Напишите къ намъ ради Бога о себѣ—какъ Вамъ живется, что дѣтки и проч.

Вашъ П. Кулишъ.

1865, янв. 8 наст.

Адресъ на мое имя въ Римской гостинницѣ (Hotel Rzymski) Варшава.

№ 7.

Якъ таки Ви не боітесь Бога милосердного, щобъ оце ні словечка про себе не написати.

А за гроші не лайте. Такъ якось робитця кругом мене, що гроші йдуть марно. Отъ же, черезъ три тижні візьму жалованье, то заразъ вишлю. Хочъ би годилось давно вже Васъ удоволнити грішми, та коли вже такъ воно сталось—я тимъ себе розважаю, що було якъ добудешъ съ пошти цілковихъ съ десятокъ, то й на душі полегшає; а якъ знаєшь що певно оттоді й тоді пришлють то й есть изъ-за душі. А вже якъ господарство безъ грошей у кишені, то й нема гіршої муки.

Я все пишу та й пишу та й пишу, отъ обридло, а проте на знатте свое не нарікаю, бо мене радує, що я таки не зовсімъ нікчемна людина на світі. Спершу здавалось, що ніякъ сего діла не второпаю, а теперъ такъ насобачивсь, наче й зрісь на кручкотворстві. Началство мое дуже мене похваляє и нічим мені не допікає, якъ иншимъ, що попередъ мене почали папірѣ нівечити. Шо найбільшь мене задовольняє, такъ отъ те, що не хожу въ канцелярію, а тільки два рази на тиждень прийду съ папірами, та й годі до началства.

Могу выслать Вамъ, дорогой Левъ Михайловичъ, тотчасъ только 50 руб., а черезъ мѣсяць пришлю другіе 50. Очень совѣстно мнѣ передъ Вами. Казалось, все можно устроить какъ нельзя лучше съ моимъ жалованьемъ, а выходитъ, что его очень мало для раздѣлки съ моею прежнею и нынѣшнею жизнію.

Обѣ мои дамы здравствуютъ и кланяются Вамъ и Ольгѣ Степановнѣ. Над. Мих. очень поправилаь у насъ и помышляетъ о переселеніи къ М. Т. въ Екатеринославъ.

Ну, Вы расписались. И я откладываю „до другого раза“. Пропастъ работы.

Преданный Вамъ другъ П. Кулишъ.

1865, Іюня 19

Іюля 1.

Варшава.

№ 8.

Вотъ и другіе, т. е. остальные 50 р. Отъ всей души благодарю Васъ, дорогой другъ Левъ Михайловичъ, за одолженіе.

Работаю я здѣсь и для В. А. Арцимовича. Онъ издаєтъ матеріалы для устройства мѣстной администраціи и я взялъ на себя редакцію перевода съ польскаго.

Всѣ Вамъ кланяются.

Вашъ П. Кулишъ.

1865 іюля 15 (27).

Варшава.

№ 9.

Другіє 50 руб. отправлены къ Вамъ, какъ обѣщано. Надѣюсь, что они уже въ Вашихъ рукахъ.

Мы собираемся за границу. Сообщите намъ адресъ швейцарскихъ захолустьевъ, въ которыхъ можно прожить дешево и съ нѣкоторыми удобствами, и пришлите рекомендательную записку къ парижскому священнику. Александра Мих. желаетъ остаться на нѣсколько мѣсяцевъ въ Парижѣ, такъ нужно ей примкнуть къ какому-нибудь семейству.

Записочку Вашу я получилъ. Благодарю и за нѣсколько строкъ. Адресуйте просто въ Учредительный Комитетъ.

Служится мнѣ хорошо, хотя много надо работать. Услуга моя Виктору Антоновичу по исправленію юридическихъ сборниковъ даетъ мнѣ возможность поглазѣть на западную Европу и отдохнуть мѣсяца два, чтобы потомъ приняться за устройство нелѣпой Польши съ новыми силами.

Над. Мих. уѣхала и уже получено изъ Острова отъ нея извѣстіе, что она собрала вокругъ себя всѣхъ дѣтей. Тамъ стоялъ нашъ тарантасъ, въ которомъ она поѣдетъ пашъ Кіевъ, а оттуда водою пашъ Екатеринославъ.

Теперь на нашемъ попеченіи Маша Щербакова, которую Вы могли видѣть у насъ во времена перваго знакомства. Это дочь старшей сестры Бѣлозерскихъ. Ея мужъ опредѣленъ здѣсь военно-участковымъ начальникомъ, а ее обѣщаютъ сдѣлать директрисою женской гимназіи, устраиваемой для Русиновъ Люблинской губерніи.

Александра Михайловна кланяется Вамъ обоимъ вмѣстѣ со мною.

Напишите, пожалуйста, какъ Вы живете, чтобы намъ имѣть понятіе о Вашемъ бытѣ. Намъ было очень трудно жить въ хуторѣ по невозможности имѣть прислугу и рабочихъ. И здѣсь прислуга составляетъ самую тяжелую статью жизни.

7 (20) Августа 1865.
Варшава.

Вашъ П. Кулишъ.

Спб. 1873, авг. 23.

№ 10.

Я написалъ къ Вамъ, милѣйшій Левъ Михайловичъ, недавно, и, можетъ быть, Вы, съ обычною Вашею ретивостью къ добру, что-нибудь и предприняли въ мою пользу. Если такъ, то пріостановитесь. Мнѣ обѣщана служба по министерству путей сообщенія, но товарищъ министра, къ которому я обратился безъ всякой рекомендаціи и который принялъ меня съ особеннымъ вниманіемъ къ прошлой моей служебной и неслужебной дѣятельности, долженъ дожидаться графа Бобринскаго (15 сентября), чтобы причислить меня къ министерству. Если признаете полезнымъ, напомните обо мнѣ Владиміру Михайловичу, къ которому я ѣздилъ два раза да не засталъ (завтра опять поѣду).

Скажите ему, что этотъ человѣкъ работаетъ прилежно и прямить интересамъ службы какъ слѣдуетъ, и что молъ такихъ людей слѣдуетъ привлекать къ дѣлу на пользу общества и государства. Виктора Антоновича нѣтъ въ Петербургѣ, а что-бы и онъ могъ свидѣтельствовать, что я не ѣлъ въ Варшавѣ хлѣба незаслуженнаго. Однихъ „Сборниковъ административныхъ постановленій Царства Польскаго“, въ переводѣ на русскій языкъ вышло изъ подъ моей редакціи 63 тома.

Бувайте здорові.

Вашъ П. Кулишъ.

На всякій случай адресъ: На углу Гороховой и М. Морской, д. № 6/12, кв. № 13.

Ольгѣ Степановнѣ—мой усердный поклонъ. О Вашемъ процвѣтаніи въ Москвѣ сообщилъ мнѣ Костомаровъ, который Вамъ очень кланяется.

№ 11.

Въ предыдущемъ письмѣ я просилъ Васъ, дорогой Левъ Михайловичъ, напомнить обо мнѣ Владиміру Михайловичу. Повидавшись съ нимъ, я думаю, что это будетъ похоже на обычное искательство. Я объяснилъ Вашему брату, что, не имѣя связей, я рассчитываю на свое умѣнье работать, и мы рѣшили этимъ путемъ домогаться служебнаго положенія, какое будетъ возможно для меня въ свое время. Къ тому же я вовсе не ишу тотчасъ жалованья, имѣя собственные ресурсы для существованія въ Петербургѣ, покамѣстъ меня узнаютъ на дѣлѣ, стою ли я куска хлѣба.

Если имѣете время, увѣдомьте о себѣ и о Вашей семьѣ.

Вашъ П. Кулишъ.

1873, авг. 24.

Уголь М. Морской и Гороховой, домъ № 9/12, кв. № 13.

28 дек. 1874.

Мотроновка.

№ 12.

Ваше продолжительное, глухое молчаніе, дорогой Левъ Михайловичъ, заставило меня думать, что для Васъ потерянь весь интересъ, какой представляла моя не совсѣмъ обыкновенная жизнь. Я и не былъ бы у Васъ въ Москвѣ, но меня просилъ объ этомъ В. В. Стасовъ по поводу Живописной Украины. Естественно, что, выговоривъ у издателя моей Исторіи Возсоединенія Руси 60 экз. 1-го и 2-го томовъ, я не включилъ Васъ въ число 60 особъ, которымъ интересно было раздать ихъ. Свиданіе съ Вами, при всей его торопливости, дало мнѣ другое о Васъ понятіе. Теперь я желалъ бы имѣть Васъ моимъ читателемъ. Книги мои стоятъ 4 р. и Вы ихъ найдете у всѣхъ московскихъ книгопродавцевъ. Вы увидите, что я работалъ не попусту и этими двумя томами открываю длинный рядъ томовъ: „Исторія возсоединенія Руси“ продолжится по настоящей день и будетъ сопровождаться двумя параллельными сборниками, такъ что всего составитъ томовъ тридцать. Мною уже нагромождено и открыто много матеріаловъ, но я нахожусь въ борьбѣ со стихійными началами посреди моей работы. Объ этомъ могъ бы кое-что рассказать и Вашъ братъ Владиміръ Михайловичъ. Я играю въ большую игру, но игра моя, во всякомъ случаѣ, стоитъ свѣчей. Въ настоящую минуту я сильно затрудненъ недостаткомъ въ моей кассѣ тысячи рублей, которая придетъ ко мнѣ даже путемъ распродажи издателемъ книгъ моихъ. Мнѣ занялъ 500 р. Гатцукъ, но этотъ долгъ томитъ меня: онъ самъ нуждается. Поэтому я прошу Васъ выручить меня на время и, во первыхъ, послать ему 500 руб. (Алексѣю Алексѣевичу Гатцуку, Арбатъ, домъ Пороховщикова, напротивъ Николы Явленнаго), а во вторыхъ прислать на мое имя въ Борзну, Черниговской губерніи другіе 500 р., съ означеніемъ срока ихъ возврата. Этимъ Вы меня поддержите, пока я стану твердо на ноги. (Обо мнѣ хлопчуть у Его Величества въ Петербургѣ).

Будьте здоровы.

Александра Михайловна усердно Вамъ кланяется.

Вашъ П. Кулишъ.

№ 13.

Н. Ив. Костомаровъ сообщилъ мнѣ о пребываніи Вашемъ, любезнѣйшій Левъ Михайловичъ, въ Москвѣ, гдѣ я недавно провелъ сутки, проездомъ въ Петербургъ. Зачѣмъ же я сюда пожаловалъ? А вотъ зачѣмъ. Въ

провинції жизнь невозможна. Родной братъ Александры Мих., Николай, неучъ и дикарь, отнимаетъ у нея судебными клязузами имѣніе, которое я купилъ на ея имя за заработанныя мною деньги. Я оставилъ ее бѣдную тягаться съ злодѣемъ, а самъ опять пошелъ на заработки. Если можете доставить мнѣ службу по желѣзной дорогѣ, то Вы знаете, что я не плутую, работу регулярно и притомъ постоянно здоровъ. Такихъ чиновниковъ слѣдуетъ искать съ фонаремъ.

Ольгѣ Степановнѣ мой усердный поклонъ.

Вашъ П. Кулишъ.

Адресъ на мое имя, въ гостинницу Соболева, у Синяго моста, № 24.

№ 14.

Любезный Левъ Михайловичъ.

Я Вамъ очень благодаренъ за Вашу откровенность. Люди рѣдко имѣютъ настолько гражданскаго мужества, чтобы сказать пріятелю о своемъ недоумѣніи на счетъ его поступковъ. Въ доказательство, какъ я дорожу Вашимъ мнѣніемъ, пишу собственно для Васъ эту довольно объемистую записку, несмотря на то, что занятъ предметомъ, который совершенно поглощаетъ меня и дѣлаетъ равнодушнымъ не только къ порицаніямъ, но даже и къ похваламъ. Да, да, къ по х в а л а мъ. Я удостоенъ похвалъ за свои труды отъ такихъ людей, которыхъ слово ставлю наравнѣ съ императорскими орденами 1-й степени.

Въ 1864 году я находился въ положеніи неоплатнаго должника, отчасти по увлеченію украинскою идеею до величайшаго энтузіазма. Вы отнесетесь къ этому увлеченію безъ улыбки, когда я Вамъ скажу, что въ ней видѣлъ я соціальную и національную правду. Событія 1861 и 1862 года, о которыхъ распространяться не имѣю времени, охладили меня къ украинomanii настолько, что я оставилъ Петербургъ и сдѣлался почти въ буквальномъ смыслѣ слова неграмотнымъ человекомъ. Я не читалъ ничего и все время свое посвятилъ хозяйственнымъ занятіямъ. Но они были для меня источникомъ большого горя. Я не только не былъ въ состояніи расплатиться съ довѣрчивыми людьми, къ которымъ принадлежали и Вы, но еще больше погружался въ бездну несостоятельности. Изъ этого печальнаго и безвыходнаго положенія спасъ меня П. А. Милютинъ. Онъ далъ мнѣ мѣсто въ Учредительномъ Комитетѣ, гдѣ я получалъ 3600 р. да по милости В. А. Арцимовича, за редакцію Сборника Административныхъ Постановленій Царства Польскаго, 1500 р.

Благодаря вниманію, которое обратилъ на мое трудолюбіе князь Черкасскій, я вскорѣ сталъ получать 6600 съ чѣмъ-то рублей въ годъ. Это дало мнѣ возможность расплатиться со всѣми моими пріятелями, въ томъ числѣ съ Н. Я. Макаровымъ и съ Вами.

Но Милютинъ сдѣлалъ мнѣ не одно добро: онъ открылъ для меня закулисную дѣятельность русской администраціи, живую исторію Польской націи и положеніе тѣхъ частей Руси, которыя подверглись наибольшему вліянію бывшей Рѣчи Посполитой. За административными кулисами увидѣлъ я лицемъ къ лицу такихъ людей, какъ Яковъ Соловьевъ и графъ Бергъ, а рядомъ съ ними и такихъ, какъ В. А. Арцимовичъ и князь Черкасскій. Поляки явились передо мною живьемъ и въ лицѣ своихъ бискуповъ и въ лицѣ своихъ свѣтскихъ людей всѣхъ классовъ. Что касается до Руси, охваченной полонизмомъ, то никакія книги не давали мнѣ и намека на то, что я узналъ, живя въ Варшавѣ. Результатомъ этого была переработка моихъ историческихъ воззрѣній на наше прошлое, настоящее и будущее.

Во времена оны я самъ указалъ Вамъ на книгу Костомарова о Богданѣ Хмѣльницкомъ, какъ на послѣднее слово русско-украинской исторіографіи. Въ Варшавѣ открылась для меня вся ее несостоятельность. Когда пріѣхалъ туда Костомаровъ, я не скрывалъ отъ него своего мнѣнія, только выразилъ его въ формѣ указаній на слабыя мѣста, требующія обработки по неизвѣстнымъ ему источникамъ. Источники эти были ему частію вручены, частію же указаны какъ нельзя обстоятельнѣе. Онъ былъ очень обрадованъ и я увѣренъ, что непритворно. Онъ обѣщалъ въ третьемъ изданіи своего „Богдана Хмѣльницкаго“ воспользоваться и печатными книгами и рукописями, которыя, по моему мнѣнію, должны были повести его къ иному воззрѣнію на козачество. Но не воспользовался ничѣмъ и выпустилъ 3-е изданіе „Богдана Хмѣльницкаго“ съ прибавкою новыхъ нелѣпостей въ родѣ того, что „козаки были единственными борцами за вѣру православную и народность русскую“. Это подлинныя его слова, служащія основаніемъ его книги.

Продолжая служить въ Варшавѣ, я постоянно былъ занятъ убогими русинами, старавшимися выбиться изъ подъ уничтожавшей ихъ польщины. Я жертвовалъ значительныя для меня деньги на львовскія изданія и на поддержку труждающихся бѣдняковъ, которые обращались ко мнѣ за совѣтами. Мнѣніе о литературной роли украинскаго языка я высказалъ еще въ 1855, если не ошибаюсь, году, въ эпилогѣ къ „Черной Радѣ“, которая была напечатана въ „Русской Бесѣдѣ“. Согласно моему тогдашнему воззрѣнію на этотъ элементъ русской рѣчи и народности, я поощрялъ русиновъ писать по-украински для противодѣйствія польщизнѣ. Между тѣмъ Милютину и князю Черкасскому подана мною записка о приготовленіи Галиціи къ неизбѣжному, по моему убѣжденію, переходу подъ власть русскаго императора, въ близкомъ или отдаленномъ будущемъ. Не успѣла она возымѣть свое дѣйствіе или хоть удостоиться отвѣта, какъ Милютинъ былъ пораженъ параличемъ, а князь Черкасскій уѣхалъ изъ Варшавы. Я находился тогда въ отпуску и былъ въ Парижѣ. Вернувшись въ Варшаву, я очутился среди такихъ людей, какъ Соловьевъ и Бергъ. Первымъ моимъ дѣломъ было заявить, что служить больше не желаю и прошу дать мнѣ содержаніе, обѣщанное его величествомъ чиновникамъ, которые останутся за штатомъ. вмѣсто исполненія моея просьбы меня прикомандировали къ Учредительному Комитету съ уменьшеннымъ окладомъ жалованья. Это устроено Соловьевымъ, который давно купилъ Берга самыми подлыми потачками его жадности по увеличенію его майоратныхъ владѣній, а устроено потому, что въ бумагахъ Милютина найдены мои письма, въ которыхъ я, по словесному съ нимъ условію, представлялъ, какъ Соловьевъ мѣшалъ мнѣ дѣлать дѣло по должности чиновника особыхъ порученій, и вслѣдствіе которыхъ Милютинымъ не разъ были испрашиваемы высочайшія повелѣнія для направленія порученнаго мнѣ дѣла въ указанную мною сторону. Соловьевъ, увидѣвши, что игралъ между мною и Милютинымъ роль пошлаго бюрократа, рѣшился мстить мнѣ, сколько это возможно для чиновника, и вотъ почему насильно привлекъ меня подъ свое начальство.

Въ это самое время галицкіе семинаристы прислали мнѣ патриотическій адресъ на украинскомъ языкѣ. Онъ былъ перехваченъ нѣкимъ Витте, малымъ крайне ничтожнымъ, но сенаторомъ etc., etc. и сообщенъ Соловьеву. По докладу намѣстнику Соловьевъ предложилъ мнѣ: или отречься печатно отъ всѣхъ моихъ украинскихъ убѣжденій, какія когда-либо были выражены мною въ литературѣ, или оставить службу. Я отвѣчалъ: что, несмотря на мое бывшее украинофильство, правительство достойно меня своего довѣрія и довольствуется тѣмъ, что я все свое

время отдаю службѣ, соблюдая всѣ его интересы, а требованіе отреченія сочинено имѣ самимъ отъ лица правительства. Я прибавилъ, что даже графъ Бергъ неспособенъ предложить мнѣ подобный поступокъ, который опозорилъ бы только мое имя, не принеся пользы правительству, и что тогда только повѣрю ему, Соловьеву, что требованіе исходитъ отъ намѣстника, когда намѣстникъ пришлетъ мнѣ его за своею подписью.

Результатомъ этой контрверсії было увольненіе меня со службы безъ прошенія (якобы по болѣзни).

Оцѣненный такъ хорошо недостойными представителями правительственной власти, я занялся своимъ дѣломъ по прежнему. Для русиновъ перевелъ я всю Библию ветхаго и новаго завѣта, но напечаталъ за границею только Моисеево Пятикнижіе да четырехъ Евангелистовъ, а для русской публики сталъ готовиться къ тому труду, которымъ занятъ и въ настоящее время. Живя за границей, я сильно поддерживалъ львовскую „Правду“, изгоняя изъ нея статейки, подражавшія Шевченку съ худшей, такъ сказать, кабацко-гайдамацкой его стороны, и, увы, — борясь съ безнравственностью тѣхъ самыхъ людей, которые своимъ семинарскимъ адресомъ лишили меня денежныхъ средствъ для пособія ихъ же нищетѣ. На словахъ я расскажу Вамъ о многомъ, что меня глубоко огорчало, но что потомъ, перегорѣвши въ душѣ, принесло мнѣ неоцѣнимую пользу для историческихъ изслѣдованій.

Работы мои надъ „Исторією возсоединенія Руси“ могли продолжаться только подъ условіемъ жизни въ Петербургѣ. Для этого я вступилъ снова въ службу, гдѣ братъ Вашъ Владиміръ Михайловичъ кое-какъ выхлопоталъ мнѣ у графа Бобринскаго 3000 р. годового жалованья. Но здѣсь я подвергся наибольшему оскорбленію, какое когда-либо испытывалъ. Костомаровъ, котораго я съ такимъ усердіемъ направлялъ на документальную дорогу исторіографіи, сталъ меня третировать съ высочайшимъ благоволеніемъ. Не могу иначе выразиться. Когда я посѣщалъ его, онъ обходился со мной благосклонно, отнюдь не вдаваясь въ бесѣду о предметѣ, составлявшемъ предметъ обоюдной нашей спеціальности, но во все время новаго моего пребыванія въ Петербургѣ онъ ни разу у меня не былъ, ни единого разу, бывая черезъ день у Кожанчикова (sic!) и весьма часто у жившаго напротивъ меня Мордовцева. Я со своей стороны сталъ бывать у него рѣдко, наконецъ и совсѣмъ его оставилъ.

Отрѣзанный отъ міра и терпя нелѣпѣйшія притѣсненія по службѣ (расскажу на словахъ), я зналъ только Императорскую Публичную Библиотеку да свою квартиру.

Жизнь анахорета, подъ вліяніемъ грабежа, которому подверглась моя жена отъ родного брата и который лишалъ насъ куса хлѣба въ тѣсномъ значеніи этихъ словъ, такая жизнь до того меня съѣла, что я лишился голоса и, бросивъ службу, поѣхалъ спасать сестру отъ того брата, который не иначе писалъ бывало къ ней въ Варшаву, какъ титулуя ее словами: мати моя рідна.

Въ этомъ пріятномъ занятіи провелъ я около двухъ лѣтъ, и вотъ еще разъ выбрался изъ „невылазной“ малороссійской грязи, чтобы сказать своими книгами путное слово любителямъ русской исторіи.

Вотъ Вамъ, любезный Левъ Михайловичъ, конспектъ бесѣдъ, которыя начнутся между нами послѣзавтра. Сія бо записка есть вмѣстѣ и увѣдомленіе, что я съ Александрой Михайловной буду обѣдать у Васъ въ среду въ 7 часовъ.

Вашъ П. Кулишъ.

Любезный Левъ Михайловичъ.

Александра Михайловна не могла отвѣчать на милое письмо Вашей Оли (которымъ восхищалась). Она больна и захлопотана. У нея сердцебиеніе, не дающее спать. Спинная кость болитъ; нервы раздражены до крайности. Здѣшній врачъ, пользующійся репутацией хорошаго человѣка и знатока своего дѣла, не могъ помочь ей. Мы ѣздили въ Кіевъ и только что вернулись. Тамъ знаменитый Афанасьевъ увѣрилъ насъ, что опаснаго ничего нѣтъ, но посовѣтовалъ удалиться отъ хуторскихъ тревоженій. Къ 1-му декабря мы переѣдемъ въ Кіевъ до весны. Давно бы слѣдовало это сдѣлать, но арендаторъ нашъ, не говоря дурного слова, оставилъ нашъ дворъ не доплативши 400 рублей. Народъ здѣсь богатый. Служить не хотятъ ни за какія деньги. Надо было кое-какъ обезопасить домъ и усадьбу на зиму. Поэтому просидѣли мы в хуторѣ октябрь и часть ноября.

Надѣюсь, что вы всѣ здравствуете. Сдѣлайте одолженіе, попросите фотографа Кампіони (отца, съ которымъ мы имѣли дѣло), чтобы онъ прислалъ портреты или (если онъ заваленъ работою) хоть деньги. Девятый мѣсяць ждемъ исполненія его обѣщанія, сдѣланнаго намъ самымъ любезнымъ образомъ. Я объясняю себѣ этотъ случай только тѣмъ, что отецъ поручилъ сыну исполнить заказъ, а сынъ откладывалъ до тѣхъ поръ, пока наконецъ совсѣмъ не забылъ о нашихъ портретахъ.

Душевно преданный Вамъ *П. Кулішъ*.

За помятый листокъ почтовой бумаги не осудите: мы и сами помяты.

Подав *С. Глушко*.

З архіву М. П. Старицького.

Подаючи до друку чотири листи з архіву М. П. Старицького, вважаю потрібним зробити до них кілька коротких пояснень.

Перший лист, лист Лесі України-від 22 квітня 1894 р., був надісланий М. П. Старицькому у Київ в день його 25-літнього ювілею.

Ювілей цей урядила у Києві Стара Громада. Багато товаришів і друзів прибуло на той день вітати М. П. Старицького з днем його свята, прибула й О. П. Косач (Олена Пчілка), вона й привезла з Волини і Лесино лист. Другий, в хронологічному ладі лист, лист І. Франка від 24 червня 1902 р. Лист цей—відповідь на листа М. П. Старицького, в тому листі М. П. Старицький висловлював щире подяку Франкові за його уважну, докладну працю про художні твори М. П. Старицького.

З і 4 листи, листи М. М. Коцюбинського, — перший офіційне запрошення прийняти участь у літературному збірнику, що мав вийти і потім вийшов у Чернігові, але без історичної повісті М. П. Старицького, бо тяжка хвороба не дала йому можливості виконати свою обіцянку; другий лист Коцюбинського, — відповідь на листа М. П. Старицького, — в тому листі М. П. Старицький подає згоду прийняти участь у Чернігівському збірникові і також запрошує Коцюбинського прийняти участь у виданні „Нові Раді“. М. П. Старицький на той час задумав був видавати щороку літературно-науковий альманах „Нова Рада“ і звертався по матеріали до всіх українських письменників. Тяжка хвороба урвала всі ці заміри.

Лист Коцюбинського, що його підписав і Чернявський 1 лютого 1903 року писаний ввесь рукою Коцюбинського надзвичайно цікавий, бо висловлює

погляд Коцюбинського на завдання літератури і шляхи української літератури; він у значній мірі може пояснити питання що до поглядів Коцюбинського на завдання літератури, питання, яке дебатовали останніми часами не раз дослідники художньої творчості Коцюбинського.

Високошанований

Михайле Петровичу!

Засилаючи своє вітання сердечне в сей веселий день, бажаю Вам здоров'я, сили та віку довгого, щоб ми ще довго бачили Вас на роботі у першій лаві працьовників наших. Втішно єсть думати, що настав таки час, коли замовкло всяке глузування та клепання, а вимовилась вголос честь і дяка справді належна тому, хто увесь вік свій дбав, „щоб наше слово не вмірало“. І коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде!),—тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, Українці певне спогадають добрим словом Ваше ймення.

Мені судилося жити й працювати у тяжку добу,—хто зна, чи діжду я кращої!—я знаю, яка тяжка й терниста путь українського літератора, і через те я можу добре розуміти і признавати Вашу працю і Ваші заслуги. Розумію й признаю я і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжка тепер, як би прийшлося працювати на непочатому перелозі на неораній ниві. Тож тепер,—хоч запевне в сей день Ви приймаєте безліч красномовних вітаннів,—прийміть не красномовну, але щирю дяку від Вашої молодшої товаришки по роботі, від щирої прихильниці Вашого талану і праці на користь України,—прийміть її від

Колодяжне, 22 квітня 1894 року.

Лесі Українки.

Високоповажаний Добродію!

Ви присоромили мене похвалами моєї скромної праці, яка—признаю се—у мноному мусить бути хибною та попадати навмання. Я можу хіба те сказати про себе, що прочитавши доручений мені матеріал силкував ся видобути з нього те, що вважав важним для культурної історії нашого Краю—і тут моя праця мало що більше як компіляція. Також аналіз Вашої лірики вийшов неповний, та я думаю, що тут, це я найбільше йшов своєю власною дорогою, я не в мноному ухивив Вам і Вашому талантові й Вашим заслугам. Коли що й тут не до ладу, то прошу вибачати.

Моя розвідка про Вас розлізлась на три книжки Вістника, та й то обговорене Ваших драматичних писань прийшлося збути дуже коротко, а історичні драми відложити на иньшу нагоду. Скоро буде надрукована третя частина, я постараюсь, щоб ціі три статі в вирізках Вам були вислані. Я думаю, що ті вирізки можна свобідно вислати Вам просто до дому, адже за них ні в якім разі ніхто не може причепитися; що найбільше—пропадуть.

Сердечна Вам подяка за Вашу обіцянку прислати дещо з Ваших праць для Вістника. Що маєте готове, присилайте, не дбаючи про правопис; у нас зецери (наборщики) вже самі умудрились настілько, що Вашої правописі просто складають на нашу, значить, не треба й поправляти.

Чи не думаєте Ви про видане Ваших ліричних оригінальних поезій окремою книжечкою? Хоч як невеличка була б вона, то все таки, мені

здається, була б вона цінним вкладом у нашу літературу. У мене є зошиток Ваших поезій, переписаних ще в 80-х роках чийоюсь не Вашою рукою; я з них друкував дещо в різних виданнях, але цілість все таки не те, що розсіпані зернятка. Дещо публікували й Ви самі в Росії, а у мене не все під руками.

Дуже рад буду привитати Вас у Львові, коли будете їхати перед 15-тим лат. липнем; пізнійше мабуть виїду й я на пару тижнів у гори.

Поздоровляю сердечно Вас і Вашу сім'ю. Впов. Паню Людмилу Михайловну перепрошаю, що не пишу окремо на її щироприхильний лист. Я завалений роботою, і, як бачите, аж ось як опізнився з відповіддю на Ваше писане.

Львів, ул. Крижова 12. Д. 24 н. с. червня 1902.

Ваш *Іван Франко*.

Високоповажаний і дорогий
Михайло Петровичу,

Сердечне спасибі, що одізвилися на наші запросини. Нам потрібний для збірника всякий матеріал, особливо ж бажалось би мати історичний. Так—за історичне оповіданне аркушів на три друку ми були б дуже вдячні. Більших річей навряд можемо сподіватися од наших авторів, обтяжених роботою, таї об'єм нашого збір(н)ика не дозволив би друкувати великі повісти або романи. За дві три лірічні поезії теж сказали б велике спасибі.

Коли б термін (до 1-го мая) видався Вам занадто коротким—можна б трохи відтягти його, тахітуп на місяць.

Дуже добре діло робите, надумавши видавати що року „Нову Раду“. Я дуже вдячний Вам за пам'ять на мене і постараюся щось прислати Вам, тільки міні хотілось би знати, коли саме я мушу виготовити Вам матеріали, аби не спізнити ся. Готового зараз не маю, а тут на черзі робота аж до 2-х альманахів—Одеського і нашого Чернігівського. Проте обіцяю хоч невеличкий етюд написати до першого випуску „Н. Ради“. Будьте ласкові сповістіть лишень коли крайній термін.

Моє сердечне привітання Людмилі Михайловні.

Усього найкращого! З високим поважанням Ваш

18 лютого 903. Чернігів.

М. Коцюбинський.

1 лютого, 903.

Високоповажаний добродію,

Останніми часами літературний рух на Україні стає помітно жвавішим.

Про се свідчить і зріст літературної продукції і збільшене видавничої діяльності, і розповсюджене української книжки не тільки серед народних мас, але й в інтелігентних сферах.

Як росій(сь)ка так і європейська критика усе частійше звертає своє око на наше письменство, ставить йому свої вимоги.

За сто літ існування новіша література наша (з причин, вияснене яких належить до історії) живилась переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селя(н)ин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія—ото майже й все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника. Винятки очевидячки минаємо.

Таке обмежене сфери творчости не раз підкреслювалось не тільки критикою, але й інтелігентним читачем, який, до слова кажучи, в останні часи значно виріс.

Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатой не лиш на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якої верстви суспільности, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і ин.

Відносячись з повною повагою до студій життя простонародного і навіть думаючи, що література наша далеко не вичерпала для своїх цілей того життя, нижче підписані, однак, не беруть на себе сміливість скромним почином задовольнити з одного боку потреби сучасного інтелігентного читача, а з другого—викликати серед українських письменників більший інтерес до намічених вище тем.

Власне—ми маємо на меті видати літературний збірник (поезії, новелі, повісти, драматичні твори), в якому хотілось би помістити нові, ніде ще не друковані твори переважно з життя сучасної інтелігенції, а також на теми психологічні, історичні і ин.

Чистий дохід з видання визначаємо на премії за видатніші твори красного українського письменства по конкурсу, який буде в свій час обявлено.

Коли Ви, Високоповажаний Добродію, спочуваєте нашій меті, то будьте ласкові прийміть у збірнику участь своєю працею і надсилайте відповідний матеріал не пізніше 1-го мая 1903 р. на адресу: г. Черниговъ, Сѣ-верянская, 3, соб. д. Мих. Мих. Коцюбинському.

Сподіваємось, що справи літератури укр. не менче дорогі Вам, як і нам—і через те запросини наші не лишаться без відповіді.

З правдивою повагою

*М. Коцюбинський
М. Чернявський.*

Подала Л. Старицька-Черняхівська.

Творчість Василя Стефаника.

Читав їх розпуку і їх безсилля.
„Дорога“.

В квітні цього року минуло п'ядесять п'ять літ з дня народження видатнішого нашого письменника Василя Стефаника.

Користуючись цією нагодою, ми вважаємо цілком слушним на сьогодні знову хоч-би коротко оглянути, що дав нам Стефаник, а так само по-кликати широкі кола нашого громадянства до студіювання творчости цього дуже оригінального письменника.

Василь Стефаник найцікавіша постать в сучасній літературі.

Віддаль—ніби в ньому нема нічого незвичайного. А наблизившись—тоді кожна риса в ньому говорить про щось справді оригінальне, чого ні в кого иншого не знайти.

Оригінальний він і в житті, і в літературі.

Сам мужик з роду, медик освітою, людина високої європейської культури, що вона йому стала другою природою. Пізніш посол віденського парламенту, хоч сам живе майже без виїзду на селі, працюючи коло

хліборобства. Нещодавно, після довгої перерви він знову береться за літературну працю; з-під пера його, людини доволі літньої виходять нові твори, що внутрішньою силою перевищують усе до того написане.

А проте ніяк не можна сказати, що Стефаник працював постійно в літературі, що література йому була одним фактом. Бо-ж ніяк не можна визнати за постійну літературну працю невеличку книжечку коротеньких новел разом на 300 сторінок і написану більш як за 25 років літературної діяльності. Швидше літературна творчість була йому за той органічний прояв внутрішнього життя, що його не можна заглушити в собі.

І все-ж Стефаник стало й помітно стояв на літературнім полі, не як рядовий, звичайний працівник, а як відповідальний господар і законодавець.

І тому він ніколи не сходив з поля нашої уваги. Про нього не кричали, писали за нього мало, і як тільки з'явилась перша його книжка, в ньому, ніби раз назавжди погодившись, визнали велику літературну силу, що творить свій стиль, свій окремий творчий світ. А проте як на початку його діяльності, так до останнього часу інтерес до нього не зменшався.

Ріжні шари й покоління нашого громадянства вбирають у себе Стефаникові твори, кожен з них подає свою їм оцінку і в такій перспективі творчість Стефаникова набирає багатогранного освітлення.

Одні в ньому бачили співця нужденного темного буковинського села, де на перше місце в обговореній суперечності поставлені соціально-економічні проблеми. Інші, заперечуючи тому, говорили, що в Стефаникових творах поставлені загально-людські проблеми, властиві кожному шарові людности, кожній добі.

Ще інші бачили в ньому великого досконалого майстра стилю, що сполучив у своїх досягненнях національні властивості з найкращими європейськими зразками. Ще й тепер находимо багато критиків і читачів, що з насолодою, властивою пізнішій добі елінізму, смакують кожне речення, кожний влучний вираз з діалогу, стислий і виразний до грубого карбування образ Стефаників.

В чому-ж полягає вартість Стефаникових творів?

Найбільш влучно відчув особливість Стефаникової появи І. Франко, що писав, як тільки з'явилися перші Стефаникові новели: „Нове, що вносять у літературу наші молоді письменники, головне такі, як Стефаник і Коцюбинський, лежить не в темах, а в способі трактування тих тем, у літературній манері, або докладніше—в способі, як бачать і відчувають ті письменники життєві факти“.

Отже І. Франко дуже вірно визначив те нове, що вніс Стефаник в літературу. Справді, його твори виразно відрізнялись від усієї тодішньої літератури, щоб їх можна було не помітити. Замість широких епічних полотен Мирного, Нечуя-Левицького та самого Франка—де на перше місце виступають широкі народні типи, їхні переживання, змагання в докладно змальованих умовах зовнішнього життя—у Стефаника порівнюючи з ними колосальна економія всього словесного матеріалу, звуження уваги. Коли в попередніх письменників ми, забуваючи про форму, надавали найбільшої уваги змістові—у Стефаника самі формальні досягнення були остільки значною властивістю, що ми мимоволі це помічаємо й цінуємо нарівні зі змістом.

І не тому, що то є майстерньо виконана форма—як нове культурне досягнення - а тому, що в цій формі як такий виявляється світогляд письменників. Тут до певної міри навіть сама форма стає змістом твору.

Тепер уже визнано, що перша найголовніша властивість форми, що на ній будується увесь твір, є ритм. Ритмові тут надається найбільшого значіння, бо він освітлює увесь твір відповідним напруженням художника і в ту-ж пору виявляє інтенсивність внутрішнього життя художникового, а цим самим і його світоглядю і його світоприймання.

Ритм у Стефаніка своєрідний. Він короткий, ударний, залізний, ніби кований, як ті вози Данилові з новели „Вона—земля“, що дзвінко й рівномірно цокотять по землі, з гострими і так само короткими павзами.

„Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках. Полинялі пустирі небесні бездушно звисали над ними“ (Дорога).

„Страшними лицами обернені до неба, як морем голов проти моря зір“ (Дорога).

Другий розмір. „Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма, і подобала та хмара на закервавлену голову якогось святого“ (Виходили з села).

„Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакується, зуби з рота вилітають“ (Скін).

Як бачимо, всюди за деякими варіаціями ритм сильний, енергійний, напружений.

В найбільшій мірі цьому допомагає особлива будова речень, коротких, стислих і тому сильних. Навіть там, де йде мова про одну складнішу річ чи явище, письменник в інтересах ритму розбиває одне речення на кілька сурядних, неповних своєю граматичною будовою, даючи після кожного речення короткий павзу, і цим досягає великого ефекту що до енергійности ритму. При чому ритм письменника не дає найменшого вражіння штучности, вишуканости—він цілком природньо повстає з душі письменника, виявляючи її органічні процеси й властивості.

І ось таким способом Стефанікові твори справляють незвичайне вражіння на читача. Ритм так-би мовити видруковує в душі читача кожне слово, кожне речення.

Але в цьому ритмі є й одна цілком парадоксальна риса. Поруч із силою та енергією помітна велика втома. Як ви помічаєте, ритм його пересікається короткими павзами—речення його так само короткі. Це короткі кінетичні заряди, що зразу-ж і розряджаються. В них немає довшої акції, що ступнево зростала-б до вищого напруження—і цим самим підносила-б читача до сильного переживання. Ритм справді ніби поцюканий, рівномірно сильний, без спадів і наростань. І в цьому є певна безсильність, що помітна й на інших елементах Стефанікової творчости. По-перше, ця втома поруч із силою й напруженням помітна на будові образів.

Образ Стефаніків стислий, незвичайно економно використаний, при чому тут Стефанік підноситься на незрівняний ступінь.

В новелі „Моє слово“ Стефанік признається: „Слово своє буду гострити на кремені моєї душі... Буду свій світ різьбити, як камінь“.

І справді, його образи вирізьблені майстернім і вправним різцем і тому незвичайно виразно виступають в окресленні ліній, в освітленні матеріялу та виразности творчої задуми. Таких образів можна навести силу силенну, при чому всі вони природні, правдиві, без найменшої вишуканости.

„Сонце виказало півзолотого ока“.

„Так то сонце розчинило весну на землі, як у великім кориті“.

А що можна кращого витворити, як цей образ:

„Минув вік, як у батіг тряснув“.

Спосіб змалювання в Стефаніка доволі своєрідний. Із гущі зовнішнього життя він вибирає одну якусь нитку й пряде її, зосередковуючи на ній всю свою творчу увагу, забуваючи про весь інший світ, і звер-

тається до нього тільки в міру того, як його вибраний образ стикається з цим життям. Хто знає, може тут виявилась природня властивість письменникова, а швидше це нагадує лікаря-хірурга, що з оперативним ножом підходить до пацієнта, забуваючи в ту пору про все, і поглиблює зір тільки на оперованих органах.

Цю рису до нього влучно виявляє І. Франко, порівнюючи цей метод з методом старих письменників.

„Коли старі письменники виходять із малювання зверхнього світа,— природи та економічних обставин, і тільки при допомозі їх силкуються зробити зрозумілими даних людей, їх діла, слова й думки, то новіші йдуть зовсім противною дорогою: вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв, і нею мов магичною лямпою освічують усе оточення. Властиво те оточення само собою їм мало цікаве, і вони звертають на нього увагу лиш тоді й остільки, коли й оскільки на нього падають чуттєві рефлекси тої душі, яку вони беруться малювати“.

В такому способі змалювання образи Стефанікові встають з незвичайною скульптурною виразністю. При чому змалювання цього образу складається з доволі оригінальних моментів. Образ ставиться в творі доволі часто розбитий на деталі, але обплетений та ув'язаний ритмом.

„Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма (змальовується все-ж хмара), і подобала та хмара на закервавлену голову якогось святого. Із-за тої голови проникалися проміння сонця“ (Виводили з села).

Образ сліз (Стратився):

„Сльози падали, як дощ. Як раптовий дощ падали, що на раз пуститься, та й назабавки уйметься“.

Від того образ в наших очах оживає. Правда, виразність його, сила одноразового стаціонарного вражіння зменшується—і в цьому є зменшення інтенсивності. Але натомість образ набирає цілком динамічного характеру. Він рухається, обертається перед нами, розкладається на виразніші елементи, що послідовно проходять перед нашими очима.

Найкращий доказ цьому можна бачити в образі Лану.

„Довгий такий та широкий дуже, що оком оглянути не можна. Пливе у вітрі, в сонцю потопає. Людські ниви заливає. Як широкий довгий невід. Вилить нивки, як дрібненьку рибу.“

Отой лан“

Або ось другий

Виводили з села:

„Здавалось їм, що та голова, що тепер буяла в кервавім світлі, та має впасти з плеч... десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем впаде на дорогу та буде валятися“.

Таким чином розкладається тут образ не по лінії статично-деструктивній, а по лінії динамічно-ритмічній, що є властивим імпресіонізміві і що значно оживлює образ, але зменшує його виразність та яскравість.

Тому-то в Стефаніка такі рухливі образи.

Навіть „колія“ в нього „бігла світами“.

„Пісня побігла на село—пісня розвіває крила орлові“.

„Ліс переймав голос мамин, ніс його в поле, клав на межі, щоби знало, що як весна настане, то Миколай на нім вже не буде орати“.

Але поруч із динамічністю доволі часто образи його набирають зовсім нової сили, анімістичної. Тоді вони напоєні внутрішніми творчими силами природи, живі, всебічно повні.

„Ліс шумить, словами говорить: „Вернися, Антоне, до хати, вернися, чоловіче“ (Синя книжечка).

Звідти-ж:

„Лиш поступив я з неї, а вікна вплач. Заплакали як маленькі діти. Ліс їм наповідає, а вони сльозу за сльозою просікають“.

Про люльку (Портрети):

„Відхилювалася як жива, вигинала пальці, втікала, як би дровичлася... Вже курила й успокоїлася“.

А ще виразніший (Дорога):

„Земля цвіла і квітами своїми сміялась до нього“

„Земля радувалася її білими слідами“.

Звичайно, таких образів можна знайти в Стефаніка силу. І тут мовби нічого нема одмітного, бо вся наша література від „Слова о полку Ігоревім“ аж до Тичини та стихійного Осьмачки насичена такими анімістичними образами.

Але що до Стефаніка ця риса свідчить, що він не одірвався від народнього джерела в своїй творчості, що вдачу, яку він здобув від свого мужицького роду, він не втратив. Адже анімізм, що так близько стоїть до міту, свідчить про ранок творчості народу, про його молодість—а звідси про величезні творчі перспективи.

До всього-ж, людина, що має здібність анімістично приймати світ,— така людина радісно в свіжих тонах відчуває природу, а в тім і життя на ній.

Отже, як бачимо, Стефанік, цей європеєць культурою, має зовсім молоду свіжу творчу вдачу, і цього ніяк не можна забувати, підходячи далі до з'ясування того, чому так песимістично приймає Стефанік життя людське.

Проте поруч із цією здоровою стихійною рисою Стефанікової творчості, що він придбав її від свого народу, встає друга, що йде всупереч першій, і стає як антитезна половина того глибокого конфлікту, а ще вірніш колізії, що пізніш лягає важкою смугою на всю творчість Стефанікову.

Про неї обережно нагадує й Франко, говорячи про нових письменників, що „йдуть зовсім противною дорогою; вони, так сказати, відразу засідають у душі героїв своїх і нею мов магічною лямпою освічують усе оточення“.

Тут Франко ніби намацав ту справжню властивість творчості Стефанікової, але до кінця не визначив її. Письменник не лише засідає в душі героїв, він в однаковій мірі прорізує своїм гострим зором, своїм оперативним ножом матеріальну консистенцію як живих істот, так і мертвих речей. Ось оце і є те, про що говорить Франко, визнаючи, що нові письменники в одмінному „способі бачать і відчувають життєві факти“.

Це справді особливий зір, це властивість у високій мірі індивідуальна—бачити внутрішню організацію, внутрішню природу речей.

Про Стефаніка в данім разі можна сказати те-ж, що він говорить про Тому Басараба: „Око ніби на тебе справлене, а само дивиться десь у себе, десь у глибінь безмірну“.

І от із цієї глибини речі й живі істоти освітлюються тим радіоактивним світлом, коли зовнішня матеріальна консистенція речей стає прозора, а крізь неї бачимо внутрішню їх організацію та ті творчі процеси, що в ній ідуть. Тому так глибоко й виразно письменник виявляє всі найскладніші процеси людської душі.

В новелі „Басараби“ знаходимо такий доказ наведеним тут думкам.

„Дивиться око на той давній гріх, що за нього їм кара йде. Він там у них усередині покладений, щоби всі дивилися на нього і щоби спокою не мали, щоби була кара“.

„Лесь (в „Сконі“) серед своєї муки то западався в якийсь другий світ, то виринав з нього. А той другий світ був болючо дивний“.

З тої-ж новели:

„Остина лізе в рот, в горло. Палить червоними голками і вся коло серця сходиться й пече пекельним огнем і ріже в самісіньке серце“.

І далі звідти-ж:

„До хати всотується біла плахта, всотується без кінця й міри. Ясно від неї, як від сонця“.

Із новели Палій:

„Федір лежав у своїй хатині на постелі. Очі його горіли, як грань від червоних язичків, що тисячами огників розбігалися по тілі й смажили його на вуголь. Ті язички як блискавки літали по всіх жилах і вертали до очей. Язички вилетіли з тіла й прилипли на шибках віконця“.

Або ось образи рівнобіжно-порівняльні, остільки близької своєю адекватністю, що через порівняння, перенесення одних властивостей на другі розкривається вся внутрішня організація перших...

З „Кленові листки“:

„Вони (куми) попускали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти“.

Такий винахід двох споріднено-адекватних образів свідчить про глибоке розуміння природи й чутливість до неї.

Франко, нагадуючи про це, пише: „Це найбільший тріумф поетичної техніки, а властиво ні, це вже не техніка, це спеціальна душевна організація тих авторів, виплід культури людської душі“. Але хоч це і є виплід високої культури людської душі, та проте його ніяк не можна віднести на рахунок придбаної європейської культури.

Це є властивість української культури, вірніш творчої психіки, що виявляє глибоке відчування внутрішніх процесів природи через рівнобіжність двох адекватних образів. На доказ цьому можна навести багато прикладів з нашої попередньої творчості, навіть із народньої. Мені приходять на пам'ять два хоча-б такі образи з пісень наших:

Ой у полі дві тополі—
Одна одну вихитує.
А в козака дві дівчини
Одна одну випитує.

Коли вдуматись в оці два образи, вам ясно стає, як через перенесення образу тополь на дві дівчини освітлюється внутрішні переживання цих дівчат, ритм і тон цього переживання.

Знайти такі два споріднених образи і звязати їх можна, лише глибоко відчуваючи природу.

Таких прикладів можна було-б навести дуже багато. Вони свідчать про одну дуже важливу вдачу нашої національної творчої психіки, вдачу очевидно витворену довголіттям культури—відчувати глибоко-внутрішні процеси природи: психофізичні й біологічні.

І ось це придбання нашої культури наочно і в такому досягненні виявилось у Стефаніка—і з такого погляду ця властивість Стефаніка набирає в наших очах подвійного інтересу.

Але звідси й починається глибокий конфлікт у творчості Стефаніка.

Сам письменник в „Дорозі“ про це виразно говорить:

„Читав їх розпуку і їх безсилля.

По їх чолах копалися рови один коло одного.

Губи їх засихали й біліли. Серця заходили жовчею. І пісня його душі згіркла як зігнила пшениця. Отруївся“.

І тоді одійшла від нього його любов до землі, „що стояла на свіжій ріллі під веселою веселкою. Земля радувалася її білим слідам“. Але від автора ця любов одійшла.

Конфлікт виріс, але на якому ґрунті, чому саме і що це за конфлікт? Чи то тільки суб'єктивний конфлікт письменника, чи в ньому виявились основні властивості нашої культури? І нарешті, як розв'язав цей конфлікт письменник?

Ось питання, що природньо повстають, як ми підходимо до Стефаника, і відповідь на них набирає далеко ширшого інтересу, ніж звичайний аналіз творів письменника, бо конфлікт письменника є одночасно й наш конфлікт.

Стефаника по більшості приймають, як письменника, що в обгостреній формі виявив перед нами соціально-економічні суперечності й конфлікт свого народу.

І справді, переважна більшість його новел напоєна цими мотивами.

При чому в багатьох місцях ці мотиви брешуть гострим напруженим протестом, свідомим того, во ім'я чого повстає цей протест, свідомим очевидно й того позитивного ідеалу, до якого прагнуть людські змагання.

Це проходить і в новелі „Синя книжечка“, де господар позбавився свого останнього майна—хати, і в „Катрусі“—що свідомо чекає смерті, а батько клопочеться: „чим тебе поховати, як умреш“.

І в „Шкоді“, де господарка вмирає поруч конаючої корови.

І в „Новині“, де Гриць Летючий топить в річці своїх дітей, бо нічим їх годувати.

В „Палії“ знаходимо таке місце:

„Як-би хто з села повибирав що-найгарніші хатки, а до них загнав що-найобдуртіших мужиків і найжовтіших жінок і додав ще голої дробини—дітей, і те все поставив близько одне одного на купу,—то мав-би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями“.

Там-же про читальню, як про нове явище в сільському житті.

„То така читальня ваша, що багач за столом, а наймит коло порога“.

В Кленових листках нарікання на соц.-екон. лад.

„Коли-б багач або пан роззявив пащеку, то я його (дитину) туди кидаю, щоби лише збутися. А потім воно бігає коло худоби, ноги—одна рана, роса їсть, стерня коле, а воно скаче та й плаче“.

Звідти-ж (Мати дитині):

„І ти зростеш у службі, аж шкура буде лускатись від того росту“.

В новелі „Камінний хрест“ сам хрест є символом отого важкого нужденного життя, що люди в ньому борсаються, покірно несучи на своїх плечах цього хреста й падаючи під його вагою.

В новелі „Суд іде“ свідомо боротьба бідних з багатими; чутно погрозили нарікання на соціальну нерівність.

Нарешті новела „Лан“ то є символ всього нужденного, злиденного життя, що під його вагою людина падає від втоми на землю й не здатна підвести очей та поглянути за дитиною.

Отже соціально-економічні мотиви доволі виразно проходять у Стефаникових творах.

Але чи то можна сказати, що на цих мотивах автор буде весь свій світогляд і, спираючись на них, освітлює все життя?

По-перше, нас дивує, що майже всі твори Стефаникові напоєні глибоким песимізмом.

Правдиво автор каже:

Читав їх розпуку і їх безсилля.

І від того отроївся. І налив цією отрутою свої слова.

„Слово своє буду гострити на кремені моєї душі і намочене в труті-зіллу, пускати буду наліво“.

І ось справді всі персонажі Стефаникових творів напоєні розпукою й безсилям. Над ними ніби панує непереможний старо-еллінський фатум, якого вони не в силі подолати.

Бо як то можна пояснити собі, щоби Данило з новели „Май“, маючи дома голодних дітей, йде до пана прохати заробітків, а сам цілісінський день ходить коло маетки, боючись зайти на доріжки, що по них „шпацують“ пани, цілий день там щось філософує, а далі любісінько лягає спати. Невже це спосіб вирішення соціально-економічних проблем?

Нащо авторові знищувати Романиху з новели „Шкода“, що закривавлена вмирає поруч корови?

Це хоробливе, доведене до найвищої розпуки самознищення життя.

Невже в жінки, що працює на „Лану“, не хватило ні матернього чуття, ні найменшої сили, щоб поглянути, що діється з дитиною під корчем?

Чому тут така жахлива колізія?

Чому Гриць Летючий так собі просто веде топоти дітей?

Ні перед тим, ні по тім ви не бачите, щоб у цієї людини проходили якісь складніші процеси боротьби, вагання. Що це? Чи це виправдання вчинку, чи в автора не вистачило більшої акції на змалювання внутрішньої боротьби, як не вистачило її для напруженого ритму, що повільно зростає?

Яксь тут велика жахлива безсилість і розпука, що до них автор мовби з насолодою підходить, щоб колупатись в тих виразках, і ще більш цим мучитись.

І ще більш ця риса вражає, коли ми нагадаємо собі, що всі ці пригнічені злиднями люди з такою жагою чіпляються за життя.

Той-же Гриць Летючий так дбайливо повчає свою другу дочку, що зосталась жити, як їй треба йти між люди, як боронитись собак.

Батько Катрусин, везучи дочку з лікарні, напевне вже на смерть, дає їй яблучко, тим самим виявляючи найкращі пориви своєї душі.

Стара Тимчиха вмираючи чіпляється за останню свою розвагу, за паперового ангела.

— Ой розумремося, небоже, мене вже давно не буде, а ти все будеш хату веселити. Хоч стільки знаку буде по бабі, що жила.

Але автор ніколи не приводить своїх героїв до певного злагодження, примирення на якихось нових позиціях. Він доводить їх до найвищого ступня розпуки, і в такому стані залишає їх, одкриваючи тим самим якусь безнадійну темну порожнечу.

Чим це пояснити? Коли-б письменник виходив тільки з економічно-соціальних позицій, то він-би знав очевидно якісь позитивні норми — і, виходячи з них, знайшов-би якийсь примирення, позитивний вихід, розряд. Адже його старший сучасник, І. Франко, цей апостол праці, так само змальовуючи доволі ґрунтовно соціальні умови життя, показуючи ту напружену боротьбу, що переводилась в цих умовах, знаходив завжди якісь позитивні ідеали і ними напоював твори, і тому твори його були міцні й бадьорі.

У Стефаника цього не знаходимо.

І Франко, кажучи про творчість Стефаникову, цілком заперечує тому, ніби песимізм цього останнього склався під впливом економічних умов буковинського життя.

„Той закуток нашого краю, відки родом Стефаник і яких людей малює він у своїх оповіданнях—один з найкращих закутків, які мені дово-

дилось бачити на широких просторах і то не лише нашого краю. Та хіба-ж Стефаник малює нужду селянську? Хіба сільський багатій Курочка нуждар? Хіба сім'я Басарабів—сім'я нуждарів? Хіба в „Кам'янім хресті“ нуждарі вибираються за море? Хіба в „Сконі“ конає нуждар? Ні, ті трагедії й драми, які малює Стефаник, мають не багато спільного з економічною нуждою“.

Коли переглянути низку статистичних даних, що змальовують економіку Галичини, то легко констатувати, що, навпаки, господарство цього краю в цілому протягом останніх десятиріч виявляє всі ознаки здорового поступового розвитку. І що найголовніше, помітне пересування бідніших шарів селянства до середніх.

Очевидно справа тут не в одній економіці, хоч впливу її ми тут не заперечуємо.

Очевидно економіка авторові стала тільки за той матеріал, що він скористався ним, щоб виявити свій внутрішній світогляд, побудований на чомусь іншому, так само, як він скористався певним конфліктом, щоб довести до найвищого ступня муки Романихи, що конає окривавлена, разом зі своєю коровою.

Коли ми нагадаємо, що письменник має особливе око, що бачить глибину речей, непомітну для нас, то очевидно десь тут і лежить причина того глибокого песимізму, що ними напоїв автор усі свої твори.

Світ авторові розбився на дві цілком протилежні площини.

„Я створив собі свій світ“..—пише Стефаник.

„Праворуч мене синє поле і чорні скиби, і білий плуг, і пісня, і піт солоний—ліворуч чорна машина, що з червоного рота прокльоном стогне.

„А в серці моїм мій світ шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений“.

Отже два світи—один світ землі радісний, шовком тканий—і другий—світ чорної машини, розуміється, не індустріального приладдя, а тої чорної машини, того непереможного фатуму, злиднів людського життя, його безладдя, де перетирається, ломється це життя й стогне прокльоном.

Бачить ці два світи автор тільки тому, що в його очах речі, просвітлені радіоактивним світом, виявляють внутрішню свою структуру, внутрішні процеси.

Але ці процеси, це не організоване й закономірне життя, це хаос, це десистенція, розклад, безладдя.

Внутрішня десистенція—це ті вулканічні сили, що постійно труться, виграють—готуючись до великих катастроф, що їх передчуває письменник. Оком Басараба письменник бачить цей глибокий хаос, що не дає спокою, що мучить його повсякчас, засмоктує як прірва. „Я не знаю, звідки, як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою... Ти продираєш очі, щоби нагнати їх, а вони, як пси скавучать коло очей... Як зачнуть дзискати, то голова тріскає начеверо і уха десь так розкриваються, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я вночі обернуся, та затулю одно ухо, а друге за то розкриється, а мені кості в голові тре. А я накриюся подушкою, а воно по подушці тими лапцями лупить... А я візьмуся за постіль та так тримаюся, що м'ясо в руках тріщить, як би живе розтягав.

„А по другий бік—другий світ, радісний, шовком тканий.

„Сонечко світить, люди вже коло хатів викрикують“.

Проте цей світ далеко одходить, стає чужим, бо: „десь з-за гір, з-за чистого неба, ще з-позаду сонця припливає чорна хмара. Ви не можете сказати звідки, ви знаєте, що прийде, але зо три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопочить попід небо. Та й пускаєте розум за нею, він

біжить до вас... Отак до знаку ви лишаєтесь такі самі, а страх такий великий, що боїтеся одно слово сказати“.

І це жахання світу дає неймовірні страждання:

„Яка то мука, який то страх, який то біль, що за такі страждання дави собі ногу або руку відтяти“.

Ось оце то й є та отрута, що напоює серце як самого письменника, так його й персонажів.

Це постійне відчуження хаосу, що живе в глибині будови всього життя на землі, а тим більш і людського життя.

І трагедія людства полягає в тому, що воно відчуває цей хаос у своїй душі, але не може перемогти його, не може злагодити, підпорядкувати його своїм законам. Тому-то й соціальне життя як прояв цього внутрішнього хаосу так гнітить люд, отроує його, витворює його безвольним, пасивним. Як про це говорить і сам письменник в новелі „Дорога: „Вбиті по коліна в землю, вони в безтямній многості падали і здоймалися. Чорними долонями стручували піт з чола і великими руками ловилися землі. Втома валила їх, вони душили за собою своїх дітей, і ревіли з болю. Здоймалися й падали. А ніч клала їх в сон, як каменів одного коло другого. Страшними лицями обернені до неба, як морем голов проти моря зір. Земля стогнала під ударом їх серць“.

Ось звідси той глибокий безнадійний песимізм, що насичує всі твори Стефаникові. Але вже в попередніх творах де-не-де на цьому загальному тлі брешуть радісні мотиви: горить сонце, голуби літають, земля сміється.

І люди за все жадібно чіпляються. І це тільки тому, що є друга половина світу—радісна, світла. Сам автор доволі часто відчуває, бачить її. Цей світ—це земля з її законами, її повнотою й гармонійністю.

„Земля цвіла й квітками своїми сміялась до нього. Він їх рвав і затикав у свій буйний волос“.

І він знає, як і його персонажі, що нормативністю всього життя є земля, її закони, і тому він з таким захопленням говорить про неї.

„Земля все молода, вона як дівка: свято є, то вбереться, буденний день, то вона по буденному вбрана, а все дівочить, відколи світа та сонця“.

Це той білий світ, що прийняв його автор як основу свого світовідчуження—це білий світ землі, звідки письменник вийшов з пахощами вишневого (білого) цвіту в білій сорочці—з піснею про цей світ. Але люд не прийняв цього білого світу, сказав, що письменник бреше. Тимчасом автор утратив білу сорочку,—хаос, що його спізнав автор у всьому житті, заступив шлях до того білого світу.

І тут починається справжня глибока трагедія письменника.—Два світи—світ хаосу, чорної машини, що прокльоном стогне, світ людський—і по другий бік біла радісна земля з її стихійними біологічними законами. Обидва ці світи—непереможні, повновладні й гостро протилежні.

Як їх помирити? Очевидно тільки ствердженням одного з них,—мабуть позитивного білого світу законів землі.

І автор змагається що-разу ствердити його в житті: „золотою стрілою прорізує світляні висоти, але сонця дійти не може. І падає з високости в долини“.

„І знову ріжу зводи небесні і знову падаю“.

Тут глибокий біль письменника, та не тільки його, а й наш, бо поставлена в нього проблема є проблема цілої культури нашої.

Адже наш нарід всім своїм культурно-історичним життям хотів розв'язати цю проблему, що її відчував протягом свого історичного віку. Позитивним ідеалом для нього була земля, і він завжди йшов до зла-

годження свого життя з життям землі і її стихійно-біологічними законами. Та проте хаос, безладдя, невпорядкованість соціальна завжди одпихали наш нарід від цього життя, злагодження з природою. Так само ці проблеми поставлені були дуже гостро у Шевченка, а пізніш у цілої плеяди інших письменників.

Проте Шевченко на свій час розв'язав її вірою в силу огненного слова, що спалить усю земну мерзоту і тоді на землі запанують веселії села.

Отже проблема Стефаникова—то є наша проблема, його трагедія—то є наша трагедія. І коли-б він її не розв'язав, то крізь нашу культуру пройшов-би якийсь циклон, що все руйнує на своїм шляху, а в ліпшим разі просто довга мертва доба в житті, живогіння народу.

Проте ще в попередніх творах Стефанік ніби намагає якісь і позитивні ідеали і навіть способи прийняття їх.

Вечірня година, коли тиша всюди, вмирають буденні клопоти, одходить хаос, настає спокій. „В таку пору дівчата не хочуть гонити товару додому, бо кажуть, що як зоря вечірна на небо виходить, то голос по росі стелеться—і співають, щоби голос стелився“. Тоді як-раз проходить оте стихійне життя, злагоджене з життям землі, тоді його повнота змісту й якась примиреність і радість в цьому.

„А взимі мами прядуть кужіль та й співають свої дівочькі співанки. але так сумно, як би банували за молодим віком. Дітки сходяться разом до купи і шепочуть на печі та й засипляють без вечері. Чудна якась вечірна година“.

Тоді й письменник і його персонажі хоч на хвилину бачать, як „Біла хмарка з золотими берегами сунеться по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвіту по синім небі“.

Як-же-ж письменник наблизився до прийняття цього світу, знову напився радости буття, радости землі?

Шлях до того тільки через силу волі до впорядкування світу. Тому Семениха з „Басарабів“ так радісно приймає світ, що має волю до впорядкування світу, до наведення в ньому ладу, до ствердження в ньому свого внутрішнього світу.

„Очі мала великі, сиви й розумні. Дивилася ними так, як би на цілім світі не було такого кутика, щоби вона його не знала і, закотивши довгі білі рукави, не зробила-б в нім того, що порядна господиня робить, щоби вона не спрятала, не причепурила і не звела всього до порядку“.

Тому-то вона й про себе говорить:

— Очі маю, щоби сміялися, щоби жартували.

Майстра,—що хотів втілити в свій твір (будова церкви) всю красу світу, але не мав сили волі до того,—життя, а за ним і автор скарала жорстоко. Проте наведені тут моменти це ще ледві помітні лейтмотиви до розв'язання колізії.

Але ось в країні розпочалась війна. По землі пройшла велика руїна. Це була справжня катастрофа, страшний суд, коли на країну насунули дикі військові орди.

„І Хіна й Сибір та дикий нарід з цілого світу, старих ріжуть, молоді жінки гвалтують, а малих дітей ведуть на залізницю та розкидають по пустих землях у далекім царстві.. Та вікна в селі посліпли, а дзвони занімили. Кара божа спустилась на нас за гріхи цілого світу“.

Це як-раз найдужчий прояв того хаосу, що постійно вигравав у глибині світу, що його постійно відчував письменник—і ось тепер він досяг свого найбільшого вулканічного вибуху.

Це-ж справді так, бо в ту пору:

„Гармати виважували землю з її предвічної постелі. Хати підлітали

вгору, як горючі пивки, люди закопані в землю скам'яніли й не могли підвести руки, щоби перехрестити діти, червона ріка збивала шум з крові і він, як вінок, кружляв коло голов трупів, які тихенько сунули за водою“.

➤ І далі „рвуть тіло нагайками, а другі забирають та вішають людей. Мерці гойдаються лісами, аж дика звір тікає“.

Як-же справився люд з цією карою, як прийняв її сам письменник?

На допомогу стали закони землі, звичайні біологічні закони, що для самовратування покликали люд до найвищого напруження своєї волі, волі до ствердження свого життя на землі, до спізнання раніш непомічених цінностей того життя. В ту пору, як землею проходить така жадлива руїна—всупереч їй родиться величезна воля до життя.

Старий Максим, сам один живе на своїм газдівськiм гнізді, розгубивши синів, невісток, увесь рід, незвичайно цупко тримається життя, благає всі сили про перемогу, про ствердження цього життя. Чому?

Бо „Максимові ноги почували під собою м'якість землі, бо він любить цю м'якість. І тому то він з такою ніжністю приповідає до зерна:

„Колисочку я вам постелив, м'якеньку, ростить до неба“.

А ще й тому, „що спів жайворонка й синова сопілка і сонце і всі висипали божий глас і наді мною і над блискучими плугами і над усім миром веселим.

„А крізь сонце бог, як крізь золоте сито, обсипав нас ясністю і вся земля і всі люди виблискували золотом“.

І от в ім'я цього життя такий неймовірний поклик до ствердження свого роду, продовження його:

З великою розпукою він кличе невістку:

„Та принеси на руках байстрятко, не встидайся, приходи. Дід тобі всі коверці під ноги підкине, а байстриюкові порубає все полотно найтонше на пелінки“.

А в унука від коханки сигової він хоче бачити синові очі,—„з твоїх очей, як з глибокої криниці, я виловлю його очі і схочу їх в моє серце, як у коробку“.

➤ В часи катастрофи старі життєві цінності несподівано озолотились і придбали нечуваної до того ваги.

І в ім'я цього родиться справжній великий героїзм народу, воля до перемоги життя, воля до творення його за давніми ідеалами, що їх набула ціла культура.

Той-же Максим не вагаючись посилає синів на війну боронити землю своїх, свою Україну.

„Сину—кажу—(слова Максимові),—та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери його на це діло; він дужий, хай вас обох закопаю в цю землю, щоби ворог з цього коріння її не вирвав у свій бік“.

І далі:

„Андрію, Іване, назад не йдіть, про мене пам'ятайте, бо я сам, ваша мама на воротах вмерла“.

Марія в новелі тої-ж назви, втративши все в житті, зоставшись сама при одній халупчині, ретельно зберігає портрет Шевченка, а вояки, що прийшли сюди з України, з голого тіла здіймають рушники, що були їм за сорочки, й ними прикрашають портрета. Виросла велика народня правда і воля до неї—повела нарід на великі героїчні вчинки.

Цим героїзмом запалився і сам автор. З-під його пера почали виходити нові твори—Марія, Вона—земля, Сини,—нечуваної до того сили.

Правда, ідеологія авторова далеко не відповідає нашим змаганням, витвореним у процесі революції, що за ними будеться наше життя. То инша справа. В данім разі ми лише підкреслюємо ті психологічні етапи,

що йдучи ними, письменник нарешті підійшов до перемоги над внутрішньою своєю колізією, до примирення з життям. Схематично ці етапи можна визначити так:

1. Нормативною підвалиною життя є біологічні закони землі.

2. Між ними й життям людським виросла глибока суперечність через панування в людським житті хаосу, через нездатність людську організувати це життя.

3. Щоб дійти знову злагодження з зовнішнім світом, до відчуття повної гармонії—необхідно організувати людське життя. Засобом тому повинна стати свідома воля до перемоги хаосу.

4. Але дужа воля виростає тільки в часи великих лихоліть, коли дух людський підноситься до вищих ступнів і на них, кризь густі хмари страждань, відчуває життя в нових осяяних формах. Тоді родиться героїзм і в ньому зростає й міцніє воля до ствердження життя.

5. Тоді властиво освітлюються нові шляхи, нові перспективи дальшого невпинного життя. Тоді люди знаходять в собі нові сили й планують своє життя, злагоджують його з тими законами й нормами, що відчувають у собі.

Змістом своїм ця схема нашому революційному суспільству є чужа. Але своєю психологічною мережею вона близька нам, бо, в дійсності, й наше революційне життя в основі своїй будується на аналогічних засадах психології.

Що-ж до самого письменника, то він в цій канві і знайшов розв'язання давньої своєї колізії. Нове його світоприймання будується на дуже цікавих філософічних обґрунтуваннях.

На землі благословиться життя в його стихійних біологічних процесах, життя в ім'я його самого. І в цьому радість і зміст його, і в цьому примирення.

„Наше діло з землею: пустиш її, то пропадеш, тримаєш її, то вона всю силу з тебе вигортає, вичерпує долонями твою душу; та припадаєш до неї, горбишся, вона з тебе жили висотує, а за то у тебе отари та стада та стоги. І вона за твою силу дає тобі повну хату дітей і внуків, що регочуться, як срібні дзвінки, й червоніються, як калина“.

Довгий етап страждання для письменника став шляхом до мудрого справдання життя.

Розв'язано наболілі проблеми, трагізм переможено—новий глибокий синтез, всім життям виправданій.

„На білій радісній землі“ не чорні обличчя, що стогнуть під чорними машинами, а кризь великі страждання, кризь бурі й грози—голоси дітей, „що регочуться, як срібні, дзвінки й червоніються, як калина“.

Завершився новий значний крок культури—спізнання нового синтезу.

Від віри в силу слова й любови, що утворять рай на землі, в Шевченка до визнання доцільности, глибокого сенсу й повноти у звичайних біологічних процесах життя.

І все це кінчається соковитими, повними глибокої мудрости й відчуттям нової сили й радості в житті—словами:

„Так вони співали до зорів, а на зорях ковані вози заклекотили й Данило вертав додому.“

„А як сонце сходило, то оба діди прощалися, цілували себе в чорні руки, а червоне сонце кинуло їх тіні через межі далеко по землі“.

Це величя картина, що коронує й світогляд і всю творчість пись-

менника, а тимчасом насичує й нашу культуру новим змістом, визначає далекі перспективи нашого майбутнього.

Виявилась нарешті одна з найвластивіших рис нашої творчої психології—глибоке відчуження біологічних процесів життя на землі, звідси й стремління злагодити свою душу з цими стихійними процесами в природі, що так виразно відчувається в нашій народній творчості.

Але в данім разі ці відчуження нарешті конкретизувались в мудрій філософській думці, що стає глибоким ґрунтом для дальшої культурної творчости нашого народу.

І ось через це саме творчість В. Стефаніка помимо своєї високо-містецької форми набирає виключної цінности і своїм змістом. Вона стає невичерпаним джерелом здорового культурного розвитку нашого надалі.

„А червоне сонце кинуло їх тіні через межі далеко по землі“.

Червоне сонце й два діди—мудрих повнотою життя, що цілують себе в руки в ознаку згоди й примирення—це символ нашого прийдешнього, нашого великого культурного ренесансу.

М. Івченко.

Критика, звідомлення, обговорення.

Левко Чикаленко. *Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби.* (Науковий Збірник Українського Університету в Празі, т. I. Прага. Наклад Українського Університету в Празі. 1923).

Докторська дисертація Левка Чикаленка (стор. 148—183 текст+184—200 таблиці та пояснюючі нотатки до них) торкається виключно однієї місцевости на Україні і тільки однієї групи пам'ятників минулого—кістяних виробів. Місцевість ця—Мізень на Чернігівщині; відкрив це селище палеолітичної доби небіжчик Федір Кіндратович Вовк, якому, на превеликий жаль, не вдалося обробити той надзвичайної вартости матеріял, що його здобув на селищі як він, так і його учні. Навряд чи хто з сучасних учених володіє відповідним порівнюючим матеріялом, всіма тими спостереженнями та знаннями, якими володів Ф. Вовк, що витратив на досліди цього селища і здобутого там матеріялу декілька років. Накреслити картину умов життя та побуту людини цього надзвичайної ваги селища—це справа майбутнього. В сучасний-же момент будемо вдячні і тим дослідникам, які можуть дати монографії з приводу окремих знахідок.

Розкопи мізеньського селища тягнулись на протязі багатьох років; робили їх дослідники, як зазначено, під керівництвом Ф. Вовка. Один з співробітників його, що працював на селищі—Л. Чикаленко. Він поставив своїм завданням дослідити геометричний орнамент кістяних виробів цього селища.

Перш за все, автор зупиняється на одному типі орнаменту—меандрі. Тут він зазначає, що тоді як у Греків цей орнаментальний мотив має призначення закінчити, обійти чи площу, чи яку-небудь річ, у мізеньських виробих він розміщується цілком самостійно і, що цікаве,—в одному напрямку „похило з горішнього правого різка—ліворуч додолу спускаючись“. Таким чином цей орнамент тут не доповнення чого-небудь іншого (як було в Греції), а „навпаки—єдиною його (майстра) метою було вирізьбити оцю меандрову низку“. Завжди рядок меандра йде навкоси тієї речі, яку він прикрашає. Напрямок дуже цікавий. Звідціль різними спостереженнями можна встановити, що меандровий орнамент складається з двох груп карбиків, що йдуть справа, згори—ліворуч додолу і з карбиків, що йдуть згори, зліва—праворуч додолу. Чотири таких карбики з'єднані утворюють меандр. Це спостереження, далі, послужило авторові за підставу для виявлення тих технічних і практичних умов праці давнішого чоловіка, які привели його до утворення такого, а не іншого орнаменту. Цікаві спостереження автор накреслює далі, базуючись на виконанні найбільш елементарних форм, з яких склався меандр, так званих дашків (chevron, dent de loup), які дуже відомі палеолітичному мистецтву Європи та безпосередньо з'єднані з карбиком. Дашок і за ним карбик—є наслідок технічних умов різби. Різати рукою зручніше в такому напрямку, а не іншому. Цей напрямок таким чином викликано зручністю праці. Карбики наложено „похило до довгої осі виробу, похилі вони зліва згори—праворуч додолу, коли тримати перед собою виріб довшою віссю про-

стопадно“. Зручніше правою рукою на продовгастих кістяних виробих накладати, скажемо кремінцем—так, а не инакше карбики на поверхні виробу: справа, згори—ліворуч додолу. Поруч йдуть карбики в проти-лежному напрямку. Чергування утворює мотив. А ще далі—сполучення дашків, комбінація карбиків, наслідком якої є розглянута вище орнаментальна форма—меандр. Всі ці міркування автора обґрунтовано дуже уважним вивченням палеолітичного матеріалу з різних європейських знахідок, і не тільки теоретичним вивченням, а, здається, автор сам проробив усю цю працю, повторив всі технічні прийоми палеолітичної людини: цим тільки і з'ясовується та сила спостережень, що її він подає нам, докладно обґрунтовуючи свої висновки, які, здається мені, будуть мати своє значіння і для дальших дослідів, присвячених еволюції форм первісного орнаменту. Зате навряд чи буде можливість незабаром відповісти авторіві на його запитання: де саме й коли відбулася дальша еволюція геометричного орнаменту,—тому що вже в європейському неоліті, в культурі так званої „Паскової кераміки“ зустрічаємо геометричний орнамент значно вище розвинений.

Велику невигоду має читач цієї праці в тому, що кожную хвилину доводиться йому перегортати сторінки, звертатися без кінця до таблиць і знов до тексту. Пора вже покінчити з цією невдалою системою відокремлених на таблиці малюнків. Коли ці малюнки не можна було розмістити в самому тексті, як цього вимагає елементарна техніка праці вченого, то в такому разі таблиці з відповідно підібраним матеріалом мусять стояти поруч із текстом про цей матеріал, щоб до різних таблиць не звертатись від однієї сторінки тексту, десятки разів перегортаючи ті-ж самі сторінки.

Ще одно неприємне явище в зазначеній праці; це те, що знімки з речей, що подані до неї, виконані ручним способом, а не фотомеханічним, тому на них треба дивитись як на схему, а не на саме виображення дійсності. В тому випадкові, коли важливо бачити і техніку виконання, механічна репродукція абсолютно необхідна. Але не будемо обвинувачувати лише автора за це, що його примушено дати малюнок, а не фотомеханічну репродукцію.

Взагалі-ж з великим задоволенням зазначаємо працю Чикаленка. Вона стане за основу для дальших дослідів орнаменту.

Микола Макаренко.

Vadim Ščerbakivskij. Ukrajinské neolithické „ploščadky“ a obřad spa-lování. Obzor praehistorický. Ročník II sešit 2. Praha 1923, ss. 108—119.

Невелика стаття Вадима Щербаківського присвячена одному з най-пекучіших питань в обсягу Трипільської культури—питанню про призначення так званих точків („площадок“). Перевага цього дослідника над іншими полягає в тому, що він прекрасно знайомий з українським матеріалом з Трипільської культури й сам був автор дослідів в с. Лукашах, єдиного досі місця на Лівобережжі, де знайдені справжні трипільські точки.

В своїй роботі автор спочатку торкається тої суперечки, яка існує в питанні про призначення „площадок“, і каже, що не тільки російські, але й закордонні вчені поділилися на прихильників погляду на точки, як на руїни будов ритуального призначення (вперше за це у нас висловився пок. В. Хвойко), й на супротивників цієї гадки, які мають точки за підлоги поруйнованих хат або за лишки ганчарських печей. Причину цього, головним чином, він бачить в неясності самого російського терміну „плошадка“, який дає можливість різним дослідникам цією назвою позначати

різноманітні з'явища при розкопках. Критика Хвойкових знаходів у російській літературі не зауважила, що Хвойко ясно одмежував дві різні пам'ятки—„площадки“ та „землянки“, з яких перший мав за лишки ритуальних будов, а другі—за житла. Такий розподіл пам'яток він базував на своєму величезному досвіді та певних спостереженнях, здобутих їм з розкопів більш як 500 пам'яток Трипільської культури. Далі автор подає стислий, але досить детальний опис землянки та „площадок“, який точно бере з опису В. Хвойка.

Російський термін „площадка“ автор змінює на назву „точок-черинь“ і каже про типи похорону, які були констатовані на них розкопками Хвойка й проф. Штерна. Накресливши різницю в конституціях землянок й „точків-черенів“, автор полемізує з проф. Айліо, який в своїй роботі про російський неоліт припускає, що „площадки“ є підлоги жител. Знайдені на Уманщині моделі „хаток“ ніби-то підпирають цю думку. Автор наводить досить детальний опис Сушківської модельки й пробує довести, що точки-черені не нагадують підлоги будов характеру модельок. Для цього він зупиняється на конструкції „точків-черенів“ з власних розкопів в с. Лукашах на Полтавщині й свої спостереження порівнює з зауваженнями Хвойка й проф. Штерна. Далі, знов полемізує з проф. Айліо, Гадачеком і Шухартом. На доказ, що „точки-черені“ були будовами, звязаними з похороном, автор наводить дані з дослідів Трипільської культури на р. Сереті (округа Чортків, Злата Біліча), Поділля (Крутобородинці), на Київщині (с.с. Верем'я, Кононча). Конечний висновок автора такий: „на підставі цих численних відомостей бачимо, що не одна з них не вказує ні на які-будь лишки хат, які нещасливо або навмисно знищені були пожежею, а лише на дійсні обрядові місця“. Питання про те, чи були точки лише колумбаріями, чи лише крематоріями, автор залишає без відповіді, хоча й висуває його. Наприкінці розвідки автор наводить аналогію між звичаями спалювання мерців на глиняних точках у стародавній Месопотамії й даними з розкопів трипільських точків. А також вказує на тотожність мальованої кераміки неолітичної доби Прикарпатської й Балканської округи з керамікою Суз у Туркестані. Похорон зі спаленням він вважає за занесений якимсь хліборобським племенем, яке відступило перед натовпом семітських номадів, ще до вступу їх до Месопотамії. Статтю свою автор кінчає обіцянкою дати спеціальну розвідку, де хоче розв'язати питання про те, що являють собою „точки-черені“—чи колумбарії, чи крематорії, чи те й друге разом.

Стаття ілюстрована 5-ма малюнками, з яких 2-є передрук з Хвойкових малюнків землянки та хатки, а 3—з Сушківської „хатки“, яка у нас і досі ще не видана.

Автор прихильник думки про точки, як про руїни похоронних (обрядових) будов. Він старанно зібрав матеріал, що підпирає його спостереження. Тут цікаво було почути думку автора про цілком незрозумілі з боку побуту з'явища в деяких точках, напр., т. зв. „п'єдестали“, „піраміди“, „стовпчики“ зо всім, що їх оточує. Що до думок шановного автора про скорчені кістяки в точках, то це питання є складне й потребує перевірки. Можна також заперечити з приводу терміну „точок-черинь“. Слово „черинь“ звязане з уявленням про піч, про опалене в печі місце, тому воно придатне для визначення невеликої опаленої площі, а не для шарів глини досить великого розміру.

Знайдені підчас розкопів модельки-хатки вказують на те, що в добу Трипільської культури були житла характеру цих „хаток“; тому можна висловити гадку, що крім точків з обрядовим характером, які визнає автор, могли існувати також і точки характеру модельок.

Думки, що порушив автор у своїй цікавій розвідці, торкаються призначення точків. Тут він ставить питання про конструкцію точків—питання, що досі не було порушене, яке відкриває шлях до детальної обробки трипільського матеріалу. Тому можна тільки побажати, щоб якнайскорше вийшла друга праця автора, яку він обіцяв, і яка зв'язана з сучасним розвитком студій в обсягу Трипільської культури на Україні.

В. Козловська.

Проф. В. И. Пичета. *Введение в русскую историю (источники и историография)*. Госуд. Из-во, Москва, 1922, стор. 205 in 8⁰; тираж 3000; ціни не вказано (по каталогах ГИЗ'а 1. 20).

Мета автора виписаної вгорі праці допомогти своєю книжкою тим, хто бажає зайнятись вивченням „русской истории“; читальник цієї праці повинен познайомитись з поданими в книжці джерелами та історіографією, а тоді вже „перейти к более... глубокому... изучению интересующих проблем“¹⁾.

Виконуючи накреслене завдання, авторові, з причини невеликого обсягу книги, „довелося обмежитися,—як він сам каже,—найважливішим: позначити тільки дорожні наукові віхи, уникаючи подробиць“.

Працю поділено на дві частини. Частину першу присвячено джерелам руської історії з боку території; ця частина обіймає 5 розділів (стор. 5—92); в частині другій автор займається історіографічними школами та напрямками, що також розглядаються територіяльно і складаються з 3-х розд. (стор. 93—202).

Не будемо говорити про працю у повному її обсягу, а торкаємося тільки тих її частин, де автор оглядає джерела історії України (стор. 27—30; 87—92) та її історіографії (стор. 192—202). Не зачіпатимемо також і самої постановки питання що до меж руської історії, як такої. Автор розуміє її, очевидно, як історію „русского народа в широком смысле этого слова“. Таке чи інше ставлення до історії народів, що входили в склад кол. Російської Імперії, це питання принципове й розгляд цього питання не входить в наше завдання. Наша мета вужча, а саме: вказати на ті огріхи та неточності, що автор допустився їх, торкнувшись у своїй праці української історіографії.

Одну третину розділу II, де автор розглядає „Собирание и издание источников“, присвячено Україні (с. 27—30). Увага автора про розкиданість архівних матеріалів, що торкаються історії України, цілком слушна. Але наводячи дані про місце перебування головніших українських архівів, проф. Пичета допускається деяких неточностей. Так, наприклад, кажучи про містя, де переховується Румянц. опис, він не згадує нічого про Харків та Полтаву, а тимчасом тут переховується по декілька пак того опису²⁾. Далі, говорячи про архів Генеральної Військової к-рії, проф. Пичета вказує як на містя перебування цих архівн. матеріалів тільки Румянц. Музей у Москві та Археограф. комісію в Ленінграді (Петербурзі), а проте більша частина цього архіву переховується тепер в Харкові; відомо також, що не вся Коронна Метрика знаходиться у Варшаві: частина її переховується в Ленінграді в архіві Сенату. Справи архіву Малор. Колегії масово переховуються в Харк. Центр. Іст. Архіві; значна їх частина знаходиться також і в Києві (архів древніх актів) і Москві (Рум. Музей і Архів Мін. Юст.³⁾, а не „в Чернигове и Харкове“, як говорить автор⁴⁾.

¹⁾ Див. передмову до „Введения в русскую историю“.

²⁾ Див. Ткаченко, Наук. розробл. Рум. ревізії, Україна, 1924, III, с. 41.

³⁾ Кажу на підставі рец. В. Мякотіна на „Опис. Ст. Мал.“, т. II в „Отчете о 37 прис. премии гр. Уварова“, с. 26—28.

⁴⁾ „Введение“, с. 28.

Перелічивши головніші місця, де переховується архівні матеріали, що торкаються історії України, проф. Пічета переходить до огляду видань документів. Тут так само натрапляємо на деякі прикрі неточності. Ось, наприклад, на стор. 28 книжки, де мовиться мова про „Архив юго-западной России“, можна подумати, що „документы, относящиеся к истории церкви, казачества, крестьянства, местного управления, землевладения, украинской администрации, брачного права, семейного быта“, було видано поза „Архивом ю. з. Р.“ Тут таки-ж слід було згадати і про „Акты, относящ. к истории Южн. и Зап. Руси“; тимчасом автор згадує про ці акти, коли говорить про видання джерел з історії Білорусії¹⁾.

Згадуючи про видання приватних осіб, автор поминув і не згадав про чи не найбільше, здається, видання „Стороженки Фамильный Архив“ (8 т.); немає тут згадки й про „Мотыжинский Архив“, коли автор спиняється над виданням О. М. Лазаревського. До того-ж про видання останнього сказано досить неохайно: автор наприклад каже: „А. М. Лазаревским издано большое количество важнейших документов, а именно Описание Старой Малороссии в 3 томах (1888—1893)... „Очерки и заметки и др. документы в 56 выпусках“²⁾. На підставі цієї цитати можна гадати, що наведені праці це тільки „большое количество... документов“; крім того неясно, про які саме 56 випусків іде мова (дату видання „Опис. Ст. Малор.“ показано неточно: т. I вийшов р. 1889, на внутр. загол. картці—1888, т. III—1902 г.). Поруч із Судієнком, Василенком та инш. треба було згадати, як про видавців матеріалів, про П. О. Куліша й В. Л. Модзалевського, що за їх редакцією було видано низку різних пам'яток.

Джерела до історії України проф. Пічета розподілив так: 1) Літописи; 2) Пам'ятники історико - юридичні; 3) Документи фінансово - економічні; 4) Записки чужоземців і мемуари (стор. 87—92). Полишаючи уваги що до самого розподілу і звертаючись безпосередньо до змісту наведених розділів³⁾, зазначаємо, що проф. Пічета не витримав тут своєї схеми: оглядаючи джерела північно-східньої Руси (розд. III), він фінансово-економічні пам'ятки застосував до підгрупи пам'яток історико-юридичних (див. зміст, стор. 203, і відповідні місця книги); оглядаючи-ж джерела до історії України (розд. V), він вилучає обидва роди пам'яток у дві самостійні групи.

Далі, оглядаючи літсписи, автор досить просторо оповідає про одні з них і нічого не говорить про інші, хоча деякі з них важливіші за ті, що автор про них згадує. Ось, наприклад, автор указує, як на зразки місцевих літописів, Хмельницький і Львівський літописи (стор. 88), але нічого не говорить про такі, як Київський і Баркулабовський літописи. Після переліку козацьких літописів (між иншим, назву літопису Самовидця друкарнею перехрещено на літопис Самозванця, стор. 88) слід було-б згадати про такий важний пам'ятник, як „История Руссов“, та про оповідання Симоновського, Рігельмана й инш. Не слід було оминати „Сінопсис“ Гізеля та хронографи української редакції (як, напр., літопис Боболинського).

Таке саме недбальство помічаємо й по інших відділах розділу про джерела. Напр., поруч книжок Полтавського суду, що про них є згадка,

¹⁾ Ibidem, с. 25. Свої уваги про огріхи автора книжки роблю, маючи весь час на оці ту мету, що її мав на увазі автор. Коли йому довелося, як він сам каже, „ограничиться самым существенным..., избегая всяких деталей“, то допускати таких важливих помилок непростима річ навіть для такого короткого підручника, як оце „Введение“.

²⁾ „Введение“, стор. 29.

³⁾ Про схеми джерел, яких уживано в українській і руській історіографії, див. Багалій, Нарис укр. історіографії, т. I, в. I, стор. 34—38.

можна було-б згадати і про книжки інших судів, адже їх маємо не так то вже й багато (надто треба було згадати про книгу Баришпільського уряду, єдину з часів до Хмельниччини). Нічогісінько автор не згадує про пам'ятки адміністративного походження, як от „Екстракт из указов“ і т. д., записки Румянцова, Теплова, то-що; ці документи, на нашу думку, остільки важливі, що оминати їх не годиться. Нарешті, нічого не сказано про Полн. Собр. Зак. Рос. Имп. — про цей важливий історико-юридичний пам'ятник минулого.

Відділ „Документы финансово-экономические“ (с. 90) також має багато огріхів та недоладностей. Перелічуючи видання, що містять в собі фінансово-економічні акти, проф. Пічета не згадує про „Жерела до історії України-Руси“, т. т. I-III, VII, де подано люстрації королівщин XVI віку. „Опис. Ст. Малор.“, як це видно з контексту мови, потрапляє в „документы финансово-экономические“, нарівні з „Генер. следствиями“ про полки (у даті їх складання — друкар. помилка—1829—1830 рр.; друкарські помилки—це органічна вада видання, не дивлячись на пристойний вигляд книжки). Таку саму неохайність що до стилю здибаємо і про Генер. слідства. Автор наприклад каже: „Сохранились данные о полках: Стародубском, Черниговском и Нежинском“. Отже можна думати, що про інші полки слідства не зберігалися, але трохи далі сам автор наводить цілу низку виданих і невиданих слідств про інші полки (стор. 90). Перелічуючи невидані слідства, автор застосовує сюди і слідства по Київському, Гадяцькому та Переяславському полках і цим проф. Пічета робить грубу помилку, бо-ж усі три слідства по згаданих полках давним давно (років з 30 тому!) видані, а саме: генер. слідство по Переясл. полку—В. Мякотіним в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Об-ва“, т. 8, с. 244—88, 1896; по Гадяцькому полку—М. П. Василенком в 1893 р. у Полтаві; по Київському полку ним таки-ж в Чт. Київських, кн. 7, с. 29—68, 1893.

Говорячи про кількість томів Румянц. Опису, що збереглися до нашого часу, автор допустився такої помилки: томів тих збереглося не до 148 (стільки їх було в Чернігові, звідки вони потрапили до Рос. Акад. Наук), а до 300 томів та більш як 40 великих паків¹⁾.

У відділі „Записки иностранцев и мемуары“ слід було-б згадати про записки Лясоги, бо-ж джерело це не менш важливе, як і „Описание“ Боплана. У вказівках про щоденники Ханенка та Марковича знов така неточність: щоденник Ханенка доведено до 1753 р., а не 1754 (можливо, що тут друк. помилка), а записки Марковича писалися від 1717 р. до 1767, а не з 1723 до 1771 року. Коли 1723 рік і можна вважати початком записок, бо з цього року вони приймають форму щоденника, то 1771 рік як останній рік щоденника буде датою безперечно помилковою, бо Маркович умер наприкінці р. 1770-го.

Посилаючись як на „руководство по отысканию мемуаров“ на показчик до „Киев. Старины“, автор міг-би згадати ще й про більш важний спеціальний показчик Мінцлова²⁾.

Натрапляємо на помилку у вказівці на „Письма къ И. П. Забѣль“, 1912 (в тексті—друк. помилка—„Збелен“): видано ці „письма“ не В. В. Тарновським, що помер в р. 1898-му, а музеєм його імени під редакцією В. Л. Модзалевського.

¹⁾ Максимович, Деятельность Румянцова-Задун., с. 354 й попередні. — М. Ткаченко, рахуючи й листування з приводу переведення Опису, налічує томів ревізії до 500. Ор. сіт., Україна, 1924, III, 41.

²⁾ „Обзоръ записокъ, дневниковъ, воспоминаній, писемъ и путешествій, относ. къ ист. Россіи и напечат. на русск. языкѣ“, вв. I—V, Новгород, вып. I—1911; II—III—1912; IV—V—1912.

Українській історіографії, в вузькому розумінні слова, відведено сторінки 192—202 „Введенія“. Треба завважити, що Україні якось не пофортунило в книжці проф. Пічети, а саме: в той час, як руській історіографії та джерелам призначено стор. 11—24, 31—75, 93—177, тоб-то разом 144 стор., джерелам історії Білорусії та її історіографії—24—27; 76—86, 178—191, тоб-то разом 29 стор., українська історіографія й джерела займають раптом 21 стор.: 27—30, 87—92, 192—202. Отже мимоволі хочеться запитати автора: невже Україна відіграла меншу роль в російській історії, ніж Білорусь? Чи може її історіографія бідніша за білоруську?..

Початок української історіографії проф. Пічета бере від М. І. Костомарова, хоч далі й каже, що раніш од Костомарова працювали по історії України Бантиш-Каменський та Маркевич. Про давніші праці з української історії (середини XVIII й початку XIX в.) автор нічого не згадує, хоча „благосклонно“ завважує, що мовляв з „прежних изыскателей малорусской старины“ є багато таких, що повні заслугують на згадку, навіть, у „Введении в русскую историю“..

Далі впадає в око зловживання проф. Пічетою словом „школа“: „Основателем украинской исторической школы является Антонович“ (стор. 194); трохи нижче ця школа зветься „Киевской школой“ (стор. 195), ще далі згадується про „романтическую историческую школу“ (стор. 196), потім про „Старшую школу украинских историков“ (стор. 199), про „молодую школу украинских историков“ і нарешті натрапляємо ще на „Одесскую школу“ (стор. 201) і „молодую Харьковскую школу“ (ibidem). Всі оці школи судя витьвір здебільшого шановного професора, вони не мають під собою жадного ґрунту й нічогосінько не дають за-для зрозуміння розвитку української історичної науки XIX—XX стол.

Що до змісту „української історіографії“, то треба згадати про нерівність викладу: іноді автор досить докладно (порівнюючи з числом сторінок, що відведено укр. історії взагалі) зупиняється на тому чи іншому історикові (Скальковському та Єварницькому, наприклад, одведено найбільше сторінок), про інших обмежується кількома словами (про Лазаревського, наприклад, сказано трохи менше як півсторінки), при чому хибно показано: 1) рік смерті—замість 1902—1897 і 2) дата „Опис Ст. Малор.“—1889—1892, замість 1889—1902 рр.); про таких істориків, як Каманін, Кістяковський, Ор. Левицький, Лучицький, Ляскоронський, Міллер Д., Модзалевський, Стороженко, Ейнгорн, не кажучи вже про дослідників, що єдналися коло Черніг. і Полтав. Арх. комісій, не згадується зовсім. Ні слова не говорить автор і про роботи археол. з'їздів, або про працю з історії України галицьких та польських учених.

Оце ті побіжні уваги, що їх викликає „Введ. в русск. ист.“, власне—сторінки, присвячені українській історіографії. Коли автор мав намір дати „руководство для первоначальной ориентировки как в вопросах источниковедения, так и в историографии русской истории“¹⁾, тоб-то мав на меті читача, що не розбирається в наукових деталях, тоді треба було поставитись до завдання серйозніше, відокремивши головне від другорядного та зваживши кожде слово; так само слід було поробити спростовання численних друкарських помилок.

Отже „Введение в русскую историю“ проф. В. Пічети в частині, що торкається української історіографії, написано не без деяких помилок, пропусків та неточностей; згадана праця дає занадто побіжне й поверхове уявлення предмету (а надто історіографія в точному розумінні цього слова). Книжку цю не можна брати в рахубу, коли ставитись поважно до

¹⁾ Див. передмову до „Введенія“.

вивчення предмету. Але не зважаючи на всі хиби й огріхи, праця проф. В. І. Пічети в тій частині, що торкається української історіографії, має певну цінність: це бо єдина праця, що викінчена та що охоплює предмет, хоч і поверхово та конспективно, але все-ж у повному його обсягу; з тих праць по українській історіографії, що вийшли до цього часу (акад-ів Д. І. Багалія, М. С. Грушевського, професорів Дорошенка, Клепацького), одні торкаються тільки джерелознавства, а інші тільки історіографії в точному розумінні слова, а до того-ж половину з тих праць і не закінчено.

Крім того позитивною рисою „Введения в рус. историю“ треба вважати легкий, приступний і живий виклад предмету.

А. Єршов.

До історії друкарства в давній Польщі. (Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum. Volumen I. Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum. Edidit Joannes Ptaśnik. Leopoli. Sumptibus Instituti Ossoliniani. MCMXXII. 8°. Стор. VIII нenum. +178 + II нenum. +456).

Науковий Інститут імени Осолінських у Львові, за ініціативою й по плану відомого польського бібліолога Людовика Бернацького, почав видавати архівні й інші джерела до історії польської друкованої книги XV і XVI століть, цеб-то перших двох століть, як почало існувати друкарство в Польщі.

Видання має на меті провести планову ревізію подій і досягнень найдавнішого книжного виробництва в Польщі—на широких підставах, з використанням останніх здобутків науки і бібліографії європейської і польської.

Задумано випустити шість томів, що складатимуть цілу серію під загальною назвою: „Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum“. Три перші томи серії міститимуть архівні матеріали до історії польського друкарства і тих галузів, що звязані з виробом і поширенням книги: паперництва, ритовництва, інтролігаторства й книжної торгівлі. З трьох томів, що їх буде присвячено друкарському і іншим архіваляям, два перші обіймуть архівні матеріали м. Кракова, як найстарішого й найголовнішого осередка польського книжного виробництва. У третьому томі буде видано подібні-ж матеріали з інших міст старої Польщі. Дальші два томи серії (4-й і 5-й) гадають присвятити науково-критичній бібліографії книг, що їх було друковано у XV та XVI століттях у самій Польщі та й поза її межами, коли ці книги мають звязок з Польщею. В останньому (6-му) томі буде зроблено докладний огляд історії польської книги в епоху Відродження. Окремий атлас обійме характерний технічний матеріал польських друкарень того часу: різні типи шрифтів, гравири, оздоби і т. под.

Цього широкого і, взагалі, раціонально сконструйованого плану не можна не привітати. Коли-б його було здійснено так повно, як це поставлено на меті Інститутом, то це було-б рідким, якщо не єдиним випадком планового й систематичного огляду книжної продукції цілого народу за певний період. Подібного роду праці: Ch. Smidt'a—для Страсбурга, K. Zülch'a та G. Mori—для Франкфурта, K. Schottenloher'a—для Регенсбурга торкаються лише окремих міст і, взагалі, не могли-б іти в рівень з цією ні розміром, ні широким захватом. В деяких моментах план цей, може, й занадто широким здається, наприклад, в означенні того, які саме польські видання пілягатимуть опису. Не то що польське авторство, або польську мову, а навіть і польську територію не беруть тут за критерій, застосовуючи видання до опису. Хоча дійсно в той час

книги для Польщі і не в самій Польщі часто друкувалися, але при певному звязку з Польщею вони вироблялися за кордоном усе-таки не польськими силами й технічними засобами і тому являють собою для історії польського друкарства зовсім іншого типу й вартости матеріал, ніж суто польські видання. Цей матеріал варто використати, але не инакше, як завівши його до окремого додаткового списку.

Перший том серії „*Monumenta Poloniae typographica*“, що власне й займає тепер нашу увагу, вийшов у Львові ще 1922 року під частковим заголовком: „*Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*“ за редакцією відомого знавця культури старого Кракова І. Пtasнника. Цей том присвячено систематичній збірці архівних актів, що стосуються до життя й праці Краківських друкарів, папірників, інтролігаторів, ритовників, книгарів, словом працьовників, що трудилися над виробом і поширенням польської друкованої книги від її початку в Кракові на переломі 1473 і 1474 років і до 1600 року включно. Акти ці (всіх 811 на 402 друкованих сторінках) позбирано безпосередньо з різних переважно Краківських архівів, і тільки 26 передруковано з раніших видань. Мова актів майже виключно латинська, при чому тексти переведено на правопис класичної латини. На жаль, акти видано не в цілому і справжньому їх вигляді, а здебільшого з пропуском актових формул або місць, що для видавців не мали інтересу, а то й просто у фрагментах. Хоча це й сприяло компактності видання, але позбавило збірку дипломатичної точности й універсальної документальности.

Джерельні матеріали попереджено докладною (в 15 розділів, на 178 сторінках) вступною розвідкою про перших у Польщі друкарів, книгарів, папірників та картовників (виробників карт до гри, ритовників). В останніх 4-х розділах вступного начерку читаємо про проблему народности в польському книжному виробництві, про організаційні справи друкарів та книгарів, про видатну роль привілеїв в історії польського друкарства і, нарешті, про видання польських книг у закордонних друкарнях. Розвідку цю писано здебільшого по свіжих матеріалах, і її треба визнати за цінну й цікаву. Не зайвим було-б переказати її на українську мову.

В цілому вже й перший том серії „*Monumenta*“ дає досить виразну картину книжного виробництва в Польщі в XV—XVI століттях. Подані тут відомості добре освітлюють не тільки життя й працю окремих робітників книги, але й шляхи, якими йшло в Польщу й розвивалося в ній друкарство та взагалі книжне виробництво.

Польське друкарство, хоча на території Польщі з'явилося раніш ніж у всіх інших слов'янських народів, раніш навіть ніж у багатьох народів західньо-європейських, але цілком на польському ґрунті засвоїлося порівнюючи пізно, вже в другому десятилітті XVI в. Перші друковані в Польщі книги були не польські, а латинські або церковно-слов'янські, і не Поляками вони виготовлялися, а Німцями.

Після недовгої друкарської діяльності в Кракові фундатора першої постійної друкарні в Польщі і першої в Європі друкарні слов'янських книг—Швайпальта Фіоля, Німця з Франконії, починається в Польщі (Кракові) розцвіт друкарства силами майже виключно південних Німців. Такими були, наприклад, після Фіоля: Ян Галер з Франконії-ж, організатор у Кракові окремого видавництва, друкарні, папірні й книгарні (1491—1525), Флоріан Унґлер з Баварії (1511—1536), що в 1514 році перший наважився друкувати книжки польською мовою. Слідом за південно-німецькою хвилею прийшла Шльонська. З Шльонську, країни сумежної з Польщею, вийшли: Ієронім Вієтор (помер 1546 р.) і цілі друкарські „династії“ Шарфенберґів і Зибенайхерів.

Помалу, нарешті, втяглися в друкарську справу й Поляки: Лазар Андрисович, що одружився з удовою І. Вієтора, та син Лазаря—Ян Янушовський. На зразок славетного голандського друкаря Христофора Плантина, Янушовський дав собі коло 1591 року титула королевського й церковного „архітипографа“ (пор. трохи пізніше титул „архітипографа російської церкви“ й у нашого українського друкаря Памви Беринди). З інших перших друкарів-Поляків зазначено таких: Матвія Вержбенту (1554—1610), аріянина, видавця творів Яна Кохановського й Рея; Олексу Родецького (1575—1600), що друкував у Кракові, Ракові і в Лоску на Литві; Данила з Ленчиці, що працював у Пінчові, Лашові, Несвіжу і Вильні; Яна Малецького, що був не тільки друкарем, але й діяльним письменником-протестантом; Станислава Мурмелія, мандрівного друкаря, що в році 1559 працював при дворі виленського воеводи Миколи Радзивіла і друкував кальвінські книжки; Матвія Гарволчика, що в кінці XVI ст. з Кракова перебрався до Львова, і ще ряд інших друкарів. Як бачимо, уже й перші польські друкарі не обмежувалися одним Краковом, а працювали й на Литві і почасти на Україні (у Львові). З яскравістю виступає в історії польського друкарства значна роля протестантизму і, взагалі, реформаційних рухів. Гадаємо, що докладного обслідування цього цікавого явища не бачимо тут тільки тому, що його відкладено до одного з дальших томів ¹⁾.

Автор зате звернув більше уваги на проблему народности в історії польського друкарства. Цікаво, що Франція не дала Польщі ні одного друкаря за всю початкову добу польського друкарства. Лише в кінці XVI ст. при дворі Стефана Баторія з'явилося кілька Французів, та й то більше книгарів. Ще меншу ролю в початковому книжному виробництві в Польщі відіграла Італія. Це й за дивне може здатися, бо відомо, що Італії за тих часів належало культурне першенство серед народів Європи в мистецтві, освіті, промисловій техніці та комерційній справі. Хоча Італія тоді рясно постачала Польщі свої книжки, навіть в оправках за італійською модою, але вона не дала тогочасній Польщі ні одного друкаря й ні одного книгаря.

В організації польського папірництва мали вплив такі країни: Віртемберг, звідки прибули до Польщі в кінці XV ст. перші фабриканти паперу: Матвій Кох та Єгор Чіфер, і Швейцарія, що дала Кракову на початку XVI ст. папірника Бернарда Екля. Перша польська папірня повстала в Кракові року 1496, закладена Фридриком Шілінгом з Ельзасу. Пізніше ця папірня перейшла до відомого друкаря польського й видавця Яна Галера. Також і Шарфенберги, щоб бути незалежними від закордонних фірм і друкувати свої видання на власному папері,—не одну папірню мали. З інших папірень у Польщі варто тут згадати ще дві папірні під Краковом—Тенчинських, що на філігранях виробленого ними паперу, доволі, між иншим, розповсюдженого на Україні, ставили свій герб—„торб“¹⁾. В 1573—1588 роках одна з цих папірень—Крешовицька, де працював у ті часи Лінчовський, постачала папір першому друкареві на Україні Івану Федоровичу. Пізніше Федорович на друк свого Львівського Апостола брав папір з ближчої паперні, що тимчасом повстала

¹⁾ Вплив реформаційних рухів на польське книгарство автор досліджував в окремій ранішій своїй праці: *Księgarze góznowiercy w Krakowie XVI wieku*. „Reformacja w Polsce“, rocznik I, 1921, № 1. Цікаво-б докладніше дослідити вплив Реформації і на польське друкарство. Що в свою чергу і історія польського друкарства дає чимало цікавого для історії Реформації в Польщі, на це указано між иншим у рецензії на том „Монумента“—Ненгук'а *Varusza*, *ibid.*, rocznik III, № 9—10, стор. 147—149. Тут-же і про деякі дрібні помилки нашого автора.

в Буску під Львовом. Львів мав і власний паперничий млин у селі Бруховцях. В році 1600 працює тут папірник з Кракова Ян Кмелер, що пізніше мав і власну папірню на ґрунтах Львівських домініканів. На Литві та Білорусі найстарішою папірнею була Виленська, закладена 1522 року на р. Виленці, коло фільварку Харитонова, мабуть, у зв'язку з заснуванням коло того часу слов'янської друкарні Скорини у Вильні. В другій половині XVI ст. власну папірню має і Несвізька друкарня. Взагалі, всіх папірень на землях польських в XVI столітті авторові відомо 35. Щодо їх було значно більше, видно з того, що 47 сіл, хуторів та млинів і досі носять назви: „Papiernia“, „Papiernik“, то-що. На Литву, Україну та Білорусь таких назв за автором припадає 11. Українську паперничу промисловість в її минулому ще не досліджено. Для перших сторінок майбутньої історії папірництва на Україні ті відомості, які подав Птасьник в I томі „Монумента“, будуть безперечно корисні¹⁾.

Відомості, які автор викладає в своїй змістовній праці, взагалі, мусять зацікавити дослідників старої української культури й книги через загально-відомі тісні зв'язки поміж старою Україною та давньою Польщею. Шляхи, що ними розвивалася й поширювалася друкована книга в Польщі, кидають світло й на те, якими шляхами йшли на Україну західно-європейські ідеї, культура й освіта ще задовго до того, як виникли власне українське друкарство й книгарство. З цього погляду особливого інтересу для нас набуває питання про польську книжну торгівлю.

Першими відомими книгарями в Польщі були: Ян Галер, він-же і комісіонер славетного Венеціанського друкаря й видавця Альда Мануція, що доставчав до Польщі видання класичних творів (один із раніших можливих шляхів гуманізму та класицизму й на Україну), Ян Клеменс, Микола Шіквік, Марко Шафенберг, Мартин Зибенайхер, Матвій Вержбента, Захей Кеснер, Француз Dives та інші. Як бачимо, друкарі нерідко були в ті часи й книгарями. Цікаво, що в XV ще столітті, задовго до заснування власної книжної торгівлі в Польщі, мандрівні німецькі книгарі занесли європеїську книгу через Польщу й на Україну. Так, в 1477 році книгар Петро з Любеку продавав книжки у Львові, а в 1488 році до Львова-таки переніс з Кракова свою торгівлю книжками Ян Пфефер. У Львові-ж мала свою філію славетна Нюренберзька видавнича фірма Кобергерів. Коли повстали власне польські книгарні, вони також обслуговували Україну. В 1549 році книжний торговець Себастьян Пех має у Львові власну книгарню. Цей книгар був постійним одвідувачем відомих Франкфуртських ярмарків, що на них з'їздилися книгарі й друкарі з усього тодішнього освіченого світу. Цей таки-ж книгар був діяльним посередником Польщі та, треба гадати, й України з Швейцарією і тамошнім реформаційним рухом аж до року 1565-го.

По різних місцях видання, що його ми розглядаємо, бачимо відомості, що й без посередня є, стосуються до початкової історії книги на Україні. У виданих актах є, наприклад (правда, не все нові), згадки про Івана Федоровича, першого друкаря українського та про його сина Івана Друкаровича або Поповича (див. акти №№ 670 і 671 з року 1577-го). В акті № 778, між иншим, з цікавістю довідуємось про те, що в кінці XVI ст. для новозаснованої Львівської братської друкарні виготовляв слов'янські та грецькі шрифти німець Конрад Форстер, відомий тодішній різьбар літер, що обслуговував і найкращу польську друкарню того часу Яна Янушовського, а також Брацлавські й Франкфуртські друкарні. Форстер мав при собі

¹⁾ Пор. иншу роботу автора з цієї галузи: „Papiernie w Polsce XVI wieku“. Rozprawę Polskiej Akademji Umiejętności. Wydział hist.-fil., t. LXII Kraków, 1920.

двох спеціалістів, одного, що різьбив форми на дереві, другого—що виливав самі літери.

Наш огляд першого тому „*Monumenta Poloniae typographica*“ був-би неповний, коли-б ми окремо не спинилися тут на розділі, що його спеціально присвячено життю та діяльності Швайпольта Фіоля, першого друкаря слов'янських книг (стор. 10—22)¹⁾. Начерк цей писано на підставі коло півсотні виданих тут-же актів, що Фіоля стосуються. З цих актів лише частину видано було раніш, решту-ж видано самим Птасьником уперше і в цьому виданні і в попередній його праці: „*Sracoſſia artificum 1300—1500.*“ Kraków, 1917 (в „*Monumenta*“ їх повторено). Оголошені Птасьником документи дещо висвітлюють з темної біографії Фіоля. Так, вони розв'язують сумнівні й непевні твердження про походження Фіоля. Тепер уже можна вважати за твердо доведене, що Фіоль був не Слов'янин, як намагалися довести це Естрейхер і інші, а Німець з Франконського міста Нейштадта.

Цілком, далі, правдоподібне твердження авторове, що Фіоль працював не тільки в р. 1491, а на протязі значно довшого часу—в роках 1483—1491. Це побічно підтверджується й нововиданими документами.

Для пояснення того, що саме направило Фіоля, який був з фаху гаптарем і видатним гірничим техніком-винахідником на слов'янське друкарство, автор припускає вплив бенедиктинів, що на Клепажу під Краковом правили церковні служби слов'янською мовою. З цим погодитися не можемо. Не кажучи вже про те, що за часів Фіоля слов'янської мови тут не було вже,—для потреб небагатьох слов'янських бенедиктинів не треба було друкувати сотні слов'янських церковних книг, а припускати зацікавлення бенедиктинів в помноженні друком церковних книг для православної людности ми не маємо даних. Це суперечило-б і самому авторові, коли він говорить, що інквізиція в 1491 році судила Фіоля не так за ересь (це наче-б-то було лише формальним приводом для процесу), як саме за друкування слов'янських книг. Отже гадаємо, що римська церква не могла одночасно і сприяти через бенедиктинів друкуванню слов'янських церковних книг, і за це-ж саме Фіоля судити. Коли дійсно Фіоль мав якийсь стосунок з ересю, як про це доводять акти процесу, то слід пам'ятати, що це була ересь гуситського типу (визнання причастя „тілом“ і „кров'ю“), і що гуситський рух явно симпатизував греко-східній церкві і сприяв тому, щоб уживати народні та місцеві мови в церковній практиці.

Проте коли Фіоль зайнявся слов'янським, а не яким іншим друком, в цьому, на наш погляд, немаловажну роль грала відсутність якраз у слов'янському т. зв. „Кирилівському“ друкарстві, що з Фіоля тільки починалося, будь-якої конкуренції. Міцні західньо-європейські фірми забили попередників Фіоля в Кракові, і не дали-б розвинутися також і діяльності Фіоля, коли-б він друкував латинські книги. Наступники Фіоля витримали цю конкуренцію тільки тому, що їх, починаючи з Галера, захищали королівські привілеї з заборонаю ввозу до Польщі вже друкованих тут книг.

Польський учений припускає можливість конкуренції Фіолеві з півдня, з боку слов'янських друкарень Чорногорії і Брашова (в Семиградії), засновуючись на тому, що Борздорфові, що робив для Фіоля слов'янські кирилівські літери, коло 1490 року було від когось таке саме за-

¹⁾ Докладнішу реферацію цього розділу про Фіоля див. у наших працях: „Початки друкарства у слов'ян“—„Бібліологічні Вісти“ 1924, ч. 1-2, стор. 15—19 і окремо: Київ, 1924, стор. 5—9; „Друкарство, його початок і поширення в Європі (XV—XVI вв.)“, Київ, 1925, стор. 60—63.

мовлення, а також на тому, що друки зазначених південно-слов'янських друкарень ніби-то „друковано типами Осмогласника Фіоля“ (див. ст. 19). Це вже тому неправдоподібно, що на півдні слов'янського світу було своє джерело друкарської вмілости—Венеція і свій неосяжний ринок для збуту. Головне-ж, коли ми порівняємо шрифти Фіолевих видань з Чорногорським Октоїхом 1493-4 р. (Брашівський друк треба рішуче відсунути від порівняння, бо його друковано значно пізніше, в 1562 р.¹), то ясною стає велика різниця в загальному характері та в окремих начерках шрифтів у цих виданнях. Літери Чорногорського Октоїха значно менші за Фіолеві, відзначаються незрівняно більшою досконалістю і в самих начерках своїх не сходяться (пор. особливо літери: м, ч, ц, х, ω, ъ).

Бажано було-б, щоб посильна розвідка авторова й видані ним матеріали про Фіоля викликали й спеціальну працю про цього першого слов'янського друкаря та про його видання, що досі порядно ще не досліджені.

Що до зовнішнього боку видання, яке оце розглядаємо, то воно відзначається старанністю у виконанні й монументальністю, що вповні відповідають унутрішній його цінності. Без різних дрібних помилок не обійшлося, звісно, і тут. Наприклад, книга В. Закржевського, що її видано у Липську 1870 року, має заголовок не „Historja i wzrost reformacji w Polsce“ (стор. 146), а „Powstanie i wzrost Reformacyi w Polsce 1520—1572“. Випадкових помилок, взагалі, важко буває цілком уникнути. Гірше, коли помилки робяться ніби-то свідомо: дивно, наприклад, коли в серйозному бібліологічному виданні цитують чужомовні праці в переробці на польську транскрипцію (стор. 4).

З цікавістю чекаємо скорішого виходу другого тому „Monumenta“, що в ньому буде вміщено матеріал не менше корисний і цікавий для дослідників української культури й книги, а саме—інвентарі краківських друкарень та книгарень XV—XVI вв. Сподіваємося, що „Monumenta Poloniae typographica“ наведуть на думку утворити подібне-ж, дуже необхідне видання і для друкарства українського.

Павло Попов.

1) Ол. Дорошкевич. *Українська література*. Підручна книга для старших груп семирічної школи. Д. В. Київ. 1922, стр. 486+I—V.

2) Ол. Дорошкевич. *Підручник історії української літератури*. (Методком Наркомосвіти УСРР до вжитку на робітничих факультетах, курсах та профшколах дозволив). Книгоспілка. Харків—Київ. 1924, стр. 364.

3) М. Зеров. *Нове українське письменство*. Історичний нарис. „Слово“ 1924, стр. 136.

4) В. Коряк. *Нарис історії української літератури*. Література перекладу. Д. В. У. 1925, стр. 375.

Потреби книжного ринку, вимоги школи та пересічної читальницької маси, що волеє ознайомитися з історією українського письменства в її узагальнюючій нарисі, в стислім та підсумованім викладі—все це призвело до появи в нас кількох спроб історії української літератури. За переведення в життя завдання підсумувати многовіковий шлях, що його пройшло українське літературне мистецтво, взялися тепер озброєні науковим досвідом українські вчені і такі ще порівнюючи молоді сили на

¹) Про те, що Брашівське Євангеліє, що його раніш застосовували до кінця XV—початку XVI ст. (Каратаєв), належить до року 1562-го, див. замітку М. Корнеєвої-Петрулан: „Де-що про методи дослідження стародруків“.—„Бібліологічні Вісти“, 1925 р., ч. 1—2, стор. 115—117.

полю переважно критики літературної, як автори названих чотирьох науково-популярних книжок.

В цім своїмому огляді розглянемо ці чотири книжки, уважаючи, що критика потрібна як і для авторів, так само і для читачів українських, які де далі виможнішими починають бути та настирливо вимагають від авангарду своїх наукових сил та літературної критики все глибшої та глибшої серйозної проробки матеріялу.

З двох перших названих книжок (Дорошкевича) найбільше уваги присвячуємо новішій, другій книжці. Обидві охоплюють матеріял на протязі цілої історії України (писана та усна творчість українська). Народня творчість викладається всуміш із творчістю інтелігентних верств. Порівнюючи до першої книжки, в другій маємо такі особливості викладу: 1) більше схарактеризовано історичне тло епох (відповідно до марксівських підручників з історії України); 2) виклад надто навіть стислий, конспективний, 3) відкинуто майже цілком біографії письменників та характеристику змісту творів (в вид. 1922 р.—це все було); 4) поширено, відповідно до збільшення матеріялу, відомості з нсвітнього письменства; 5) нове письменство викладається за жанрами, так що про Котляревського, напр., говорить і в розділі „Образні твори в епічній формі“ і також у розділі „Образні твори в драматичній формі“. Не кажемо вже про те, що тлумачення поодиноких фактів у виданні 1924-го року значно змінено.

В передмові до „Підручника“ (1924 р.) говорить, що книгу „розраховано на літературно-освіченого читача, який поступово, рік за роком, знайомився з найвидатнішими творами української й світової літератури. Автор мав на увазі лише допомогти такому читачеві в його праці, а тому мислив собі тільки лабораторно-індуктивне, самодіяльне студювання української літератури, рішуче відкидаючи всякий догматизм і лекцію подібного типу. Підручник за наших часів може бути лише конспектом, де-б фіксувалися самостійно пророблені висновки або подавалися-б окремі, поза художнім твором суші, факти“ (стор. XIII).

Цими словами автор сам дає до рук рецензентові критерій до оцінки підручника: підручник дає конспективний підсумок висновків науки що до даного літературного твору (1) та допомічні для читача „поза художнім твором суші факти“, очевидно такі, що їх у самих текстах знайти читач не зможе (2).

Якщо так розуміти наш цитат з переднього слова, то доведеться визнати, що автор, відомий український педагог, у визначенні своїх завдань стоїть на цілком правильнім шляху.

Найбільше вдалося авторові наблизитися до переведення в життя намічених завдань у огляді старого українського письменства та народньої словесности, трактованих в тому самому напрямі, що їх аналізовано було в відомій хрестоматії, зложеній при участі проф. Л. Білецького. Суворий критик міг-би й тут зробити деякі поправки (див. напр. дефініцію силабічного віршування, або спрощене та невідповідне до висновків науки тлумачення сути магічного світогляду, то-що). Однак сучасний читач розуміє, що не в цім наскоро викладенім відділі книжки (часом це—майже реєстер) полягає осередок уваги автора.

Більшу частину книжки займає огляд нової української літератури (від І. П. Котляревського, стор. 78—292) та літератури післяжовтневої (стор. 293—364). Що до цієї частини книжки автор робить застереження, що в міру наближення до нашого поетичного „сьогодня“ він „з історика письменства мимоволі переходив на амплуа літературного критика“ (стор. XV). Таке зауваження дає право критикові ставити більш серйозні вимоги до

суджень автора підручника про українських письменників старшої генерації.

На жаль, „амплуа критика“ відбилися на судженнях і про цих письменників. Сучасні дослідники справедливо побоюються оціночних поглядів у наукових історично-літературних студіях. Замість самому класти нотатки добре, зле, штучно, гарно, задовольняюче—історик письменства зробить доцільніше, зжиткувавши історію критики в її соціально-історичному викладі та в щільнім приложенні до матеріалу. Такий виклад зразу поставив-би твори на певний ґрунт, зорієнтував-би читача в тому, як і чому власне так, а не інакше сприймалося те або інше з'явище літературне. Гадаємо, що з такою цілком законною вимогою повинні рахуватися наші педагоги, на яких лежить відповідальність виховання в учнях об'єктивного підступу до тлумачення з'явищ літературної продукції минулого. Тим-то в новім виданні підручника ми бажали-б зустріти стремління до обмеження суб'єктивних оцінок (див. напр. оцінку змалювання Енея як „штучного“, „нереального“, стор. 86, оцінку байок Гребінки, стор. 94, оціночні судження про „хиби“ п'єс Костомарова, стор. 120, оцінку композиції „Повіі“ П. Мирного, стор. 155, похвали Мирному за цю повість, стор. 156 і т. и.).

Коли-б до в відповідний спосіб викладеного матеріалу критики літературної було долучено ще такі, висловлюючись за О. К. Дорошкевичем, „поза художнім твором суцї факти“, як відомості про літературні знайомства даного письменника, обсяг його літературної освічености (це—потрібно замість традиційних біографій, які дійсно можна обмежити, часом і зовсім відкидати), коли-б окрім того виклад проїнятий був стремлінням представити український літературний рух, яко наслідок перехрещених взаємоділань різних традицій літературних Європи, тоді читач яскравіше відчув-би загально-літературне оточення—ту загальну суму масових літературних з'явищ, що давали животворчі соки українській літературній традиції, скеровували її то в один, то в другий бік. Подібний виклад міг-би дати читачеві немало цікавого й як-раз те, що потрібне для того, щоб український літературний процес представити яко складну надбудову над багатьма найтоншими, тенденитними надбудовами. Спрощене покликання на соціально-економічне тло—це ще перший іно та найлегший крок у цьому напрямі. До речі виклад історії драми варто було-б провадити на тлі і драматургійної і, ширше, театральної традиції. Зокрема вказівки на театральні ефекти в театрі XVII—XVIII ст. зробили-б цікавішим виклад далеких від нашого часу здобутків театральної старовини.

Про п'єсу ворога сентименталізму Шаховського не варто говорити, яко про сентиментальну. Взагалі українським історикам письменства варто було-б більше уваги присвячувати попередникові Котляревського з поля української драматургії („Козак стихотворець“—все-таки—твір українською мовою писаний), О. О. Шаховському та взяти що до цього приклад з російських істориків театру, які вже досить оцінили значіння його літературно-театральної спадщини. До речі буде тут пригадати, що О. О. Шаховський був також автором опери на І д. „Актеръ на родинѣ“ (Спб. 1822), писаної українською мовою.

Уважали-б ми за потрібне, щоби в новому виданні книжки Ол. Дорошкевича на літературне оточення звернуто було більше уваги.

Для розуміння українського процесу немаловажне значіння має характеристика стилів літературних (трагестія, класичний стиль, романтизм, сентименталізм). В цьому вже до 1924 року (коли підручник друквано) наука пішла значно наперед. Отож це й варто було прийняти на увагу,

відкинувши напр. зовсім традиційну характеристику романтизму (ст. 19). Приклад аналізу українського літературного матеріалу (Котляревський—Шевченко) в той приблизно спосіб, як це робив В. М. Жирмунський над Блоком (1922) та Пушкіним і Байроном (1922—1924), міг-би послужити новим стимулом для зруйнування застарілих поглядів, дав-би рясний матеріал для продукційної праці думки читача, передав-би йому почуття методу, з яким можна потім перейти до лабораторної проробки того, що не пророблено в підручнику. Варто було-б обережніше уживати термін „реалізм“, якого новітні дослідники усяково стараються перекласти на більш наукову, точну мову. Адже реалізм є той невловимий птах, за яким письменники невтомно ганялися на протязі багатовікової історії світової продукції літературної. Згадаймо, напр., що автори єзуїтських духовних драм теж вважали свої дійства за перейняті „реалізмом“.

Аналіз творів майже кожного письменника українського супроводиться зауваженням про сюжет, композицію, стиль. З цього видно, що автор відчуває потребу внести в книжку нові питання, що їх піднесла сучасна наука. Однак короткі зауваження що до цього не дають читачеві поняття про тему, фабулу, сюжет, композицію, прийом літературний. Сучасний дослідник навряд чи підписався-б під тим, що говориться в підручнику про „сюжет і композицію“ „Чорної Ради“ або про композицію якого-небудь Шевченкового твору.

В новому виданні книжки надзвичайно бажано було-б на одному хоч прикладі познайомити читача з особливостями розгортання сюжету поета, вихованого під романтичними впливами, порівнюючи з розгортанням сюжету в поета іншого літературного виховання (Котляревського, напр.).

Правильна постановка викладу (під зглядом сюжетології та науки про композицію) безперечно дала-б належний притулок змістові, якого зовсім марно боятися паче вогню.

Один приклад аналізу сюжету, композиції вніс-би багато ясности в ті рясні запитання, що їх ставить педагог, а власне приміром: „Проаналізуйте сюжет, композицію, стиль твору“...

Далі уважали-б ми за архаїзм подавати на тему характеристику героїв у старому розумінні (характеристика Тетяни і т. п.). Далеко доцільніше було-б поставити педагогічну думку перед проблемою аналізу архітектоники, композицій даної постати твору.

Ми зазначили тут низку не досить висвітлених у підручнику моментів, але тимчасом розуміємо, звичайно, важке становище автора, який стояв перед грудю нерозробленого, неопрацьованого матеріалу, зустрівся з фактом майже повної відсутности монографічних студій історично-літературних з нового українського письменства.

Поза тим підручник має багато позитивних рис, дає огляд української продукції літературної на протязі цілої історії народу й з'являється єдиним у своїому роді орієнтованим справочником для всякого, що бажає познайомитися з найзначнішими з'явищами літературними на Україні.

Істотною позитивною рисою його з'являється те, що в нім робиться спроба, най, може, не завжди вдатна, відбити дві вимоги сучасности: 1) визначити соціально-історичне тло літературного процесу та 2) знести у виклад питання літератури, яко мистецтва (технічно-художній бік).

Принципи викладу матеріалу, схема підручника така, що цілком надається до заповнення її новим і новим змістом у залежності від поступу науки літературознавства.

Важливо й те підкреслити, що підручник Дорошкевича мало не є динна книга про українську літературу, в якій установка робиться на учня та на його самодіяльність.

Що до першого видання („Українська література“ 1922) скажемо, що воно більше придатне для школи, бо докладніше висвітлює питання, хоч і значно перестарілося.

Цікавою працею з поля історії української літератури з'являється книжка М. Зерова. „Нове українське письменство (вип. I) 1924. В першій її розділі маємо міркування про періодизацію нового українського письменства, про напрями течії в новому письменстві (7—25). В 3—4 розділі розповідається про Котляревського та його школу і про Квітку-Основ'яненка. Автор дуже влучно характеризує обставини, за яких з'явилося нове українське письменство в межах Російської імперії, докладно переглядає попередні поділи українського письменства на періоди та дає також свій, досить влучний, такий, що дещо з'ясовує в загальному розвитку, хоч і спірний:

I) Доба класичних пережитків та сентименталізму, трагедії, оперети та сентиментальної повісті—з 1798 до кінця 30 рр. XIX ст.

II) Доба романтичних поглядів і форм (фантастична та історична повість, балади, романс)—з кінця 20-х рр. до к. 60-х.

III) Доба наївного реалізму, побутово-описового, на останку з ухилом в бік натуралізму—з кінця 60-х рр. до середини 90-х рр.

IV) Доба неореалізму—з середини 90-х рр. до наших днів.

Гадаємо все-таки, що автор надто поспішився, висуваючи наперед (до закінчення обробки наступних частин історії письменства) оцю свою класифікацію.

Не кажемо вже про те, що більше ніж сумнівним може видатися такий термін, як „доба наївного реалізму“. Піднесемо тільки, що класифікація українських літературних утворів на підставі стилістичних ознак повинна базуватися не лише на вивченні самої української літератури,—треба її погодити з класифікацією відповідних споріднених з'явищ на терені Московщини. Ми-б навіть сказали, що перше ніж приймати будь-яку класифікацію для з'явищ, що мали місце в межах української літератури, варто-було-б перевести таку саму роботу над матеріалом російським відповідного часу.

Те, напр., що ми читаємо про розвій „натуральної“ школи на Московщині в далеко ще невичерпній статті В. Виноградова (див. зб. „Творческий путь Достоевского“ за ред. Н. Я. Бродського, 1924), як нам здається, змусить М. Зерова в наступному викладі ускладнити свою схему внесенням нових точок.

Надзвичайно цікавим є міркування авторові про запізнення українського літературного руху, порівнюючи з сусідами, не новим з'являється погляд на українську літературу, як на літературу російської провінції.

Виклад матеріалу, що його містить у собі книжка, багатий на факти: є й біографія деяких письменників, як Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка, а також докладний часом аналіз їхніх творів, огляд критики.

Оціночних суджень М. Зерова, як і попередникові його Ол. Дорошкевичеві, уникнути не вдалося. Читач може підібрати низку доган і похвал старим українським письменникам за їхні твори. Це, звичайно, дуже цікаво, оскільки М. Зеров з'являється відомим письменником і критиком літературним, але є зайвим в творі, що претендує на науковість своїм змістом (див. естетичну оцінку „Наталки-Полтавки“, „Москаля-Чарівника“, Гребінчиних творів, комедій О. Гоголя і т. ин.).

„Хутірсько-дворянська основа“ в українському літературному житті—є факт незаперечний, але зменшувати історичну вагу українського письменства в межах тодішньої російської держави не варто. „Не случайно—пише російський дослідник Б. Ейхенбаум („Лермонтов“ Лнгр. 1924,

стор. 135) „Малороссия“ становиться в это время постоянной литературной темой (Кульжинский, Погорельский, Гребенка и т. д.), соперничая с литературным Кавказом. Увлечение украинским языком, украинскими сказками и т. д. связано с потребностью осветить русскую литературную речь разными диалектами. Пользование украинским языком давало возможность снизить русский литературный стиль, не делая его вместе с тем грубым“. Отож література українська перших десятиліттів відограла велику роль чинника літературної еволюції також на Московщині. Факту цього не повинен недооцінювати історик українського письменства.

Заслугує ширшого наслідування звичка автора звертатися до джерел того чи іншого твору та до виявлення різниць поміж ним та його прототипом (Котляревський—Осипов, Артемовський—Горацій, Красицький). Міркування такого характеру зрушують наперед думку та дають цікавий матеріал для розумування, тим більше що автор стремить переведити аналіз у стилістичним розщепі. Що правда, сучасний теоретик поезики вимагав-би від подібної, в М. Зерова заснованої на добрім знанні мов і текстів, аналізи більш наукової упорядкованості та уточнення. До речі підкреслимо, що деякі рівноставлення (Артемовський—Горацій, Красицький, Міцкевич) виконано, порівнюючи з попередниками, в такий спосіб, що справляють враження дійсної новини трактовки й ніби вперше розкривають перед нами сторінки українського літературного мистецтва.

Літературне оточення XIX ст. в книжці схарактеризовано повніше, ніж де-інде, але не так повно, як цього можна було-б вимагати від сучасного дослідника. Комедійна опера часів І. П. Котляревського може бути класифікованою на різні види в залежності від взаємовідношення в ній поміж музично-співовим та словесно-драматичним текстом. Сентиментальна комедійна опера в загальній сумі п'єс і зокрема опер веде перед, яко до певної міри нова течія в драматургії, бойовий репертуар. Роль Котляревського—драматурга та театрального діяча—опукло стане перед нами тільки в тому разі, коли ми з'ясуємо насамперед оте драматургічне та театральне середовище, про яке тут іде мова.

Про значіння попереднього розсліду повістярської української літератури для зрозуміння літературної спадщини „батька української повісти“ Квітка-Основ'яенка ми вже казали. Повстають надзвичайно цікаві питання про взаємовідношення поміж „натуральною“ школою та Квіtko-Основ'яенком, якого сучасники теж уважали за представника натуральної школи. Подібне питання, питання, що стоїть зараз на порядку денному в нашій науці, на жаль, не зачеплено навіть у книжці М. Зерова. Аналогічні, не менш цікаві питання виникають в звязку з драматургічною спадщиною Квітки, зокрема його „Пріѣзжимъ изъ столицы“.

Взагалі драматургічне оточення XIX ст. в книжці схарактеризовано повніше, ніж де-інде, але не так повно, як цього-б хотілося. Повістярське оточення—схарактеризовано слабше. Українські історики письменства, за небагатомо війнятками, взагалі люблять поспішатися з узагальненнями та недооцінюють значіння більш заглиблених розслідувань російської літературної традиції, буйний потік якої в XIX столітті зводив українську літературну традицію до розмірів порівнюючи невеличкого струмка.

При аналізі пародії не шкодило-б покласти різницю поміж жанром травестійним (серйозне викладається низьким стилем) та жанром властиво-пародійним (нікчемне — викладається стилем високим). Те, що ми маємо в Котляревському, є властиво травестія, а не пародія. Пародійний стиль схарактеризований у М. Зерова досить яскраво, але вибагливий сучасний дослідник і критик вимагав-би серйозної опори, обґрунтування

на підставі аналізу техніки комедійного в її мінливому еволюційному впливі.

Питання поетики аналізованих в М. Зерова творів взагалі вимагають дальшої ще розробки що до сюжетології та композиції й різних стилістичних прийомів. Зовсім марно було приймати на віру судження Андр. Белого про значіння пірихіїв у чотирьохстоповому ямбі: мовляв, що більше порушень ямбічної схеми, то мелодійніший вірш. В. М. Жирмунський цілком правильно вказував, що часом художнє завдання вимагає як-раз бідности варіантів, так що виставлений А. Белим критерій аж ніяк не треба приймати за безперечну істину. Бездарний поет, як-би він не варіював будову свого вірша, тим способом не зрівняє себе з Пушкіним.

З поодиноких подробиць укажемо таку: занадто ще поспішно уважати за доведене, що джерелом „Москаля-Чарівника“ з'являється „Le soldat magicien“ Ансома. Джерела для „Москаля-Чарівника“ шукали в українських переказах та анекдотах, можна було-б їх шукати в польській комедії, як це пропонував зробити Іван Франко¹⁾. Насправді: в праці Естрейхера „Teatr w Polsce“ (т. II, стор. 197) ми знайшли вказівку, що поміж рр. 1802—1804-им у Кракові виставлялася комедія „Nie każdy śpi co śnargi“ (фабула та-сама, що й у „М.-Ч.“). В репертуарі Львівського театру S. Perłowski вказав п'єсу „Moskal czarnoksiężnik“.

Уважаючи на те, що на поч. XIX століття культурні звязки з Польщею України Лівобережної ще не цілком пірвалися, а також на те, що, напр., польська акторська стихія в нашому театрі поч. XIX ст. була ще досить міцною, можна було-б вважати побіжний здогад І. Франка за правдоподібний. Однак, чи не простіше було-б пошукати джерела для „М.-Ч.“ в російській комедії того часу. Та й насправді, ту саму фабулу розроблює комедійка „Солдатъ на ночлегъ“, надр. р. 1812 у Москві в друкарні Селивановського²⁾. Про те, чи виставлялася ця власне комедія в трупі Штейна, ми відомостей не маємо, і це ще питання, чи можливо нав'язувати генетичне відношення поміж „Солдатомъ на ночлегъ“ й „Москалем-Чарівником“. Об'єктивні умови (російські джерела „Енеїди“ та „Наталки-Полтавки“, російська трупа в Полтаві) підпирають подібний здогад.

Загальне наше вражіння про працю М. Зерова ми вже висловили. Книжка може бути корисною не тільки для звичайного читача, а й для фахівця, який зможе знайти в ній багато такого, що досі не було висловлено. Зміст першого випуску змушує нас з нетерпінням чекати на появу другого, що обіцяє бути таким самим цікавим, як і перший.

Четверта книжка—„Нарис історії української літератури“ „Література передбуржуазна“ В. Коряка (1925).

Автор рекомендує її, як „першу спробу марксівського нарису історії українського художнього слова“. „З автора,—читаємо далі в передмові,—лише газетний робітник“, він уважає себе тільки за „упорядчика“, який „дбав дати все потрібне для орієнтації в літературних з'явищах, загальну соціологічну провідну проторувати путь для з'ясування літературного процесу,—не більше“. Нарис свій уважає він не за „підручник, а тільки за допомогову книгу-хрестоматію для читання“.

У вступі до книжки, після загальних міркувань про літературу, зустрічаємо спробу поділу письменства українського на такі періоди: 1) Доба родового побуту; 2) Доба раннього феодалізму; 3) Середньовіччя; 4) Тор-

¹⁾ І. Франко, Галицький „Москаль-чарівник“. „З. Н. Т.“ ім. Т. Г. Шевченка. 1889 XXVII, стор. 1.

²⁾ П'єса є в Рос. Публ. Бібл. в Ленінграді.

говельний капіталізм; 5) Доба промислового капіталізму; 6) Доба фінансового капіталізму; 7) Доба пролетарської диктатури. В критиці вже висловлено було сумніви з приводу оцього поділу („Культура і побут“), але нас зараз цікавить більше зміст книжки. Подано в ній відомості про українську літературу кінчаючи Т. Шевченком. Народня словесність викладається всуміш з писаною літературою. На початку кожного розділу (а розділ містить виклад цілого періоду письменства) знаходимо історично-соціальний вступ, зложений звичайно на підставі трьох-чотирьох сучасних загальних підручників і книжок. Виклад цих вступів не зовсім удалий. Автор або дуже скупий на слова (укр. середньовіччя), або не в міру багатомовний (доба торговельного капіталізму) і подаючи часом навіть статистичні числа, забуває, що читач його потребує точного визначення хронологічних меж і обсягу матеріялу, який далі буде йому поданий, хоч-би і в хрестоматійний спосіб.

Звичаєм багатьох сучасних авторів В. Коряк стає докладнішим відповідно до наближення до нашого часу, одначе і старій добі, до XIX століття, в книжці присвячено багато місця. Чи не є це знаком того, що починається в нас уже деякий поворот у бік несправедливо занедбаного вивчення давно-минутих „судеб“ літературної спадщини? Адже, історія—завжди є історія. І коли уважається за цікаве писати цілі розвідки про козацьку революцію XVII ст., то через що уважати за негідне уваги ознайомлення з літературною продукцією тої самої революційної доби?

Виклад старого українського письменства виявляє в авторові знайомство з найголовнішими оглядами старого письменства (напр. Істрина, ак. М. С. Грушевського) і навіть з монографіями про деякі з'явища нашої літератури XVII—XVIII віків (І. Франка, ак. В. М. Перетца, ак. М. І. Петрова, то-що). Отож, коли читач не знайде в цій частині книжки результатів самостійної проробки матеріялу, все-таки він в багатьох випадках забезпечений від набуття застарілих знаннів про наше письменство.

Непрорізність розмежування періодів відбилася на викладі особливо двох останніх розділів. Читач марно шукатиме виправдання, для чого потребувалося про одних і тих самих драматургів (духовна драма та інтермедія) говорити в розділі „Укр.—середньовіччя“ і в розділі „Доба торговельного капіталізму“. Виклад народньої поезії в першому розділі не впорядковано. Замість, відкинувши сумніви, піти у викладі за схемою такого гарного попередника, якого мав автор у відповідній книжці ак. Грушевського, автор розгублено переходить від одної теми до другої (пісня, робоча пісня, маршеві та військові пісні, весільні пісні, похоронні пісні, синкретизм, казки, далі різні класифікації казок—Франка, Арне, Вундта, потім магичні формули, весняний ритуал); виникає вражіння, що для самого автора ще не з'ясувалися в формі викінченого, кристалізованого наукового світогляду ті думки, що він їх висловлює. В другім розділі автор у нар. поезії шукає головним чином відбитку феодалізму та християнських впливів. Питання про те, як скоро подібні впливи могли відбитися на консервативній обрядовості, не ставиться, так що читач не залишається певним того, що напр. всі ті з'явища християнізації пісні, про які говориться в розділі: „Ранній феодалізм“, стосуються саме до тої, а не до дальшої епохи, коли теж існувало християнство. Взагалі розподіл з'явищ народньої поезії по епохах є річчю, що вимагає сугубої обережності.

Не будемо спинюватися на інших сторінках, присвячених народній поезії. Позитивну рису їх складає знайомство автора з багатьма монографічними студіями, негативну—ота деяка невикінченість.

Здавалося-б нам зручнішим викладати народню творчість не всуміш з писаною, як це ми бачимо у В. Коряка, в О. Дорошкевича, а окремо. Від цього соціологічний аналіз тільки виграв-би; не змішувалися-б факти двох різних категорій. Викладена як окрема дисципліна в звязку зі змінами в господарці та соціальним житті на тлі етнографічному, народня поезія стає перед нами як галузь дух. культури, що має свої власні закономірні шляхи розвитку. Запроваджена в останніх часах новина—викладати нар. поезію всуміш з писаною творчістю—викликана була тільки бажанням скорше розбити погляд архаїчних підручників, у яких творчість народніх мас представлялася, як щось таке, що стоїть перед історією власне літератури. Річ ясна, що представити обидві традиції—усну й письменну—як процеси рівнобіжні й взаємно діючі можна не тільки в той спосіб, щоби про весілля та про „Слово о полку Ігоревім“ розповідати в однім розділі.

Частина книжки, в якій розповідається про Г. С. Сковороду та про нове українське письменство, відзначається ще більшим знайомством автора з літературою предмета, ніж це ми бачимо в попередніх частинах. Тексти нової літератури автором простудійовано. Він старається познайомити громадянство не тільки з корифеями, а й з забутими письменниками, заступниками української письменницької, рідкої ще, маси, на товпу,—як Маслович, К. Пузина, автор драмценки „Провінціалка“, Науменко і т. п. Поступаючи так, В. Коряк має повну рацію. Нам дійсно пора витягнути на світ оцього сірого українського інтелігента.

Виклад нової української літератури у В. Коряка в значній мірі грішити тими самими хибами, що ми їх вказали в інших авторів: мало з'ясовано літературне, зокрема драматургічне й театральне оточення, в тіні залишилося мистецтво поетів та письменників, характеристика та зміни в стилістичних засобах. Це тим більше дивно, що автор у своїх критичних статтях виявляє докладне знайомство з новітніми досягненнями з поля поезики. Замість піти цим шляхом, В. Коряк значно спрощує своє завдання, нав'язуючи стосунки між соціально-економічною структурою доби та змістом творів. Такі прийоми досліду, як цитати з Квітки (ярмарок) для ілюстрації торговельного обігу (час торгов. капіталізму) і т. п., є приклади спрощення складного завдання дослідження творів літературних. Тут ми ще далеко від справжнього аналізу українського літературного мистецтва на ґрунті соціально-економ. умов та низки тих їх похідних, що виникали в наслідок перетворення складно амальгами тисячолітніх досвідів багатьох поколінь, різних клас і різних народів.

Врешті оцю складність проблем нерідко відчуває й сам автор, особливо тоді, коли він говорить про ідеологію (див. напр. сторінки про масонські т-ва, кирило-методіївське братство і т. п.). Він так часом дбайливо ставиться до читача, що пропонує на його увагу такі корисні додатки, як „Відношення української народньої ритміки до книжної версифікації“, а в тексті зрідка говорить і про мову і про розміри поезії, подає навіть біографії письменників.

Зміст розділу „Доба торговельного капіталізму“ безперечно дає читачеві докладні знання і про Сковороду і про письменників українських. Що глибше назад, то важчим стає становище читача, який губиться в слабо впорядкованім матеріалі. Однак, поза всіма хибами книжка може принести безперечну користь допитливому читачеві, що хтів-би докладніше познайомитися з українським письменством. Тим-то ми дуже радо рекомендуємо її, особливо другу половину, українському читачеві.

Подані в нас міркування призводять до певних висновків про те, чого вимагає сучасний допитливий український читач від до-теперішніх та від майбутніх спроб викладу історії українського письменства.

Він усяко вітатиме виклад її в звязку з належним висвітленням соціально-економічного тла даної епохи, але вимагатиме економії свого часу, а власне, щоб з усього історично-соціального матеріалу було подано по можливості тільки те, що потрібне для характеристики шляхів розвитку літературного мистецтва України. З другого боку читачі настирливо вимагатимуть, щоб за приводом стислоти їм не пропонувався білими нитками зшитий матеріал у вульгаризовано-спрощеній формі. Дійсно цікаві і нові комбінації матеріалу автори загальних курсів зможуть дати тільки в тому разі, коли частина матеріалу пророблена ними монографічно, а все, про що вони пишуть, відомо їм не з двох-трьох тільки чужих праць, а й у всій ріжноманітній цілокупності. Тільки докладне знання нашого літературного минулого з усіма його подробицями, неважними для нефахівця дрібницями, з усім оточенням, дасть талановитому авторові те, що не здатний дати самий талант: відкриє йому можливість розгорнути перед читачами сторінки минулого зі всім їхнім реально-конкретним змістом, відкриє той схований для ока закономірний, внутрішній процес, що ним живуть тіло та м'язи мистецької минушости.

Зауваження наші що до розглянутих тут книжок наочно показують, що нові слова їх чуються на тих сторінках тільки, де автори почувають себе більше озброєними. Ось чому доброзичлива критика наважується піднести тут старі, але вічно нові істини.

Проф. С. Гаєвський в одній із статей журналу „Життя і Революція“ (№ 10 стор. 10) висловив надію, „що до української літератури в скорім часі докотяться нові методи й соціологічно-матеріалістичні принципи досліду поетичної творчости“. М. Зеров довів, що література наша довший час плелася в хвості на протязі більшого часу; теж видно й з викладу В. Коряка. Про науку українську, на жаль, поки-що доводиться сказати те-ж саме. Наші російські товариші по перу науковому значно випереджають нас. Випереджають і критики; так ось, напр., В. Горбачев у своїй книжці про сучасне російське письменство, не боячись „формалістичної преси“, використовує праці Ейхенбаума, Жирмунського і ин. Що правда, самостійні досліди такого характеру ці критики теж поки-що залишають, яко привілей, у руках тих, кого вважають за свого ідеологічного супротивника.

К. Копержинський.

Д. Заславский, *Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк*. Киев, 1924, издательство „Сорабкоп“, ст. 172.

В сій книзі „Україні“ присвяченій Драгоманову мусить бути сказано кілька слів про книжку Д. Заславського, як замітне явище в небагатій літературі про Драгоманова—мабуть найцінніше, що вийшло про нього на російській мові. Становище автора сього „критично-біографічного начерка“ і його завдання доволі докладно й інтересно характеризує його передне слово, з котрого я позволю собі навести в цілості його першу частину (в перекладі і з перенесенням цитатій до тексту).

„М. П. Драгоманов належить до числа авторів високо шанованих, але дуже мало читаних на Україні. Ще більше се треба сказати про Росію. Пояснюється се серед інших причин також і тим, що численні твори Драгоманова не зібрані, поховані в старих журналах і стали бібліографічною рідкістю. Виданий в Парижі тому двадцять літ з лишком збірник політичних писань Драгоманова, писаних російською мовою, для ши-

роких кругів читаючої публіки мало приступний, а що головніше—сі статті дають про Драгоманова поняття неповне. Тимчасом більшість читачів свою знайомість з Драгомановим бере з них. А збірники „Громади“ мало хто бачив на власні очі.

„Певно, в статтях Драгоманова багато чого перестарілося. Але ще більше заховало не тільки наукову вартість, але й життєве значіння для сучасних нам питань і інтересів. Драгоманова треба не тільки студіювати—у нього можна ще й учитись. Досі його не стільки студійовано, скільки використовувано—кождим на свою потребу. Не зібрана, не систематизована, не пильнована спадщина Драгоманова, треба се признати, нагадує нам кумів пліт в Гоголевій повісті „Різдвяна ніч“: „Хто виходив з дому, ніколи не брав з собою палиці на собак, в тій надії, що йдучи повз кумів город, витягне собі з його плота яку треба“. Драгоманов писав на різні питання, і до кожного питання підходив з різних боків. Він завсіді воював—що найменше—на два фронти. Не дивно, що з його статей легко видерти потрібну цитату, як палицю з кумового плоту. Цитатами з Драгоманова націоналісти побивали марксистів, а марксиста націоналістів. Покликуючись на Драгоманова, українські федералісти спорилися з сепаратистами і самостійниками; одначе один з найближчих друзів і учнів Драгоманова, Павлик, написав брошуру („Драгоманов як політик“), добром цитат стараючись довести, що Драгоманов стояв за повну незалежність України.

„Більш усього натаскали кілків з плоту Драгоманова російські ліберали-конституціоналісти. Вони помогли поширенню того хибного погляду, ніби-то Драгоманов і сам був лібералом-конституціоналістом, якимсь ніби духовним батьком пізніших кадетів. Нема що й говорити, що така інтерпретація політичних ідей Драгоманова наближається до їх фальсифікації. Непримирений противник Драгоманова, Г. В. Плеханов, в рецензії на журнал „Свободная Россія“ (1889) рекомендував особливій увазі своїх читачів статтю Драгоманова „Земскій либерализмъ въ Россіи“, тому що в сій статті „з звичайним своїм талантом автор показує, до якої міри нікчемні наші ліберали і як мало вони досі зробили“ (Г. В. Плехановъ, Сочиненія т. III, політичний соц.-революційний огляд в журналі „Соціалъ-Демократъ“, с. 96).

„Для Драгоманова ще не прийшла пора антикварно-об'єктивного досліду. В багатьом він наш злободневний сучасник. Недурно найкращий і найталановитіший представник українського націоналізму Дм. Донцов в одній з останніх своїх статей вимагає ґрунтовної переоцінки Драгоманова і повного відречення від нього. І се цікаво, що він майже буквально повторяє те-ж обвинувачення против Драгоманова, що його підносили блаженної пам'яті „новоєрці“ в галицьких журналах 1880-х років: „Драгоманов взорувався в уложенні своєї програми не на національних рухах, лише на соціальних. Він дивився на українство скоріш як на верству.. Для Драгоманова всякий націоналізм треба було поставити під контроль космополітизму.. між Драгомановим, Грушевським і Леніним нема ніякої різниці“ (Дм. Донцов, „Драгоманов і ми“, цит. з ст. В. Коряка: Українська література, „Черв. Шлях“ 1923, кн. 8 ст. 192).

Автор поставив собі, супротив сього, два завдання: по-перше, довести, що Драгоманов був далеко більше революціонером-соціалістом ніж лібералом-конституціоналістом. По-друге—вияснити, як сильно помиляються ті, що вважають, ніби-то поза чисто українською сферою діяльності Драгоманова мала мінімальний вплив у політичній еволюції (як висловлюється процитований автором на с. 90—1 Мартов в „Ист. рус. лит. XIX в.“). Те що він пише на сю тему, дуже інтересне, повне вірних і влучних спостережень і з користю буде прочитане кожним, хто цікавиться розвоєм політичної ідеології другої половини XIX ст. Але сам автор признає, що драгоманівське „воювання на два фронти“: одночасно против російського заперечування українства і українських націоналістичних тенденцій, ослабляло його позицію і на однім і на другім фронті („та внутрішня колізія, що всю пізнішу діяльність Драгоманова поставив на перехрещенню двох культур, між двома таборами, і витворить в нім і в оточенні незадоволеність, неминучу для тих, що не вміщається ні в однім таборі цілком з усею своєю індивідуальністю. В своїм українським гурті Драгоманов був на рахунку народника й соціаліста, для котрого національність грає ролю підрядну. А в російських гуртках на Драгоманова дивилися як на націоналіста“). В сім був секрет того, що його слово, поза розмірно тісним гуртком правовірних драгомановців, приймалось „з дозою соли“, і не мало такого реального значіння, якого воно було варто, беручи об'єктивно. Все-ж таки автор підчеркує, що завдяки Драгоманову в російських революційних і со-

ціалістичних кругах національне питання взагалі й українське зокрема придбало собі увагу, якої не мало ні перед тим, ні потім (аж до великої революції, розуміється). Що його критика революційного народництва не пройшла безслідно, і що він у цілім ряді питань простелив дорогу російській соціал-демократії, не вважаючи на свій суто-ідеалістичний світогляд і т. д.

Слабше те, де автор говорить про українські відносини Драгоманова і до Драгоманова. Вони йому не досить звісні, він тут не чує себе дома, і не раз допускає цілком хибні завваження, які мало обзнайомленому читачеві можуть дати неправильне поняття про українські відносини. Напр. така характеристика відносин кінця 1880-х рр.:

Українські народовці (в Галичині) на виборах виступали разом з польськими поміщиками і панями проти селян. В зв'язку з міркуванням про можливу війну між Росією й Австрією вперше стала популярною ідея об'єднаної України, австрійської й російської, в складі Австрії. Се „австрофіліство“ знайшло відгомін і в російській Україні, де найбільш лояльні професори, ті що недавно доводили, мовляв український рух ні трохи не шкідливий, а навпаки—корисний для російського самодержавія, тепер потайки загорілись австрійським патріотизмом. Воскресла при сій нагоді стара теорія русофоба Духінського, що Росіяни не Слов'яни, а Монголи, люди нижчої раси, нездатні до культурного розвитку (с. 157).

Нехай вибачить мені шановний автор, але ми маємо тут чисте „криве дзеркало“ дійсних українських відносин, в якім певні крайності, певні потяги чи ухили—симптоматичні і характеристичні, се правда, але цілком спорадичні, представлені як явища загальні, скристалізовані, показательні для загалу і його настроїв,—коли вони зовсім не були такими!

Так само занадто упрощено і через те невірно уявляє собі автор ті, „українські гріхи“, з котрими боровся Драгоманов—„козацький романтизм, народницька ідеалізація української історії—чим так грішила і досі грішна українська політична мисль“, і приходять до висновків, що недостатне засвоєння творів Драгоманова українською публікою було причиною „буйного розвитку шовінізму і козацького романтизму“ в новішій революційній українській руху:

„Через сорок літ після того як були власне написані ці слова (в студії про Шевченка і українофілів) вони могли бути живою осторогою українському народництву і романтизмові. 1917—1920 рр. показали, як поверхово були засвоєні масою української інтелігенції ідеї Драгоманова“.

„Написані живо, дотепно, з дійсним знанням історії загально-європейської й української, статті Драгоманова (1890-х рр.) в своїм часі робили сильне вражіння на читачів, особливо на молодіж. Багатьом вони відкрили очі. Треба пожаувати, що потім вони довго були незвісні українській публіці. Буйний роздвіг шовінізму і козацької романтики не дійшов-би таких розмірів, коли-б український рух наших часів був перейнятий реалізмом Драгоманова“.

Автор повторяє ту помилку, від котрої Драгоманов свого часу остерігав українське громадянство (і се він йому ставить в особливу заслугу): не мислити собі ні Великоросійства, ні Єврейства, ні Польщі як чогось єдиного і одностайного, а розрізняти ідеологію, змагання і тактику різних соціальних верств. Українства так само не можна брати за одну дужку і трактувати його як щось єдине, як то робить не тільки в тих цитатах, а і в цілій своїй праці автор. Український націоналізм і консерватизм, ідеалізація минувшини й її мусування—явища доволі складні. В них треба розрізняти течії не-демократичні, які йдуть з ідеології соціально-привілейованих верств, і гіпертрофований націоналізм, як небажану, але неминучу реакцію національно-настроєних українських елементів (різного соціального характеру) на реальні прояви ще непережитого національного упослідження української народности, незабезпечености національного існування і розвитку. І було-б наївно думати, що популяризація „Чудацьких Думок“ Драгоманова в часах революції

1917—20 рр. могла-б нейтралізувати наростання українського націоналізму. „Не мишлення определяє буття, а буття мишлення“, приходиться повторити на адресу автора сей афоризм, звернений ним на адресу історичного ідеалізму Драгоманова. Прекрасні, влучні мислі Драгоманова були й будуть безсильні против реальних фактів національної незабезпечености українства. Щоб противстати аберациям української націоналістичної виключности чи консерватизму, треба було-б дати програму національної української тактики, побудовану на реальних відносинах свого часу. Літературно-політична спадщина Драгоманова останеться для нинішніх поколінь історичним документом, повним значіння, в котрім можна багато чого навчитися, як взагалі в історії,—але не може бути рецептою національної тактики.

В кожнім разі ми гаряче рекомендуємо сю книжку українським читачам,—настільки обзнайомленим з українським життям, що деякі недосить поглиблені завваження автора про нього не можуть їх увести в непорозуміння. Треба тільки рахуватися з друкарськими помилками, які місцями досить сильно змінюють зміст.

М. Грушевський.

Nationernas Bibliotek, Redaction M. Ehrenpreis och A. Jensen. *Ukrainarna*. Stockholm, P. A. Norstedt & Söners Förlag. 1921, с. 131.

В посмертній згадці про Альфреда Єнсена, що помер в-осени 1921 р. (Україна 1924 р. III с. 182), я коротко спімнув про сього старого нашого приятеля, котрого двадцять літ тому довелось мені уводити в знайомість з Україною й Українцями. Він приїхав тоді, щоб познайомитися з нашим краєм в звязку з задуманою книжкою про Карла XII на Україні, в звязку з 200-літтям його походу на Україну, і звернувся з сим до мене у Львові; довелось мені тоді до певної міри стати його руководом у сій знайомості—справив я його до Чернігова, до музею Тарновського, до пок. Коцюбинського,—що зробив на Єнсена дуже приємне вражіння, і він зайнявся перекладом на шведську мову його оповідань. В результаті сеї подорожи покійник став великим приятелем Українського народу, його історії, літератури і життя, та присвятив їм цілий ряд публікацій. Останньою у їх ряді була отся книжечка, котру я одержав з власноручним його написом у Відні, за кілька місяців до його несподіваної смерти. На її титулі покійний виписав як співробітників тих письменників, котрих праці він використав для сеї маленької енциклопедії українознавства, і в число їх попав і я. Тільки се сталось зовсім без моєї відомости, бо від світової війни я не мав нагоди не то що бачити небіжчика, але й зноситися з ним, і не мав поняття про задуману ним публікацію, поки її не одержав.

Се IV випуск „Бібліотеки національностей—образів народів і країв“, що виходить під „редакцією над-рабина д-ра М. Еренпрайса і знавця слов'янських культур письменника А. Єнсена“, як стоїть на книжці. Найбільший розміром (третій) випуск присвячен й Євреям, інші Болгарам, Полякам, і найменший, сей четвертий—Українцям (чи продовжується бібліотека по смерті Єнсена—не знаю). Завдання її чисто популяризаційне. Український випуск *Ukrainarna*—„Україніка“ зложено з семи розділів. Перший присвячений „історичному оглядові“; він складається з двох частин: перша подає огляд історії України від татарського лихоліття до 1800 р. і незаслужено носить моє ім'я—тому що пок. автор зложив його на підставі моїх публікацій; до нього додано начерк „політичного відродження України“, а властиво національного відродження від перших його починів на початку XIX в. і до проголошення самостійности України

в 1918 р.,—написаний самим автором. Другий і третій присвячені „краєві“ й „народові“ і надписані іменем С. Рудницького, подають огляд фізично-географічний і антрополого-географічний, закінчений коротенькими і дуже побіжними замітками про „українську мову“ (с. 52—3). Дали наступає короткий (12 сторін) розділ присвячений культурі, зложений з трьох маленьких начерків: „Релігія і вища освіта“ В. Залозецького, „Народня освіта“ І. Панкевича, „Укр. народне мистецтво“ д-ра Діманда.

По сім найбільший у книзі розділ (42 стор.) присвячений літературі; він поділений на дві частини: перша подає короткий огляд української словесности, книжної і народної, від початків письменства і до революції; він написаний на підставі курсу ак. Єфремова і надписаний його іменем. Другий містить взірці української поезії: „Ще не вмерла“, „Ой Морозе Морозенку“, „Засвітали козаченьки“—в оригіналах (в латинській транскрипції), в віршованих перекладах, з нотами; „У городі у Глухові“; „Всі покою щиро прагнуть“; уривки з „Енеїди“ Котляревського і „Ворскла річка“ з „Наталки“; три поезії Шевченка („До Основ'яненка“, „Заповіт“); дещо з Куліша і Франка—все в віршованих перекладах; і нарешті три прозові переклади з Бордуляка і Коцюбинського.

Шостий розділ—„Театр і мистецтво“ складається з двох статей: дуже коротенької, написаної І. Панкевичем, про старий і новий театр (с. 108—111), і трохи ширшої—про українську пластику (архітектуру і маллярство), В. Залозецького (ст. 112—121). Невеличкий останній розділ—„Україна, її минувшина, сучасність і будучність“ (ст. 122—8) має чисто публіцистичний характер.

Статті ілюстровані невеличкими, але дуже гарно виконаними ілюстраціями, числом 25. До статей додано коротенький хронологічний покажчик і карту України. Видана книжка взагалі дуже гарно, навіть розкішно.

Стільки для вжитку наших бібліографів і в поминку по першим укладчику—одному з небагатьох щирих і тямущих приятелів, що їх мав Український нарід у західньо-європейським науковим світі.

М. Грушевський.

Хроніка.

Комісія Заходознавства й Америкознавства Української Академії Наук. На початку листопада минулого 1925 року ініціативна група в складі декількох наукових співробітників УАН, київської професури та преси звернулася до І Відділу УАН з заявою про необхідність утворити якийсь науковий заклад, де можна було-б розробляти і студіювати проблеми, звязані з науковим та економічно-культурним життям Західньої Європи та Америки, і перш за все в таких галузях науки: література й мовознавство, історія права, економіка, антична культура, побут західніх нацменшостей на Україні.

І Відділ УАН на першому-ж своєму черговому засіданні ухвалив утворити окрему комісію й обрав на голову її одного з своїх членів—проф. Є. К. Тимченка, а керівництво комісією доручено Федорові Савченкові, що на протязі одинадцяти років перебував на Заході в науковій командировці.

Комісія влаштувала в залі УАН і в залі Всенародної Бібліотеки кілька прилюдних засідань, на яких були прочитані такі доповіді:

Федір Савченко, Пам'яті Ернеста Дені й Люї Леже. Михайло Калинович, Життя та творчість Джозефа Конрада. Микола Шарлемань, Національні парки та пам'ятки природи Сполучених Держав Америки й Канади. Проф. Стефан Савченко, Нова французька поезія (доповідь цю ілюстрували своїми перекладами з французької мови О. Бурхард, Драй-Хмара, проф. Зеров, Рильський, проф. Филипович). Андрій Олійник, Сучасне положення Західної України. Акад. В. Бузескул, Наукові твори Д. М. Петрушевського по західно-європейській історії. Акад. В. Бузескул, Наукові твори М. І. Карєєва по західно-європейській історії. Проф. Беркут, Про ідеологію німецьких цезаристів середніх віків. Федір Савченко, Расін як педагог і сім'янин. Сергій Козуб, Мопсан і Коцюбинський. Світозар Драгоманов, Урбанізм та міжнародня федерація упорядкування міст, сел та міст-садів. Проф. Шаровольський, Германізми в українській мові. Федір Савченко, „Ukrainika“ у французькому письменстві. М. В. Шарлемань, Міжнародній конгрес охорони природи в Люксембурзі в 1925 р. Акад. В. П. Бузескул, M-me de Staël та пізніші історики Французької революції.

Комісія підготовлює до друку свій перший науковий Збірник Заходознавства, видання якого ухвалив І Відділ УАН.

Підчас з'їзду УкрНауки в Києві на початку біжучого року Комісія виробила й подала докладну записку в справі підготовки наукових і педагогічних сил в царині Заходознавства.

Ф. С.

Наукова праця на Волині з 1914—24 рр. В 1914 році, перед імперіялістичною війною, на Волині були такі наукові організації й установи: 1) Т-во дослідників Волини, при ньому Центральний Музей; 2) Волинське Єпархіальне Древнехранилище при Волинському Церковно-Археологічному Т-ві (Т-во фактично не функціонувало); 3) Древнехранилище при Луцькому братстві; 4) Древнехранилище при Остриському братстві; 5) Музей бар. Штейнгеля в Городку біля Рівного; 6) Педагогічний Музей при Житомирській Повітовій Земській Управі.

1. *Т-во дослідників Волини та Центр. Музей.* Т-во поділялося на секції: природничих наук, етнографічну, економічну та історичну. В 1914 р. продуктивніше працювали секція природничих наук та етнографічна. Організувалися екскурсії, збиралися анкетні відомості, закликалися наукові сили для керування роботою членів Т-ва, провадилася лекційна праця, давалися наукові доповіді про наслідки праці, друкувалися найцінніші дослідження в „Трудах О-ва“. Т-во працювало над утворенням Волинського Центрального Музею, що нарешті став інституцією, яка могла вже існувати окремо з своєю статутою.

Влітку 1914 р. було багато гарних замірів. Т-во мало зробити археологічні дослідження біля с. Нехворощі Житомирськ. повіту. Потрібував обслідування неоліт західної частини Волини, а також слов'янські могили її що до типу не були остаточно встановлені. Місцевість біля с. Цвілі Звяг. повіту по випадкових ознаках давала місце для думок про культуру, близьку до гальштадської в Зах. Європі, а біля Лепесівки Крем. повіту та Тихомлі Остриського археологічна Комісія визначила сліди латенської культури. Під керуванням інж. Леонтовича учні Петербур. Академії Мистецтв Акат'єв і Лейферт обмірювали й зарисовували старовинні пам'ятки дерев'яного церковного будівництва на Волині, по вказівках проф. Акад. мист. Покришкіна. Євген Франківський (Kraków, Zakład ant-

горології) продовжував антропологічні дослідження на Волинському Поліссю в районі річок Горини й Случу (що ним були ще розпочаті в 1911—1912 рр.), тримаючись методів німецької школи (звіт можна навіть надрукувати).

Т-во вело постійне листування науково-дослідного характеру з сільсько-господарськими й метеорологічними установами Волини (земельні участкові агрономи й т. и.), провадило спостереження над побутом селянства. А. В. Ксенжопольський вів спостереження над ентомологією Волини.

В етнографічній секції вели працю В. Гр. Кравченко, П. Н. Абрамович, що збирали й оброблювали матеріали з Волини, робили доповіді (Шуліков—доповідь про писанки). Маслов, член Московського Т-ва антропології, етнографії та природознавства, провадив через фонограф збирання етно-музичних матеріалів на Волині й давав доповіді в Т-ві. Передчасна смерть припинила цю корисну працю.

З 1913 року виділяється в самостійну установу Волинський Центральний Музей; всі активні діячі Т-ва переходять до праці в Музей; через це, а також завдяки імперіалістичній війні, діяльність Т-ва поволі завмирає, і воно існує скоріше юридично, виявляючи себе публічно в друкуванні „Трудов О-ва“, які продовжують з'являтися; так, до 1920 року з'явилися томи: VII з додатками до нього: 1) „Ботанико-топографические очерки болот Волынк. губернии и предварит. отчет Горынской экспедиции по обследованию лугов“, 2) „Предварит. отчет о почвенных геологических и ботанических исследованиях Вол. губ., произведенных летом 1913 г.“, 3) „Задачи и пределы географии“ (вступ. лекция проф. Тутковского); т. XI і XII, з додатком „Предварит. отчет о почвенно-геологических исследованиях Волынк. губ., произведенных летом 1914 г.“; XIII й XIV (у 1920 р.): „Отчет о деятельности О-ва исследов. Волыни и Волынского Центра. Музея за 1913 г.“.

Товариство остаточно припинило свою працю в 1919 р., коли з установами Радвлади стали потрібні інші форми наукової та науково-популяризаторської праці. Музей залишився й, навпаки, розрісся за 1919—25 рр. в солідну наукову інституцію.

2. *Волинське Єпархіяльне Древнехранилище.* Складалося з експонатів церковної старовини, стародруків і рукописів. В 1910—11 рр. було поповнене експонатами Володимир-Волинського Древнехранилища, яке за постановою Ради Вол.-Волин. братства в повному складі було сюди передано. В 1915 році Волинське Древнехранилище було евакуйовано до Харкова, де й досі перебуває, ввійшовши до складу „Музею Народного Мистецтва“.

Центральний Музей вживає заходів до повернення його.

3. *Луцьке Древнехранилище* залишилося на місці; доля його невідома.

4. *Острівське Древнехранилище* склалося останніми роками перед війною; залишилось на місці.

5. *Музей бар. Штейнеля* складався з експонатів археологічного, історичного й фотографічно-етнографічного характеру. Був евакуйований у 1914 р. власником до брата на Кубанщину. Підчас горожанської боротьби в 1917—1918 рр. брата вбито, хутір спалено, там загинув і музей.

6. *Педагогічний музей Жит. повіт. зем. управи.* У 1921 р. музей був переданий до Центр. Музею на правах педагогічного відділу; в дальшому поповнений виробами майстерень Центр. Музею. Зараз міститься в будинках ІНО й використовується для чергової педагогічної праці серед студентів та вчителів.

В 1917 році було утворено в Житомирі „Педагогічне Т-во“ (1917—18), яке налічувало 96 членів. За невеликий час існування відбулося 7 загальних засідань, крім організаційних, на яких було прочитано такі доповіді:

1) „Вопросы воспитания и обучения в программах социал-демократии“ — Пучківський. 2) „Основные вопросы школьной реформы“—теж. 3) „Распределение курса истории литературы в новой школе“—Ілляшевич. 4) „Влияние войны и революции на духовную жизнь интеллигенции“—Пучківський. 5) „О введении нового правописания“—Бражників.

Т-во взяло активну участь в організації Народного Університету в Житомирі, що функціонував в 1917—18 рр. Було виділено секцію викладачів укр. і рос. мови. Т-во припинило своє існування з початком гоминської війни на Волині.

Роки горожанської боротьби не сприяли нормальному науковому життю. З 1919—22 р., як державна організація, працював „Губкомист“.

В 1919 році утворено в Житомирі Інститут Народної Освіти, який в свою чергу пізніше, з 1921 р., викликав до життя 2 недовговічних наукових Т-ва: „Етнографічне Т-во“ та „Філософське Т-во імени Г. Сковороди“.

Етнографічне Т-во (1921—22). Заснувалося влітку 1921 року; на організаційних зборах затверджено плана широкого розповсюдження між громадянством ідей етнографії шляхом виголошення доповідей, як принципного (спочатку), так і спеціального значіння. За час існування відбулося 18 засідань. На кожному з них читалися доповіді, по яких закладалися для практичного здійснення завдань Т-ва підсекції. Засновано було підсекції: звичаєвого права й фольклору. В наслідок праці Т-ва з'явилися етногуртки при ІНО та Педкурсах. Праця в цих гуртках мала вигляд спочатку теоретичний (лекції, бесіди), а потім і практичний на селах. Деякі теми доповідей:

1) „Завдання етнографії“—Абрамович. 2) „Фольклорні дослідження та їх практичне здійснення“—Кравченко. 3) „Музична етнографія на Україні“—Гайдай. 4) „Українське звичаєве право й збирання матеріалів“—Обарус. 5) „Зв'язок духовної й матеріальної культури“—Белонін. 6) „Етнографізм в укр. письменстві“—Кудрицький. 7) „Орнамент в укр. мистецтві“—Ненадкевич. 8) „Основи первісного містицизму“—Абрамович. 9) „Чумакування на Україні“—Кравченко.

Філософське Т-во ім. Сковороди (1922—23 рр.). Організаторами були лектори ІНО. За час існування прочитано доповіді:

1) „Філософія Сковороди“—Яневич. 2) „Принцип відносности“—Пучківський. 3) „Про герметизм“—Рабінович. 4) „Філософський матеріалізм у наші дні“—Пучківський. 5) „Логіка, як наука“—Яневич; 6) „Вчення про ідеї (Платон-Лайбніц)“—Ланда. 7) „Філософська психологія“—Хомичевський. 8) „Про перенаселення у вченні марксизму“—Голубівський. 9) „Про філософію Фаєрбаха“—Ланда. 10) „Вчення Бергсона про особистість“—Хомичевський.

В 1923 р. Т-во завмерло.

Зараз на Волині існують 2 наукових установи. Волинський Н.-Дослідчий Центральний Музей з філією в Коростені та Губарх.

Волинський Центральний Музей—засновано його 1902 р. при Т-ві дослідників Волини. З 1911 року існував самостійно, маючи свою управу. Частково давало субсидії місто, а потім Губерніяльне Земство та Департамент хліборобства. З 1914—19 рр. все було спакковано до евакуації, а через те Музей не працював.

При Музеї існували майстерні ентомологічна, ботанічна, мінералогічна, які з 1919 р. було прийнято до утримання Наросвіти; що торкається до Музею, то формально до 1920 року він рахувався власністю Т-ва дослідників Волини. Лише в 1921 р. музейний штат приймається на утримання Наросвіти. Перший штат разом з Губкомистом налічує 116 чоловік.

Н.-Д. Музей, гордість Волини, розгорнувся за роки 1919—24. Зараз він займає 3 домоволодіння й складається з 12 відділів, а саме:

1) геологічного з мінер. лабораторією й майстернею наочних приладь, 2) ботанічного з ботан. лабораторією й майстернею, бот. садом і оранжерією, 3) зоологічного з ентомолог. кабінетом, зоолог. кабінетом і майстернею, 4) сільсько-господарського (при сельбуді), 5) педагогічного (при ІНО), 6) археологічного з арх. кабінетом і лабораторією, 7) історичного з п/в війни й революції, 8) етнографічного, 9) праці й промисловости, 10) мистецтва з кабінетом естампів, 11) бібліотечного з п/в „Поліграфічна виставка“ й бібліотекою-читальнею, 12) метбюра (на кошти Укрмету), які разом мають коло 94.000 експонатів і колекцій. З цих відділів деякі настільки розвинені, що фактично можуть рахуватися самостійними музеями.

Геологічний відділ розвивався з попереднього.

Ботанічний придбав оранжерію й деякі рідкі рослини.

Зоологічний поповнився експонатами, взятими з маєтку Левківського (коло Житомира) дідача гр. Нірода (його опудала чужоземних звірів).

С.-господарський був ще до 1914 р. і майже в тому самому складі й тепер функціонує. Трохи поповнився експонатами, що здобуваються по радгоспах; сюди передано також приладдя, що були при агроном. від. губ. земства.

Археол. від.—найстарший, має 8.000 експонатів; здобув залишки археол. збірки Осовського, що була в Публічній книгозбірні з 70 рр., а потім поповнювався результатами праць Яроцького та інших.

Історичний придбав рештки Древнехранилища та частину художніх скарбів Губкомисту. Значно поповнився в 1924 р. зі зведенням через профуповноважених майна монастирів Тригірського, Любарського, Любарського католицького, залишків знайдених у поміщиків Домарацького, Ледуховського, Терещенка та з Романівського замку Іллінських-Стецьких.

Мистецький від. утворився з часу заснування Губкомисту. Ніде ні з яких маєтків майна не забиралося. Мається більш як 1000 цінних картин, більш як 10.000 гравюр.

Хемічна лабораторія (на правах відділу) утворилась тут з 1921 р. з інших музейних лабораторій, лишків з різних установ, на кошти самого Музею та на кошти, одержані за виконану працю (замовлення).

Крім того, в місті Коростені існує філія Музею, яка нараховує 529 експонатів, з науковою бібліотекою в 240 книжок. За перший квартал 1925 р. відвідувань філії зареєстровано 353.

Найвизначніші індивідуальні досягнення:

Археолог С. С. Гамченко, що з 1879 до 1903 р. працював на Волині, а потім перейшов до Петербургу, в 1919 р. оселяється знов у Житомирі, робиться завідувачим археологічним відділом музею й весь свій досвід оддає з цього часу на археологічне дослідження Волини. На протязі 1919—23 р. провадив лише досліди по радіусові до 50 верст од Житомира, маючи за мету реєстрацію археологічних першоджерел і відкриття нових типів поховання, некрополів, ланів поховання, гальштату, латену, стародавніх пунктів заселення й т. и. Влітку 1924 р. була змога розгорнути ширше наукові досліди. На Коростенщині розкопано 23 могили (Коростень, Росохи, Яжберень, Овруч, Норинськ, Липлянина, Бабиничі) переважно деревляньського типу, а також переведено реєстрацію городищ, могильників, неолітичних стоянок і майстерень, і достежено в арх. відношенню провалля Збранок Довгеничів. Половину здобутих дослідів матеріалів передано до Коростенської філії Вол. Музею, а решта вступила до археолог. лабораторії Вол. Музею. Переведено досліди по водозбору Случи в районі Войцехівка—Колодяжне—Миропіль. Виконано перереєстрацію городищ і могильників, відкрито й достежено три неолітич-

них некрополі, відкрито могили нового типу (Войцехівського) з інвентарем початку мідяної культури (намисто, головні оздоби, головні шпильки, кераміка початку мідяної доби), намічено можливості відкриття доегейської культури, а також знайдено палеоліт. Навколо Житомира зроблено перевіірочні рекогносцировки, а в околицях Денишівської Гути переведено розкопки 12 неолітичних могил з трупоспалюванням і яйцеподібною керамікою. Всі знахідки при цих розкопках вступили до лабораторії арх. від. музею для наукового оброблення. Незалежно від цього в 1924 р. працював по геологічній зональності в зв'язку з гідрографічною сіткою культур палеоліту, неоліту, енеоліту, трипільської культури, гальштату, латену й т. и. За вимогою Всеукр. Археологічного Комітету при ВУАН склав і надіслав до названого Комітету рукопис „Розкопки 1924 г. на Волини“ (на 109 аркушевих сторінках, з 12 планами, 188 рисунками й 113 фотографіями) з додатком опису матеріалів. Підготовляється для надіслання до зазначеного Комітету другий рукопис „Археологические исследования 5-летия до 1924 г. на Волини“.

Етнограф В. Гр. Кравченко (завідує етнографічним відділом Музею) останню друком працю випустив у 1920 році під заголовком „Звичаї в с. Забрідді“, що разом з тим складають XIV том „Трудов О-ва исследователей Волини“. З того часу В. Г. Кравченко невтомно працює по розробленню програмів за-для збирання етнографічних матеріалів, спрямувавши свою увагу в значній мірі на матеріальний побут людности, і сам особисто керує роботою по збиранню. В. Г. Кравченко розробив програми з: 1) фольклору (цей програм ухвалено в 1921 р. Етнографічною Комісією при ВУАН); 2) матеріальному народньому побуту, 3) звичаєвому праву. Великою підмогою в роботі дослідувача з'явилося те, що з 1922 р. він почав викладати етнографію на Укр. Педкурсах. Учений, що так любить молодь, нарешті, найшов сприятливий ґрунт для пропаганди своїх ідей. Молодь жваво відгукнулася, zorganizувала етнографічний гурток, який видає свій рукописний часопис під назвою „Етнограф“ (до 1925 р.), перейменувавши його з біжучого року на „Краєзнавство“. В названому збірникові вміщуються оригінальні матеріали, зібрані курсантами під керуванням і по вказівках В. Г. Кравченка. До 1924 р. в журналі містився, головним чином, фольклор, народня музика й почасти матеріальний народній побут, при чому зібрано дуже гарний матеріал. З 1924 року перевагу бере матеріальний народній побут. Першою послідовною роботою в цьому напрямку є „Подорож етногуртка Педкурсів до м. Троянова в справі наукового досліджування за ганчарським виробництвом“. Особливо цікава є робота, уміщена в ч. I журн. „Краєзнавство“—„Подорож студ. III курсу Житом. Укрпедкурсів до с. Барашівки Троян. району, Житомир. округи“. Зміст цього числа такий:

1) Загальні уваги керівника В. Г. Кравченка. 2) Топографія й географія с. Барашівки. 3) Історично-етнографічні відомості. 4) Статистичні відомості. 5) Соціально-економічні відомості. 6) Обістя. 7) Хата Романа Денисюкового. 8) Садиба й розташування будинків. 9) Хатне начиння. 10) Технічний процес виробництва: а) бондарка, б) виробництво коробок з лубка. 11) Список речей, набутих що до виробу коробок. 12) Фольклор. 13) Вражіння екскурсанта від подорожи. 14) Відношення населення до екскурсантів. 15) Короткий зразок розроблювання програму.

Всю працю виконано, згідно з планом і програмами, що їх розробив В. Г. Кравченко, і з додержанням краєзнавчих принципів, накреслених III педагогічним З'їздом, що відбувся в жовтні м. 1924 р. в Харкові.

В. Г. Кравченко склав проект під назвою „Одна з можливих найближчих проблем що до краєзнавчої справи“, який і надіслано до ВУАН.

Влітку 1924 р. В. Гр. Кравченко мав подорожі з дослідною метою на Коростенщину; цікаві результати цієї подорожі викладено в особливому деннику. В сучасний мент провадиться під керуванням самого дослідувача збирання етноматеріалу (фольклор і матер. народн. побут) в с. Дворці Троян. району на Волині та по суміжних селах. Матеріалу того мається, приблизно, на 20 аркушів друку.

В. Гр. Кравченко своєю безкорисною, самовідданою на протязі десяти років науковою працею здобув собі на Волині загальне визнання й глибоку пошану.

Геолог С. В. Більський щорічно провадить з гірничими партіями гірсько-розвідочну працю. Найбільші дослідні відбувалися влітку 1923 та 1924 років. Влітку 1924 року праця провадилася в Коростенській і Житомирській округах на площі 2.300 кв. верст з 15 червня по 15 вересня на кошти Укр. Порц-Фаянс-Шкло Тресту й Волинського Місцгоспу чотирма гірничими партіями, які склалися з завідуючого й 3-х співробітників. Крім спеціальної мети гірсько-розвідочних партій своїми дослідними дати певну базу керамічній промисловості на Волині, малось на меті й загальне дослідження геологічне й мінералогічне зазначеної площі. Як результат дослідів, вступило до Музею 1000 №№ гірських порід мінералів та палеонтологічних експонатів, до Корост. філії музею 250 експонатів. В мінералогічній лабораторії з матеріалу, що його здобуто дослідимами 1923 року, зроблено 217 шліфів гірських порід, перевезено мінералогічні дослідні 63 глин, 12 пісків і 18 польовиків.

Наукові праці С. В. Більського за останні часи:

Надруковані: 1) 1919 р.—1) „Корисні копалини на Волині“. 2) „Краткий определитель минералов“.—1920 р. 3) „До гірської промисловості на Волині“. 4) „Отчет о геологических работах в Вол. губ. в 1921 г.“.

Недруковані: 5) „О причинах тектоники земли“ (має друкуватися в Москві), 6) „Відчит про геологічну працю на Волині в 1923 р.“.

Історик О. А. Фотинський завідував і організував історичний архів при Губархові, зараз завідує історичним відділом музею. Його наукові праці останніх часів:

1) „Лекції по історії України для студентів Житомирського ІНО“ (рукопис). 2) „Лекції по методології історії для студентів Жит. ІНО“ (рукопис). 3) „Церковне землеволодіння на Волині й кошти по матеріалах р.-католицьких і уніяцьких XVIII—XIX ст. ст.“. 4) „Історія Острівської єзуїтської колегії“ (праця провадиться зараз).

Музей, як інституція провадить величезну культурно-освітню (про що свідчить кількість екскурсантів за рік 38.000) та науково-організаційну роботу, але за-для зосередження коло Музею більшої кількості наукових сил Волини й правильного використання для науки музейних скарбів потрібно утворення в Житомирі „Т-ва краєзнавства при ВУАН“, про що зараз дбає Секція Наукових Робітників.

Губерніяльне Архівне Управління (Губарх). Охороною архівів у 1917 році займалося Т-во дослідників Волини, з 1919—22 р. Губкомист. Губарх утворено в 1922 році. Названа установа провадить охорону й концентрацію архівів, складання описів. До Губарху попали три з наукового боку цінні архіви: два консисторських (православний і католицький) і архів дворянського депутатського зібрання; крім того, з'їзду мирових суддів, рештки архіву губерніяльного правління (велику частину його знищено в 1921—22 рр.), Дирекції народних шкіл, Першої та Другої гімназії.

Подав Секретар Секції Наук. Робітн. Волини *В. Гнатюк.*

Старі плани Київ та Київщини.

Існуючий при Київському Окрезуправлінні межовий архів варт того, щоб присвятити йому декільки слів. Цього вимагає, з одного боку, те, що всім взагалі громадянам слід знати свої установи, а з другого—межовий архів, наше державне планосховище,—це така установа, що крім свого практичного значіння має надзвичайно велике й історичне: тут скупчено чимало дуже цікавого й коштовного планового матеріялу нашої країни що становить наше культурне багатство.

Правда, до серпня 1925 року Київський межовий архів був далеко багатший, ніж нині, бо він охоплював усю колишню Київщину з усіма її колишніми повітами, скасування ж губерні та розподіл планів поміж сучасними округами призвели до того, що тепер у архіві зосереджено лише всі мапи, атласи та плани сучасної Київської округи, а саме: колишній Київський повіт цілком та Радомиський, Канівський і Васильківський—частково. І хоча плани колишніх повітів—Білоцерківського, Бердичівського, Звенигородського, Липовецького, Сквирського, Уманського, Таращанського, Чигринського та Черкаського тимчасово ще й залишено у Київському архіві, але це тільки плани стародавні та деякі копії пізніших—і то до р. 1865. Проте-ж увесь цей матеріял становить на сьогодні більш аніж 12000 документів на землю ріжного часу і ріжного межування—генерального, спеціального, приватного, плани надільні, церковні, давніші землеустрійні і сучасного соціалістичного землевпорядкування.

Плани починаються з XVIII в. З часів Катерини II збереглися такі плани: 1) Шулявський, так званий, „загородний двір“ на 265 дес. 2160 саж. землі під садибою, городом та садом, що належав Київському й Галицькому мітрополітові і містився тоді біля Київ в слободі Кудрявці Київського повіту. Плана цього складено р. 1788 для оселі тут, як зазначено на плані, „штатных служителей“; 2) план Видубицького монастиря теж Київського повіту, складений р. 1789; 3) план границі Київської і Чернігівської губерній р. 1792.

За часів Павла маємо такі плани, що складено протягом рр. 1797—1799: 1) план із назвою „планъ упраздненнаго Межиградскаго монастиря, въ коемъ по высочайшему повелѣнію устраивается фабрика для дѣланія фаянсовой посуды“. Під цю фабрику разом із садом одмежовано 205 дес. 390 кв. саж. землі; 2) план „Пуши, называемой „Водица“ (сучасна Пуща-Водиця) на 3224 дес. 988 саж., складений з приводу передавання цієї землі Межигірським монастирем у власність Київському магістратові за постановою сенату р. 1796; 3) Петропавлівська Борщагівка; 4) Стайківська волость; 5) Велика-Бугаївська волость; 6) Трипільська волость; 7) шляхи Васильківського повіту; 8) план міста Василькова; 9) план Обухова; 10) план Черкаського староства та 11) ціла низка планів окремих сіл Чигринського повіту—маєтків поміщиків Яблунівських.

Початок XIX століття вже далеко багатший на плани. Не вважаючи можливим усі їх тут перелічувати, обмежуся найдавнішими за всі, як от: р. 1800—м. Черкаси, м. Чигрин, Синицьке староство; р. 1801—границя Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Херсонської і Мінської губ.; р. 1803—слобода Куренівка, слобода Приорка, м. Богуслав; р. 1806—м. Корсунь, р. 1808—м. Сквиря, р. 1809—м. Умань, р. 1812—м. Біла-Церква та инш.

Окремі маєтки таких відомих магнатів, як от—Понятовський, Трошинський, Лопухін, Браницький, Потоцький, Сангушко, Любомирський—частогусто відбиваються по планах того-ж таки часу (1798—1812 рр.). Так, між ин-

шим, в Київському повіті Понятовському належали села: Дружня (2336 дес. 1522 саж.), Галенка (684 дес. 2361 саж.), Бородянка, Буданівка (2404 дес. 1792 саж.), Буда Стара, Мірча, а в Трощинському—Кагарлик, Тернівка, Шубна Гребля, Горохов.

Найбагатший на плани, зрозуміло, наш Київ. Мало не кожне царювання, починаючи від Катерини II, має свої плани Київа—як не цілком усього міста, то принаймні окремих його частин, а за XIX століття—мало не кожне десятиліття має свої плани.

Тут я спинюся більш-менш докладно на плані, що має таку назву: „Планъ губернскаго города Києва, состоящаго изъ трехъ частей—Печерской и Старокіевской крѣпостей и Подола, соединенныхъ обнесенныхъ вокругъ оныхъ рантранжаментомъ съ слободою Плоскою“. План за часів Катерини II, на плані підпис „графъ Румянцевъ“, масштаб плану 40 сажнів у дюймі.

Печерська частина міста, яку сполучено було зі старим Київом „рантранжаментом“ (земельний вал і рів) та вздовж його низкою редутив, складалася тоді з двох частин—Печерської фортеці і так званого за планом „форштата оної крѣпости“, цеб-то частини міста, що її розташовано було біля фортеці і оточено „рантранжаментом“.

Фортеця, яку заснував 15 серпня 1706 р. Петро I, являла собою найголовнішу частину Київа. Тут, крім самої фортеці в тісному значінні слова, була Лавра з літографією, близькі та далекі печери, лаврський сад, кам'яні церкви Воскресіння, пр. Феодосія, Вознесіння, Преображіння, кам'яний артилерійський арсенал, що його тільки-но розпочали будувати, дерев'яний губернаторський будинок, обер-комендантський будинок, будинок, як зазначено на плані, „для бывших генерал-губернаторов“, а при ньому приміщення, де розташовано було різні державні установи, будинок для головного інженера, кам'яна гавптвахта, казарми для салдатів, канцелярія артилерійського гарнізону, будинок для інженерних обер-офіцерів, правління намісника і казенна палата, „кордегардії“ біля всіх воріт фортеці, провіантські магазини, порохові льохи, „казенный питейный дом“, цейхавзи та ще й декільки приватних будинків. Таким чином, тут було зосереджено й головнішу оборону міста і всю вищу владу міста. Тут же було багато кам'яних будівель—мало не всі (на плані заштриховано), тоді як по інших частинах міста того часу всі будівлі дерев'яні, а кам'яні де-не-де, сама обмаль.

Поза фортецею, у так званому „форштаті“, було розташовано, між іншим, дві військові школи, декільки будинків військових шпиталів, „казенные питейные дома“—їх було чотири по різних кутках Печерську, Кловський палац, що належав Печерській Лаврі, з усіх боків на великій площі землі оточений липами (сучасні „Липки“), а біля нього, недалеко, теж велику площу землі займав державний виноградний сад. Недалеко від Кловського палацу чималу площу землі зазначено на плані: „занятое место его сиятельства графа Александра Андреевича Безбородки“—відомого державного діяча за часів Катерини II, що його усунув останній фаворит цариці Платон Зубов. Це місце на плані являє собою пустку без жодних будівель. Та й взагалі „Липки“, крім Кловського палацу, інших будинків майже не мають. Нарешті, треба ще зазначити за планом „на каменных погребях деревянной ея императорского величества дворец с каменными флигелями и принадлежащим к оному регулярным садом с оранжереями“. Увесь цей великий сад змальовано на плані так виразно, що ви ясно бачите всі садові стежки й кам'яні сходки, що й за Катерини II мали таке саме розположення й такий самий вигляд, як і в сучасний мент.

Сучасну Старокиївську частину міста являла собою Старокиївська фортеця „съ тремя замками въ оной“, як зазначено на плані. З усіх боків її оточено „рантранжаментом“ із редуками. В одному з цих замків ми визнаємо стародавнє місто Володимирове, у другому—місто Ярославове, у третьому—Святополкове (Михайла). Кожне місто, в свою чергу, теж оточене „рантранжаментом“. Фортецю-ж для пізнішої оселі збудував вже р. 1678 Михайло Алепукович Черкаський.

У місті Володимира на плані ми бачимо кам'яні церкви—Десятинну, Андріївську і Трьохсвятительську, „артиллерийского двора пушечной двор“, „оного двора караульную“ і військові цейхавзи. Головні вулиці тут були: Андріївська, Трьохсвятительська і Варваринська.

У місті Ярослава—кам'яний катедральний Софійський монастир, а при ньому духовна консисторія, кам'яна церква великомученика Георгія і дерев'яні: Стрітєння, Златовустівська і Святотроїцька. Ці дві останні церкви зараз не існують. Головні вулиці тут були: Золота—сучасна Золотоворітська, Рейтарська, Георгіївська, Давидівська, що закінчувалася майданом такої-ж назви—сучасний Сінний базар, Стрітенська, Навозна—сучасна Житомирська, що від Златовустівської церкви і до Давидівського майдану звалася Львівською.

У місті Святополка ми бачимо заснований їм кам'яний Михайлівський монастир з кам'яною брамою.

Що-ж до нашого сучасного центру, то тут жодних будівель, крім приватних, на плані не зазначено,—лише дерев'яна Покровська церква проти Михайлівського монастиря, яка зараз не існує. Головні вулиці—Софійська, Навозна і Михайлівська. Тут-же зазначене й „Козье болото“.

Уся Старокиївська фортеця мала тільки три брами—Золоту, руїни якої ми тепер спостерігаємо, Печерську, що на плані зазначено так, як ніби-то проти сучасного Окриконкому, та Львівську, що закінчувала собою місто. Кожне місто фортеці мало свої так звані „казенные питейные дома“. Крім зазначених будівель, усю Старокиївську частину було відкрито садибами приватних осіб та більш-менш великими майданами. Будівель було обмал, мало не всі вони дерев'яні, по декільки, а то й по одній на квартал. Біля кожного будинку садок, городи...

Нарешті, у третій частині міста—на Подолі, де жодної фортеці й навіть „рантранжаментів“ на ту пору не було, найбільш цікаво зазначити триумфальну браму, що її було збудовано на сучасній Олександрівській вулиці біля церкви Різдва Христова, а саме на тому місці, як виїжджати із Подолу горою на Печерськ. Між церквами Різдва й Бориса та Гліба, ближче до Дніпра, була ще дерев'яна церква „Живоносного источника“, якої нема не тільки на інших планах, але й на плані р. 1803. Крім того, недалеко від сучасного Житнього базару був „казенный шолковый сад“, якого вже з давніх-давен немає й теж не можна зустрінути по наступних планах. Тут-же містилася духовна академія, бурса, нижчий земський суд, декільки військових шпиталів та один міський, управління городничого, кам'яний магістрат і „изба магистратского ведомства, где двоят водку“ (розбавляють). Нарешті, на Подолі було збудовано водограй та водозбори, з яких проведено було воду в усі крипиці Подолу.

Тут теж чимало садків та городів у садибах приватних осіб, кам'яних приватних будівель на плані не бачимо, а тому й не диво, що велика пожежа 1811 року знищила до-щенту мало не весь Поділ.

Яку-ж площу землі займав у ті часи наш Київ? І на це цікаве запитання є така відповідь на плані:

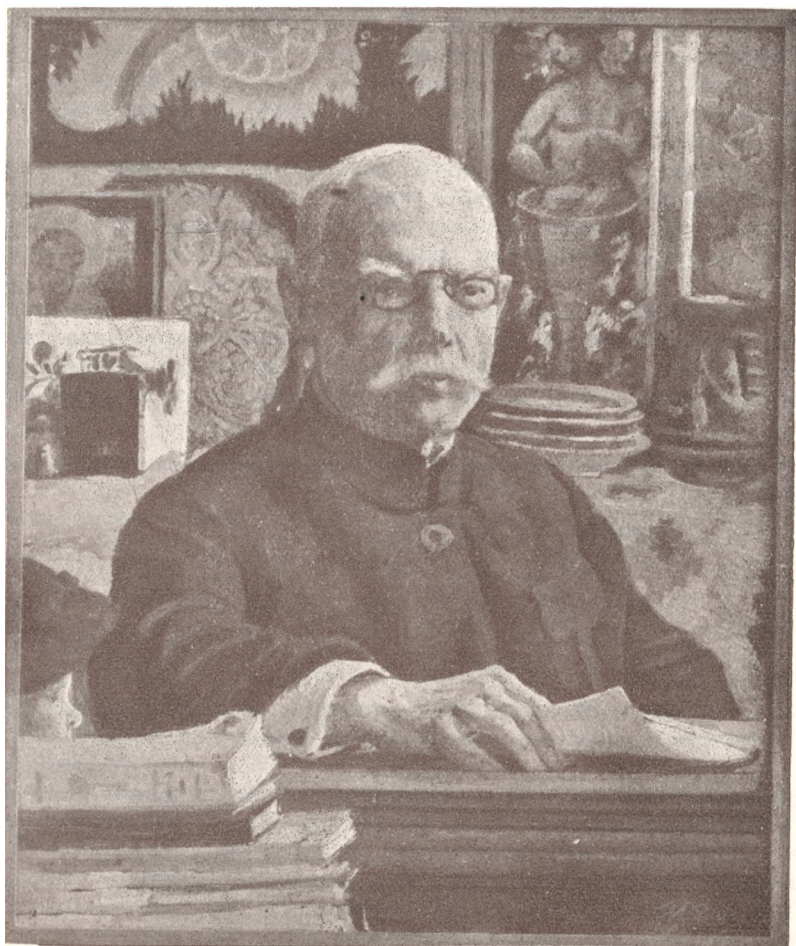
Назва частин м. Київ	Кількість землі	
	Десят.	Саж.
1. Печерська.		
Під фортецею (виключно)	30	1738
У Печерському форштаті:		
Під садибами державними й громадськими	85	697
„ „ приватними	66	1943
„ „еспланадою“, вулицями та майданами	46	200
Разом, крім фортеці	198	440
2. Старокиївська.		
Під садибами держ., громад. та що до фортеці	44	783
„ „ приватними	37	2109
„ вулицями, пустками та майданами	8	351
Разом	90	843
3. Поділ разом зі слоб. Пласкою і Кудрявцем.		
Під садибами державними й громадськими	31	254
„ „ приватними	254	1936
„ вулицями та майданами	46	56
Разом	331	2246
Усього, крім Печерської фортеці:		
Під садибами держ., громад. та що до фортеці Старокиїв.	160	1734
„ „ приватними	359	1188
„ вулицями, пустками та майданами	100	607
Усього	620	1129
Усього разом із Печерською фортецею	651	467

На плані загальну площу землі під вулицями, пустками та майданами замість 100 дес. 607 саж. помилково зазначено 120 дес. 607 саж.

Населення у Києві того часу за деякими відомостями було приблизно 20 тис. чоловіка. Таким чином, на одну людину припадало пересічно 78,14 кв. саж. загальної площі землі.

Коли-ж саме складено цього плану? Жодної вказівки що до року, на превеликий жаль, на плані немає, але чимало є підстав гадати, що перед нами план за часів Катерини II, складений не раніш р. 1787 і не пізніш р. 1796.

Підстави для цього такі: 1) підпис на плані „граф Румянцев“ дуже подібний до власноручного підпису відомого графа Румянцева-Задунайського, що рр. 1782—1796 займав у Києві посаду намісника Київського, Чернігівського і Новгородсіверського; 2) складання проектних планів що до упорядкування міста почалося від часів Катерини II, а цей план—план проектний, тому що на ньому й його копії зазначено, яким саме шляхом у майбутньому повинне йти упорядкування Києва (накреслено нові квартали, нові вулиці, вирівняно існуючі вулиці та майдани, зазначено, які та як будувати будинки), чому саме цей план і затвердив граф Румянцев своїм підписом, як план офіційний; 3) усі місця для оселі почали надавати в Києві приватним особам із року 1797 під безперечною умовою збудуватися протягом двох років; 4) царський палац на цьому плані зазначено „її величності“, на плані р. 1803, який теж є в архіві, цей палац вже зазначено „його величності“; 5) державні установи на цьому плані містяться в фортеці, а р. 1803—вже біля царського палацу; 6) там, де на цьому плані зазначено: „артиллерийский осадный двор“ і „артиллерийская баталионная школа“—р. 1803 відповідно до цього зазначено: „вновь выстроенная артиллерийская конюшня с караульною на месте прежде бывшего артиллерийского осадного двора“ і „прежде бывшая артиллерийская и баталионная школа, в коей ныне находится гарнизонного полку швальня“; 7) арсенала по-

Акад. Микола Федотович Біляшівський

Портрет роботи А. М. Козіка, проф. Київ. Художн. Інституту.

(Олія)

чали будувати р. 1784 і 8) Катерина II приїжджала до Київа Дніпром разом із Потьомкіним р. 1787, коли й збудовано на Подолі триумфальну браму, якої на плані р. 1803 і пізніших планах вже немає.

Старішого від цього плану, як нам відомо, ніде у Київі немає, і треба тільки дивуватись, що як самий план, що його змальовано на досить тонкому папері (текстура) і не підклеєно навіть полотном, так і підпис „графъ Румянцевъ“ добре збереглися до нашого часу, не зважаючи на те, що нас відділяє більш аніж 130 років! До плану додано ще й копію, на звороті якої напис: „копия с планом на высочайшую конфирмацию“.

Далі, в хронологічному порядку йде дуже цікавий план Київа доби Олександра I, складений р. 1803. Цей план—спільна праця землемірів і міського архітекта. Масштаб величезний—20 саж. у дюймі. З технічного погляду виконання цього плану остільки повне і виразне, що неначе це не план, які звичайно і всюди зустріваємо, а справжній художній малюнок. Тут зазначено не тільки кожний квартал, як на попередньому плані, але й кожну садибу, кожний приватний будинок, більш того—кожну повітку ви бачите на власні очі.

Не зупиняючися на опису цього плану, ми зазначимо лише таку таблицю цікавих даних статистичного характеру що до кількості на той час Київського життя садиб—так державних і громадських, як і приватних, рахуючи загалом так оселені вже, як і тільки - но відмежовані для оселі.

Назва частин м. Київа	Кількість садиб		
	Державних і громадських	Приватних	Разом
Печерська	48	1385	1433
Старокиївська	}107	995	}2935
Подільська		1833	
Усього	155	4213	4368

З'ясувати окремо кількість державних і громадських садиб у Старокиївській і Подільській частинах—по плану, на жаль, цілком неможливо, а тому й подаємо їх суму.

Минаючи далі зовсім плани Київа пізнішої доби—рр. 1814 та двадцятих, слід ще тут сказати декільки слів за план миколаївської доби, а саме план Київа р. 1837. Де оригінал цього плану—ми не знаємо, в межевому-ж архіві переховується лише засвідчена копія з написом: „Быть по сему. Николай. Москва 27 ноября 1837 года“. Це вже не такий докладний та всебічний, можна сказати,—всеосяжний план, як вищезгадані плани за часів Катерини II, а особливо план р. 1803.

Порівнюючи цей план із планом Катеринової доби, ви мимохідь бачите, як значно поширився наш Київ протягом минулого часу. Хоча експлікації на плані немає, але загальна площа міста здається майже втричі більша. Слободи Паньківщина, Кудрявець, Лук'янівка, Куренівка, Плоська, що колись містилися чи цілком чи частково в Київському повіті,—тепер у межах Київа й розподілені на квартали. Поширилося, головним чином, колишнє Ярославове місто й центральна частина: усі сумезні місцевості з усіх боків щільно приєдналися до них. Від колишнього суворого „рантранжаменту“ з його редурами, що з усіх боків оточував фортецю,—по багатьох місцях і сліду немає: залишається він тільки вздовж сучасної Бульварно-Кудрявської вулиці, В.-Підвальної до Золотої брами і далі від нової вулиці Університетської (потім В.-Володимирська) до майдану, що має назву Хрещатицького, де зосереджено дерев'яні крамниці. Редут,

що був на розі Б.-Кудрявської і В.-Підвальної вулиці, хоча ще й існує, але на плані показано, що його переріже надвое нова вулиця—Б.-Кудрявська. Що-ж до редути, який був біля Золотої брами, його вже перерізано надвое Університетською вулицею, а решта редути, як це видно на плані, ще залишається з обох боків нової вулиці, мов нова брама. Будують Університета, відмежовано велику площу для Ботанічного саду, великий квартал для майбутнього кадетського корпусу, що передбачалося розташувати по Університетській вулиці між Університетом та Золотою брамою, будують Інститута „благородных девиц“, прокладено Інститутську вулицю, Печерську браму зруйновано, взагалі провадиться упорядкування міста. Проте залишаються ще надалі неупорядковані великі площі землі, що цілком вкриті ярами,—і це там, де тепер центр міста, а саме в межах: існуючий ще „рантранжамент“, Хрещатицька вулиця, Фундукліївська і Б.-Кудрявська. Цю пустку прорізує поки-що тільки Університетська вулиця.

Коли та як скасовано ці та інші яри,—про те можуть сказати вже пізніші плани. Переглядаючи та порівнюючи їх між собою, ви маєте змогу простежити крок по крокові, як наш Київ, що займав зовсім невеличку площу землі навіть за останніх часів Катерини II, що зовні був оточений з одного боку Дніпром—широким та глибоким, з інших—хуторами, ланами, сіножатями, лісами та ярами, а в середині являв собою теж чимало крутих гір та глибоких ярів,—поступово зростає, поширювався і став кінцем-кінцем такий, як ми його бачимо в сучасній мент. Як по книжках ви познаєте життя та розвиток народу, так і по планах у хронологічному порядку ви читаєте історію нашої країни що до землі, нашого господарства, меліорації, розвитку культури, то-що. План—це більш-менш докладний і художній малюнок до книги, а часом і єдина книга з малюнками. Лише по Київських планах можна з'ясувати собі, яку силу-силенну роботи виконано тільки що до упорядкування місцевості, скасування ярів, то-що підчас мало не кожної перебудови чи забудови міста.

Скінчивши огляд планів Київа, я спинюся ще трохи на іншому плановому матеріалі архіву.

Ось часи кріпацтва.... Багато планів, де зазначено на самому плані разом із кількістю та якістю землі кількість живих душ—і то дорослих, що часто-густо становить обов'язковий додаток до землі: разом із землею він переходить від одного власника землі до другого за тим чи іншим актом, за тою чи іншою умовою. До деяких планів державних маєтків збереглися в архіві додатки Бібіковські,—так звані „інвентарні описи“, що докладно змальовують статистично-економічний стан цих маєтків за 50-х років XIX століття. Тут і кількість та якість землі, і врожайність, і різні прибутки маєтку (продаж хлібу, лісу, борошна, горілки, то-що); тут і облік худоби і облік населення з розподілом останнього на працездатних—чоловіків від 17 до 55-х років, а жінок від 15 до 50-х років,—і непрацездатних, при чому нездатними до роботи рахувалися й жінки в останні два місяці вагітності й протягом шости тижнів після пологів. В інвентарях докладно з'ясовано що до обов'язків та податків селян, наведено „расписание уроков на хозяйственные работы“ для „тяглих“ та „напівтяглих“, складено кошториси маєтку, при чому тяглий день цінувалося 12 коп., а напівтяглий та жіночий 8 коп. (інвентар Чорнобильського маєтку р. 1855).

Усі інвентарі складено за одним зразком, і всі вони містять цікаві для нас характеристики тої тяглої, напівтяглої та іншої робочої сили, що складала додаток до землі. На обов'язкове запитання „нравственность насе-

ления, его добродетели и пороки“ відповідь така: „крестьяне от природы ленивы и склонны к горячим напиткам. Других пороков за ними не замечается. Вообще, они довольно набожны и послушны начальству“ (інвентар того-ж маєтку). Але можна зустрінути й таку коротеньку відповідь: „набожность и послушание составляют добродетель населения, а мелкое воровство—его порок“.

Тут до речи зазначити ще один стародавній польський інвентар-атлас усіх маєтків Чорнобильського домініканського монастиря, складений р. 1822. Цей інвентар цікавий не тільки з боку технічного виконання всіх планів (тепер такої художньої роботи не зустрінути), але й тим, що тут наведено коротеньку історію монастиря. Із цього документу ми бачимо, що всі маєтки—чотири села й два фольварки—загальною площею 11.305 десятин землі—Чорнобильський монастир одержав, як спадщину, ще р. 1642 від ясновельможного литовського маршалка Казимира-Леона Сапєги. Манастирських селян тут просто зазначено „піддані кляштору“, при чому частина їх—26 родин була „дворові“, а решта—92 родини одержували монастирську землю за таким розрахунком: найменш на одну родину давалося włók 1 morgów 13 pręty 93, цеб-то по 21 дес. 174 кв. саж., найбільш удвічі проти цього, цеб-то по 42 дес. 348 кв. саж., рахуючи тут загалом так вдобну, як і невдобну землю (під болотом, водою, то-що). Домініканського кляштору давно вже немає, не залишилося від нього в Радомислі навіть руїн,—і тільки велика пустка та стародавній рів завширшки до 2-х сажнів, що оточує на плані монастир, нагадує ще за минуле.

Скасування кріпацтва і наділення землею відпущеної на волю людини. Хочете знати, як це зроблено? Плани архіву скажуть вам і про той час нашого життя. Далі в хронологічному порядку йде землепорядкування за часи Столипіна,—і по планах яскраво відбивається діяльність колишніх землепорядкувальних комісій, продаж, купівля та застава землі в колишніх земельних банках.

Нарешті, ще далі—наша революція, націоналізація земель, земельна реєстрація, сучасне соціалістичне землепорядкування зо всіма його розподілами. І ці всі зміни теж яскраво проходять по планах архіву перед вашими очима, як на долоні. Соціалістичне землепорядкування почалося р. 1921, що-року охоплює більшу та більшу площу землі, а тому й кількість нових планів у архіві все збільшується, даючи підставу для досліду, висновків.

Таким чином зазначеного доволі, щоб уявити собі, що в шафах межового архіву Київщини переховується велике багатство,—праця багатьох поколінь наших землемірів. Тут і давно минуле, і минуле за нашої пам'яті, і сучасне. Але усе має поміж собою тісний зв'язок: без досвіду минулого не можна будувати нове. Давні плани, починаючи від надільних, і зараз широко використовуються нашими землемірами, як підвалина для підготовчої роботи для сучасного землепорядкування, стародавні-ж—ще чекають на свого дослідувача-історика.

Олександр Зельницький.

Святкування річниці смерті Франка в Галичині і на Україні. 28-має скінчилося десять літ від смерті нашого славетного письменника і на-роднього діяча Івана Франка. Галичина, як найближча батьківщина, збиралася святкувати сей день в розмірі всенароднього свята. План намічено такий:

28. IV святкують гімназії та народні школи—наука припиняється відбуваються виклади.

29. IV по полудні загальні збори Наук. Т-ва ім. Шевченка.

30. IV о 12 год. всі пластові організації,—улаштовують академії та виклади. (На цей термін також припадає 15 річниця оснований Пласту).

6. V о 12 год. по полудні Академія: хор до слів Франка, виклад одного з членів Наук. Т-ва ім. Шевченка, оркестровий твір, хор Людкевича „Каменярі“.

28. V буде святкувати 10-річчя Франка провінція.¹⁾

В-осени проектується поставити на могилі Франка у Львові пам'ятник. Львівський Комітет звернувся до Академії Наук з проханнями, щоб вона зі своєї сторони допомогла популяризації святкування і взяла участь в збудуванні пам'ятника у Львові.

На Радянській Україні в зв'язку з сим святкуванням закладено державний Комітет під проводом народнього комісара освіти Шумського, щоб перевести програм свят для цілої України.

В Києві, Одесі, Катеринославі засновано крайові Комітети. Святкування має відбутися по всіх більших і менших осередках України, а в однім з міст має бути поставлений пам'ятник.

Ряд популярних видань, присвячених великому діячеві, вже з'явився, черга за більшими науковими виданнями, які протягом року обіцяють створити серйозну літературу про нього. Академія, Держ. Вид., Наук. Тов. ім. Шевченка, Книгоспілка й ин. видавництва друкують більші і менші збірники студій і матеріалів.

Історична Секція приготує книгу „України“, присвячену Франкові, в котрій мають з'явитися статті про перший соціалістичний процес у Галичині і участь у нім Франка, про участь Франка в утворенню радикальної партії й діяльність у ній, про його наукову діяльність, про його національні завдання, спомини і кореспонденція. Ладить нове видання листування Франка з Драгомановим і ряд поменших.

Урочисте засідання Секції спільно з Редакцією „України“, присвячене Франкові, відбудеться в-осени.

Підсумки ювілейної літератури будуть подані з кінцем року.

М. Ж.

Поправки: В кн. XVI (1926 р. кн. 1) на ст. 55^{18—19} зн. надруковано: в тому-ж самому 1895 році, треба—в тих-же 1890-х роках.

На стор. 146-й сеї книги, заголовок, треба: Розвідки, замітки і матеріали з громадського і літературного життя України XVIII—XIX—XX вв.

¹⁾ Тепер уже маємо відомости, що святкування по школах „з причин незалежних“ не могло відбутись, як було проєктовано. *Ред.*

Некрологія.

Акад. Микола Федотович Біляшівський.

В п'ятницю 23 квітня київське громадянство відпровало в „останню дорогу“ одного з найбільш корінних, найбільш фундаментальних і популярних членів своїх Миколу Федотовича Біляшівського. Відпровала, на жаль, занадто передчасно! Він не дожив навіть до тої „шістдесятої криски“, котра в більш унормованих і зрівноважених обставинах і відносинах життя вважається як-раз тою добою життя культурних і громадських робітників, коли вони власне приступають до синтезу здобутого знання і досвіду та реалізації осягнутих висновків і підсумків. Фізика небіжчика була немічна ще з молодих літ—в такій-же мірі, в якій був бадьорий, витривалий і непохитний дух, що оживляв сю утлу фізичну будову. Небіжчик жив звичайно від одної недуги до другої, роками працюючи серед тяжких фізичних страждань—напружуючи всю силу волі, щоб перемогти докучливі болі та серед них продовжувати задумане і вирішене. І не вважаючи на се, він записав тривко своє ім'я в історії української культури, як один з основоположників досліду історії українського побуту і творець першого українського національного музею¹).

Він походив з верстви, котра особливо тут на Правобережжі і в Зах. Україні відіграла таку велику ролю в нашій відродженню XIX в., даючи незмірно цінні кадри культурних і громадських робітників, близьких народові та його життю. Вирішив у вражіннях українського села в часах його високих естетичних досягнень, він перейнявся глибокою, стихійною любов'ю до народнього, селянського побуту та його мистецьких проявів. В його шкільних роках, 1880-х, найближчим підходом до того була археологія: в 1880-х і 1890-х роках наука ударна і широко-популярна. Київ тоді жив іще свіжими, непережитими вражіннями славного археологічного з'їзду 1874 р., що був великою маніфестацією українознавства, його національної ваги, і разом продемонстрував значіння цілого ряду нових дисциплін, з котрих одною з привабливіших була власне археологія,—тому що на чолі тодішнього археологічного руху стояв дослідник і популяризатор такої ваги і популярності як пок. В. Б. Антонович. Від занять історичних і археологічних, під впливом тодішніх політичних обставин, він все більш переходив на археологію. Включив у план своїх університетських курсів чималий, на два семестри обрхований курс архе-

¹) Виймок з власного *curriculum vitae* М. Ф. Біляшівського: Народився 12 жовтня 1867 р. в Умані, потім до семи років жив на селі (Острійки, коло Білої Церкви)—де його батько був священиком; пізніш батько перейшов до Києва, але звязки з селом не переривались. Учився М. Ф. в II київській гімназії, де особливий вплив на нього мали Тумасов, Юркевич та Науменко. Рано зацікавився старовиною, а від п'ятої класи став систематично збирати археологічні предмети для київського церковно-археологічного музею, користуючись вказівками його завідача М. І. Петрова. Потім, будши ще в гімназії, вийшов до гуртка нумізматів (Чернев, Бодилевський, Новицький, Болсуновський)—тут особливий вплив на його заняття мав Чернев.

По скінченню київського університету, кілька місяців служив в київським суді (1891—2). Перейшовши 1892 р. до Москви, записався вільним слухачем природничого факультету, працюючи головню у проф. Ануціна, і зайняв посаду в архіві міністерства юстиції. 1894 р. перейшов на посаду завідача архівів б. фінансового управління царства Польського. Відти 1897 р. перевівся до Києва, бібліотекарем Політехнічного Інституту, а 1902 р. був вибраний директором міського музею—і на сій посаді зіставався до смерти.

ології загальної і східньо-європейської, і в ній особливу увагу уділяв археології українській. При тій центральній позиції, яку він займав в тодішнім українським житті, археологія стала одним з улюблених занять молодих українських патріотів-українознавців, тим більше що покійний В. Б. так радісно і люб'язно відкликався на кожний звернений до нього запит сих молодих любителів науки. Молодий Біляшівський, хоч записався на юридичний факультет київського університету (бо історично-філологічний новою університетською уставою 1884 р. перетворено на таку хмару греко-латинської філології, що мало хто важився пускатись туди)—фактично став одним з найближчих учнів В. Б. Антоновича. Не тільки був одним з найпильніших слухачів його курсів археології, але й працював під його проводом в археологічним і нумізматичним кабінеті, що ними завідував Антонович, і під його керуванням, ще студентом виконав свою першу наукову працю: Опис монетних находок Київщини, розпочату ще гімназистом і надруковану підчас студентства в 1889 році. Деякі матеріальні достатки, одержані покійним по батьку, давали йому змогу вести власним коштом археологічні розвідки. Він придбав собі клопоть ґрунту і заложив садибу в однім з найбільш історичних кутків України—на Княжій Горі під Каневом, де тепер і спочило його тіло, і вів тут систематичні обслідування, які дали дуже цінні результати. Займаючи різні посади—в київським суді, в московських і варшавських архівах, в бібліотеці київської Політехніки, він незмінно орієнтував свої заняття на історію українського життя, і все більше переносив їх з нумізматики на історію побуту, з археології передісторичної та великокняжої доби (що служили тоді головним об'єктом археологічних інтересів) на пізнішу матеріальну культуру й народне мистецтво українського народу.

Се було досить нове тоді. Український побут пізніших і новіших часів ще майже не звертав на себе уваги. Молодому дослідникові приходилося йти навманя, орієнтуючися далеко більш розвиненими шуканнями в сім напрямі антикварів великоруських, західньо-слов'янських, німецьких, і він виявляє в сім не аби-яку інтуїцію і передбачання. А знайшовши з початком 1900-х рр. відповідне поле для своїх потягів і інтересів, в новозаложенім київським міським музею, мав змогу широко розгорнути свою діяльність у сім напрямі та на багато дібранім оказовім матеріалі доказати повну конкретність і реальність нових наукових завдань.

Так, се був щасливий, рідко сприятливий випадок—не тільки персонально для покійного, але і для самої справи досліду українського побуту, що на чолі новозаснованого, властиво тільки ще запроєктованого київського міського музею опинилась людина так добре, в порівнянні, підготовлена, з такою яскравою науково-художньою інтуїцією, з незвичайно широким кругом інтересів, з незвичайною енергією і витривалістю,—а з другої сторони людина така громадська як небіжчик. Се власне треба підчеркнути—покійний ніколи не був колекціонером для себе, ні колекціонером для колекціонування. Коли він захоплювався нумізматиною, чи найдавнішими слідами людини, чи сільсько-господарчим знаряддям, посудом, орнаментом і т. д., ним неодмінно рухав інтерес громадський—бажання пізнати своє народне життя і зацікавувати ним широкі маси. Гімназистом він збирає старину для церковно-археологічного музею, далі організує волинський етнографічний музей в Городку, тепер увесь з головою входить в громадження культурно-історичного матеріалу для київського міського музею—маючи перед собою ясну перспективу музею національного—приступного і цікавого найширшим масам. Ні на хвилю не відривається він від інтересів громадського життя, не закопується в які-не-

будь антикварні інтереси, весь час держить руку на громадському пульсі, особливо на культурно-національних змаганнях і досягненнях українського громадянства—того покоління, до котрого належав. З моменту переходу „Київської Старини“ до Старої Громади М. Ф., ще студентом, став постійним співробітником її, й таким зівстався потім весь час; організував і вів в ній „Археологічну літопись“, не тільки не дістаючи за се ніякого гонорару, а ще докладаючи на видання з власної кешені. З реформою Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка став його членом і співробітником його видань (під псевдонімом М. Княжевича—свого прізвища у сусідів з Княжої Гори). Був одним з найдіяльніших членів київського Українського Наукового Товариства. Взагалі ніяке громадське діло не було йому чуже, і громадянство привикло його бачити завсіди в кождім громадськім почині.

І в сім от лежав секрет діла довершеного покійним. Коли протягом якого-небудь десятиліття в голих стінах міського музею з'явилася пребогата, розкішна колекція українського побуту й народного мистецтва, чарівна панорама вікових художніх досягнень українського народу, не тільки його верхів, але й—широких мас,—се було не тільки ділом енергії, незвичайної колекціонерської здібности й науково-художньої інтуїції покійного, але й ділом самого громадянства: його розбудженого національного почуття і зацікавлення культурним і мистецьким доробком свого народу. Біляшівському не приходилось бути організатором, пропагандистом інтересів до народного побуту і мистецтва серед широких кругів громадянства: коли стало відомим, що з'явилось таке збірне місце для українського матеріалу, де він може бути захований і приступний для наукового і громадського вжитку, а далі—коли з'явилися перед очима публіки перші колекції предметів народного мистецтва: килими, вишивки, посуд і т. д.,—так сей матеріал сам поплав до музею. Новий музей з'явився саме тоді, коли нові форми побуту, економіки, продукції саме випихали з ужитку останки старого знаряддя, хатнього урядження, одежі й посуду. Вони з'являлися у великих масах, по цінах незвичайно низьких, і у перекушників антикварів і просто на торгах. Небіжчик відчув чергові завдання моменту й горнув сей матеріал горами до комор і сховків—в надії, що час дасть потім змогу ближчої систематизації і дослідження. Як вірний і пильний ключник народного добра йшов він назустріч бажанням передавати музеєві всяку старовину і заповідливо громадив його для будучих поколінь, для майбутніх дослідників. В сій його ролі його громадська заслуга, його історичне діло. Він був, позволю собі так висловитись—довіремим уповажненим українського громадянства на предмет збереження української побутової старовини і народного мистецтва в останній момент завмирання старого побуту і творчости. В сім оправдав себе і заслужив признання і популярність своїх сучасників, і ще більшу матиме вдячність у наступників.

Поруч із сим його ділом науково-дослідча робота покійника має менше значіння. Захоплений сим живим і невідкладним завданням, він менш студював, ще менше писав, і хоч поміж полишеною ним літературною спадщиною єсть кілька дуже цінних наукових праць з передісторичної археології, але вони стоять на другім плані перед його роботою як фундатора досліду українського побуту і мистецтва новіших часів. В історії українознавства він заховає на всі часи почесне ім'я як фундатор музею українського народного мистецтва і як ініціатор досліду українського побуту.

М. Грушевський.

Зміст.

ПАМ'ЯТИ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА ДРАГОМАНОВА:

Акад. Михайло Грушевський —Місія Драгоманова	3
Ігнат Житецький —Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон	26
Олена Пчілка —Спогади про Михайла Драгоманова	38
Михайло Бужинський —До гімназійних літ Драгоманова	65
Акад. Кирило Студинський —Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами	70
Михайло Возняк —Доповнення М. П. Драгоманова до його „Австро-руських споминів у відповідь рецензентові „Діла“	76
Володимир Міяковський —Звільнення Драгоманова з Київського університету	90
Сергій Шамрай —Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова	97
Дві недруковані статті П. Л. Тучанського про Драгоманова:	
1. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України	100
2. Національні погляди Драгоманова	114
Осип Гермайзе —М. П. Драгоманов в українській історіографії	125
(Ілюстрації на 8 окремих картках).	

РОЗВІДКИ, ЗАМІТКИ І МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ХVІІІ—ХІХ—ХХ ВВ.:

Микола Ткаченко —Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 р.	146
Олександр Рябинин-Скляревський —Козаччина й І. П. Котляревський	159
Сильвестр Глушко —Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим (1854—1877 рр.)	163
Людмила Старицька-Черняхівська —З архіву М. П. Старицького	180
Михайло Івченко —Творчість Василя Стефаника	183

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

<i>М. Макаренко</i> : Левко Чикаленко, Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. 1923	197
<i>В. Козловська</i> : Vadim Ščerbakivskij, Ukrajinské neolithičné „ploščadžku“ a obrād spalování. 1923	197
<i>А. Єршов</i> : Проф. В. И. Пичета, „Введение в русскую историю“ (источники и историография) 1922	200
<i>П. Попов</i> : J. Ptašnik, Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum. Vol. I. 1922.	204
<i>К. Копержинський</i> : 1. Ол. Дорошкевич, Українська література, 1922 2. Ол. Дорошкевич: Підручник історії української літератури, 1924. 3. М. Зеров: Нове українське письменство, 1924. 4. В. Коряк: Нарис історії української літератури. 1925	209
<i>М. Грушевський</i> : Д. Заславский. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. 1924	219
<i>М. Грушевський</i> : A. Jensen, Ukrainarna, 1921	221

ХРОНІКА:

Комісія Заходознавства й Америкознавства Української Академії Наук. под. Ф. С.	222
Наукова праця на Волині в 1914—24 рр. под. В. Гнатюк	223
Старі плани Києва й Київщини, под. О. Зельницький	229
Святкування річниці смерті Франка в Галичині й на Україні, под. М. Ж	236

НЕКРОЛОГІЯ:

М. Грушевський—Акад. Микола Федотович Біляшівський (з портретом)	237
--	-----

